

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ

**РОМАНТИЗАМ
У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ
ИЗ ИМАГОЛОШКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ
ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА**

Ментор: проф. др Жељко Милановић
Коментор: проф. др Зорица Хаџић

Кандидат: мр Јасмина Кнежевић

Нови Сад, 2019. године

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Mr Jasmina Knežević
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr Željko Milanović, vanredni profesor Prof. dr Zorica Hadžić, vanredni profesor
Naslov rada: NR	<i>Romantizam u srpskoj književnosti iz imagološke perspektive</i>
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	Srpski / engleski
Zemlja publikovanja: ZP	Srbija

Uže geografsko područje: UGP	Vojvodina, Novi Sad
Godina: GO	2019.
Izdavač: IZ	Autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad, Zorana Đinđića 2

Fizički opis rada: FO	(10 / 388 / 0 / 0 / 166 / 0)
Naučna oblast: NO	Srpska književnost
Naučna disciplina: ND	Imagologija
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Srpska književnost, romantizam, imagologija, slika, predstava, stereotip, kanon, Drugi, Branko Radičević, Petar II Petrović Njegoš, Đura Jakšić, Jovan Jovanović Zmaj, Laza Kostić
UDK	821.163.41-1.09(043.3)
Čuva se: ČU	FILOZOFSKI FAKULTET, Centralna Biblioteka
Važna napomena: VN	

<p>Izvod: IZ</p>	<p>Autorka je u radu sistematizovala i predstavila slike, predstave i stereotipe koje su kanonizovani pesnici srpskog romantizma u svojim delima konstruisali o Srbima i Drugima, problematizovala je i istražila vezu i uticaj kanona na kreiranje slika i predstava i njihovu međusobnu uslovljenost.</p>
<p>Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP</p>	<p>21. januar 2016.</p>
<p>Datum odbrane: DO</p>	
<p>Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO</p>	<p>Predsednik: Dragan Žunić / prof. dr / redovni profesor / Fakultet umetnosti Univerziteta u Nišu / predsednik Član: Željko Milanović / prof. dr / vanredni profesor / Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu / mentor Član: Zorica Hadžić / prof. dr / vanredni profesor / Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu / komentor Član: Radoslav Eraković / prof. dr / redovni profesor / Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu / član</p>

University of Novi Sad
Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	PhD thesis
Author: AU	Mr. Jasmina Knežević
Mentor: MN	Prof. Željko Milanović, PhD, associate professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad Prof. Zorica Hadžić, PhD, associate professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad
Title: TI	<i>Romanticism in Serbian literature from the imagological perspective</i>
Language of text: LT	Serbian, cirilic
Language of abstract: LA	Serbian / english
Country of publication: CP	Serbia

Locality of publication: LP	Vojvodina, Novi Sad
Publication year: PY	2019.
Publisher: PU	Authorised reprint
Publication place: PP	Novi Sad, Zorana Đinđića 2

Physical description: PD	10 / 388 / 0 / 0 / 166 / 0
Scientific field SF	Sebian literature
Scientific discipline SD	Imagology
Subject, Key words SKW	Serbian literature, romanticism, imagology, image, notion, stereotype, canon, Other, Branko Radičević, Petar II Petrović Njegoš, Đura Jakšić, Jovan Jovanović Zmaj, Laza Kostić
UC	821.163.41-1.09(043.3)
Holding data: HD	University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Note: N	
Abstract: AB	In this work, the author systematized and presented the images, notions and stereotypes that the canonized poets of Serbian romanticism have constructed in their works about Serbs and Others, questioning and researching the relationship and the influence of canons on creation of images and notions and their mutual conditionality.
Accepted on Scientific Board on: AS	January 21, 2016.
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	<p>President: Dragan Žunić / PhD / full professor / Faculty of Contemporary Arts University of Niš / president</p> <p>Member: Željko Milanović / PhD / associate professor / Faculty of Philosophy, University of Novi Sad / mentor</p> <p>Member: Željka Hadžić / PhD / associate professor / Faculty of Philosophy, University of Novi Sad / co-mentor</p> <p>Member: Radoslav Eraković / PhD / full professor / Faculty of Philosophy, University of Novi Sad / member</p>

ИМАГЕМ КАНОНА

(КАНОНСКО У НАШИМ ПРЕДСТАВАМА И ДРУШТВЕНОИСТОРИЈСКЕ ОКОЛНОСТИ ЊИХОВОГ НАСТАНКА И ОДРЖАЊА)

Канон(и), представе, концепт

(Од концепта ка слици)

Студију о сликама, представама и стереотипима који су доминирали романтизмом у српској књижевности почињемо, нимало случајно, расправом о канону, у његовом садашњем значењу¹. Начело концепта и концептуалности² (парадигме, модела, матрице, структуре, система, схеме) по којем се у нашој свести образују слике, стереотипи и представе (о Другој и о себи) представља унутарњу одлику и императив сваког канона. Међусобним прожимањем, поменути три чиниоца (концепт – канон – слике / представе / стереотипи / предрасуде) ступају у сложен однос генерисања, односно, они могу да

---

¹ Пореклом из хебрејског језика (*qua-neh*), грчки термин *kanōnē* најпре се употребљавао у значењу „права трска или прут од кога су се не само плеле корпе, него и правило пруже за мерење“ (Бели Генц 2012: 90). У Старом завету, Езекија њиме означава „штап за мерење дужине“, док Исаија тако именује „комад дрвета који се употребљавао као хоризонтална полука при мерењу на ваги“ (Исто: 90). Осим као справа за мерење, термин 'канон' поприма и метафорично значење 'правила', 'норме' или 'прописа'. „Још у античко време 'канон' су се називали нормативни каталози различитог типа“, као што су Поликлетов канон и Епикуров канон, али и „општеважеће, нормиране идеје о исправном у реторици, етици и политици“ (Исто: 90). Почев од средине IV века, када је хришћанство стекло статус званичне религије у Римском царству, значење термина 'канон' проширило се и на одабрани списак светих текстова који су обухваћени Старим и Новим заветом. То су били текстови које је Црква прогласила једино важећим и изворним Божјим речима наспрам којих су, непризнати и изопштени из канона, остали апокрифни текстови. Осим тога, појам 'канон' у хришћанству означава и „групу канонизованих светаца, црквено право (*Codex Juris Canonici*), као и средишњи део католичке мисе (*Canon missae*)“ (Исто: 90). У секуларном значењу, као списак аутора чија се дела сматрају узорним и примерним, појам канона почео је да се употребљава почев од V века (када је „створен канон петорице трагичара, који је временом сужен на тројицу – Есхила, Софокла и Еврипида“, Исто: 91), преко александријске, атичке, хеленистичке, византијске културе и касне римске антике, које су такође поседовале сличне каталоге одабраних писаца и њихових дела. Традиција сачињавања поменутих канона наставила се и у средњем веку „када су, поготову од хуманизма, али и током наредних векова“, ови канони „у знатној мери утицали на садржину наставних програма на европским вишим школама и универзитетима“ (Исто: 90). Оваквим канонима, који су најпре обухватили античке писце, у XVIII веку, „у оквиру просветитељства и у контексту опште секуларизације културних представа“, помало стидљиво, почињу да се додају и профани национални аутори, што ће достићи врхунац у XIX веку, времену устоличења модерне националне књижевне историографије и књижевног поља као аутономног (Исто: 90).

² „Коварубиасово [*Covarrubias*] дело *Благо кастилијанског језика [Tesoro de la lengua castellana]*, речник објављен 1611. године, дефинише *concepto* као изванредан дискурс који настаје у мислима а затим се остварује или путем језика или пером“ (Гиљен 1982: 349).

происходе један из другог и да се нераскидиво повезују, те их је могуће сликовито представити као тријаду³, или троугао у кругу. Овај однос, који се препознаје као својеврсни *perpetuum mobile*, непрекидни ланац кружења, међусобног подупирања и оснажења, има своје упориште у друштвеним институцијама (понајпре образовним, али и другим), медијима и системима друштвених награда и признања као делујућим механизмима заштите и одржања духа епохе (*Zeitgeist*) и чувара вредности заједнице којој припада(ју). На значај образовног система (од основношколског, па до академских студија) у осветљавању проблема Другости скреће нам пажњу бугарска историчарка Марија Тодорова, у огледу „Да ли је 'Други' користан појам у међукултурним односима? Нека размишљања о његовој примени на балкански регион“ (Тодорова 2010: 77-90). Она, наиме, тврди, да је „у стварном свету система националних држава, [...] главни циљ националног образовања неговање националног идентитета и лојалности (мада то образовање не мора бити супротстављено вредностима толеранције)“ (Исто: 84) и упозорава на чињеницу да „политика инструментализује представе и истовремено их обликује“ (Исто: 88)⁴. На тај начин, посредством дискурса инструментализације⁵, утемељеног у целокупном систему образовања, конструише се и промовише идеја о Другоме, у циљу „социјализације становништва“ (Исто: 83), као противтежа поимању властитог идентитета. Избором одређених писаца и дела као обавезних и репрезентативних за дату друштвену заједницу и њен образовни систем заступа се и промовише одређени концепт као одраз постојећих друштвених односа и снага, који, опет, утиче на креирање слика и представа, стереотипа и предрасуда о себи и Другима међу

---

³ У студији *Књижевност као систем* Клаудио Гиљен истиче понављање броја три као „начело систематизације“, које нам открива историја поетике. Тзв. „културне тријаде“, које се темеље на моделима „конструкције“ или „измирења“, стоје наспрам „природних“ дуализама“, заснованих на моделима „опозиције“ (Гиљен 1982: 343).

⁴ У циљу превазилажења нетолеранције и ксенофобије на Балкану, под покровитељством Унеска је на Институту за проучавање уџбеника „Георг Екерт“ из Брауншвајга реализован велики пројекат који је укључивао анализу слике 'Другог' у балканским уџбеницима. Ауторка истраживања, Нађа Данова, истиче историчаре као веома битне личности за конципирање уџбеника историје, који у знатној мери доприносе конструисању 'Другости' и апелује на промовисање демократских вредности и толеранције у поменутих уџбеницима, што, како каже, „не подразумева одрицање од сопствене историје нити заборављање личности и догађаја који су постали национални симболи“ (Данова 1994: 258, цитирано према Тодорова 2010: 85). Истичући у први план епистемолошку тешкоћу оваквих закључака, Тодорова упозорава на чињеницу да су „наша историја и национални симболи постали [...] оно што јесу управо због пратећег процеса конструисања 'Другог'“ (Тодорова 2010: 85) и апелује на неопходност преусмеравања пажње „с производа на произвођаче разлика“ (Исто).

⁵ Дискурс је овде схваћен у значењу које му придаје Мишел Фуко, као „ствар изговорена или написана“, која „припада поретку закона“ (Фуко 2007: 7), о чему ће касније бити више речи.

генерацијама које стасавају, а све у циљу заштите постојећег концепта, канона, постојећих система вредности и расподела снага у друштву.

На националну обојеност школског канона обраћа пажњу Јулијана Бели Генц у огледу „Тема и дилема: канон“, и апелује на неопходност „темељног преиспитивања основних канонских начела, преко којих друштвенополитичка елита врши диригован мисаони притисак и присилу“ (Бели Генц 2012: 98). На овакву (зло)употребу књижевности у идеолошке и доктринарне сврхе је још 1975. године скретао пажњу дидактичар књижевности Волфганг Шеме [Wolfgang Schemme] (Neuhaus 2002: 7), будући да се „преко више или мање обавезне школске лектуре поред образовне спроводи и одређена национална, идеолошка и социјална политика“ (Бели Генц 2012: 98).

У друштвеној артикулацији алтеритета, мимо дискурса инструментализације, према мишљењу Тодорове равноправно учествује и интелектуални дискурс, који представља сваки вид научног доприноса, од стране научника, представника разних друштвених, хуманистичких дисциплина, чији резултати истраживања утичу на креирање Другости. Сваки од поменутих дискурса има за предложак засебан канон: дискурс инструментализације користи школски канон, док интелектуални дискурс на темељу академског канона обликује наше ауто и хетеро-слике. Мимо њих, у употреби је и грађанско-образовни канон, као и тзв. емпиријски канон, у чијем креирању у доброј мери учествују медији (медијски дискурс), али и системи књижевних награда⁶. Упркос

---

⁶ Иако савремене дефиниције канона подразумевају да је канон скуп дела препознатљивих и репрезентативних за једну заједницу, што би подразумевало његову унифицираност и кохерентност међу свим друштвеним структурама, истина је другачија: у исто време у једном друштву равноправно коегзистирају школски, академски, грађанско-образовни и тзв. емпиријски канон, мимо којих постоје и други канони (регионални, национални, једнојезични, европоцентрични, канон светске књижевности, и др...; ова подела изложена је према огледу Бели Генц (2012)). Њихове заједничке одлике су слојевитост и концентричност (које се огледају у постојању језгра, међуслоја и периферног круга; видети: Исто: 90-106), као и итерабилност, која подразумева „препознатљивост старог у новоме“ (Protzka 2008: 25). Расправе о потреби и оправданости постојања канона често у први план истичу његову прагматичност, наводи Бели Генц (2012: 93), која се односи на 'квантитативно редуковање' (Bosse and Rener 1999: 369) непрекидно растућег броја до сада објављених књига на дела од изузетног значаја и непролазних вредности. Зато се за канон може рећи да је „изнуђена стратегија економисања у савладавању огромне, данас већ скоро непрегледне књижевне понуде“ (Бели Генц 2012: 93). Ово нужно укључује методе инклузије и ексклузије у процесу одвајања канонских од неканонских текстова и аутора (Исто: 96), на које у истој мери утичу књижевно-интерни („естетички програми, поетолошке и жанровске традиције и слобода у односу на њих, као и аутономна књижевноисторијска и медијална мерила (Исто: 96)), као и књижевно-екстерни критеријуми (идејни, идеолошки, историјски, социјални, политичко-културни (Исто: 96-97)). О дилемама и савременим споровима у вези са каноном светске, односно компаративне књижевности и термиолошки замкама у вези са нареченим, консултовати оглед Гвоздена Ерора (Ерор 2010: 239-246). О вези између

различитим (мада повезаним) пољима деловања, наведени дискурси представљају саставни део друштвеног организма у којем као две жиле куцавице утичу на друштвена збивања, каналишу кретања, промовишу и дефинишу потребе друштва креирањем концепата на темељу којих се врши ревалоризација, заштита и/или деконструкција канона, и са њима у вези, представља о властитом идентиту и његовом наличју, алтеритету.

Канон као „мера тескобе“ и аутономије књижевног поља

У данашњем, секуларном и текстолошком значењу речи, као листа репрезентативних, одабраних дела знаменитих аутора која представљају симболички капитал⁷ одређене друштвене заједнице и меру њене препознатљивости међу другим заједницама, као и потврду њеног духовног трајања, појам канона је успостављен у току касног XIX века, паралелно са институционализацијом књижевности и заснивањем књижевног поља као аутономног. Процес проглашења независности био је резултат вишевековног развојног лука књижевности под којом се у најранијим њеним данима подразумевало све што је написано, да би постепено ограничења праћена естетским захтевима овом пољу у замену понудила аутономију. Једном засновано, књижевно поље је наставило да води паралелан суживот са низом друштвених, једнако аутономних поља. Меру његове аутономности представљао је тада формиран канон (тзв. „Западни канон“⁸), коме, генеалошки гледано, припада и српски књижевни канон, а чији је настанак мотивисан одређеним социо-политичким циљевима. На близак и узајамно делујући међуоднос књижевног поља са пољем политике упућује Пјер Бурдије, који у опсежној студији *Правила уметности* (Бурдије 2003) аргументује и сликовито описује на који

награда и канона, као и о значају књижевног канона и мерилима и вредностима пресудним за његово формирање писала је Владислава Гордић (Гордић 2014: 22-31; Гордић 2015: 15).

⁷ Отуда се, чини се, за најзначајнија дела водећих писаца одређене друштвене заједнице, каже да су „капитална“. Мисли се на симболички капитал.

⁸ Харолд Блум [Harold Bloom] у књизи насловљеној *Западни канон* (Bloom 1994) наводи двадесет и шест величанствених писаца међу којима Шекспир заузима централно место, а који су, по његовом мишљењу, средишњи представници и утемељивачи канона Западне књижевности и културе. Блум историју Западне књижевности дели на три периода: божански, херојски и људски, ослањајући се на тезу Ђанбатиста Вика [Gianbattista Vico] о узастопном смењивању три историјска периода, теократског, аристократског и демократског.

начин књижевно поље асимилује, али и рефлектује односе снага у друштву. Оно је производ структура моћи, али је такође и чинилац који утиче на генерисање моћи (посредством система образовања и његовог задатка да креира слике и представе). Моћ о којој говоримо када говоримо о духовном наслеђу и систему образовања симболичке је природе, иако (може да) има далекосежне импликације на поље узрочно-последичних друштвених и историјских збивања. Симболичка моћ стиче се овладавањем симболичним оруђем моћи: дискурсом, саобразним законитостима и основним захтевима и потребама поља које репрезентује, у овом случају књижевног. Књижевни дискурс и његова препознатљивост мера су аутономије књижевног поља и „моћ коју треба задобити“ (Фуко 2007: 9). Дефинишући дискурс у својој материјалној реалности као „ствар изговорену или написану“, која „припада поретку закона“ (Исто: 7), Мишел Фуко додаје да управо стога, због опасности коју имплицира знање, односно, познавање одређеног дискурса:

у сваком се друштву продукција дискурса у исти мах контролише, селекује, организује и расподељује, и то извесним поступцима чија је улога да укроте моћи и опасности дискурса, да овладају његовим непредвидљивим догађајима, да избегну његову тешку и опасну материјалност (Исто: 8).

Приступ било којој врсти дискурса омогућава се образовањем; тај процес Фуко назива друштвеним присвајањем дискурса (Исто: 33). Фуко систем образовања сматра политичким видом манипулације дискурсом, у циљу располагања знањима и моћима који се усвајањем дискурса стичу (Исто: 34).

Овде је реч, у најкраћем, о великим поступцима потчињавања дискурса. Коначно, шта је образовни систем ако не ритуализовање речи, квалификовање и учвршћивање улога за говорне субјекте, конституисање једне, барем дифузне, доктринарне групе, ако не расподела и присвајање дискурса са његовим моћима и знањима? (Исто: 34).

Истинитост нашег исказа, а самим тим и мера и далекосежност моћи коју може да пројектује у најближој је вези са овладавањем књижевним дискурсом, чија је правилна употреба непрестано под присмотром „дискурзивне полиције“ (Исто: 27-28), што представља „принцип контроле над продукцијом дискурса“ (Исто: 27-28). Ово уноси дистинкцију међу синтагме „говорити истину“ и „бити у истини“ (дисциплине) (*dans le vrai*), коју је уочио Кангилем [Canguilhem], кога Фуко цитира (Фуко 2007: 26). У истини (дисциплине) може да буде само онај који поштује правила еснафа, који је овладао дискурсом, покорава се његовим законитостима и прати његову развојну линију, јер дискурс и његова правила нису једном и заувек дати, као ни особености књижевног поља

као засебног система, и са њима у узрочно-последичној вези, концепти. На нужност, али привременост концепата у за наше истраживање корисном огледу „Канон или не“ указује А. К. Џајеш, који важност њиховог постојања заснива на следећим премисама: 1. наше поимање садашњице резултат је интелектуалних напора и промишљања над природом исте; 2. свет мимо садашњице не постоји, осмишљен је на садашњици; 3. све наведено нам омогућава језички систем, јер „ван структуре – језика – свет не може да постоји“ (Џајеш 2012: 125). Напуштањем структуралности, односно концептуалности, иманентне језику, дошло би до урушавања света, сматра Џајеш. Са друге стране, концепти су привремени, „и њихова валидност траје само док се небиће садашњице не оствари“ (Исто: 125). Промена долази споља, утицајем који на елемент, као конститутивни чинилац система који стоји у уређеним односима према осталим елементима тог система, има спољашња сила. Захваљујући њој, „промена која утиче на елемент доводи до систематске промене, а промена одваја садашњицу од онога што јој претходи“ (Исто: 125). Привременост концепата имплицира варијабилност канона, али и слика, представа и стереотипа који су са њима у вези. Није искључено да у неком тренутку може да дође до преласка на друге концепте⁹, до устројства нових слика, представа, предрасуда и стереотипа, до урушавања канона, захтева за његову деконструкцију и његовог разарања. Таласања увек долазе споља, одраз су друштвенополитичких збивања, историјских померања, преломних времена. Када наступе, та превратна времена носе ризик од урушавања система, који, већ је речено, мимо концепта не би опстао.

Вероватно је стога Кроник [Kronick] луцидно закључио да је канонизација „увијек мјера тјескобе“ (цит. према Protrka 2008: 24). Поникла из кризе, кризе идентитета, она представља покушај да се та криза превазиђе стварањем чврстог духовног упоришта,

---

⁹ Један такав концептуални преврат одиграо се у првој половини XIX века (1820-1840), када је дошло до значајног концептуалног преласка са античког модела грчке историографије (који је признавао везу и утицаје које су феничанска и египатска култура имале на грчку) на аријевски модел (који је такве утицаје оповргавао), што ће имати далекосежне последице на развој постхумболтовске пруске *Altertumwissenschaft* (античке науке) и обезбедити „пореклом опседнутој Европи апсолутно, аутохтоно и чисто – тј. аријевско – културно место порекла у античкој Грчкој“ (Џајеш 2012: 120). Разлози за прихватање потоњег модела, по речима аутора, ако се има у виду одсуство археолошких и лингвистичких материјалних доказа који би аргументовали и мотивисали овакву промену, леже „у културном миљеу тога доба, којим су доминирали романтизам, расизам и напредак, као и страх аристократије од револуција“ (Исто). Ова велика промена, којом се оспорио ваневропски утицај на грчку културу, а самим тим и на европску, декларисала је западну цивилизацију као супериорну и легитимисала њене империјалистичке активности у Азији, Африци и у Америкама.

какав је канон, за угрожене представе о властитом идентитету¹⁰. Канонизација је нужна мера укореењености за исфрустрирано „ја“ као део насушног, имагинарног „ми“. И она је, међутим, део непрекидног ланца промена, чега ништа што је једном створено, није поштеђено. Тихи процес улажења у канон (односно, приближавања његовом центру) или излажења из њега (односно, удаљавања од његовог центра) и са њиме у вези, преиспитивања наших представа и концепата одвија се свакодневно, и тешко га је пратити. Некада, међутим, он бива прекинут „тзв. канонским скоковима односно редефинисањем садржине канона“ (Бели Генц 2012: 101). Историја бележи Други светски рат као један од радикалнијих резова за културну историју немачког народа, када је требало направити отклон од политике Трећег Рајха изналажењем нових узора у немачкој културној прошлости и преласком на нови књижевни канон. Некадашњи југословенски културни простор, као контроверзна творевина која је од оснивања па до наших дана изазивала опречне судове, у два наврата је доживео ревизију књижевног канона: једном, када је обједињен у оквиру Социјалистичке Федеративне Републике, а други пут, деведесетих година XX века, када је у крвавом пиру братству и јединству дошао крај.

Чињеница која се често занемарује, јесте да се наше асоцијације када поменемо канон превасходно односе на материјални канон, док важност која се придаје његовој надоградњи, канону интерпретације, није реципрочна утицају који може да изврши на друштво директним упливом на обликовање слика и представа. Више него материјални канон, који представља окошталу форму и може да варира само у чину померања одређеног дела ка центру, или удаљавања од њега, на креирање духа епохе и наше предрасуде и стереотипе има утицај канон тумачења. Актуелно политичко уређење, носиоци власти и културнополитичка струјања увек су посезали за књижевношћу као за погодним и пригодним средством идеолошке инструментализације, особито када је у питању канон тумачења (Бели Генц 2012). Бели Генц као пример наводи идеолошку злоупотребу *Песме о Нибелунзима* за време Првог светског рата и у Трећем рајху, „као и

---

¹⁰ Осим са кризом, канон је „увијек био повезан с неком врстом ауторитета, легитимације и власти: не само црквене или краљевске власти, већ и сустава који је надзирао и ограничавао власт“ (Protorka 2008: 25). Мотивисан кризом у друштву и ограничаван од стране друштвених система власти, окоштани канон замишљан је као вертикална оса књижевне историје и потврда трајања заједнице којој припада, њене аутохтоности и старине. Наиндивидуална институција канона је „база за стварање националног културног и политичког идентитета“ (Бели Генц 2012: 93) и служи да се „кондензује и стабилизује културна хомогеност“ (Исто).

тумачење Лесингове *Емилије Галоти* као примера класне борбе грађана против племства у некадашњој Источној Немачкој“ (Исто: 95-96). Нама најближи пример идеолошке инструментализације књижевности тиче се косовског мита, који је након XIX века доживео новоромантичарску обнову током деведесетих година XX века. Имајући овакве догађаје у виду, Бели Генц упозорава на раскорак који повремено и у складу са (имплицитним, једнако као и експлицитним) захтевима владајућег слоја друштва настаје између материјалног канона и канона интерпретација, а који може да има далекосежне последице на развојни пут друштва (Исто: 96). Наука о књижевности у сваком тренутку треба да води рачуна о одговорности коју има када је у питању канон тумачења, како би се избегла злоупотреба текстова из материјалног канона. Променљивост политичких и културних елита у том контексту представља (не)срећну околност, јер се њиховом сменом потенцијално мења и канон тумачења, сматра Бели Генц (Исто: 96).

Двадесети век је време када је човекова деструктивност достигла катаклизмичке размере, делом хотимице (Први и Други светски рат, балкански ратови, атомска бомба бачена на Хиросиму и Нагасаки), делом нехотице (Чернобил). То је епоха убрзања живљења, делања, мишљења, у којој су хуманистички постулати на којима се веровало да почива Западна цивилизација доведени у питање, претећи да озбиљно угрозе постојеће вредности и – традицију. Као последица ослобођених енергија Ероса, Ерота и Танатоса десили су се –изми, са својим бунцањима и сновиђењима, идејама о паљењу библиотека и прошлости, као израз бунта и наговештавања прекретнице пред којом се нашло човечанство, запитаности, чуђења, као вид оспољавања Другог. Криза традиције неминовно је довела и до кризе канона. Осамдесетих година XX века долази до распламсавања дискусије о канону¹¹, чији су пионири били англоамерички научници.

У постјугословенским крајевима окаснело је и недовољно заступљено интересовање за проблем канона и канонизације. Оно се тиче спорадичних научних напора, као што је докторска дисертација Марине Протрке (Protrka 2008), у којој се ауторка бавила проблемом канонизације у оквиру хрватске књижевне периодике XIX века, као једним од битних чинилаца националне идентификације. На проблеме традиције

---

¹¹ Осамдесете године XX века су време када су на међународној академској сцени почеле расправе о канону, наводи Марина Протрка (Protrka 2008), док Магдалена Кох истиче деведесете године XX века као време када су у Западној Европи осванули радови на тему канона (Кох 2012: 93).

и критеријуме који су утицали на формирање српског књижевног канона указивали су Сава Дамјанов (како у научним, тако и у својим белетристичким делима), Бојана Стојановић Пантовић (у научним радовима)¹², али и сви који су до тада били на маргини, удаљени од центра и од чинилаца моћи, који су се препознали као Други, непризнат и незапажен, који није могао да говори у своје име, већ је нужно изискивао некога ко ће говорити уместо њега, и за њега. Биле су то представнице женског писма, женских студија, студија рода, феминизма, те представници постколонијалистичких теорија, и нарочито, постмодернизма, чија је радикална струја нарочито оспоравала легитимност канона и заговарала његову деконструкцију¹³.

Покушај „новог читања традиције“ у бити је био борба за моћ, као што је сваки спор око канона борба за моћ и надметање за центар, те је стога канон „често доживљаван као урота једних против других, као вид борбе за власт помоћу знања“ (Кох 2012: 90). Препознат као епоха плурализма и многострукости, XX век је било доба наде за све који су се осећали обесправљенима, јер је под лепршавим и за многе горким појмом демократије, и у њено име, иза замке једнакости, нудио центар, или моћ. Борба за редефинисање канона у српској књижевности, у којој је, како тврди Магдалена Кох, „до сада доминирала, и још увек, нажалост, доминира идеологизована и снажно митологизована националистичка и фолклористичка парадигма (Исто: 90), изнедрила је и скуп, организован лета 2004. године у Културном центру Београда, који се бавио положајем жена писаца у оквиру српског књижевног канона.

Ово наше истраживање представљаће допринос осветљавању проблематике *новог читања традиције* из једног другог угла, применом другачије, интердисциплинарне методологије, имагологије, која за основну јединицу своје анализе узима појам слике, која се усложњава, формирајући стереотипе и предрасуде. У нашем истраживању, први корак представљаће осврт на деветнаестовековни књижевни канон, концепт који му је у основи

---

¹² Видети: Дамјанов (Дамјанов 2012); Дамјанов (Дамјанов 2014); Бојана Стојановић-Пантовић (Стојановић-Пантовић 2006; Стојановић-Пантовић 2008).

¹³ Не треба губити из вида ни представнике социјалних и националних (културних) мањина, који, по правилу, имају формиран субканон у оквиру националног канона. Када је у питању деконструкција канона, већ је речено да би његова потпуна деконструкција „водила ка неминовној импровизацији и дезоријентисаности“ (Бели Генц 2012: 100). А. Асман због тога сматра „да је дилема: канон или не, заправо лажна дилема, јер се не проблематизује канон као феномен, него његова садржина“ (Assman 2006: 223. Цит. према Бели Генц 2012 : 101).

и околности његовог настанка, будући да смо у досадашњем излагању показали на који начин утиче на генерисање слика и представа, и даље, стереотипа и предрасуда и да је управо тај канон, и концепт који му је у основи, настао на темељу реформисаног језика и писма које је до краја извео Вук Стефановић Караџић половином 19. века, уз незнатне измене, и даље доминантан у нашој књижевности.

(КОНТЕКСТУАЛНИ) ОКВИР(И) СРПСКОГ РОМАНТИЗМА.

СМЕНА КОНЦЕПАТА И ЗАСНИВАЊЕ КЊИЖЕВНОГ КАНОНА

*Систем је врста проклетства
које нас нагони на вечито порицање*

(Baudelaire 1961: 965)

*Знамо да се унутареуропски национализам,
са свим својим посљедицама које су и данас очите,
великим дијелом може протумачити
из перспективе одговарајућих процеса
европскога предромантизма и романтизма*

(Dyserinck 2009: 64)

Чињеница да је у досадашњем научном дискурсу велики број огледа и студија посвећен српском романтизму, што је резултирало сумом знања која су, по речима Драгана Пролеа, избацила на површину клишеиране и стереотипне слике о овоме стилском правцу¹⁴, доводи у сумњу сваки покушај да се о романтизму нешто ново, или барем на нови начин каже. Упркос томе, посматран кроз призму имаголошких студија, романтизам се открива као провокативан, а самим тим и оправдан за истраживање, из два разлога (који уједно представљају и полазну основу наше анализе): 1. Тада је код Срба, као и у других европских народа, дошло, као што је већ речено, до заснивања књижевног поља као аутономног; први пут је, тврди Петар Милосављевић, установљен систем српске књижевности¹⁵, што је довело до покушаја да се легитимише и озваничи српска „књижевна националност“ [Фигерето]¹⁶. Вишегодишњи „рат“ за српски језик и правопис,

¹⁴ „У литературу и општу свест се одавно уселило уверење да се о романтизму све зна и да је његово време одавно прошло. Последица таквог знања су рутински искази, који су највидљивији у свакидашњим пежоративним осудама наивности као 'романтичне'“ (Проле 2013: 7).

¹⁵ „Срби су до сада неколико пута установљавали систем своје књижевности. Двапут је то учињено изразитије и потпуније. Први пут је то било око средине 19. века, други пут је то било почетком 20. века. У стварању првог система српске књижевности битну улогу су одиграла два човека: Вук Караџић и Павел Јозеф Шафарик“ (Милосављевић 2000: 10).

¹⁶ „Књижевна националност била би примарно књижевно опредмећена самосвест заједнице; њу чине два битна елемента: прво, књижевна представа коју је дата заједница изградила о себи самој, књижевно

узрокован специфичним друштвеноисторијским околностима, окончан је победом народног, Вуковог и вуковског правца, што је довело до смене концепата. Она се огледала у одбацивању рускословенског језика, славеносрпског језичког конструкта, а потом и доситејевског језичког типа као језика српске књижевности у корист народног језика вуковске оријентације. Наведени догађаји сматрају се преломном тачком, историјским резом у српској култури када су једни устоличени, а други маргинализовани, устројен књижевни језик и писмо, када је дефинисан корпус српске књижевности и тиме јој у наредним столећима зацртан правац кретања и основне одлике. На темељима језика којим је говорио (прости) народ почела је да се пише нова књижевност, којој је сâм карактер тога, народног језика, дао нову ноту. На његовом бранику стајала су дела српских романтичара, и то не само она која су објављена 1847, године кључне за победу, већ и потоња антологијска дела и аутори, који су од тога доба па до нашег времена присутни у настави књижевности на свим нивоима образовања. Ови песници романтичари (Бранко Радичевић, Петар II Петровић Његош, Ђура Јакшић, Јован Јовановић Змај, Лаза Костић), у своје време у области културе, друштвених и политичких дешавања истакнути појединци, били су на линији нових друштвених струјања. Током времена прерасли су у песничке симболе српског романтизма, а својим ликом и делом постали су неутуђиви део српског књижевног канона због континуираног присуства у историјама књижевности, уџбеницима и свести читалаца, што је неоспорно допринело њиховом утицају на јавно мњење¹⁷ када је

артикулисана свест народа о властитом идентитету; друго, свест књижевности о себи самој, о својем имену, о својим почецима, о својим традицијама. У том смислу, књижевну националност треба схватити као иманентну националност књижевности у којој примарни значај има колективна (национална или нека аналогна) свест, а секундарни књижевна свест“ (Деретић 1996: 48). Појам књижевне националности, одн. националне књижевне свести води порекло од мађарских књижевних идеолога епохе препорода, када се јавио паралелно са настанком нове књижевности у последњим деценијама XVIII и у првим деценијама XIX столећа. Синтагма „irodalmi tudat“ у значењу „свест у књижевности“, „књижевна свест“ нарочито је била заступљена у расправама о књижевности два мађарска писца, Ђерђа Бешењеија [Bessenyei György] и Ференца Казинција [Kazinczy Ferenc], „чији је положај у мађарској књижевности сличан положају Доситеја и Вука у српској“ (Исто: 99). Њено значење се у пуној мери подудара са Фигередовом синтагмом књижевне националности.

¹⁷ У прилог овој тези могуће је указати на „блистави манифест савести и моралности у политичкој осуди домовине“ (Žunić 2002: 13) Томаса Мана, који у писму упућеном декану Филозофског факултета у Бону, 1937. године, поводом одузимања титуле почасног доктора наука, након одузимања држављанства, каже: „Тајна језика је велика; одговорност за њега и његову чистоту симболичке је и духовне врсте, она никако нема само уметнички него и опште морални смисао, она је сама одговорност, људска одговорност по себи, а и одговорност за сопствени народ, за очување његове слике пред лицем човечанства, и у тој одговорности се одражава и доживљава јединство људског, целина хуманог проблема која никоме не допушта, данас понајмање, да подручје духовно-уметничког стваралаштва лучи и раздваја од политичко-социјалног подручја и да се од њега изолује у сферу отмене културе; то је истински тоталитет који је уистину сам

у питању конструкција ауто- и хетерослика. На корпусу њихове литерарне заоставштине базираћемо ово истраживање, које ће ићи у правцу маркирања и проблематизације опозитних идејних имаголошких парова као што су идентитет – алтеритет и њима подобних ауто- и хетерослика, као и надређених категорија клишеираних, окамењених, а ипак променљивих форми стереотипа. Анализираћемо оне народе чији је друштвенополитички и културолошки утицај на Србе у XIX веку био изразит (Турци, Немци, Мађари, Руси), а у одељку „Miscellanea“ осврнућемо се на друге народе са којима су Срби у то време долазили у додир и о којима су канонски песници оставили писана сведочанства у виду слика, представа и стереотипа. Осим тога, у посебном поглављу бавићемо се аутоимагинирањем Срба. Из анализе ће изостати антички и далеки народи, као и слика жене као Другог, будући да су то области које завређују самостална истраживања. Анализа ће показати да ли ће представа о романтизму која опстојава кроз нараштаје и коју је промовисао и још увек промовише образовни систем, посматрана кроз призму имаголошких истраживања, бити у сагласју са сликама и представама које су експлицитно или имплицитно присутне у делима наших романтичара, или ће на темељу ексцерпираних примера бити могуће реинтерпретирати српски романтизам, открити неке скрајнуте рукавце, маргиналне токове, замагљене представе, које одударају од доминантних и општеприхваћених. У исто време бићемо у прилици да упоредимо међусобна одступања, сличности и разлике у креирању идентитета и њему супротстављеног алетритета у делима одабраних писаца романтичара. Покушаћемо, дакле, да утврдимо, постоји ли „унутрашња плуралност“ (Проле 2013: 8) унутар српског романтизма, крећући се трагом тврдње: „Покрет који се залагао за откриће и афирмацију мноштва у културној, друштвеној и уметничкој сфери, нужно је и сâм морао да буде мноштвен“ (Исто). Ово ће, уколико таквих одступања буде, нагласити значај околности под којима се одвија раст и развој индивидуе, као незаобилазних, пресудних фактора, осим друштвеноисторијских и политичких, на формирање слика и представа у свести појединца.

2. Колоплет социополитичких дешавања на Балкану и у Источној Европи на крају 20. века довео је до (ре)актуализовања (нео)романтичарских тенденција и вредности, када

хуманитет и о који би се злочиначки огрешيو свако ко би почем хтео да тотализује један део људскога – политику или државу“ (Ман 1993: 790-791).

су крах система на којем је до тада почивао овај део света, транзиција у најави, укидање биполарног света и утицаји које су на све то имали спољни политички чиниоци довели до унутрашње кризе, буђења револуционарног духа и оживљене потребе за етничком самоидентификацијом и националном унификацијом. Дух романтизма препознат је у потреби за националним препородом, а циљ му је био еквивалентан девенаестовековном: да се (поново) дефинишу појам нације, име језика којим ова говори и одреде границе државности. У једном су се, међутим, ова стремљења разликовала: у односу према духу панславизма. Страхиви романтичког човека 19. века, који је припадао јужнословенском културном простору, по питању националне самоидентификације налазили су заклон у духу свесловенства. Циљ је била етничка легитимација праћена (и потпомогнута) унификацијом, уједињењем. Страхиви, а самим тим и отпори јужнословенског неоромантичког човека, нашег савременика (а самим тим и наши страхиви) ударили су у тековине 19. века и на терену бивше СФР Југославије довели до братоубилачког рата и крвавог пира у коме су оспорене романтичарске идеје на којима је почивало некадашње уједињење. Оживљена потреба за националним самопотврђивањем, прецизно дефинисаним (односно преименованим) називом језика и поновним исцртавањем државних граница, праћена (и подстакнута) осећајем губитка и оштећености наспрам некадашње идеје уједињења, водила је ка захтеву за сепарацијом, отцепљењем. Револуционарни дух је, као што је већ речено, био једнак оном, романтичарском; тај дух је оживео некадашње митове и реторику, само је смер кретања био супротан. У прилог тези о мотивационој сили српског романтизма на (ре)креирање аутослика с краја 20. века на поновни покушај самоидентификације иде и запажање да је српски колективни идентитет на измаку 20. века конструисан „на матрици деветнаестовековног романтичарског националног ослобођења“ (Милановић 2009: 14). Драган Жунић „тај идентитет препознаје као идентитет заснован на епској слици света чије су основне особине ’борбеност, хероизам, саможртвовање, али и занос, нерационалност и ирационалност, колективизам, пасеизам, ксенофобија, митоманија“ (Žunić 2002: 92).

Епска, патријархална слика света и њој подобан маскулинистички дискурс битне су одлике романтизма у српској књижевности, који се, посматрано у ширем историјском оквиру, јавља у окриљу препородног процеса који Милорад Екмечић назива „добом национализма“ (добом националних препорода, односно, временом када је у Европи и

међу јужнословенским народима дошло до буђења националне свести)¹⁸. Овај период Екмечић проучава у контексту стварања прве Југославије, а временски га позиционира између 1789. године, када је у Француској избила буржоаска револуција, која је за циљ имала укидање апсолутистичке монархије у корист републике и која се сматра окосницом европске епохе национализма, и 1918. године, када долази до стварања Краљевине Југославије (Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца). У тим временским оквирима, прожет револуционарним духом, романтизам се јавља у два таласа: првом, патријархално-херојском, у првој половини 19. века, чији су представници Вук Стефановић Караџић, прота Матеја Ненадовић, Сима Милутиновић Сарајлија и Петар II Петровић Његош, и другом, грађанском, насталом око 1848. године, који је својим песмама најавио Бранко Радичевић, а прославили га у другој половини 19. века Ђура Јакшић, Јован Јовановић Змај и Лаза Костић. „Између романтизма патријархално-херојског типа и овог новог, временски млађег, насталог у знаку четрдесет осме, немамо однос континуитета“, тврди Миодраг Поповић (Поповић 1968: 16). По његовим речима, „Његош – то је крај патријархално-херојске епохе“, али „Бранко није њен продужетак, већ почетак нове епохе“ (Исто). Ипак, постоји нешто што представља спону међу овим писцима, припадницима двају типова српског романтизма: то су народни језик, који песници романтичари стварају „на традицији народног песничког искуства“, народни дух и национална хероика (Исто)¹⁹. Појам народног духа, који је у европску филозофску мисао увео вајмарски филозоф и теолог Хердер, чији је утицај на рецепцију романтизма у српској књижевности неоспоран и пресудан, био је један од водећих постулата не само српског, већ и европског романтичарског покрета. Он се манифестовао у језику; језик народа био је његов материјални израз и залог постојања. Управо на овом, лингвистичком основу, одвијали су се и процеси националних интеграција у то доба. Поменуте тенденције времена налазиле су нарочито плодно тло у геополитичкој ситуацији у којој се нашао српски народ крајем XVIII и током XIX века. Лишени обједињујуће институције зване држава, до тога доба подељени између две империје, Отоманске и Хабзбуршке, које

---

¹⁸ Видети: Екмечић 1989: 8-17.

¹⁹ За писце првог таласа романтизма Поповић тврди да су деловали паралелно са представницима сентиментализма и класицизма свога доба, док ће представници другог таласа романтизма постати „владајући књижевни правац, који ће већ крајем педесетих година наметнути епоси свој стил и потиснути друге књижевне струје. На тај начин, романтизам код Срба више неће бити само струја, односно правац, него и једно литерарно време, једна епоха, коју, између осталог, карактерише и одређен стил“ (Поповић 1968: 16).

ни по чему: ни по вери, ни по језику, нити по друштвеном уређењу нису наликовале једна другој и чији су званични и вера и језик били различити од оних којим су говорили и коју су исповедали Срби, ови потоњи у време када је национално доба у Европи било у повоју нису имали елитни слој друштва који би био способан да доведе до организованог револуционарног покрета и неопходних реформи друштва²⁰. Једино што је било заједничко овако разједињеном српском народу били су непрекидна борба за опстанак и право на национално сећање, а најпоузданији чувар народног сећања и чинилац националног јединства, одвајкада и у свим културама, био је језик. То најбоље знају апатриди и они народи који су барем у једном сегменту своје историје били лишени државне самосталности. Језик, као мера националне самопрепознатљивости и самопотврђивања, али и „једина права граница међу књижевностима“, по речима Јована Деретића (Деретић 1996: 81), схватан је у то филолошко доба²¹ као стожер националног јединства и фактор опстанка, како Срба, тако и осталих народа који су чинили некадашњу југословенску заједницу, и који су живели у непрекидном страху од османске најезде. Било је ово доба појачаног интересовања за језик и за могућности и начине његовог стандардизовања, које је сматрано проблемом од виталног значаја по живот и опстанак нације. Око овог питања вођен је дугогодишњи спор, који је, по речима Меше Селимовића, „оживљавао увек у прекретним временима, кад се нешто битно мењало у нашем друштвеном животу“ (Selimović 1987: 5-6). Предмет спора био је језик, који је од времена након сеобе Срба у јужне делове Угарске равноправно коегзистирао увек у најмање две своје варијанте: варијанти народног српског језика, којим је говорио прости народ са обе стране Саве и Дунава и који се континуирано развијао од најранијих дана²²; у рускословенској варијанти језика²³, коју је Црква прихватила у годинама након сеобе као

---

²⁰ По речима М. Екмечића, до националних покрета у историји долазило је у ономе часу када је бивао достигнут одређени степен социјалне развијености друштва. *Spiritus movens* сваког националног покрета одувек су чиниле средње класе, са модерном интелигенцијом, које су доводиле до распада традиционалних друштава и до стварања нових (Екмечић 1989: 9).

²¹ Било је ово филолошко доба, по речима Петра Милосављевића, када се одређењу појма нације прилазило с обзиром на концептуалну, односно филолошку тачку гледишта, која је била заснована „на широко прихваћеном моделу тога времена који се изражава формулом: један језик, један народ, једна књижевност“. „Таква концептуална тачка гледишта у Срба није била ништа посебно у односу на стање код других народа: у то време народи су се уједињавали на основама језика“ (Милосављевић 2000: 48).

²² Видети: Грковић 2004-2005: 7-16.

²³ Свештенство је предњачило у отпору променама, јер је у њима видело есенцијалну и егзистенцијалну претњу за расути и разједињени српски народ. Традиција је била фактор и потврда опстанка, а она је у то време разједињености, нестабилности и живота „под туђим кровом“ била заснована на очувању најважнијег

потврду свога словенског порекла и припадности словенској матици, потом у варијанти језика насталој на темељу свих наведених, коју је представљао славеносрпски језик, писан „по правилам баби Смиљани“²⁴, као и доситејевском језичком типу²⁵. Пратећи проблем овако конфузног стања на језичком плану била је и историјска ортографија, преоптерећена непотребним графемама за већ одавно непостојеће фонеме. Ипак, у ситуацији у којој се српски народ у јужној Угарској нашао, изложен покушајима унијаћења, верских и националних притисака и језичких ограничења, чување историјске ортографије и рускословенског језика као потврда очуване традиције²⁶ и израз панславистичких тенденција, општепопуларних и распрострањених у оно доба, сматрано је стратегијом од виталног значаја по опстанак нације. Против оваквог шаренила на литерарној сцени устао је велики реформатор језика и правописа, Вук Стефановић Караџић, са неправедно му у (делимични) заборав баченим претечама, (са)борцима и (са)творцима језичке реформе: Гаврилом Стефановићем Венцловићем и Савом Мркаљем, на чији се рад Вук срећно и успешно надовезао. Мимо њих, није занемарљиво ангажовање писаца који су своја дела писали народним језиком, а који су се на књижевној сцени појавили и деловали у годинама уочи појаве Вука Караџића: Павла Соларића из северне Хрватске, Јована Дошеновића из Лике и Луке Милованова Георгијевића из источне Босне, чији је рад, по речима Павла Ивића, морао оставити утицаја на Вука (Ивић 1991: 318). Милица Грковић (Грковић 2004-2005) овоме списку додаје и Гаврила Ковачевића, аутора пева из 1804. године, у коме преовлађују народни елементи, потом Георгија Михаљевића, Саву

нематеријалног културног добра – језика, али рускословенског – тада званичног богослужбеног и административног језика Српске православне цркве, за који се веровало „да је то у ствари стари српски језик, те да се његовом употребом Срби враћају својим коренима“ (Ивић 1991: 236).

²⁴ Овај потоњи језички тип био је хибридног карактера, произвољан и хаотичан, лишен устројства, система и правила, подобан личности писца и карактеру дела, што је архимандрита Павла Кенгелца навело да се писцима који славеносрпским језиком пишу нарута тако што ће рећи да они пишу по правилима бабе Смиљане (Ивић 1991: 239). „Славеносрпски је био језички конгломерат без одређеног лика, такорећи сав састављен од дублета, чије је главно правило било 'може и овако и онако'. Вук је то сликовито описао: 'Што не знаш Српски, метни Славенски; што не знаш Славенски, метни Српски; а што не знаш ни Српски ни Славенски, метни како ти драго (што ти прије на ум падне): ће се из два језика (и из треће главе) по својој вољи трећи гради, ту се не може погријешити'" (Ивић 1991: 237-238). Насупрот увреженом уверењу да је Вуковом победом из употребе истиснут славеносрпски језик, Павле Ивић тврди следеће: „Славеносрпски језик је изгубио своју битку за опстанак знатно пре коначне Вукове победе. Загосподарио је књижевни језик који с правом можемо назвати доситејевским. Основица тог језика је народна, али је он био препун црквенословенских и руских елемената у горњем лексичком слоју, дакле у семантичким областима за које народни језик нема израза јер дата друштвена средина не располаже одговарајућим појмовима. То је језик чија се употреба угасила коначном Вуковом победом“ (Ивић 1991: 235-236).

²⁵ Видети претходну напомену.

²⁶ Видети напомену 23.

Текелију, Стефана Рајића, Јоакима Вујића. Продору народног језика на књижевну сцену у другој половини XVIII века допринеле су и реформе Јосифа Другог, сина и сувладара Марије Терезије од 1765. године, чијом је уредбом из године 1770. бечки штампар Куцбек добио дозволу да штампа српске књиге. За превагу народног правца у српској култури значајно је и деловање српске младежи која је насељавала аустроугарске градове, у којима се и образовала на идејним основама Ј. Г. Хердера и Г. В. Хегела почев од краја XVIII века. Одатле је, посредством часописа који су тада почели да излазе, а касније и учених друштава²⁷, кренуо да се шири утицај малобројне интелигенције, који је постепено прешао и Дунав, у потрази за „нижим слојем друштва“, народним масама, који су срж и замајак сваког националног покрета. Екмечић тврди да су сви национални покрети у Европи почињали прикупљањем усменог народног стваралаштва, а да су се завршавали оружаним сукобом (Екмечић 1989: 11). Вук Стефановић Караџић за спор око избора језика употребљава нимало поетичну реч *рат*. Он на литерарној сцени бива окончан, као што знамо, године 1847, када су на народном српском језику објављени *Нови завјет* у Вуковом преводу, драмски спев *Горски вијенац* Петра Петровића Његоша, *Песме* Бранка Радичевића и филолошка расправа *Рат за српски језик и правопис* Ђуре Даничића. Управо ова дела и њихови аутори поставили су темеље и зацртали основне смернице потоњем развоју српске књижевности, које ова није напуштала све до наших дана. Тај чин и околности које су га пратиле, као и све што је уследило на друштвенополитичком плану, у наступајућим ће столећима бити предмет бескрајних полемика о сврсисходности радикализма и о последицама таквог исхода по српски језик и књижевност, а у новије доба и на историјску путању којом ће у будућности наставити да се креће српски народ. Јер, Вукова принципијелност и непоколебљива решеност да ништа што није потврђено народним искуством и памћењем не уђе у основицу новоствореног књижевног језика нашла се на испиту већ при првом преводном делу сакралне и метафизичке садржине: *Новом завјету*. Са ванредно развијеним осећајем за језик и самоувереношћу човека који одлично познаје материју којом се бави, Вук није узмицао пред неминовношћу да из богатог лексичког арсенала других језика, најчешће руског, преузме и вешто прилагоди неопходне лексеме правилима српског народног језика. Јован Стејић, један од првих стручнијих критичара Вуковог језика у преводу *Новог завјета*, упућује овим поводом

---

²⁷ Видети: Глувачевић 2010; Скерлић 1925.

приговор Вуку да је изневерио своју идеју о простонародном језику, [спационирао М. С.] „примивши у приличној мери средњи пут, с р е д њ и с л о г, с р е д њ и с т и л“ (Selimović 1987: 101), чије нам основне одлике Селимовић расветљава следећом реченицом: [спационирао М. С.] „Посебна арома старине, постигнута употребом архаичних речи, поетско свечани тон који одговара материји, богата мелодија разрађене реченице, виталан спој народног језика, свежих неологизама, посрбљених и непосредних славјанских речи, то је респектабилни с р е д њ и с л о г, прилагођен садржају који изражава, времену у којем је настао и ствараоцу који га је реализовао“ (Исто). Вук је, дакле, чинио управо оно што се замерало (и шта је и сам замерао) писцима предвуковског периода. Сличан концепт, у периоду који је претходио појави Вука Караџића, предлагао је и својим делима и промовисао Доситеј Обрадовић, с том разликом, што је његов језик, у основи народни, обиловао изворно пренесеним туђицама, неусаглашеним са правилима и природом српског народног језика. Туђице, преузете првенствено из рускословенског језика, Доситеј је употребљавао на свим оним местима на којима би му мањкала реч апстрактног садржаја за коју у народном српском језику није имао корелатив, и управо због тога му је, као *homo viatoru*, полиглоти и „нашем туђинцу“ Вук оспоравао минуциозно и истанчано познавање народног српског језика. Мимо Доситеја, у историји српског књижевног језика пре и после њега, Меша Селимовић опажа једну посебну линију, која се протезала паралелно са вуковском, народном, и представљала суптилни израз средњег слога, средњег стила, над којим од година након Вукове победе и стандардизације српског језика па све до наших дана не престаје да лamentsира део српске књижевнаучне сцене који је сматрао (и још увек сматра) да је одустајањем од њега (средњег слога) српски књижевни језик неповратно изгубио један део својих изражајних могућности. Линију коју уочава Селимовић чине три писца: Гаврил Стефановић Венцловић, Сима Милутиновић Сарајлија и Петар II Петровић Његош.

Ако је злехуда рука историјских дешавања пресудила Венцловићевом делу и могућем утицају његовог језика на потоњу судбину књижевног језика у нас, шта је утицало на унификацију језика свих наших романтичара, па самим тим и писаца попут Симе Милутиновића Сарајлије и Петра II Петровића Његоша са језиком Вуковим и вуковским? Јер, насупрот „национално-даворијској тези о јединству и идентичности језика свих наших писаца XIX века“ (Selimović 1987: 128), Селимовић у језику

Његошевом и Сарајлијином опажа „другу тежњу, други мисаони процес, друкчију лексику, други и друкчији стил“ (Исто). Чини се, сматра Селимовић, да њихов језик и правац у књижевности нису заживели у нас јер је у време када се Његош јавио са својим *Горским вијенцем*, вуковски језик „већ ухватио маха“ (Исто). Он је био израз духа времена у коме су сазреле околности за афирмацију народа и демократизацију књижевности и језика. „Уза сав огромни значај који има Вукова реформа“, а упркос губитку који нам је донела (мисли се на рефлексивни и апстрактни потенцијал језика, који је изгубљен у тој револуцији), „било би природно да она буде широка основа а не канон, да се прилагођава времену и степену развитка духа и опште културе, а не да њена стартна суштина постане сметња“ (Исто: 131).

О проблематици Вукове реформе и њеном утицају на потоњи правац српског језика и књижевности писала су наша два истакнута критичара, Јован Скерлић и Милан Богдановић, са различитих становишта. Интересантно је да се сучељавањем приговора које упућују Вуку Караџићу сусрећемо са имагологијом на делу: јер, посматрајући из различите визуре појам рационалног, Скерлић Вуку замера његов недостатак, оптужујући га што је дезавуисао доситејевски рационалистички западни концепт и што је учинио да код Срба заживи русоовска романтичарска дивинизација простога народа (Selimović 1987: 88), док се Милан Богдановић пита „да ли Вукова реформа, поред све неизрачунљиве благотворности, није можда у извесном смислу зауставила и на другу страну обрнула нашу књижевну мисао одбацивши онако апсолутно језик и стил, 'славјанских' писаца“ (Исто: 89).

Досадашња анализа последица Вукове реформе на развој српског књижевног језика узимала је у обзир унутрашње својство језика и његово стање пре и после реформе. То својство језика и његова (не)способност да изрази апстрактну, сакралну, трансценденталну, метафизичку садржину у уској је вези са типологијом продукованих слика и представа и карактером списа писаних тим, новоствореним језиком, што даје широк основ за имаголошка истраживања, јер су слике и представе њихови кључни појмови. Оне нас воде ка другом аспекту Вукове реформе на који је у новије доба, од стране истраживача књижевности, наших савременика, скретана пажња, а који се тиче (могућих) последица које су те реформе имале на друштвеноисторијска кретања српског

народа, његове будуће интеграције, промене имена језика и граница српске књижевности. Тим поводом се постављају следећа питања: јесу ли аутори и дела која су ушли у канон постали део канона захваљујући томе што су промовисањем одређених слика и представа одговорили потребама времена и друштеноисторијским околностима, али и на који су начин те слике и представе, стереотипи и предрасуде које канон промовише утицали на шире народне масе да се у историјском смислу крећу у правцу који је одговарао великим империјама.

Са тим у вези треба рећи да је подршка коју су од стране државног цензора словенских и балканских књига у *Wiener allgemeine Zeitung*-у и чиновника у дворској библиотеци, Јернеја Копитара, Вук и његова реформа имали, у нашој науци различито тумачена: од „искрене љубави ка науци и култури словенској“ и „крајње оданости истини и напретку“, како то мисли Александар Белић (Selimović 1987: 77), до намере да, у циљу спровођења аустрословенске политике посредством језика, на филолошкој основи, одвоји Србе од словенске матице и православне Русије, како на исту ситуацију гледа Љуба Стојановић (Selimović 1987: 77). Потоње становиште заговара и Меша Селимовић, наводећи податак да је „у истом циљу дворска канцеларија још од времена Марије Терезије, форсирала увођење простонародног језика“ (Исто: 78). Овакав Стојановићев и Селимовићев став никако не доводи у питање добронамерност Вуковог ангажовања и немерљиви значај његовог подухвата, већ настоји да скрене пажњу на могуће другачије виђење ове реформе, на њене (могуће) пратеће околности, које су имале далекосежне последице на културну (и националну) политику Срба, а које су остале у сенци величине тога подухвата. На слична запажања, која нас доводе на терен међусобног укрштања и невидљивих веза филологије и политике, наишли смо у студији Петра Милосављевића *Систем српске књижевности*. Он, наиме, тврди, да је увођењем илирског имена²⁸

---

²⁸ Милосављевић заступа становиште да се име Илири најпре односило на православне Србе, а потом је своје значење проширило и на католичке Србе, и на Хрвате, који су прихватили штокавицу. Након што је 1843. године Аустријско царство забранило употребу илирског имена, Гај је „прогласио да се од тада оно што је називано илирским именом убудуће назива хрватским“ (Милосављевић 2000 : 76). Једна од на тај начин отуђених књижевних области над којом ламентира Милосављевић јер је, како сматра, саставни део система српске књижевности, јесте дубровачка књижевност. Другачије становиште заступа Миодраг Поповић: „Разлоге што српски писци у ово доба говоре о старој хрватској књижевности као о својој треба, пре свега, тражити у њиховим погледима на Србе и Хрвате као на једну нацију која има и једну, заједничку, књижевност. Четрдесетих година, на пример, Суботић ставља у српске писце (он мисли југословенске) не само Гундулића и Држића но и Мажуранића и Д. Деметера. На хрватској, пак, страни В. Бабукић, као професор загребачке гимназије, говори о Доситеју и Вуку у склопу хрватске књижевности. Надовезујући се

Хрватима омогућено да на мала врата присвоје део српског културног наслеђа. Аустроугарска царевина, сматра аутор, није успела да поунијати Србе, али је уједињењем Срба и Хрвата најпре у језичку, а потом и државну заједницу, успела да под католичку јурисдикцију у територијалном, хуманом, демографском и културолошком смислу подведе велики део капитала који је кроз историју припадао Србији и сматрао се српским културним наслеђем. Тако су се, тврди Милосављевић, геополитички и стратешки интереси великих сила спроводили посредством културне политике, на филолошким основама. Јер, Бечки књижевни договор²⁹ који ће потом уследити 28. марта 1850. године, читамо у једном другом његовом огледу, ујединиће Србе и Хрвате на заједничкој основи вуковског језика чије име у повељи коју су потписали два Србина (Вук Стефановић Карацић и Ђуро Даничић), пет Хрвата (Иван Кукуљевић, Димитрије Деметер, Иван Мажуранић, Винко Пацел, Стефан Пејаковић) као и један Словенац (Франц Миклошич), није наведено, чиме је отворен простор за спор око његовог назива (*Nomen nest omen!*) који још увек траје³⁰ и средство (тврди аутор) за присвајање моћи над деловима територије, људства и културног наслеђа. „Као што је стварање Југославије припремано у сфери филологије, тако је, у истој сфери, припреман и њен распад“, мишљења је Милосављевић (2000: 342). На истој линији промишљања о развојном луку српске књижевности у спрези са геополитичком ситуацијом која ју је пратила и о(не)могућавала српском народу да са сигурношћу и без већих потреса и преиспитивања дефинише систем српске књижевности нашла се и студија Јована Деретића *Пут српске књижевности*. Обе студије настале су почетком 21. века, у јеку бурних историјских дешавања на Балкану и у

на ова схватања, К. Руварац почетком шездесетих година такође говори о дубровачкој књижевности као о српској, али том приликом изрично тврди да нова српска књижевност није имала никакве везе са дубровачком књижевношћу XVI и XVII века“ (Поповић 1972: 48).

²⁹ Осим изостанка имена народа на који се у тексту Декларације мисли, пише Милосављевић, што је омогућило читавање значења у циљу различитих тумачења, усклађених са друштвенополитичком климом и тренутним националним интересима, потписницима *Договора* се оспаравала и легитимност у смислу изабраних и делегираних представника народа у чије име су текст *Договора* потписали. Видети: Милосављевић 2003: 177-186.

³⁰ Тако је, на пример, недавно на друштвеним мрежама осванула *Декларација о заједничком језику*, која почиње речима: „Суочени с негативним друштвеним, културним и економским последицама политичких манипулација језиком и актуалних језичких политика у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Хрватској и Србији, ми, дољепотписани, доносимо *Декларацију о заједничком језику*“, коју је до тренутка када је овај текст писан потписало 8424 особе, од којих су неки истакнути зналци, лингвисти и књижевни посленици из сада самосталних држава, некада бивших чланица СФРЈ. (Целокупан текст *Декларације* доступан је на интернет страници www.jezicinacionalizmi.com).

бившој Југославији, и у извесном смислу представљају одзив на та дешавања, али су имала и утицај на њих.

Заокретом који је у српској култури у доба романтизма настао на пољу духа дошло је до искакања из дотадашње трасе којом се кретао српски народ у књижевном и језичком смислу, што ће имати далекосежне импликације на типологију продукованих слика и карактер његове националне идентификације, који се протеже све до наших дана. Због свега наведеног, романтизам се показао као изузетно провокативан, захвалан и значајан за интердисциплинарно истраживање, што представља основну одредницу имаголошких студија, јер се једним новим, свеобухватним приступом, могу из другог угла осветлити сада већ (чини се) скоро па вечна питања међусобних антагонизама и наклоности и из друге визуре сагледати све оно што се на овим теренима дешавало уназад неколико столећа³¹. Јер, слике, представе, стереотипи и предрасуде, иако егзистирају у свету идеја, имају своје аналогije на пољу материје, односно, (п)остварују се посредством међуљудских односа, и, шире гледано, историјских и друштвених кретања. У нашем истраживању задржаћемо се на оним сликама и представама (предрасудама и стереотипима), односно на имаготипском потенцијалу који нам је понудио вуковски коцепт, општеприхваћен у години Вукове победе, 1847. На корпусу дела српских канонских песника и писаца настојаћемо да ексцерпиремо слике и представе (предрасуде и стереотипе) и да одговоримо на питање у којој су мери биле у дослуху са духом времена

---

³¹ На потешкоћу да се расветле односи и проблеми који те односе прате међу чланицама бивше Југославије, на виспрен начин је указао један од наших водећих писаца, Данило Киш, на међународном скупу *Европа мисли, Европа политике*, одржаном у Албију (Француска) 5. и 6. маја 1989. Текст који доносимо одломак је из Кишовог излагања објављеног под насловом „Филозофија увек долази после“: „Малопре неко ми је пришао и питао ме да нисам Чех. Господин Еленштајн (Ellenstein) ме је представио као српско-хрватског писца. Као што се код нас у народу каже, ја сам пола риба пола девојка... Ја нисам српско-хрватски писац, већ сам више Црногорац, ако не писац Војводине, можда чак донекле јеврејски писац, са сасвим мађарским презименом, више мађарским него што је презиме господина Ханкиша. Презиме ми значи „мали“ иако сам висок 1,85 m. Не кажем ово из таштине, већ једноставно зато да вас уведем у земљу у којој ништа није јасно, чак и када се гледа изнутра... А тражи се од мене да вам на брзину објасним шта се догађа у Југославији! Дуго сам наставник али никад нисам успео да студентима објасним који језик уче! Почињући са српско-хрватским, говорио сам им да је то језик којим се говори у Југославији, али сам био довољно лукав да им не кажем да то није једини језик којим се говори у тој европској земљи. Дакле, ја нисам ни Јужноафриканац, ни Чех, ја сам југословенски писац. Многи југословенски писци не прихватају да их тако зову. Више воле да буду српски или хрватски, али никад обоје истовремено... Како хоћете да вам у десетак минута објасним проблеме Југославије кад ми је тешко да вам објасним и властити идентитет“. У наставку наведеног Кишовог излагања писац заступа став да „филозофија увек долази после“, да је улога филозофа на историјска и друштвена кретања преувеличана, да на наше животе утичу политичари чије је „непознавање филозофије огромно“, и завршава речима: „мислим да не треба претеривати с том испреплетеношћу филозофије и практичног и политичког живота“ (Киш 1995: 20).

(*Zeitgeist*) и колико је управо њихова *mainstream* позиција утицала на канонски положај њихових аутора. Мимо канона, било би значајно истражити јесу ли, осим наведених, доминирајућих и репрезентативних слика и представа, постојале и друге, маргинализоване, које нису биле на линији друштвених интереса, па самим тим ни предодређене за опстанак, али то превазилази планиране оквире ових истраживања.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИРИ ИСТРАЖИВАЊА

У својој финалној студији о историји српске књижевности, *Пут српске књижевности*, која на известан начин заокружује и поентира његова дотадашња излагања на тему проблематике и околности које су пратиле њен развој, Јован Деретић истиче да сва проблемска питања везана за књижевноисторијску систематизацију српске литературе имају заједничко исходиште у односу који аутор именује као *ми и други*. У свакој расправи о Другоме појам идентитета је кључан, истиче Марија Тодорова у огледу „Да ли је 'други' користан појам“ (Тодорова 2010: 78), јер је „'алтеритет' напросто други аспект идентитета или други начин говора о њему (и његовог конструисања). Артикулисање било којег идентитета³² (етничког, сексуалног, професионалног, класног итд.) неизбежно се осликава на контрастној позадини Другости, а та артикулација и ствара ту Другост и од ње добија когнитивну основу“ (Исто). Једнак став заступа и Бернар Формозо у огледу „Расправе о етницитету“. Он, наиме, тврди да

упркос етимологији речи 'идентитет', аспект тако квалификованих друштвених односа нема ничег интроспективног у ономе што би било дефинисано искључивим позивањем на слично. Сасвим супротно, свест о себи је неодвојива од огледала које представља странац (Formozo 2009: 301).

Проблематика одређења идентитета (како националног, тако и књижевног) показала се као идеја-водиља (и есенцијални) захтев епохе националних препорода чији је романтизам саставни део, као што смо у досадашњем излагању настојали да илуструјемо. Принцип колективног идентитета није специфичан једино за романтизам: у поменутој студији Јован Деретић на основу морфолошких карактеристика српске књижевности и особености њеног историјског развоја ову у целини одређује као народносну литературу са израженим, доминантним осећањем властитог идентитета (Деретић 1996: 243). Ово, до сада наведено, сâмо је по себи предложило за методологију проучавања имагологију³³,

---

³² Било да говоримо о индивидуалном или колективном идентитету, у оба случаја он израња из односа према Другом. Као такав, резултат је непрекидног конфликта: „Схватити идентитет, то значи покренути процесе који уређују његову историјску изградњу, довођење у сумњу, губитак или поновно присвајање“ (Пјер Тап [Pierre Tap], према: Руано-Борбалан 2009: 6) Некадашње есенцијалистичко схватање идентитета уступило је место савременом, конструктивистичком, што претпоставља његов процесуалан карактер у замену за системичан (Formozo 2009: 301).

³³ Имагологија је, према дефиницији Јупа Лерсена, „специјалност компаративне књижевности која проучава интеркултурне односе у условима обостране перцепције, слика и аутослика“ (Лерсен 2006, цит. према Милановић 2009: 27). О времену када је имагологија заживела као научна дисциплина не постоји

која се у основи бави истраживањем проблема идентитета. У спрези са овим многоликим појмом (Руано-Борбалан 2009: 5) гравитирају (егзистирају) појмови попут нације, народа и етничитета, које одликује колективни принцип. Због њихове релативне заступљености у овоме раду и термилошких нејасноћа које их прате, у даљем току излагања даћемо кратак преглед научних приступа овим појмовима и навешћемо њихове савремене дефиниције.

Идејна подлога за настанак нација као колективног феномена јавила се у 19. веку у Европи, када су у оквиру „пролећа народа“ ове конституисане као „колективна бића и као политички актери. Нације се нису 'пробудиле' у прошлом веку да би се ослободиле тираније: пре тога нису ни постојале“ (Тјес 2009: 332-333). У чувеном предавању под насловом: „Шта је то нација?“, Ернест Ренан наводи:

Нација је душа, духовно начело. Две ствари које, истину говорећи, представљају једну, чине ту душу, то духовно начело. Једна је заједничко поседовање богатог наслеђа сећања; друга је

једногласност мишљења у научним круговима: док су за Дамјану Мраовић имаголошка истраживања постала актуелна осамдесетих година 20. века (Мраовић 2004), Павле Секеруш сматра да развој имагологије потиче још из половине тога столећа (Секеруш 2001). У студији Марије Тодорове *Имагинарни Балкан* (Тодорова, 1999: 22), ауторка о имагологији пише као о новој научној дисциплини. Теоретичари имагологије, Јуп Лерсен [Joep Leerssen], Данијел-Анри Пажо [Daniel-Henry Pageauh], Хуго Дизеринк [Hugo Dyserinck] и Жан-Марк Мура [Jean-Mark Moura] везују настанак имагологије за француску школу компаративне књижевности, а као доба њеног конституисања одређују педесете, одн. шездесете године прошлог века (Више о горе наведеном видети у: Милановић 2009: 27-28). Сам термин води порекло из психологије, где је латински термин *imago* (слика, лик) од Јунга, преко Фројда доспео до психологије народа (етнопсихологије), где је проширен у термин *имагологија*, како би означио слике колективног идентитета, одн. менталитета. У том значењу први пут га је употребио Оливер Брачфелд [Oliver Brachfeld] 1962. године. Француско одушевљење имагологијом нису делили и формалистички усмерени књижевни критичари и компаратисти, попут Велека (Velek 1966: 182), док је у Европи, а нарочито у Немачкој, имао доста присталица (Немачкој је након Другог светског рата био неопходан критички осврт на властите представе о сопственом идентитету и алтеритету, валидан научни метод за суочавање са стереотипима и начин на који би била могућа деконструкција национализма). Код нас пионирски радови из ове области имају за потписнике Зорана Константиновића, Павла Секеруша, Ивану Живанчевић-Секеруш, Владимира Гвоздена и Жељка Милановића. Будући интердисциплинарно орјентисана, имагологија се од времена када је заживела као научна дисциплина непрекидно развија, укључујући у своја истраживања закључке до којих се дошло у различитим хуманистичким наукама, као што су историја, антропологија, етнологија, психологија, социјална психологија, мнemoисторија, чак и гастрономија, а у новије време, у склопу различитих постструктуралистичких смерова, попут родних студија и постколонијалне критике (теорије) и новог историзма. Оваква интердисциплинарна преплетеност даје имагологији обележје комплексне трансдисциплинарне парадигме која је у непрекидном развоју и још увек методолошки неисцрпљена, мада се Марија Тодорова (Тодорова 2010) у огледу „Да ли је 'други' користан појам у међукултурним односима? (Нека размишљања о његовој примени на балкански регион)“ пита „да ли је то врста *Zeitgeist*а која је огром случаја почела да утиче на разне друштвене области или је реч о моди која се попут епидемије шири с једног поља на друго“ (Тодорова 2010: 78), те промишља о будућим токовима развоја имагологије и могућој промени перспективе, без да се онтолошка Другост оповргне и одбаци као предмет проучавања.

актуелна сагласност, жеља да се живи заједно, постојање воље да се настави са уважавањем наслеђа које смо стекли као недељиво³⁴.

Процес изградње националних идентитета огледао се у дефинисању и заштити тога наслеђа, које су чинили заједничка историја, језик, хероји, споменици културе, историјски споменици, меморијална места, народни обичаји, симболични крајеви (Исто: 335). Све то, али и више од тога: национални митови и легенде, грб и застава, национална кухиња, празници, данас представљају „матрицу свих наших представа о нацији, од иконографије новчаница до званичних церемонија“, која се усваја још у основној школи (Исто: 335). У вези са појмом нације је и дискутабилан појам националних карактера³⁵. Они су дистинктивна обележја нација и начин њихове идентификације. Природа, онтолошка утемељеност и устројство националних карактера у савременом научном приступу наилазе на опречне приступе. Тако, на пример, Жељко Милановић тежиште проблема са појма идентитета (чију природу дефинише као концептуалну, чиме одриче могућност да се иста опише) премешта на појам националних карактера, чије се разлике маркирају и проучавају („Ако је природа идентитета концептуална, онда је идентитет немогуће описати – описује се једино разлика између култура. Имагологија подразумева да је национални карактер оно што је различито од других националних карактера“ (Милановић 2009: 30). Потпуно другачије поимање националних карактера налазимо у зборнику радова *Како видимо стране земље* (Dukić (ur.) 2009), у предговору Давора Дукића:

---

³⁴ Нација се дефинише „као широка људска група, коју одликује осећај јединства повезаног са историјом, језиком, културом или сопственим вредностима, и која, углавном, захтева територијални суверенитет. Далеко од тога да означава готову реалност, она пре свега представља историјску творевину“ (Renan 1997, према: *Identitet(i)*: 2009: 432). *Le Petit Robert* (1996) нацију дефинише као „људску групу углавном доста широку коју карактерише свест о јединству (историјском, друштвеном, културном) и жеља да се живи заједно“. У огледу „Културна производња европских нација“, Ан-Мари Тијес наводи два антагонистичка схватања нације: француска, субјективна концепција, чедо је револуције: „за њу је припадност нацији израз рационалног и уговорног избора припадности заједници“, док је немачка, објективна концепција, у вези са романтичарским покретом, а темељи се на етничким и културним критеријумима (Тијес 2009: 333). Међутим, истичући њихову нераскидиву повезаност, упркос привидном антагонизму, ауторка их доводи у релацију са политичким и друштвеним околностима (Исто). Идеја нације је, сматра она, субверзивна, јер „са националног становишта, успоставља равнотежу између најмоћнијих међу аристократама и најсиротијих међу ратарима“ (Исто: 334).

³⁵ Кратак преглед историје националних карактеризација даје Јуп Лерсен у огледу „Реторика националног карактера: програматски преглед“ (Leerssen 2009b: 99-124).

На питање постоји ли уопће национални карактер (макар и само као хеуристички концепт), аachenska имаголошка школа³⁶ сугерира негативан одговор. Хетеропреодоце и аутопреодоце схваћају се и истражују као дискурзивне творбе – настоји се проникнути у тајну њихова настанка те механизме њихова ширења, модифицирања и замирања. Притом се, наравно, прелазе границе књижевног и задире у друштвеноповијесни контекст (Dukić 2009: 9; подвукла Ј. К.).

Наше мишљење и полазна основа овга рада биће ближа тврдњи Жељка Милановића, по којој на једном апстрактном нивоу, уопштено узев, и са великом критичком дистанцом, можемо да расправљамо о националним карактерима, као о константи у непрекидном стању процесуалности. Упркос томе што је сâм појам нације, као што смо видели, конституисан у 19. веку, не можемо категорично одрећи постојање заједничких особина припадника одређене хумане заједнице која настањује одређену територију, пролази(ла је) кроз идентичне друштвеноисторијске процесе и носилац је узајамног културног добра. (Док ово пишемо, свесни смо потенцијалних аналогичности према теорији Хиполита Тена о раси, средини и моменту). Међутим, геополитички и културни контекст и друштвена клима под чијим се утицајима конституишу ауто- и хетерослике, смењују концепти и са њима у вези долази до интензивирања или редукције, а повремено и смењивања односа филије и антагонизма између одређених нација, представљају окидач за ре-креирање представа о властитом идентитету и за учитавање нових/стarih слика и представа о „туђем“ алтеритету, што отвара простор за имаголошка истраживања.

У блиској вези са нашим истраживањем стоји и контроверзни и флуидни појам етницитета (етноса), који се традиционално односи на постојану људску групу која опстојава кроз време, говори једним језиком, има заједничке корене, обичаје и веровања и чије постојање није условљено, нити у вези са појмом државности, као ни са било којим видом политичког апарата и политичког ангажовања (*Identitet(i)* 2009: 429). Оно што уводи дистинкцију између поимања етницитета и расе јесте биолошки моменат који доминира промишљањем о овом другом појму, док су политички чиниоци ти који уводе разлику између појмова етноса и нације (Исто: 308).

У области дефинисања појма етноса и представа о етницитету најпре је преовлађивало есенцијалистичко, примордијалистичко становиште, које је инсистирало на „претпостављеним крвним везама, фенотипској блискости, језику, религији, етнониму и

---

³⁶ Истакнути представници ахенске имаголошке школе су: Hugo Dyserinck, Martin Steins, Martin S. Fischer, Karl Ulrich Syndram, Joep Leersen.

другим специфичностима“ (Formozo 2009: 298). Почетком шездесетих година 20. века есенцијалистичке тезе су смениле инструменталистичке, које конструкцију колективних идентитета искључиво тумаче као резултат политичких циљева, што их чини у великој мери ограничавајућим (Исто: 300). И, док антрополог Фредерик Барт у делу *Етничке групе и њихове границе* (1969) инсистира на процесуалности етничких заједница, указујући на њихову непрекидну интеракцију са другим групама, која се огледа у чиновима супротстављања и укључивања, антрополози Жан-Лу Амсел [Jean-Loup Amselle] и Еликиа М'Боколо [Elikia M'Bokolo] подсећају на историјску младост афричких етничких заједница, и на њихову блиску везу са колонијалном прошлошћу (цитирано према: *Identitet(i)* 2009: 429).

У савременој антропологији неретко срећемо и неутралан појам 'народ', који представља супститут за до сада наведене, тешко одредиве појмове нације и етноса. Њиме се детерминишу друштвене заједнице „које се идентификују заједничким дијалектом, територијом или историјом“ (Исто 2009: 309)³⁷. Упозоравајући нас на идеолошку обојеност појма 'народ', који је уз појам 'нација' у идејном смислу обележио романтичарски покрет, Хуго Дизеринк их дефинише као „пролазне и у повијесном простору остварене моделе мишљења“ (Дизеринк 2009: 67).

У циљу обележавања националних карактера имагологија користи феномен слике, која представља „менталну или дискурзивну репрезентацију или репутацију особе, групе, етничитета или 'нације'“ (Лерсен 200v: 172). Имаголошким истраживањима обухваћене су оне слике које на експлицитан или имплицитан начин етички или карактерно етикетирају појединца, групу или читаво друштво (Исто). Слике и представе као структурни елементи књижевног дела врло се често јављају у виду алегорије, мита, параболе, итд. (Fischer 2009: 43). Од суштинске је важности истаћи да за имаголошка истраживања истинитост слика игра споредну улогу; имагологија се веродостојношћу слике не бави. Свака слика настаје под одређеним околностима, социокултурним, политичким и економским, а попут „лепоте, која је у оку посматрача“, умногоме зависи од тренутних перцептивних способности онога ко гледа, односно, промишља о некоме или нечему. Ниједна слика није

---

³⁷ У вези са овим, у поменутом зборнику радова заступљене су и дефиниције следећих појмова: акултурација, заједница, култура, група, интеграција, мултикултурализам, социјализација, укрштени идентитети, раса, национални идентитети... Видети у: *Identitet(i)* 2009: 427-433; 308-311.

вечна, а имагологију занима контекст у којем је настала, као и далекосежност њеног утицаја. Постоје, дакако, и општа правила о настанку слика, која измичу тренутној друштвенополитичкој ситуацији: у питању су универзални опозитни модели као што су Север-Југ³⁸, центар-периферија, Исток-Запад, град-село, урбано-рурално... Постоје два типа слике: *аутослика* (слика о себи, односно о сопственом народу) и *хетерослика* (слика о Другоме). У савременим имаголошким истраживањима заступљено је и проучавање *метаслика* (слика насталих под утицајем слика и представа које културе у контакту гаје једне о другима). Давор Дукић каже да су истраживања показала да се савремене негативне слике које Грци и Турци имају једни о другима не заснивају искључиво на ауто- и хетеросликовности, већ и на урачунатој слици коју друга страна има о нама (Dukić 2009: 14). Креирање слика и представа има блиску аналогију са Јунгов(ск)им системом дубинске анализе (психологије) и његовим основним постулатом човекове личности чија се два аспекта огледају у контрастним паровима Персоне и Сенке. Управо се на таквој контрастној позадини Другости заснива и поларитет ауто- и хетерослика. Уврежене представе о властитом (индивидуалном или колективном) идентитету, схваћене као конструкт а не као једна једина и заувек оформљена датост могу се, са тог становишта, посматрати као Персона, или представа о себи коју презентујемо другоме и у коју и сами верујемо. У њеној позадини крије се Сенка, други, скривени аспект онога што подразумевамо под појмом идентитета, која се труди да остане скривена, било у своме

---

³⁸ Инспириран истраживањима белгијског историчара Хенрија Пиренеа [Henri Pirenne], који се на прелазу из XIX у XX век предано бавио националним/етничким моделима мишљења, Геерт Хофстеде [Geert Hofstede] у оквиру социопсихолошких проучавања темперамената запослених у IBM компанији настоји да утврди везу између успостављања телесне дистанце („Power Distance Index“, PDI) током процеса комуникације у зависности од националне припадности и земље порекла њених учесника. Истраживање насловљено *Culture's Consequences* (1980) Геерта Хофстедеа показало је да постоји значајна разлика у погледу успостављања PDI између људи германског и романског порекла, на основу чега је изведена уопштена концептуална подела између људи пореклом из северних и јужних крајева (цитирано према: Lersen 2009: 90). На основу те поделе, „северњаци“ су по правилу независни индивидуалци који негују дух једнакости и демократије, интровертни, „хладни“, уздржани и дистанцирани када су у питању међуљудски односи, за разлику од „јужњака“ које одликују колективни дух и поштовање друштвене хијерархије моћи унутар заједнице, уважавање ауторитета, екстровеерност, те склоност ка „аморалној комбинацији рационализма и сензуализма. [...] Све се то повезивало с климатским увјетима (лијеношћу потакнута лагодност бујнога југа насупрот суспрегнутој хладној нелагоди вјетровита сјевера“ (Исто). „Дискурс о опозицији сјевер – југ свефрожимљући је и може се понављати на готово свакој насумце одабраној точки на географској карти“ (Исто: 91). Видети и: www.geert-hofstede.com (Serbia), Морис 1979.

добром или рђавом аспекту³⁹. Оно што логично следи је чињеница да Сенка која се препозна у туђој Персони неће благонаклоно гледати на њу, без било какве претходне мотивације за такав однос⁴⁰. Јер, оно што нам не прија и чему пружамо отпор у појавности Другог по правилу је израз тихог бунта наше Сенке. На тај начин нације, као и појединци, у одређеним интервалима времена и под одређеним околностима негују одређену представу о себи и о другима, а односе антагонизма и филије (и не знајући) заснивају/успостављају на варљивим презентацијама (играма) Персоне и Сенке.

Под утицајем семиолошких проучавања, слику је могуће посматрати као знак једне културе. У том смислу, најчешћи облик испољавања слике Другог је стереотип⁴¹, који више није „полисемични знак, већ знак ослабљен непрекидним трошењем и сведен на сигнал са само једном, врло опасном, могућношћу тумачења“ (Милановић 2009: 31); „моноформна и моносемична фигура“ (Pageaux 1994: 62); „једна врста резимеа, сажетка, амблематични преглед једне културе, клише, ’отрцана идеја’“ (Гвозден 2005: 33). Према Манфреду С. Фишеру [Manfred S. Fischer], појам стереотипа одликују „становита привидна самосталност, постојаност и универзалност“ (Fischer 2009: 45). Упозоравајући на често неодговарајућу и варљиву употребу појма стереотип која „очито произлази из бркања подударности и сличности“ (Исто) одређених структура, односно структурних елемената у два имаготипским конструкцијама које на први поглед делују аналогно, Фишер уводи појам имаготипа, који би по њему представљао правило, а стереотип изузетак. На познатом имаголошком примеру креирања слика и представа о немачкој култури и Немцима у делима госпође де Стал [Mme de Staël] и Ромена Ролана, Фишер доказује своју теорију и успоставља дистинкцију између појмова имаготипа и стереотипа, уводећи као референтну тачку контекстуални оквир (време настанка, историјски тренутак)

---

³⁹ Сенка увек представља скривену антитезу и допуну појавном аспекту личности оличеном у Персони. Уколико улога коју Персона игра има позитиван предзнак, улога Сенке ће имати негативан, и обрнуто. Видети: Франц и Боа 2005: 80-88.

⁴⁰ „Свако од нас има свог ’омиљеног’ непријатеља, свог ’најбољег непријатеља’, такорећи. Он углавном представља нашу Сенку. Када нам неко учини нешто нажао, тада је нормално да га мрзимо. Али, ако нам та особа ничим није наудила а ми се сваки пут кад је видимо осетимо толико раздраженим да бисмо били у стању да је плунемо, тада можемо бити сигурни да је посреди Сенка. Најбоље што се у том случају може учинити јесте сести и записати омражене особине тог човека. Читајући запис, препознајемо себе: ’То сам ја’. [...] Заиста је потресно видети сопствену Сенку“ (Франц и Боа 2005: 83).

⁴¹ Овај термин је предложио Валтер Липман [Walter Lippmann] и прихваћен је с великим успехом у социолошким наукама.

у којем су ове слике настале. Међутим, Фишеров предлог није заживео у имаголошким истраживањима, у којима стереотип још увек гравитира као један од кључних појмова.

Још један имаголошки појам завређује пажњу: у питању је Лерсенов појам имагема. Према његовом мишљењу, имагем је „’отисак’ који лежи у темељу разноликих конкретних, појединих актуализација које се могу сусрести у тексту“, и обележен је „амбивалентним поларитетом“ (Leerssen 2009b: 110). Аналогију манифестној биполарној структури чије су противречне репрезентације на дубинском нивоу обухваћене имагемом, Лерсен налази у подвојеном лику и противуречној природи бога Јануса. „Тако би“, наводи пример Лерсен, „имагем Ирске био онај нерационалне ускипјелости (у сентименталним пјесмама или у безумној агресиви), а Њемачке онај склоности суставним апстракцијама (у облику метафизичких сустава или у организацијској учинковитости“ (Исто).

Постоје три нивоа анализе имаготипских структура: 1. ниво речи, 2. ниво хијерархијских односа и 3. ниво сценарија према Пажоу, односно, 1. вокабулар, 2. граматика и 3. прагматика националних стереотипа (према Лерсену)⁴², и четири основна става о Другом: манија, фобија, филија и унификација⁴³.

На основу херменеутике Пола Рикера [Paul Ricoeur] и дистинкције коју овај успоставља између идеологије и утопије, Мура функцију коју слике (представе) могу имати у друштву дели на интеграцијску или субверзивну. Сликочно обележена Другост на тај начин добија обележје или идеолошког Другог (*alter*), или пак утопијског Другог (*alius*) (Dukić 2009: 20).

Поменути сликама и стереотипима са имаголошког аспекта у књижевности српског романтизма готово да се нико није бавио. Према нашим сазнањима, у новије доба

---

⁴² Прва два нивоа су аналогна код ова два имаголога, док се у трећем њихови приступи разилазе. И, док Лерсен за исходиште имаголошких истраживања поставља прагматику националних стереотипа, која „није разрађена ни у теоријском ни у методолошком смислу“ (Dukić 2009: 19), Пажо се храбро, за разлику од ахенских имаголога (Исто), дотиче историјског контекста у којем су настали анализирано дело, слике и представе, и посматра их у контексту историје менталитета.

⁴³ Манија је однос заснован на доживљају посматране културе као супериорне у односу на посматрачку; фобија подразумева поимање Другог као инфериорног у односу на себе; „филија је једини случај стварне, билатералне размјене“ („Док ’фобија’ претпоставља симболичку смрт Другог, ’филија’ настоји наметнути тежак и захтјеван пут који иде преко прихваћања Другог“) (Pageaux 2009: 143); а унификација представља став заснован на тежњи за уједињењем и успостављањем нових система. „Та је појава нарочито видљива у покретима који настоје поновно успоставити изгубљене цјелине или развити нове суставе: у панлатинизму, пангерманизму, панславизму, али и у космополитизму и интернационализму свих боја“ (Исто).

једино је Петар II Петровић Његош у том контексту заинтригирао истраживаче попут Тихомира Брајовића (Брајовић 2007), који се у књизи бави трима репрезентативним романтичарским спевовима јужнословенске филологије (*Крштење на Савици* Франца Прешерна, *Смрт Смаил-аге Ченгића* Ивана Мажуранића и *Горски вијенац* Петра II Петровића Његоша) са теоријског аспекта имагологије, стављајући акценат на аутоимагинирање, настанак слика и представа које појединац и друштво стварају о себи. Методолошки оквир имагологије показује се као најзахвалнији да на примеру ових, можемо рећи канонских текстова јужнословенских књижевности, покаже „на који начин културноисторијски процеси на словенском тлу подстичу и усмеравају политичку имагинацију, и *vice versa*, како песничка имагинација даје одговарајући облик тим процесима, како се у песничким текстовима уобличава свест о идентитету, како том идентитету поезија даје лик и смисао, те како га, у крајњој инстанци потврђује“ (Пантић 2007). Пољска књижевница Магдалена Богуславска (Bogusławska 2017), у огледу на основу одломака из *Горског вијенца* Петра II Петровића Његоша покушава да укаже на ставове и размишљања овог црногорског поете и владике о позоришту и другим облицима друштвених перформанса, те на њихову условљеност типом културе, колективним менталитетом и односима у друштву. Ауторка у раду повлачи паралеле између Његошевог промишљања на ту тему и концепта Жан-Жака Русоа, који, како каже, „претходи савременој антропологији културних перформанса и антропологији позоришта“ (Исто).

Апострофирајући Гијарове завршне речи из 1951. године у вези са проблематиком виђења страних земаља које изражавају веру у моћ науке, имагологије, да на једном ширем, колективном плану, упозори народе на илузионистичку природу слика о Другој, што ће им (свест о илузији) омогућити боље међусобно упознавање, Хуго Дизеринк их пропраћа следећим речима: „Ми вјерујемо, напротив, да знаност о књижевности може пронаћи корисну задаћу у томе да такве илузије истражује и открива унутар властита подручја како би их се једног дана у потпуности ослободила“ (Дизеринк 2009: 32). Имагологија може да укаже на непостојаност слика и представа и на чињеницу да је свака *image* заправо *mirage*, а самим тим променљива и друштвено условљена. На тај начин би се појединац подстакао (а од њега све и креће) на критичко промишљање и суд.

СЛИКА ТУРАКА У КЊИЖЕВНОСТИ СРПСКОГ РОМАНТИЗМА

Проблематика сликовитости Турака као Другог, и то можда најзначајнијег Другог у контексту креирања властите аутоимагинације и представа о властитом идентитету, која није често проблематизована у српској науци о књижевности (за разлику од обиља радова који за тему имају културне односе, слике и представе које, које постоје, на пример, о Русима, Мађарима и Немцима), указује на један битан чинилац српске идентитетске самодефинисаности и одређења, који се неретко користи и у функцији стереотипизације, а који се на овај начин (игнорисањем, прећуткивањем) настоји учинити невидљивим, што са психолошког аспекта води ка опасности потискивања у дубље слојеве (колективне) свести и његово васкрсавање у облику тзв. Сенке, што је термин који је за овај аспект психе употребио К. Г. Јунг. Реч је о аспекту оријентализма, који је присутан и мање или више видљив у свим сферама нашега живота, а коме се на свесном нивоу опиремо, што ћемо аргументовати сликама и представама о Турцима у делима српских романтичара, али и закључцима о хетероимагинацији Турчина до којих су дошле словеначке колеге научници, о чему ће касније бити речи. Речено је да „сваки Југословен за свог просечног живота од шездесет година проведе пет векова под Турцима“ (Булатовић-Виб, према Шуица 2010: 285). На овај начин (континуираним и доследним, вишевековним, прећутним постојањем, које изазива радикално негативан став / однос, Турци нису Други који је ван нас, према коме се конфронтирамо, у односу на којег се самодефинишемо. То је Други који је доживео поунутрашњење, постао невидљив, делатник из сенке, као зло у историји демонологије, које је од спољашњег, отелотвореног репресора доживело интериоризацију и постало психолошки аспект човека, демон мисли.

Јер, због Турака смо овде где јесмо, уврежено је мишљење, заустављени у развоју, истргнути, одсечени из окриља црквенословенског наслеђа и раскошне баштине византијске културе и уметности, варваризовани, стигматизовани балканистичким дискурсом као продуженом руком и огранком оријенталистичког дискурса, пасторче Европе, недостојни и обележени европски Други. Они су, дакле (уврежено је мишљење) криви за нашу позицију, што смо, једном преплављени источним таласом, иако у Европи, ипак ван ње. Због тога о Турцима треба ћутати, и правити се да не постоје. Можда их

ћутање начини невидљивим. Уколико полазимо од претпоставке да је слика Турчина као Другог у српској књижевности и уметности (а често и у историјским радовима, што ћемо касније видети) по правилу негативна, логично би било да наше истраживање и пажња буду усмерени на афирмативне слике представника Оријента. За почетак, да видимо, шта је то лепо и позитивно, што је већ одавно постало интегрални део српске културе (наслеђа), што води порекло са Истока, а чиме се поносимо?⁴⁴

Олга Зиројевић је једна од малобројних научница која се професионално посветила историјској проблематици турског присуства на овим теренима. На ову тему исписала је занимљиву књигу (Zirojević 2018), којом нас подсећа на данас незаобилазне аграрне културе, које се налазе на нашим трпезама и доприносе слави традиционалне српске кухиње⁴⁵. Осим тога, у нашем језику егзистира завидан репертоар турцизама, а попис радова који се овом проблематиком баве начинио је Асим Пецо (Ресо 2007). Јединствени покушај сагледавања Турака као Другог на теренима бивше Југославије, спровели су словеначки научници, на иницијативу Божидара Језерника, што је резултирало зборником радова *Имагинарни Турчин* (Језерник 2010а). Овом приликом ћемо се осврнути на њихове закључке, који нам могу бити значајан репер и путоказ у даљем истраживању.

Упркос томе што су Турци од најранијих дана сусрета хришћана са муслиманима континуирано и доследно посматрани као Други *par excellence*, пише Божидар Језерник (Језерник 2010б: 9), њихова Другост је имала више лица, која су била саобразна војним и политичким успесима Османског царства (Исто: 10). Тако су војни и политички успеси и моћ Царевине изазивали дивљење Западњака, док је слабљење Царства продуковало контраслике, тврди аутор. Са друге стране, он напомиње и то, да Турчин никако није био „пасиван играч“ (Исто: 12):

---

⁴⁴ У вези са овим, оштра конфротација која се успоставља међу терминима „свој“ и „туђ“, „ми“ и „други“, често укршта копља око проблематике аутохтоности и аутентичности, сложених термина „који тврдоглаво одбијају дефинисање у једнообразном маниру, будући да судови о томе шта је аутохтоно, а шта аутентично не постоје изван појединца или заједнице“ (Бартуловић 2010: 184). Уколико почнемо да се бавимо питањем порекла „појединачних културних компоненти, увек ћемо доћи до истог закључка... да ће нас одговори на питање о пореклу неке појаве у времену и простору по правилу одвести далеко од 'нас'! Што више покушавамо да разумемо порекло/особеност обичаја, песме, предмета или, примера ради, неку друштвену компоненту, све је јасније да оно што самтрамо 'нашим' никад није ни било 'наше'“ (Муршич, према Бартуловић 2010: 184).

⁴⁵ Видети и друга дела исте ауторке: Zirojević 2003; Zirojević 2009.

Напротив, у процесу обликовања представе о 'Турчину', он је недвосмислено одиграо активну улогу. Столећима су европске силе имале дипломатска представништва у Истанбулу, а напослетку су и саме Османлије, после пораза у ратовима 1768-1774. и 1787-1792. године, почеле да увиђају да се њихово царство не може одбранити без европских савезника. Отуда су султани установили стална посланства у Европи 1793. године (Neumann 1999: 53). Не изненађује што су, у складу са властитим геостратешким интересима, такође научили да повлаче потезе на начин на који су то чинили Европљани (Језерник 2010б: 13).

Наиме, готово невероватно звучи податак који аутор наводи, „да је многим Грцима османлијски турбан био мање мрзак од римске тијаре“ (Језерник 2010б: 13), што постаје разумљиво ако се има на уму чињеница да се након тог догађаја западно хришћанство прогласило „баштиником древне грчке културе“ (Исто: 13). Како би ујединио хришћане у крсташкој мисији борбе против „неверника“, Папа Пије II је први почео да употребљава термин „Европа“ (Исто: 13-14), јер је био свестан да ће на тај начин лакше ујединити око заједничког циља унутар себе подељено и међусобно сукобљено хришћанство, пише Језерник. Међутим, Турчин није био само противник, он је, по потреби, био и „судеоник европске равнотеже моћи“, саучесник великих сила у међусобним разрачунавањима. Међусобно разједињени и сукобљени, европски цареви и краљеви нису презали од тога, да се у међусобној борби и „вољи за моћ“ обрате за савезничку помоћ европском Другом *par excellence*, смртном непријатељу хришћана, Турчину (Османлији). Први споразум између турских султана и хришћанских владара склопљен је „током борбе за Свето римско царство између цара Карла V и краља Франсоа I од Француске“ (Исто: 14). Француски краљ Франсоа I тражио је савезнике у борби против Хабзбурговаца, и, на пристанак султана Сулејмана, склопљен је споразум. Ово, међутим, није био изолован случај, а турска сарадња са европским владарима у међусобним обрачунавањима се наставила. Омиљени савезници Османског царства били су протестанти, са којима су се у више наврата удруживали, јер су султану „реформисти били веома важни као оружје против Хабзбурговаца“ (Исто: 16), те је стога Османско царство називано „савезником реформације“ (Исто: 16). Османлије су унутрашњу верску (и не само верску) поделу унутар Европе користиле како би постигле успехе у својим војним походима. Језерник наводи податак по коме су 1572. године француски извештачи из Истамбула слали дописе у којима су тврдили да се у цамијама читају молитве за продужење хришћанског верског раскола, јер је он у доброј мери заслужан за успех османлијских освајања (Исто: 16-17).

Након османлијског пораза код Беча 1683. године, када је великог везира Кара Мустафу поразио пољски краљ Јан Собјески са својим трупима, османлијска освајачка моћ почиње да јењава (Језерник 2010б: 10-11). Међутим, упркос миноризовању војне претње, која ће у XIX веку довести до тога да је „некоћ колосална сила постала [...] позната као 'Болесник Европе'“ (Исто: 11), у Европи је остао живо присутан страх од културне претње Османлија, те се борба Европљана против њих наставила, а слика Турака „неверника“ преобратила се у слику Турака „варвара“ (Исто: 17). На тај начин је тежиште Другости између Европе и Турака померено са религије на цивилизацију (Исто: 17). Нарочито је тај страх подстицала и користила се њиме хабзбуршка пропаганда, како би централизовала своју моћ (Исто: 22), подстичући застрашивањем уједињење Царства, али и ради одржања Војне крајине, која није представљала само *antemurale christianitatis*⁴⁶, већ је служила и за „случај било каквих немира у Мађарској“ (Исто: 22). Стереотип о окрутном Турчину настао је захваљујући памфлетској књижевности 16. столећа, како би се царска моћ утврдила и извукле користи на рачун народа (на пример, намети, потребни за крсташке ратове против „неверника“) (Исто: 22). Османско царство представљало је велику претњу за Хабзбуршку монархију:

Веровало се да је 'страх од Турака', заправо, бојна казна за европске грехе и верски раскол, те су се, након 1541. године, по градовима и селима Аустријске царевине сваког поднева оглашавала 'турска звона' (*Türkenglocken*), која су позивала вернике на покајање и молитву (Исто: 19).

Иако је прво учешће Османлија на неком европском конгресу било је 1699. године, приликом потписивања Карловачког мира (Исто: 17), тек ће Париским мировним уговором из 1856. године Османско царство постати „званично признато као саставни део европске равнотеже снага“ (Исто: 17), што ће бити кодификовано Хашком конференцијом из 1899. године (Исто). Међутим, иако је овај уговор Османском царству обезбеђивао положај преговарача и омогућавао му да склапа споразуме са европским земљама, чиме су га ове *de facto* признавале, оне га ипак нису примале у заједницу народа и његов статус није био дефинисан (Исто: 17). Ова ситуација потајаће до нашег времена, када Република

---

⁴⁶ „Метафора бедема потиче још из средњег века. Изразом *antemurale christianitatis* (из средњовековног латинског *ante* [пре- или пред] и *murus* [зид], 'бедем хришћанства' обично су се означавале границе западног хришћанства са оријенталним 'неверницима' попут Татара и Турака или источних шизматика различитих православних вероисповести (Johnson 2002: 64). У деветнаестом и почетком двадесетог столећа, овај мит је код новопробуђених народа централне и југоисточне Европе побуђивао осећај да су они поднели највећи терет у одбрани Европе и да, стога, заслужују захвалност Запада“ (Исто: 24).

Турска, као (имагинарни) наследник некадашње Османске империје, безуспешно покушава да постане равноправни члан Европске уније.

Након разрешења Велике источне кризе и коначног протеривања „Болесника са Босфора“ иза прага Европе, он је престао да се доживљава као војна претња, али је његово поимање као културолошке опасности по Европу остало живо присутно у наративима о Турцима и/или муслиманима који се конструишу у наше време. Такве наративе по правилу прати оријентални дискурс (Бартуловић 2010: 161-194). Бартуловић као потврду за конструисање метанаратива на темељу национализоване прошлости налази у примеру острашћених полемика које су се одвијале на словеначким јавним сервисима и друштвеним мрежама током 2003. и 2004. године, поводом најаве изградње џамије и исламског културног центра у Љубљани, „изневши на површину наслаге наслеђа и националне историје“ (Исто: 164). Подсећајући на тврдње Едварда Саида, писца револуционарног дела *Оријентализам*⁴⁷, да је Оријенталац „*прво* Оријенталац, *друго* људско биће, и *на крају* опет Оријенталац“ (Саид 2010: 138), који је као такав обележен оријенталним дискурсом, а „оријентализам никад не мења став о Оријенту или Оријенталцима“ (Саид, према Бартуловић 2010: 181), ауторка упозорава на чињеницу да „неки виде своју борбу против џамије као наставак претпостављених битки предака против Османлија“ (Бартуловић 2010: 181), што поврђује наводом једног од учесника полемике вођене на интернету:

Ми, Словенци, бранили смо се од Турака најмање 300 година и никад нису успели да нас савладају (на дужи период), а камоли да саграде џамију. Ни сад је не треба градити (Бартуловић 2010: 180).

---

⁴⁷ Саидовом покушају да у оквиру свеобухватног појма „оријентализам“ уочи и издвоји подтипове, који ће омогућити „сложеније разумевање виђења Оријента и 'Оријенталаца' у различитим периодима, местима и режимима“ (Бартуловић 2010: 165), Андре Гингрич [Gingrich Andre] додаје појам „*пограничног оријентализма*, одређујући га као 'релативно кохерентан скуп метафора и митова присутних у народној и јавној култури“ (Gingrich 1996; цитирано према Бартуловић 2010: 165). Бојан Баскар уочава варијанте пограничног оријентализма, у зависности од земаља у којима се јављао: „у Аустрији, Мађарској, Хрватској и Словенији“ (Baskar 2000; цитирано према Бартуловић 2010: 165-166), и истиче значај и корист који би компаративне студије на ову тему имале за изучавање оријентализма. Заједничка особина свих пограничних верзија оријентализма јесте мит о *antemurale christianitatis*, бранитељима хришћанства пред најездом завојевача са Истока. Позиција Срба у контексту оријентализма јесте особито значајна, јер је двојака: због распарчаности народа, који је насељавао различите државе, у српском народу могуће је проучавати различите типове оријентализма: како колонијални (у Србији), тако и погранични (Аустрија и Војна крајина).

У конструисању и континуираном одржавању активним и делујућим оваквих исламофобичних слика и представа кључни чинилац представља идеологија владајућих структура, тврди ауторка, која посредством инструменталног дискурса, односно образовног система, утиче на њихово селективно пласирање (Бартуловић 2010: 167).

Ово нас подсећа на варљивост термина „толеранција“, који је широко медијски експлоатисан, а, поред подразумеване трпељивости, не искључује „и угњетавање *другог*“ (Језерник 2010а: 6). Уместо тога, организатори скупа „Култура саживота“ у Љубљани, уместо термина „толеранција“ препоручују неговање културе саживота, према којој је скуп и добио име, а „која се темељи на отворености и уважавању *другог и другчијег* (Исто: 6).

Основне карактеристике културе саживота у Србији данас, у којој су јасно видљиви, у великој мери присутни оријентални елементи, изложио је Марко Шуица (Шуица 2010: 285-298). На корпусу државних празника везаних за некадашње присуство Османлија на територији Србије и анализом начина њиховог савременог обележавања, као и на корпусу уџбеника за основну школу, настојао је да уочи одрживост стереотипних слика и представа о Османлијама у савременом српском друштву (Исто: 287).

У краткој ретроспективи османлијског присуства на простору Србије Шуица истиче половину деветнаестог века као прекретничко време до ког је османлијски утицај – друштвени, политички и културни, био изразито, директно или индиректно, присутан у у животу Срба (Исто: 2016). Тек након балканских ратова, истиче аутор, 1912-1913, Србија ће бити у стању да у односу на завојеваче са Истока успостави дистанцу (Исто: 286). Ипак, тада успостављена физичка, географска дистанца, није и ментална дистанца: „*Имагинарни Тучин* и даље је становник различитих менталних прсотора у Србији“ (Исто: 285). Попут Словенаца, и ми још увек водимо битке из давнина:

Један од најдрастичнијих примера банализоване и девијантне представе о Османлијама / Турцима била је монструозна идеја да је рат у Босни 1990-их година нови обрачун Срба са Турцима. Након заузимања Сребренице од стране босанских Срба у лето 1995. године, командант српских војних снага, Ратко Младић је у заузетом граду, а у освит предстојећег злочина који ће његове снаге ту извршити, за телевизију изјавио да је коначно дошао тренутак 'да се после буне против дахија Срби освете Турцима, на простору Сребренице'. Овако формулисана изјава требало је да пронађе свој најкраћи пут до српског јавног мњења, везујући се за свима близак негативан стереотип – *имагинарног Турчина* (Исто: 287).

Мимо верских празника (Божића и Ускрса), још се два државна празника издвајају по особитој симболици коју имају за Србе: Сретење (15. фебруар) и Видовдан (28. јун) (Исто: 2787-288). На Сретење је 1835. године донесен први српски устав; а 1804. године подигнут је Први српски устанак против Османлија, односно дахија, тј. то је почетак „онога што је у науци, још од Ранкеа, познато као *Српска револуција*“ (Исто: 288). У пракси је већи значај дат устанку над уставом: иако је у опису празника прво наведен устанак, (који је, узгред буди речено, и по хронологији претходио уставности), сваке године представници власти окупљају се на тај дан у Орашцу, у Марићевића јарузи, на месту где је покренут Први српски устанак (Исто: 288).

Том приликом држе се говори у којима се истиче борбени карактер празника и његова националноослободилачка димензија. Према речима социолога Тодора Куљића, циљ новоуспостављеног државног меморијалног програма био је да се ово 'ритуално сећање' окрене ка 'нововековном политичком уместо митском средњовековном месту сећања', да место почетка победоносног устанка против Турака замени Косово, 'место националне голготе, симбол митског континуитета и васкрсења из пораза (Куљић 2006: 283; цитирано према Шуица 2010: 288-289).

Али, оваквом „променом тежишта колективног памћења“ (Исто: 289) дошло је до коперниканског обрта у измени сликовности Турака, јер су они са позиције средњовековног агресора одговорног за српско страдање прешли у положај некога ко не може да се одупре храбрим српским устаницима (Исто: 289). Са друге стране, по моделу опаког и љутог непријатеља, Турчина Османлије, конструисан је стереотип о другим муслиманима, нашим савременицима, са којима су најављиване неке нове битке, као наставак „нерашчишћених рачуна“ из прошлости (Исто: 291-292). Примену овог модела преношења стереотипа аутор аргументује говором Слободана Милошевића на Газиместану, о прослави шестогодишњице одржања Косовске битке (Исто: 292).

Ни у уџбеницима историје „судбина“ Турака није била пуно боља. На основу истраживања уџбеника историје спроведеног деведесетих година прошлог века, Дубравка Стојановић је упозорила на значај визуелних представа, које могу да оставе дубљи утисак од текстуалних (Исто: 293). Шуица истиче као основну карактеристику представе Османлија у уџбеницима историје за основне школе њихову симплификованост, која проблематику међусобних односа приписује конфесионалним разликама и нетрпељивостима (Исто: 293). Стереотипизација слика и представа о Турцима и Србима у уџбеницима историје за основну школу тиче се, по правилу, „осетљивих и контроверзних тема наставе историје“ (Шуица 2010: 294), као што су: „*девишрма* (одабир – данак у крви),

затим *харач* и друге радне обавезе раје, као и турски *зулуми* (злодела)“ (Исто: 294; нагласио М. Ш.).

Ипак, на дугом, вишевековном путу српско-турских⁴⁸ сусрета, чија се развојна линија кретала од некадашњих ратовања до данашњих летовања⁴⁹, стигли смо и до више него видљиве најаве измењених, позитивних слика и представа о Турцима. Оне су плод нових, савремених тенденција, које укључују одлазак српских туриста на летовање на турски део Медитерана, али и емитовање турских „сапуница“ на фреквенцијама српских телевизијских станица. Тако ће нови нараштаји, хтели-не хтели, одрастати на размеђи сучељених, двојакних слика Турака зулумћара и љубазних угоститеља.

Петар II Петровић Његош о Турцима

Петар II Петровић Његош нам је у своме делу оставио комплексну слику Турака. Богатство и сложеност тих слика и представа извиру како из реалности непрекидних трвења и пограничних кошкања, реалности непрекидне изложености потенцијалним турским нападима, тако и из деликатног положаја духовног и световног поглавара Црне Горе, који га је обавезивао на сарадњу и балансирање, једнако са Турцима, као (и још више) са представницима велесила, Русије и Аустрије, чијим је интересима био дужан да се повинује, непрекидно притом водећи рачуна да не угрози углед и слободарске тежње црногорских племена.

О своме тешком и захтевном положају и сам је писао једном од својих сталних адресата, Јеремији М. Гагићу, руском вицеконзулу у Дубровнику, у писму са Цетиња, 11. новембра 1847. Његош се у писму жали на константне приговоре и незадовољство људи,

---

⁴⁸ У раду Аленке Бартуловић (2010: 161-194) налазимо на драгоцену напомену о неадекватној употреби имена за османлијске нападаче – „Турци“, на шта је, како тврди, упозоравао једино Игнациј Воје [Воје Игнациј], који истиче да је „претежни етнички елемент међу турским освајачима био балканског порекла; испрва је највише било хришћана, а потом, са све јачим исламизирањем, нарочито у Босни, та размера је превагнула у корист муслимана“ (Воје 1996: 6-7, према Бартуловић 2010: 178-179).

⁴⁹ „Турци и Срби – од ратовања до љетовања“, гласи наслов текста случајно маркираног на интернету, који смо овом приликом делимично позајмили и прилагодили раду, и сматрамо умесним да наведемо извор: Петровић 2015.

који сваком његовом поступку налазе мане, и каже да би ствари требало да гледамо „на обратни дурбин [...]; ал' да: што хоће људи, то и вријеме три“ (Петровић Његош 1974ђ: 156). Тако, на пример, када Црногорци покажу самовољу, што је њихова особина, онда критикују Његоша као мекушног поглавара и причају како Црногорцима треба чвршћа рука, а када их казни, причају за њега да је тиранин. Током примирја са Турцима говоре да је Његош крив јер је у Црногорцима спласнуо јуначки дух, а када се међусобно гоне и обрачунавају, онда владику сматрају крвожедним и криве га за такве односе. Црногорске се победе крију и називају суровим и дивљим, док се турске хвале и за њих се каже: „Одржали су ти и ти Турци сјајну побједу над одметницима, непокорницима, ордом дивљом која само своју самосталност незаконим правом оружја и силе подржаје и пр. и пр. Свачије је право оружја свето и најзаконије до нашега“ (Исто: 156, 157).

Његош, истина, није ратовао са Турцима, и није ни желео да са њима ратује. Он се борио како је најбоље умео: пером, мастилом и умешном дипломатијом. У неколико својих писама он уверава Јеремију Гагића да нема намеру да са Турцима улази у конфликт, и да непрекидно има на уму савете светлог руског цара, који сукобе не жели. У писму писаном 9. марта 1831. на Цетињу Његош каже да је свестан да не треба изазивати „бољега и јачега“ и да му није намера да то чини (Петровић Његош 1974ђ: 20). Иако 5. новембра 1831. пише да се Црногорци у то време не боје више толико Турака, јер су они и раније, када су моћнији били, лоше пролазили међу црногорским кршем, у писму упућеном са Цетиња 3. јуна 1838. године, увераваће Гагића да „није кадар ратовати с Турцима“ (Исто: 63), и да нема никаквих амбиција по том питању. Њиме, како каже, није „обладало славољубије завојеванија“ (Исто: 63), а, осим тога, не жели да се замера рускоме цару, о којем говори у суперлативу. Исто понавља у још једном писму упућеном Гагићу, са Цетиња, 19. јула 1840. Три године касније, открива и један од разлога што не жели да улази у оружане сукобе: тешко је, каже, водити рат са 10000 људи, када са друге стране стоји два милиона Бошњака и Арбанаса, који имају сву могућу помоћ Цариграда: „Може бити да ће казати ко да ово овако није, али ја најбоље знам који сваки дан то очима виђу“ (Исто: 85).

Упркос напорима да се очува мир, до кошкања и међусобних крвавих обрачуна је долазило, са већим или мањим последицама, о чему је Његош „полагао рачун“ поменутом

руском вицеконзулу, јер Русија, у периодима примирја (а Змај је таквих, руско-турских примирја, избројао чак дванаест!), није желела да Црна Гора улази у рат са Турцима. У више наврата жалио се владика Раде на турска неваљалства и непоштовање договора. Нарочито је много проблема имао са албанским Турцима, на које се Гагићу тужи у писму од 19. јуна 1832, као и са херцеговачким и скадарским везиром, о чијим провокацијама извештава Гагића у писму од 3. јуна 1838. У оба случаја Црногорци су били први нападнути и, у складу са старим црногорским обичајем, „дугом части“, обавезани на одговор (Исто: 62). У писму Гагићу са Цетиња, 29. јула 1843, Његош Турке назива варалицама (Исто: 82).

Три пута смо ми досада мир чинили с пријеварнијем везиром херцеговачкијем, и сва три пута је нас на миру преварио. [...] са злијема и пријеварнијема Турцима од Босне и Арбаније никако није могуће имати мира ни доброга споразумјенија, нити ће се моћи мир у ове крајине међу нама и Турцима никако установити прије него би посланици од двора рускога и турскога међу нама мир утврдили (Исто: 83).

У писму Гагићу са Цетиња, 12. августа 1843, Његош каже да су Црногорци у рату са свим околним Турцима: „Они су вазда сложни на наше зло, и Бошњаци и Арбанаси“ (Петровић Његош 1974ђ: 84). Његош у писму упућеном Гагићу Албанце назива заклетим црногорским непријатељима (Цетиње, 24. октобра 1843; Исто: 89). Нарочито је Његоша жестило када је, једном приликом, Црногорце Али Намик-паша, скадарски везир, назвао „турском рајом“ (Исто: 40), или када би Турци покушали да својатају црногорску дедовину, као у случају Црмнице и Грахова, које је (Грахово) чак и Гагић, у незнању, једном назвао турским (Исто: 63).

Кад би ми Турцима оставили сад Грахово, ми би морали и сва наша племена једно по једно уступити им, ако они добијају право притјажанија мјесто тим што га попале. [...] Паша скадарски виђели сте шта ми пише за Црницу да је његова. Да ми херцеговачкоме пустимо Грахово, он би сјутра опет искао Црницу (Исто: 63).

Његоша је особито љутило турско одбијање да острва Врањину и Лесандро, заузета 1843. године, врате Црној Гори, упркос препорукама руског и аустријског цара. Тим поводом, Његош албанске Турке, због њиховог понашања, назива „фанатичима“, који због свог фанатизма свакакве будалаштине праве (Петровић Његош 1974ђ: 112-113). Истим поводом, у писму Ј. А. Турском, (Цетиње, 18. маја 1844), Његош истиче

дивљу нарав и крвожедност злих Турака босанскијех и албанаскије спрема христјана, а најпаче спрема Црногораца. [...] Они су свакоме злу били почетак, а почевши једно зло, наравно да су многа за њим сљедовала (Исто, 103-104).

У писму Јермији М. Гагићу од 26. марта 1846, Његош сва турска обећања сматра лажним, непостојаним („ничтожним“).

Турчин се добар показује спрема европејских силах, а спрема нас су Турци они исти који су били у 17м вијеку“, уверава Гагића Његош (Исто: 136).

Даље, Његош га оптужује да црногорска погранична села (на граници са Турцима), која су у међусобној завади, подстиче на сукоб, тако што једнима шаље барут („џебане“), одећу, жито, оружје и паре, ако обећају да ће подстицати међусобни немир, или изазову сукоб:

већ сам Ви писао да су ми у руке дошли до 10 барјака турскијех, које је правителство турско дало некијема Црногорцима из Кучах ради побуне међусобне. Глупост и нискост овога поведенија турскога Ви ћете лако оцијенити, како би и сваки чесни и благоразумни Европејац (Петровић Његош 1974: 137).

Јермији М. Гагићу, са Цетиња, 16. јула 1846, Његош пише о незапамћеној суши и народној глади, коју користи скадарски паша, позивајући Црногорце да устану против своје власти, а у замену им нудећи жито, помоћу којег би могли да прехране себе и своју породицу током те године (исто и у писму Гагићу са Цетиња, 6. априла 1847). Истим поводом обраћа се и Вићенцу Баларинију, жалећи се на пашино понашање, из којег се види она „злоба душе хијенске са којом су Турци млијеком материним задојени и првенствовали свагда пред најзлобнијема варварима који су се до данас на свијет показивали“ (Петровић Његош 1974ђ: 149). То што паша поткупљује гладне Црногорце како би се одметнули од власти, ради јер „жели крви црногорске, жели се ње пити“ (Исто: 149). Његош се пита је ли то у складу са духом деветнаестог века и намерама младог султана „преобразоватеља?“ (Исто: 149).

На Цетињу, 2. јула 1846, Његош пише Ј. А. Турском писмо, а у вези са хапшењем осамдесет и пет Црногораца и неколико аустријских поданика, и залагања Баларинија, аустријског вицеконзула у Скадру, за њих. Каже, аустријски су поданици одмах били пуштени,

а над Црногорцима, затворенима у погану тамницу скадарску, открије се она злоба којом су свагда Турци напојени противу овога народа. Да Турци нијесу принуђени показивати се у пријеварној маски образованија пред просвјештенима силама европејским, они би поступили с поменутима Црногорцима у Албанији готово онако као што се с бијелима људма поступа на острвима Зеландије. [...] Речени невини Црногорци страдајући у тамници турској, гдје су мучени глади и жеђу, а највише ужасном Турцима својственом нечистотом (Петровић Његош 1974ђ: 144).

И у писму Вићенцу Баларину од 9. јуна 1846. године Његош ће потврдити истоветне ставове о Турцима као заклетим хришћанским непријатељима, који се ништа нису променили од четрнаестог века наовамо, иако се пред Европом приказују у лажном светлу. Његош их сматра злим и бешчовечним варварима, који би заточене Црногорце за које се Баларини заложиио, убили, само да су могли то некако да сакрију од хришћанских држава (Петровић Његош 1974: 143).

На листи Његошевих муслиманских адресата налазе се Хусеин-бег Градашчевић (Петровић Његош 1974ђ: 33-34), Мехмед Решид-паша (Исто: 37); Хасан-бег Ресулбеговић (Исто: 44); подгорички и спушки Турци (Исто: 46); Али-паша Ризванбеговић (Исто: 52-53; Исто: 77; Исто: 95); Ферих Хасан-паша (Исто: 68); Осман-паша Скопљак (Исто: 97; Исто: 108-109; Исто: 129; Исто: 152-153).

Приликом читања Његошеве епистоларне заоставштине пада у очи разлика у етикецији којом се владика обраћа Турцима и осталим, западним адресатима. Муслиманске припаднике ословљава другим лицем једине, а остале другим лицем множине. У преписци са наведеним бегом, пашама и подгоричким и спушким Турцима понављају се спорни моменти на које смо указали: поткупљивање Црногораца од стране Турака за време „гладних“ година, црногорско-турски сукоби, питање права на поседовање Црмнице и Грахова, и др. Једну другачију слику црногорско-турских односа налазимо у писму упућеном Хусеин-бегу Градашчевићу (Цетиње, 4. фебруара 1832), са којим уговара савез, позива се на „пријатељство и љубав“, које му бег у претходном писму изражава. Његош потврђује „да ћемо од сада унапредак бити уједно и крв своју пролијевати за вјеру и слободу нашу“ (Исто: 33). Његош опомиње бега на сметњу коју би могли Никшићани да им праве.

У писму Хасан-бегу Ресулбеговићу од 19. марта 1834. године, Његош приговара што је погазио дату реч и дао на превару да се посеку и похарају Жупљани. Каже, он више не може да гарантује својом речју да ће они који би се упутили к њему бити сигурни и вратити се кући. Каже и да је чуо да овај спрема војску на Жупљане, и да се мане тога наума: „И вазде ће ми жао бити што нијеси држао ријеч, а ја сам моју држао и платио 20 талијера за она два Турчина што сам их откупио на твоју ријеч, за које си ми ти обећао те аспре, а сад, ако хоћеш послат или нећеш, како ти драго“ (Петровић Његош 1974ђ: 44).

У писму упућеном Осман-паши Скопљаку, 17. априла 1844. читамо да је Његош много пута од Црногораца отимао заробљено турско робље и враћао га кући, дарујући га (Петровић Његош 1974ђ: 97). Истом, у писму послатом са Цетиња, 22. августа 1845. године, пише да не слуша зловне Арбанасе који распирују у њему мржњу према Црногорцима:

Арбанаси су народ сасвијем други, иако су сада под твојом заповијести, а ти си с нама јединоплеменик, иако су различита вјероисповједанија. И ти се можеш поносити дичном слободом црногорском, ако не у ове дивље ћошкове, а оно барем пред великијем и просвјештенијем свијетом, јер су с тобом једне крви и једнога племена (Исто: 129).

У писму Осман-паши Скопљаку (Цетиње, 5. октобра 1847), Његош образлаже свој став по питању потурица. Владика Раде ламентира над судбином народа у којем брат иде на брата, сматрајући тај сукоб унутар истога народа за највећу несрећу. „развалине су нашега царства у нашу крв огрезле“, пише Његош Осман-паши Скопљаку, истичући унутрашњи раздор и поделе као већу опасност по судбину Црногораца од било каквог спољног непријатеља. Његош не оклева да отворено каже да су потурице туђи надничари, као што је туђи надничар и сам Осман-паша.

Ја бих волио но ишта на свијету виђети слогу међу браћом у којима једна крв кипи, коју је једно млијеко одгојило и једна колијевка одњихала. [...] Када са мном говориш како мој брат Бошњак, ја сам твој брат, твој пријатељ, али када говориш као туђин, како Азијатин, како непријатељ нашега племена и имена, мени је то противно и свакоме би благородно мислећему човјеку противно било (Исто: 152-153).

Његошев став о потурицама није био радикалан и искључив, какав нам је презентован у одабраним одломцима *Горског вијенца* и других канонизованих Његошевих дела која смо сретали кроз образовни систем. Он је жалио за одметнутом браћом и сневао о дану када би се она могла присетити некадашње славе и вратити традицији својих дедова.

Своју интимну дилему и жал због народне поделе и унутарнародног раздора Његош је преточио и у стихове *Горског вијенца*. Реалност међусобних племенских сукоба, али и тешких животних услова праћених глађу и немаштином имала је за исходиште турски уплив у виду мита, поткупљивања народа и прелазак Црногораца у ислам. То је, као што смо из Његошевих писама видели, била већа претња по опстанак народа од било каквог спољашњег непријатеља. Истрагом потурица и проблематиком њихове Другости бавиће се Његош у једном од својих најзначајнијих дела, *Горском вијенцу* О народном

одрођавању и општенародном ставу везаном за проблематику преласка у ислам, извештава нас у уводном делу спева коло:

*Почину ни рђа на оружје,
остане ни земља без главарах;
некрићу се горе усмрђеше,
уједно су овце и курјаци,
здружио се Турчин с Црногорцем,
оца риче на равном Цетињу;
смад уфати лава у кљусама,
затрије се име црногорско,
не остаде крста од три прста!
(Петровић Његош 1974в: 24)*

Војвода Милија потпирује негодовање народа:

*Што ће ђаво у крићену земљу?
Што гојимо змију у њедрима?
Каква браћа, ако бога знате,
када газе образ црногорски,
када јавно на крст часни пљују!
(Петровић Његош 1974в: 24-25)*

На тему: ко је ко, и ко је какав зачиње се расправа између Хамзе и Вука Мићуновића (Петровић Његош 1974в: 27-28). И, док први истиче супериорност своје вере и све почести и погодности које као капетан царева града ужива, Вук Мићуновић у два стиха оповргава дугачки увод самохвалоспева, супротстављајући му основни норматив патријархалног црногорског друштва деветнаестог века: љубав и оданост роду: *'Какво влаше, крмска потурице! / Ће издајник бољи од витеза?'* (Исто: 27).

Упркос, чини се, општеприхваћеном радикалном ставу о неподобности и обележености потурица као издајничког Другог унутар црногорског друштва, унутрашњи Његошев конфликт у вези са овим питањем долази до изражаја и у медитативним рефлесијама умног владике Данила. У дијалогу који води са својим братом, кнезом

Радетом, покреће се питање о проблематици и последицама унутарплеменског сукоба Црногораца. Владика Данило ламентира над реалношћу народне поделе јер, уман и далековид, предвиђа њено могуће исходиште⁵⁰, док је Раде категоричан и искључив, и саветује га да не жали, јер њега потурице, да га ухвате, не би поштеделе. Подсећајући га да је једном срећно избегао колац, приговара му да је неодлучан: *Жалиш нешто, а не знаш што жалиш; / с Турџма ратиш, а Турке својакаш, / домаћима тобож да с' умилиш; / [...] Врана врани очи не извади; / брат је Турчин свуд један другоме. [...] Све је пошло ђавољијем трагом, / заудара земља Мухамедом* (Исто: 34).

У владици Данилу одвија се унутрашња борба, јер се све у њему опире борби против властитог народа. Његов унутрашњи конфликт добиће космичке размере и изнедриће неке од Његошевих најлепших пословичних рефлексива: *Ђе је зрно клицу заметуло, / онде нека и плодом почине;* (Петровић Његош 1974: 36); *Вук на овцу своје право има / кâ тирјанин на слаба човјека; / ал' тирјанству стати ногом за врат, / довести га к познанију права, / то је људска дужност најсветија* (Исто: 36-37); *Али хула на свештени ђивот / који га је млеко одранио – / то ми прса у тартар претвара.* (Исто: 37)

Свака борба, како она макрокосмичка, тако и микрокосмичка, има свој почетак, климакс и крај. Тако је и душевна борба владике Данила резултирала очекиваним исходом: *Нека буде борба непрестана, / нека буде што бити не може, / нек ад прождре, покоси сатана! / На гробљу ће изнићи цвијеће / за далеко неко покољење!* (Петровић Његош 1974в: 38). Као и у васиони, у коју је Његош био умно и духовно загледиан, у човековом бескрају непрестано траје сукоб супротстављених сила, које дају тонус и ритам животу.

Он, међутим, као човек који је лишен дара очињег вида, али је у замену добио један други дар – прозорљивост и мудрост, наговештава Црногорцима ужасну борбу која им предстоји, јер су се одрекли себе (*Вам' предстоји преужасна борба, / племе ви се све одрекло себе / те црноме работа Мамону;*). Босна и нò Арбаније су црногорска рођена

---

⁵⁰ О трагедији подела, која ће за исходиште имати међусобно супротстављену браћу, на две различите стране, коју је имао у виду владика Данило, пева Његош у *Горском вијенцу*. Сина издајника стиже мајчина клетва: *Љута клетва паде на изрода! Прокле мати од невоље сина, / те кнегиња Иванбеговица, / прокле Мара свог сина Станишу, / прогризе јој сису у посање, / рајско пиће просу у њедрима* (Петровић Његош 1974в: 39). Станишу је стигла родитељска клетва: сва му је војска изгинула, након чега је одбегао Бајазиту.

браћа, али су осуђени на братоубилачки рат из горе наведеног разлога (*Крст носити вама је суђено / страшне борбе с својим и с туђином!* (Петровић Његош 1974в: 109).

Много радикалнију слику о потурицама, екстремно негативну, Његош уобличава у песми „Орао и свиња или наша браћа подмићена од Турака“ (Петровић Његош 1974а: 208-209). У питању је алегоријска слика два концепта света, два устројства живота, две контраслике животних постулата и вредности, заснована на контрастивном сучељавању две животиње: орла, као припадника небеских висина, слободе, свакојаким узвишених вредности и животних врхунаца, мисли, сазнања, етике, морала, идеја, стремљења, светлости која обасјава и разгони мрак, висина, ка којима се стреми и правца у којем се расте и свиње, која живи на земљи и симбол је телесног, приземног, подземног, посвесног, прљавог, нечистог, алавог и незаситог, непромишљеног, материјалног, огрезлог у незнање и тупост. Спрам принципа и правца кретања је и судбина: *'Мож се хвалит ка поштено живиш / пред свињама, али не пред нама, / јербо наше племе поносито / таквога се гнушава живота. [...] То изрече, па хитро полети, / ка крилата из лука стријела, / у својему над облаком царству. / Оста свиња у гадном брлогу / чекајући у чело сјекиру.* (Исто: 209).

Његош је познат по својим параболама и склоности ка гномским изразима. У *Горском вијенцу* налазимо прегршт пословичних израза, а међу њима и овај, у којем потврђује своје мишљење о Турцима као о непревазиђеним лажовима: *Трговац ти лаже са смијехом,/жена лаже сузе просипљући,/нико крупно ка Турчин не лаже* (Петровић Његош 1974в: 56).

Његош у *Горском вијенцу* срањује положај жене и начин на који се успоставља заједнички живот између мушкарца и жене код Црногораца и код Турака. И, док ко првих церемонија уговарања брака представља религиозни чин, код других се реализује уговором, склопљеним пред судијом (Петровић Његош 1974в: 292). У црногорским представама о животу и међуљудским односима то изазива згражавање, као и низ других, у различитим аспектима живота видљивих Другости. Кнез Јанко, сердар Јанко и кнез Роган на ту тему измеђују низ реплика, у којима изражавају црногорски став у вези са наведеним питањем: *А каква је то вражја женидба / кад вјенчања никаква немају, / но живују ка остала стока?* Сердар Јанко: *У њих нема никаква вјенчања, / но погодбу*

некакву учине / кâ да краву наполи предају. / Они жене у чељад не броје, / но их држе кâ продано робље. / Они кажу: жена је човјеку / слатко воће ал' печено јагње; / док је таква, нека је у кућу, / није л' таква, са њом на улицу. Кнез Роган: *Хвала богу, насјега милета, / кâ је опит са злом и неправдом! / Ће допире, ту закона нема; / закон му је што му срце жуди, / што не жуди, у коран не пише* (Исто: 83). У напоменама уз ово издање читамо да се приликом уговарања брака код Турака јасно дефинише оно што ће жена добити у случају мужевљеве смрти или ако је муж остави. „По схватању Црногораца та погодба је налик на обичај кад се коме крава даје у најам, те се онда приход дијели на половицу између власника и онога који је краву узео“ (Латковић 1974: 292).

Значајан извор за имаголошка истраживања представља и Његошев спев о лажном цару, Шћепану Малом. Поводом ко зна којег по реду позива руске царице упућеног Црногорцима, да се дигну на Турке и на тај начин помогну својим покровитељима, Русима, почиње расправа између Црногораца, подељених по питању оправданости и потребе да се иде у бој, и књаза Долгорукова, царског опуномоћеника. Сердар Јово тврди да је Црногораца премало, да немају с ким ићи на Стамбол. Као значајан податак наводи то да ће се Бошњаци и Арбанаси прикључити Турцима, а они су од искона војнички народ, „те се рађа и мре под оружјем“ (Петровић Његош 1974г: 143). Књаз убеђује Црногорце да Турчин није више што је био. Каже, посрнули су Турци, осећа се у Турској дах слободе: *Сва је Турска данас у Европу / кâ стог сухе сламе ал' сијена; / не требује него смјела рука / да у њ метне ватру с једне стране – / да се цио пепелом прометне* (Исто: 144). Теодосија Мркојевић опонира књазу, тврдећи да тако може да говори само онај који не зна како ствари стоје. Истиче примарне, доминантне вредности онога доба: слободу и народност, које ставља испред религије. Управо стога он Бошњацима, као „родној браћи“, замера што ће управо те вредности, слободу и народност, погазити и пренебрегнути зарад Курана и ислама, који их је сасвим залудео. Каже, од њих не могу Црногорци да очекују помоћи, као ни од Арнаута, о којима све најгоре говори (Исто: 145): поткупљиви су, преварни, продаће све и свакога за новац, као што су Скендербега продали. О Грцима нема нарочито мишљење, али без туђе помоћи сматра да се на њих не може рачунати, док је Бугарин *без душе трупина, / он је убјен топузом у главу, / не сјећа се што је пређе био* (Исто: 146). Све ове ставове по питању унутрашњих подела и односа према потурицама

имали смо прилику да читамо и у Његошевим писмима, али су овде исте слике и представе поетски уобличене.

Врхунац (климакс) расправе о Другоме у спеву настаје у оном тренутку када беглербег румели валис шаље писмо Црногорцима у којем их подсећа како су их својевремено Руси изневерили, потписавши примирје са Турцима, из којег су они били изузети, иако су за Русе ратовали. Искреност и чврсти темељи црногорско-руског савеза овим се релативизују, имплементирањем црва сумње у црногорску представу о Русима. Сучељавањем реалности живота потурица и Црногораца, који су, иако исповедају различиту веру, од исте крви, и идеализованих црногорско-руских веза, заснованих на идеји рода и припадности словенској матици, беглербег покреће најзначајније имаголошко питање: *ко је Други?*, које смо већ поменули у уводном делу овог одељка Одиста, да ли су то они који деле живот, или они који су повезани идејом, а просторно одвојени? Упозоравајући их на пређашње негативно искуство са Русима, беглербег их саветује да се чувају нове преваре:

*Ако ћете да смо пријатељи,
чувајте се његове преваре;
пут му дајте откуд је дошао.
Што прст меће међу туђа врата?
Ми смо једно били и бићемо:
домаћа се чељад посвађала,
на ћемо се смирит акобогда.
Што вам треба нечесова дружба
са Московом и преко свијета?
(Петровић Његош 1974г: 158)*

Исход је јасан: након ових беглербегових речи Теодосија Мркојевић, иако се противио сарадњи са Русима, непоколебљиво стаје на њихову страну, тврдећи да су Руси њихова родна браћа, и да Црногорци *добра турског никако не хоће, / а од зла се не плаше турскога* (Петровић Његош 1974г: 162).

Његошев спев *Лажни цар Шћепан Мали* препун је узајамних и за наше истраживање значајних слика и представа које су ова два народа имала један о другоме. Опште је познат и подрзумеван негативан карактер ових слика и представа (*Пас и мачка,*

Турчин с Црногорцем – / не мире се до суђена данка, Петровић Његош 1974г: 46), какав је видљив и у Његошевим писмима, те се на њима овом приликом нећемо посебно задржавати. Овом приликом ћемо поменути један леп обичај, данас редак, својствен албанским племенима, као што је беса. У „Дјејствију другом“ поменутог спева, игуман Теодосија Мркојевић, прото Јован Аврамовић Бјелица и Лазар Богдановић Његуш долазе под шатор беглербега Румели-валиса како би преговарали са Турцима, а паша Шувајлија им даје реч (бесу) да ће сутра до подне бити сигурни и слободни да кажу све шта мисле:

*Божја вјера, тврђа од камена,
на свој врат сам вас овдје довео
и с вама сам вјеру ухватио,
божју вјеру до сутра до подне,
да крвава боја не чинимо.*

(Петровић Његош 1974г: 56)

Касније у спеву, у „јавленију“ осмом, деветом и десетом нижу се расправе и међусобна вербална надигравања Турака и црногорских изасланика на тему Другости и супериорности Црногораца, односно Турака. Свака страна заступа себе, а међусобне компаративне реплике праћене омаловажавањем Другог и наглашавањем сопствене изузетности, у којима, по мирноћи тона, мудрости која извире из природности и једноставности у потпуности и очекивано у духу романтизма и преовладавајуће слике Другог тријумфују Црногорци, завршавају се отвореним конфликтом, који би се завршио крвавим обрачуном, да није било бесе паше Шувајлије:

ПАША ШУВАЈЛИЈА

(клечећи на кољена)

Аман мало, честити валису!

Камо божје вјере што давасмо?

Њих ако ћеш изгубит тројицу,

удри мене – опраићам ти главу.

Што ће рећи војске обадвије:

што учини паша Шувајлија.

Свако ће ми на образ пљунути.

(Петровић Његош 1974г: 90-91).

Нажалост, нису сви Турци били као паша Шувајлија, видели смо из Његошевих писама, и било је и прекршених обећања, мада и данас беса као обичај дате речи која се не сме прекршити постоји у неким крајевима.

Као што смо видели из свега до сада наведеног, упркос готово непрекидним крвавим обрачунима и исконском осећају непријатељства и супротстављености, одвијао се и незаустављив, паралелан процес континуираног суживота и међусобног уједињавања. Тај процес, некада заснован на потурчивању Црногораца, огледао се и у појавама мешовитих бракова, као у Његошевој песми „Мали Радојица“, у којој јунак песме, првобитно роб травничког паше, мудрошћу, трпљењем и храброшћу надилази све препреке свога зулумћара, а на крају се, изашавши из ове игре издржљивости као морални победник, ороди са њим, узевши његову кћи за своју жену. Исто су учинили и његови другови, хајдуци, узевши буле за жене, и покрстивши их.

*Кад хајдуци харамбашу нађу
са кадуном на своје дворове,
свак по једну себи добавише.
Онђе одма буле покрстише,
сваки својој по име нађеде,
Радојица његовојзи Јане.*

[...]

*Па с кадуном пород изродио,
диван пород, да дивнијег није –
породио старину Новака
и његова брата Радивоја.
Док су били, јунаштво чињели.*

(Петровић Његош 1974а: 44-45)

Бранко Радичевић о Турцима

Вишевековно робовање под Турцима и њихово више него приметно присуство на улицама Београда у доба песничког узлета Бранка Радичевића били су пресудни и за карактер слике коју ће овај народ добити у Радичевићевом делу. Томе је допринела и „страсна мржња на Турке, та света патриотска борба против вековнога непријатеља“ (Скерлић 1925: 23), којом је пламтела Дружина младежи српске, којој је и Радичевић припадао. Некада моћној Османској империји, чије је присуство на европском тлу доживљавало велике потресе и кризе и која је одавно достигла свој зенит, требало је задати последњи ударац и протерати је са свога огњишта. У славу тога подухвата од националног значаја певао је и Бранко Радичевић. Код њега нема дилеме, међу припадницима турске нације нема валера: по систему *pars pro toto*, по којем део репрезентује и заступа целину, сваки Турчин је исти: лош, насилан, безосећајан, и још више и горе од тога. Он као да није човек: у њему је сублимирано сво зло које се надвило над главама Срба. Турци су злотвори и скотови, силници и силоватељи који насилно обљубљују српске љубе, *ђецу* газе, *часноме се крсту плазе*, набијају Србе на колац (Радичевић 1999: 18-19). Срби под Турцима живе попут црва, нечујно, неприметно, на нивоу бескичмењака: *Под топузом кâ црви се вију, / Ни уздисат јађани не смију!* (Исто: 155). У поеми „Гојко“ (Исто: 117-154), Бранко Радичевић Турке назива *проклетницима* (Исто: 124) и *Турадијом* (Исто: 137); Они: *Бију, кољу, робе, пале, руше – / Јао, Срби, куд ће ваше душе* (Исто: 134). Док не дође до коначног оружаног обрачуна који ће резултирати изгоном Турака са европског тла, рат се води пером и мастилом. Турке треба дискредитивати, обезвредити, написати другачију историју, како би се преусмерио њен ток, како би се у потлаченом народу пробудио слободарски, бунтовнички нерв, који ће довести до коначне револуције. Отуда су Турци приказани као кукавице⁵¹: на вест да ће „ђаури“ ударити на град, хоће главом без обзира да беже, али их вође преваре лажном вешћу да ће довече доћи помоћ љутих Арнаута, њих сто хиљада:

---

⁵¹ У поеми „Хајдуков гроб“ (Радичевић 1999: 155-171) Мехмед-бег критикује Турке јер не могу да се носе са шачицом Срба: *'Јао Турци, бруко и грдило! / Та дваест нас има на једнога - / Јала за мном који жена није'* (Исто: 168).

*Па сићане књиге повадише:
'Гледај само како султан пише –
Сто хиљада' – Турци загледаше,
Ал' на срећу читати не знаше.*

(Радичевић 1999: 146)

Они не само да су зулумћари и кукавице, већ су и неписмени. Интересантна је појава коју опажамо у Радичевићевој поезији, у којој сва злодела која су приписивана Турцима и ради којих их сматрамо варварима и зулумћарима, врше, у егзалтацији и екстази националног ослобођења и одмазде крвнику, Срби. Међутим, злочин над злочинцем то престаје да буде. Насиље које се извршава над насилником има другачије име, а српска и турска патња и смрт нису исте:

*Ох ала ми расте кика
Кад пушака стане цика,
Кад загледам турска скота,
Па кад ми се с коња смота,
Кад му главу псећу збријем
Па на колац кад набијем.*

(Радичевић 1999: 18-19)

У истом маниру, хајдук аги прети коперниканским обртом ситуације, до којег ће довести измењиво коло среће: он ће запосести све вредности агиног живота: кулу, булу, мач и парипа, уживаће у његовој кафи и дувану, док ће ага, до крајности дискредитован као људско биће, док хајдук јаше његовог коња, бос поред њега тапкати, а потом и сам завршити оседлан: *Да т' оседлам кô парипа: / Да виши како ага ђина.*

*Па да т' онда дочнем срећу:
Да ти главу срубим псећу,
Да ти кулу њом окитим,
Испод куле месо итим,
Нек ти вране главу кљују,
Пси се псине наблујују.*

(Радичевић 1999: 18-19)

Мимо представе болног и умирућег песника, онакве какву памтимо из његове исходишне песме „Кад млидијах умрети“, и представе у живот и његове радости заљубљеног омладинца, овде се суочавамо са појавом крволочног и по питању људске патње селективног младог човека, коме (национална) идеја и циљеви креирају слике и представе и оправдавају (песничке) поступке. Исте сцене експлицитог насиља налазимо и у „Ђачком растанку“ (Радичевић 1999: 56-78), као и у алегорично-сатиричној поеми „Пут“ (Радичевић 1999: 79-110). За разлику од турских зверстава, која су за сваку осуду и одраз варваризма, српска су одбрамбена и самим тим ће прославити српско име у свету. Када хајдук Вељко сече Турке, ево шта се збива: *Кликће Вељко, Туре зева, / О тле чалма, о тле глава, / Ал' под небо српска слава!* (Исто: 71). Српска земља неће да прихвати недостојна и нечиста тела српских душманина: *Онде рука, онде вири нога, / Онде комад плећа душманскога* (Исто: 83).

Радичевић верује да је легитимност оваквог понашања према Турцима важила је за читаву заједницу, из ње нису биле изузете ни жене, нити деца. У поеми „Пут“ Радичевић описује сцене насиља над мртвим Турцима, које мала деца, тек од сисе одбијена, боцкају ножићима, док они нешто старији, Турке користе као мете, којима нишане у главу, што ће их, такође, прославити у свету (Исто: 83-84). „Зар је то она, још Римљанима света, *piero debita reverentia*, оно поштовање дечије невиности, о коју се ни прост учитељ не би смео огрешити?“, као да чујемо Костића, како строго пита (Костић 1990в: 35).

Жене нису ништа мање крволочне од мушкараца: љуби, приликом повратка војна из боја, од милине *скоро срце пуче*, када угледа свога драгог са крвавим оружјем и две одрубљене турске главе у рукама (Радичевић 1999: 84).

А када јунак падне у боју, љуба га свети, не плаче:

*Па кад војна ту погоди зрно,
Плаче л' љуба што се није врнџ?
Не, не плаче црногорска дика,
Већ потеря војнова крвника:
'Стан, да т' кажем шта је Црногорка!'
Она виче, пуца прекоморка,
Турчин пада у зелену траву,*

*Љуба к њему па му скида главу,
Те је меће драгом више гроба,
Верна љуба и послије гроба.*

(Радичевић 1999: 85)

У вези са оваквом представом жене, Радичевић је срећно избегао Костићеву критику, која се свом силином обрушила на Јакшића и Змаја, а која у потпуности одступа од Костићевог концепта жене и женског принципа.

У стиховима поеме „Пут“, међутим, проналазимо сведочанство о другачијем односу према Турцима, који наилази на резигнирану Радичевићеву осуду, из које провејава дух разочарања. По свему судећи, пише Душан Иванић, песник тим стиховима алудира „на политику тадашњег београдског режима (под кнезом Александром Карађорђевићем), који се према Турској држао пријатељски“ (Иванић 1999б: 612). Песник се обраћа Београду:

*Де је тебе она Србадија
Пред којоме дркта Турадија,
Де огњани онизи синови,
Де су твоји сиви соколови?*

(Радичевић 1999: 102)

Он је, каже, мислио да је турска *гуја љута* одавно потлачена, али је види како је још увек жива и протеже се по Београду, где гледа да обнови своју снагу. Нема пријатељства и поверења између Срба и Турака, упозорава песник:

*Неће Туре више живе пећи,
Ни са леђа вама кајше сећи,
Ни на коље јадне вас набијат,
Нити колом живе вас пребијат,
Ни бацати о гвоздене куке –
Друге сада вас чекају муке,
Друге руке други отров праве
За вас, браћо, тамо преко Саве, –*

(Радичевић 1999: 103)

Ако су Турци приказани као крајње негативни јунаци, Туркиње нису. Љуба Арслан Сулејманова, Хајкуна, лепа је као што само природа може да буде лепа:

*О Хајкуна, ружа тек развита,
Па у киту са љиљаном свита,
Тако ти је румена и бела,
Ко је виде, срце му понела.*
(Радичевић 1999: 139)

Хајкуну је након Арсланове погибије уграбио турски момчић Тале, и са њом стао бежати. Међутим, када запази Радивоја, *Утече јој на око срдашце*, па узвикне: *'Ето мени красна господара!'* (Радичевић 1999: 145), потврђујући истинитост Његошевих стихова из „Горског вијнца“ (Петровић Његош 1974в), које казује кнез Роган:

*Ћуд је женска смијешна работа!
Не зна жена ко је какве вјере;
стотину ће промијенит вјерах
да учини што јој срце жуди.*
(Исто: 31)

Исто то потврдиће нам и Фата, која се поверава остарелој мајци, којој каже да је рада да пође за онога ко јој је срцу мио, без обзира на благо: *'Није благо ни сребро ни злато, / Већ је благо што је коме драго. / Још чу ли ме, остарјела мајко: / Волија сам клетог ђаурина, / Баш и оног из горе хајдука, / Та млађана'* (Радичевић 1999: 162).

За разлику, дакле, од *Српке, која само Србина љуби!* (Јакшић 1978а: 255), као што видимо, турске жене љубе оне до којих им је стало, без обзира на веру⁵² и на богатство. Ово је драгоцен пример слободоумности турских жена, спрам патријархалних околности у којима су у оно време одрастале.

Психолошки профил турске лепотице Хајке креће се у распону између љуте ратнице и косовске патнице: Хајка бије као Црногорке, а пати као Косовка девојка. Након

---

⁵² *'Јао, Фато, хајде са мном, злато, / Прими вјеру ту Христову дивну, / Буди мени вјерена љубовца'. / Тако Милун, а прихвати цура: / 'О хајдуче, Ала те послао, / Вод' ме, вод' ме куд је теби драго, / Све ја хоћу што је теби драго'* (Радичевић 1999: 162-163).

што је, после Радивојеве погибије, ножем у срце убила отмицара Тала, она иде да нађе онога кога је сама изабрала:

*Једва зора забелела млада,
На мртваце бистра роса пада,
Кроз мртваце сузна и крвава
Иде, лута једна женска глава,
Све прегледа, а тражи једнога,
То је Хајка, Ала јој помогá.*

Хајкуни је срце показало пут до Радивоја:

*Познаде га Хајка, прихвати га,
Из мртваца мало износи га,
Полаже га на зелену траву,
Белу руку меће му под главу,
И гледа га Хајкуна сирота,
Не би л' нашла трага од живота,
Огледа га са свакоје стране,
Али само грдне види ране:
'Мртав, мртав – ох помози, Ала!'
Ово рекла па ножа спопала,
У срце се живо ударила,
Па крај драгог на земљицу пала, –
И уби се од тешке жалости,
Ал' што знаде, Боже ми опрости!
(Радичевић 1999: 152-153)*

Ђура Јакшић о Турцима

Једна од основних и препознатљивих одлика Ђуре Јакшића у процесу карактеризације народа и истицања одређених особина као доминантних и уопштених јесте апсолутна наглашеност одређених особина које имају исти предзнак (позитиван или негативан), недостатак психолошке утемељености за такву карактеризацију, искључивост, радикалност. Код њега нема прелаза, нити валера, нема изузетака, нема сумње. Народи о којима пише по правилу су обележени одређеним односом – позитивним или негативним. Са имаголошке тачке гледишта, Јакшић није особито интересантан за истраживање, осим када су у питању Срби. Попут свих непријатеља Срба, који су се овима нашли на путу националног, државног и друштвеног развоја, и Турци су приказани у апсолутним категоријама које све подразумевају одеђену врсту негативности.

У говору „<Браћо суграђани!>“ (Јакшић 1978г: 369-374), Јакшић Турке, те „дивље синове вреле Азије“ (Исто: 369) сматра Божјом казном, која је, након потопа, дошла као „бич гњева божијега, с којим је у грех Јевропу шибао“ (Исто: 369). Европа је дрхтала „од дивље беснога Турчина“, пише Јакшић (Исто: 369). На главе несрећних народа: Бугара, Срба, Грка, Влаха, Маџара, стављен је јарам:

неправда турска постаде им обична, насиље им се чинило да је богодано, и ону крв што су бесни варвари за курбан дивљега ћева свога из прсију пониженога рајетина пролили – и то је почело несрећно робље веровати да је закон и да је правда (Исто: 369).

Веровали су и да је закон и правда када су жене у хареме одводили. Турци су зверски убијали напаћени српски народ на најсвирепије и најразноврсније могуће начине, све док се нису појавили Карађорђе, а после њега и Милош Обреновић (Исто, 372). Последња турска жртва био је Станоје Главаш, о коме Јакшић пише истоимену драму.

У *Станоју Главашу* (Јакшић 1978б: 349-525), Јакшић пише да је дуга историја српског робовања била поучна за Србе: од сваког од народа под којим су били, Срби су нешто научили: *У Маџара сам мор'о гледати / Надуте жабе празну мешину: / Где ме'уриће од сапунила / Доламом златном бесно огрће; / Арпада седог то су унуци!... / А у Немца сам мор'о трпити / Подсмеха глатког страшну поругу! / Турчин ме, опет, турски учио: / Да мирно гледам муке братове* (Исто: 360).

У Јакшићевој концепцији српско-турских односа није долазило до добровољног мешања српских жена са муслиманима. Попут његове „Мученице“, љубе Бојшића Вука, која ће поносно узвикнути да *Српка само Србина љуби!* (Јакшић 1978а: 255), и Спасенија, жена Станоја Главаша, у разговору са маћехом Станом изјављује да не може ни да замисли како би могла да љуби Турчина, када су јој Турци убили оца, Станиног мужа, „седог Ђукића“ (Јакшић 1978б: 428). За разлику од ње, Стана је морално деградирана особа. Она је тип особе без карактера, која (без обзира на околности), где год се појави, носи немир, невоље и зло. Она каже: *То заборави – / То је у боју било жестоком. / Две су се војске онда крвиле, / Па ко је јачи... Таки је ред...*

А Спасенија ће на то: *Слабији пада... Таки је ред! / Али још један постоји ред: / У мојој крви крв је очина; / Па зар та крв што се некада / На турском ножу грозно пушила, / Та иста крв да скота љуби?... / О, мајко, мајко!* (Исто: 428).

У драми постоје две нарочито сурове сцене којима је Јакшић желео да истакне свирепост Турака и њихово нечовештво: прва је она у којој се Турци забављају на тај начин што Бошкову мајку убеђују да је глава њенога сина изложена на Стамбол-капији, у шта она и поверује (Исто: 470), а друга је сцена у којој се Турци отимају око мртве Станојеве главе, јер сваки жели да је однесе паши (Исто: 521). Једнако морбидну сцену у којој бугарски везир девојци Тијани шаље на тацни одрубљену главу њеног бившег драгана налазимо и у приповеци „Неверна Тијана“ (Јакшић 1978в: 56-69).

У процесу уобличавања слика и представа о међусобно супротстављеним народима, од којих је један, по правилу, позитиван, а други негативан, и који представљају суште и непомирљиве антиподе, наши песници романтичари су радо користили алегоријске слике, које су се, као басне у стиху, протезале на читаву песму и имале поуку, наравоученије на крају. Тако и Јакшићева песма „Осили се...“ (Јакшић 1978а: 68-69) Турке представља као једну од најопаснијих, највећих животиња из реда мачака, нарочито поштовану у Кини, тигра: *Осили се тигар љута звери, / С краја на крај света претрчава, / Кораком га крвавијем мери, / Границе му огњем означава. / У пурпур се челик обукао, / На њему се ситна зрна сију; / Црвен пурпур у крви је ткао, / Ситан бисер хара из очију* (Исто: 68-69). Тигар је љут, силан, брз и крволочан; он је властољубив и незасит; његов је елемент ватра а боја пурпурна. Ипак, он је земно биће, он је јак, али није лак, да се вине у

небеске висине, где царује њихов краљевић, орао. Истински уздигнут на стеновите обронке Црне Горе, њен син је попут орла, слободан и недодирљив. На планинске венце лакше је спустити се из висине, теже је успињати се. Орлова сила пропорционална је његовој способности да се вине у небеске висине, она има да захвали његовој способности да лети. Тигрова снага дошла би до изражаја у другим поднебљима; висине нису његово природно станиште. Отуд песник песму и завршава следећим стиховима: *А на стени кршевите горе / Орловићи размахују крила, / О кравим вековима зборе, / Ко је силан, не зна шта је сила!* (Јакшић 1978а: 68-69).

Које год поетско Јакшићево дело да је у питању, Турци су приказани у крајње негативном светлу, као јаничари, препродавци властитих мајки, сејачи једа и отрова, угушитељи и рушитељи вере, закона и цркве, познати по стављању на колац и бешчашћењу жена и злостављању Срба (Јакшић 1978а: Исто, 153). Они су *бесни варвари* што *јадну рају* секу и кољу (Јакшић 1978а: 212) и непрестано смишљају нове муке на које ће рају ставити. Њихова је *ћуд зверска* (Исто: 213). Иза њих остаје пустош, крв, гробље, ужас, али су они незасити и навек жедни. Они крвљу хоће да оперу *ругобу света, / Ругобу своју и свога рода* (Исто: 178). У поменутој песми Јакшић поистовећује Черкезе, Курде, Турке и Мађаре, не видећи никакву разлику међу овим народима, односно – не успостављајући никакву разлику у свом емоционалном односу према њима. Они су, по њему, *Отровно семе јевропских зала, / Несрећна деца пијаног цара, / Природан савез људскога квара: Черкеза, Курда, Турка, Маџара!* (Исто: 177). Турци су *змије* (Исто: 309); *ништавни су* (Исто: 309), Азијати су *људско блато* (Исто: 311). У песми „Отац и син“ Јакшић се руга суноврату турске (османске) моћи, „Болеснику са Босфора“ и новим генерацијама, које се у потпуности разликују од својих предака. На вашару, на који отац доводи сина, у намери да му купи сабљу, мисирског хата или свилено рухо, дете застане, неодлучно, не знајући *шта би од свег* -, па каже: – *Ах, бабо, бабо, купи ми, бабо: / Печења купи јарећег... / Сад се и бабо чеше по глави / Гледајућ дуго синчића свог – / – Е, ја сам волџ сабљу и копља, / А син ми јарца печеног!* (Јакшић Исто: 335).

Као сликар, Јакшић је радо прибегавао описима спољашњег изгледа људи, ентеријера или екстеријера, који су, по правилу, служили за карактеризацију припадника

одређеног народа. Тако у приповеци „Ускок. Приповетка из садањег устанка“ (Јакшић 1978в: 208-230) описује унутрашњи изглед куле бега Аларгића:

по широким миндерлуцима прострти су големи ћилими а по дувару понамештани меки јастуци, над њима виси по чивилуцима окачено оружје; ту су сабље, ножеви, мале и велике пушке, све са сребром и срмом богато извежено; а свугде унаоколо поседаше босанске и херцеговачке спахије и агалари (Исто: 220).

Насупрот лепоти и угодности просторије стоје ружна лица ага:

Беху то по већој части груба и изнурена лица, очи тавне, без сваке живости, а од големих турбана ниси могао видети чела, а оно мало што се изнад обрва видело, са својим ситним а неправилно испрекштаним борама, беше израз праве мусломанске глупости (Исто: 221).

Као и други наши романтичари, и Јакшић је Турке приказивао као неписмене. Њихова глупост се, између осталог, огледа и у њиховој неписмености (Исто: 223).

Жалећи се на неосетљивост Европе, која неће да зна за зверства којима су Срби изложени од стране Турака, Јакшић истиче памћење природе, која је персонификована, и у дослуху са човеком, њеним интегралним делом. За разлику од човека природа види, осећа и памти најтежа зверства у историји света: „Земља и небо старије су од мене, али те страхоте нису гледале коју сам гледао ја!“, кажу стари грмови (Јакшић 1978в: 290).

У приповеци „Рањеник. Скица из српског рата“ (Јакшић 1978г: 40-55): италијански добровољац на херцеговачком ратишту, Антонио Панагини, на питање, мрзи ли Турке, одговара, сетног погледа, да никога не мрзи, да воли људе и свет (Јакшић 1978г: 43), али мрзи тиранију. Он контрастира слику слободног Бедуина и похотног и презасићеног паше, као оличења тираније:

Гледам оно бистро, соколово око, његов витки стас у танком, белом бурнусу увијен, онако као што га вешта кичица Хорац Вернета живопише; чисто му слушам побожну молитву, којом се сенки свога несрећног Пророка клања... И ја га љубим, тог Мухамедовог бедуина!... А кад после замислим једног пашу, коме страсти сваку румену кап из бледога лица исисају [...] онда ми је и бог и ова лепа божија природа крива; онда се питам: нашта је човек, кад је у њему толико покварености?... И зар се не да одвојити мелем од отрова, као што се дели кукољ од пшенице? (Исто: 43).

Јован Јовановић Змај о Турцима

Ретроспектива живота и колоплет слика који се одвија пред очима онога који ће нешто касније да напусти земаљско бивствовање тема је песме „Лем-Едим“ (Јовановић Змај 1933а: 47-48). У овој Змајевој песми отвара нам се сасвим другачија перспектива посматрања Азијата, коју не опажамо ни код Бранка, ни код Јакшића, а то је перспектива хуманости, представљена кроз општељудско искуство умирања, у којем смо сви једнаки и пред којим Другост не постоји. Она је овде формулисана посредно, на један много суптилнији, префињенији начин, као жал за ђаурком Анђелијом, црне косе и белих груди (Исто: 48), коју је старац једном опазио, али је сећање на њу пред неумитним часом умирања, када се разобличавају све илузије и самозаваравања, потиснуло сва искуства са припадницама истога народа и вере, Шерифом, џанум Атом, Зулејком, Заремом, Фатимом, Мејримом, Бегзадом, Ђурђијанком...

Реалност суживота (саживота), у којем је било и добровољних мешања између припадника различитих нација и вера, а не само насилних, тема је песме „Два сна“ (Јовановић Змај 1933а: 54-55). Осим реалности узајамних љубави, и паралелно са њом, одвијала се и реалност мржње и оспоравања, предрасуда, ограничених погледа на живот и свет, традиције и закона заједнице. Наслов се односи на два сна: један, који је сањала ружа, љубавни посредник између двоје младих и заљубљених, Ђул-Бегзаде и Божидара, и други, који је сањао ханџар девојчиног оца, стар-Бидара: *Сан што га је ружа снила, / Њим се ружа преварила, / А што га је ханџар снио, / Тај се пусти испунио* (Исто: 55).

Има и код Змаја описа суровости Турака, са једном разликом: његови Турци имају и савест. Они су комплексни ликови, са развијенијим психичким животом, него код Радичевића и Јакшића. У „Три хајдука“ (Јовановић Змај 1933а: 332-336), Феруз-пашу, који три године у тамници држи заточена три хајдука, у сну прогоне њихове кости: *Три године како труну – / Ох, хајдучки пепџ клетки! / Па још ни сад мира нема – / У сан дође да ми прети!* (Исто: 333). Паша, немајући мира, силази у тамницу (*Морам ићи да их видим / Како леже на трулишту, / Да их питам, што ме зову, / Што ме траже, што ме ишту!* –), али га тамо стиже крв оних невиних, које је оставио да пате за хајдуцима: љубе, мајке и

детета, и паша окончава свој живот у истој оној тамници, у коју је засуђио покојне хајдуке.

Сложена психолошка стања Топал-паше, потурице, од крајње крвожедности и суровости (интересантно је да су, по предању и записима, често они који нису припадници нације која окупира одређено подручје, већ пребеглице и њихове присталице, суровије од њих самих), до покајања и примања крста описује Змај у песми „Гусларева смрт“ (Јовановић Змај 1933а: 346-352). Ова песма, иако Костић у књизи *О Змају* доказује да није идејно изворна Змајева песма, већ писана по узору на Ј. Арања (Костић 1989д: 188), ипак улази у наше разматрање, јер потврђује Змајеве ставове по питању сликовности Турака, односно муслимана. Као и у претходној, и овде је моћ људске подсвести тријумфовала и крвник и зликовац, Топал-паша, незасити мучитељ раје, пресит свега, више ни у чему не ужива: ни у харему, ни у убиствима, нити у мучењима – он хоће једино што нема: славу, а њу доноси песма. Ова Змајева песма писана је и у славу српске народне песме, чија је моћ и слава превазишла славу војничких похода. У књизи *О Змају* писаће Костић како је чувени војсковођа Александар Македонски, који је имао за учитеља славног Аристотела, без обзира на величину и славу, и своју писменост, завидео неписменом Ахилу, јер је имао неписменог Хомера за певача, који ће једном за свагда овековечити спевом његову славу. Топал-паша је био моћан, али немоћан да нађе некога ко ће његову моћ песмом овенчати. Морална победа слепог гуслара, чија је четири сина погубио (гуслар то не зна), огледа се у одбијању да пева крвнику, без обзира на његово обећање да ће му пустити синове, ако га песмом прослави.

*Уздрхта се слепа стари,
Хтеде да загуди –
Ал' му прва, мучна, тешка,
Застаде у груди'.
Сузе капљу, гусле квасе,
А гуслар посрну –
Тресну гусле, распришта их
О земљицу црну.
'Убојицо, потурицо,
Издајицо клети!*

Диндушмане рода свога,

Крвава авети!

Поломи ми срећу моју,

Покоси ми наду,

Али гусле – српске гусле

Лагати не знаду...'

(Јовановић Змај 1933а: 351)

Колико год да нам је тешко да поверујемо у првенство гусала над животом синова, остаје утисак моралне супериорности и чињеница да постоји нешто што се новцем и силом не може задобити. У часу када гуслар ово каже, Топал-паша доживљава преображај и покајање, али и трагичан крај.

Песма „Поклана деца“ (Јовановић Змај 1933а: 377-380) представља крајње негативну слику турских (османских) зверстава, коју налазимо у Змајевој поезији. Он пева о стотини усмрћене деце, и о начинима на које су убијани:

Како је које јадно у закуту заспало;

Ни мача није вид'ло, ни оно зверско лице

Својег убице.

Стотину само клекло, – стотину ј' обамрло

Пре нег што ј' оштро гвожђе дотакло бледо

грло.

Стотину ј' грозна рука хитала у вис сада.

А безазленце гледа како на ханџар пада.

друга су дигла руке, па рукама обема

Мољаху: Милост! Милост! – Ал' Турчин

душе нема.

Многу ј' на грудма мајке погибија затекла,

И звер је п р в о ч е д о, па о н д а мајку секла.

Која су главе дигла, глава им о тле паде,

Која су плакат' смела, тима се очи ваде

А које голо дршће на жив се огањ меће,

Па ништа друго, ништа, – само се живо

пече.

Да, јоште нешто само, – крај огња Турци

седе

И мајку турски гоне, да свог јединца једе.

(Јовановић Змај 1933а: 379)

Ове екстремно антитурски орјентисане слике имају за исход Змајеву карактеризацију Турака као невиђене звери, синова пакла, *којих се гнушат мора и шакал и хијена!* (Исто). Исте слике турских зулума налазимо и у песми „Утјеха на самрти“ (Јовановић Змај 1934а: 122-123)

Након српско-турских ратова и стицања независности Кнежевине Србије на Берлинском конгресу 1878. године, Змај у песми „Турчину на нову годину 1878“ (Јовановић Змај 1933б: 31-33) обећава да га више неће клети, јер види визију Србије као слободне, плодне и родне земље, сретне и берићетне, а Турчину жели срећан пут кући. Ова је песма, као и многе друге, наишла на помало злурадо пецкање Лазе Костића, који луцидно напомиње да у нашој традицији жене куну, а као једине две клетве наводи клетву кнеза Лазара и клетву коју је народ испевао против издајника, а први и најзначајнији за судбину Срба, по предању је био Вук Бранковић (Костић 1989д: 77).

Змај је веровао у Бога, не у религију. Био је по том питању присталица унификације, начела хуманизма и можда екуменизма. Змај је свугде видео цркву и Божје присуство где би срео човека мила духа и племенита срца. У песми „Слатка ријеч“ (Јовановић Змај 1933б: 116-117), он пева: *Руковах се са младићем, / Који Богу 'Алах' каже – / (Тиме мени ништ' не смета / А ни Богу не одмаже). / Ко би знао сва имена / Којима се Вишњи зове, – / Ал' што год је чистих душа, / Све су сродне и његове.*

Змај даље пева о слаткоћи осећаја који је у њему изазвала реч „Србе брате“, којом га је ословио младић другачије (исламске) вероисповести.

У песми „Вјера“ (Јовановић Змај 1934а: 242-243) он развија ову мисао: *Што ј' на свету више вјера, / То у ствари ништ' не м'јења, / Та из сваке вјере ниче / Цв'јет љубави и поштења. [...] Нека из ње правда кличе: 'Сваком своје, ником намет!' / Пак нас неће раздвајати, / Не, ни Христос ни Мухамед* (Исто: 243).

Змај ће стиховима пропратити многе значајне догађаје из српско-турске историје, као што је преузимање градова Србије од Турака (Београда, Шапца, Смедерева, Кладова) у априлу 1867. године. Кнез Михаило Обреновић ће дозволу за преузимање градова добити приликом посете Цариграду, у марту исте године, када ће му турски султан издати ферман, којим Кнежевини Србији уступа поменуте градове. У замену за то и као потврда да је Кнежевина Србија још увек поданик Турског царства, на Београдској тврђави била је, поред српске, истакнута и турска застава и плаћан је годишњи порез (*Споменици културе у Србији*). Песма у којој слави овај срећан догађај има наслов „Српски градови – турски барјак“ (Јовановић Змај 1933б: 151-152). 1877. године, Змај пише „Пророркову заставу“ (Јовановић Змај 1933б: 166), где се руга турској застави, називајући је *сукњицом Пророкове каде*, која ће, када је Турци задигну, изазвати такав смех код Руса, Срба и Мађара, да ће намах испустити оружје. Поводом инцидента који се у Београду, код Чукур-чесме, догодио 1862. године, након чега је дошло до крвавих обрачуна у граду, који су ипак окончани примирјем праћеним интервенцијом страних конзула (примирје су потписали министар Гарашанин, Ашир-паша и конзули), Змај пише песму „Сачувај нас Боже“ (Јовановић Змај 1933б: 180-182): *Са свих страна браћа пишете, / Турчин своје ради; / Крв се иште на бојиште. / Нека, нек се хлади! / Црногорац да изгине / За слободу стару – / А ми ћемо да заспимо / На братском ханџару, / Наша војска нека снева / Како парадира. / О спаси нас, спаси, Боже, / Од овака мира!* (Исто: 181-182). Змај је свестан да је овај мир само магла бачена у очи, да није решење ситуације и није крајњи исход крвавих дешавања на Балкану.

Змај је био изразити поборник смртне казне, те му стога није могло промаћи њено укидање у далекој Персији (Јовановић Змај 1933б: 43). Он овај догађај слави као долазак деветнаестог века у Азију, чиме жели да оповргне стереотип о њиховом варваризму и назадњаштву (Исто). *Персијанче, Азијате, / Наши колего и наши брате, / Весела ти цела свита, – / Жижја ти сва честита! / Доле с бруком и срамотом, / Што човека прави скотом! / Човечности барјак дижи, / То човека Богу ближи!* (Јовановић Змај 1933б: 44)

Змајеве слике муслимана и Турака кретале су се у широком луку, од позитивних, до крајње негативних. Тако, на пример, у завршници песме „Причекајте“, он изједначава Европу са Азијом по питању поменутих закона: *Па зато ми није право, / И већма ће да ме*

једи, / Ако когод оба чина: / Еуропско с азијатским / Упореди (Јовановић Змај 1933в: 45). Ова песма изазвала је бурну Костићеву реакцију у више пута помињаној књизи *О Змају*, у којој Змајеву побуну против смртне казне експлицирану у песми „Причекајте“ у контексту случаја Мише Димитријевића и Јаше Томића, али и париских комуниста, против чијег је стрељања такође устао, користи да укаже на Змајеву непринципијелност и политику двоструких аршина коју је, према његовом мишљењу, водио.

Сјај и беду султанског положаја и свих окруњених владара света Змај са приметном дозом ироније опева у песми „Нико боље него султан“ (Јовановић Змај 1933в: 88-90). Након подужег излагања свега у чему до изнемоглости уживају турски султани, са приметним подсмехом, Змај у завршници песме прави обрт, и животу супротставља смрт, односно, начин на који су умрли дотадашњи турски султани. На дивану је до тада било двадесет и четири султана, од којих су *четворицу браћа смакла, четворица су од синовље пали руке; / Осморица, велим словом, / Пали буном и отровом. / Четворица – мученици, / Издахнуше у тамници - / Четворица добро прошла, / Јербо им је главе дошла / Сласт од вина и од жена, / Опијума и дувана. / Нико боље од султана!* (Јовановић Змај 1933в: 90).

Змај у песми „Алија“ шаље поруку помирења, прихватања, међусобне толеранције и позива на суживот праћен уважавањем и поштовањем Другога и његовог права на избор. Упркос поделама и несумњивим разликама (*Нећемо о Христу, о пророку, свецу, / Нећемо о крсту, ни о млад-месецу; / Ни о Светом писму, ни о Алкорану, / – Све што год нас дели, ставимо на страну / [...] Не питам те: Чија ј' стаза у рај краћа? Већ те питам само: Знаш ли да смо браћа?*) (Јовановић Змај 1933е: 110) људи су браћа способности и потреби да испољавају радост и тугу, а слога браће по крви донеће нацији напредак: *Смириће се кости наших прадедова. / Биће опет среће, поноса и славе, / И снаге, и сјаја и врлине праве. / Песме наше неће нагињати плачу, / – Благослов ће стигнут загрљену браћу* (Исто: 111). Песник позива Алију да учи децу племенитим вредностима љубави и помирења: *Учи, даклем, брате, учи децу твоју, / Ја ћу учит моју. / Да се братски грле, сложним духом крепе / Прадедова својих аманете лепе* (Исто: 111). Исто осећање и порука провејава и кроз песму „Србин мухамеданац моли се Богу“ (Исто: 112-113), где песник у молитви брата друге вере слути молбу за спас рода: *Нек се стара мржња затре, / Нек нас мелем слоге лечи! / И ја шапћем са дна душе / Можда исте твоје речи* (Исто: 113). Змајев

алтруизам присутан у овој песми није могуће пронаћи ни код једног другог песника романтизма.

У песмама „Аманет од дједа“ (Јовановић Змај 1934а: 233-235) „За мога дједа душу“ (Јовановић Змај 1934а: 239-240), Змај одлази корак даље: он не даје другима пример како треба волети и пружати руку Другоме, он је тај Други, представник ислама, потомак потурчених Срба. Песников деда је потурица, који се моли Алаху, али чува и иконицу светог мученика Ђорђа. Ово у песнику не ствара никакав конфликт: Бог је један, али му људи дају различита имена: *Ал' ја зато, Алах икбер, / Чврсто с' држим свог месхеба, / А месхеб ми ништ' не смета / Да србујем како треба* (Исто: 235). Деда је гуслао, проклињао Косово, ишао на ћабу, а век провео поштујући савете који пишу у ћитабу, али му неће сметати ако му и Милка очати *два три оченаша* (Исто: 240).

Међутим, иако се залаже за побратимство и унификацију праћену уважавањем и поштовањем права на разлику, за нијансу више Змај гласа за покајање и повратак коренима: у песми „Три мајке“ (Јовановић Змај 1934а: 17-18), турска цамија се преображава у Христову цркву по доласку потурченог Зај-бега са отетом хришћанском девојком Златом. Уместо да њу преобрати, сам доживљава покајање и преображај, и поново прихвата веру својих дедова. Повратак је безболан: у хришћанској цркви *не боли рана никоја / [...] / 'Овдје се враћа свако давање, / Овдје се прашта свако кајање'* (Исто: 18). Трећа мајка у песми је мајка Божја.

По узору на народну песму, и Змај пева песму „Краљевић Марко и троглав Арапин“ (Јовановић Змај 1934а: 149-154), у којој Марко витешки надиграва троглавог Арапина, и омогућава трима девојкама да пођу за своје изабране.

Змај у часопису *Стармали* 1880. године објављује песмицу од четири стиха у којој исмева онемоћалост некадашње Османске империје [спационирао Јовановић Змај]: *Чуо сам једну примедбу, / Да ви'ш, није глупа: / Турска ј' тело без главе / Која нема т р у п а* (Јовановић Змај 1934б: 242).

Стереотип о Турцима као страственим пушачима налазимо код Змаја: „Такав је овај свет“: „пуши као Турчин“ (Јовановић Змај 1934в: 135); „Шта учини љубав“ (Јовановић

Змај 1934в: 194): „гледајући како пуши као Турчин“; „Но Даница није пушила баш као Турчин, – две три цигаретице на дан“ (Исто: 199).

Након дванаестог потписаног споразума о миру између „Турчина“ и „Москова“ Змај се подсмева оваквој светској политици због које ће, уколико дође до тринаестог мировног споразума, како каже, неко умрети! Змај овде иронију заснива на сујеверју које прати број тринаест (Јовановић Змај 1937: 18-19).

Лаза Костић о Турцима

У односу на неке друге народе, Русе, Немце, Мађаре, да споменемо само неке, најзаступљеније, о којима нам је оставио прегршт слика и представа у поезији, али још више у новинским прилозима, турска тема у опусу Лазе Костића није особито наглашена. Ово имамо да захвалимо са једне стране годинама када је Костић живео и стварао, у којима је је Османска империја од некадашњег моћног царства почела да се претвара у „Болесника са Босфора“, што ће резултирати Великом источном кризом, са друге меридијанима његовог кретања, а понајвише стваралачким профилем, који је имао свој особени развој.

У раној фази свога стваралаштва, Костић ће ипак платити данак духу епохе, и у хору са осталим романтичарима оставити неколико младалачких, надахнутих записа о Турцима. Из тог периода је песма „На Грахову“ (Костић 1989а: 55-59), у којој Костић глорификује победу црногорског племена Цуца над Турцима, у којој учествују и елементи природе, саосећајући са црногорским јунацима, или помажући им. За разлику од Црногораца, који су *рода јуначкога*, Турци су *рода меканога* (Исто: 57-58). Турци су виђени као исцрпљена, али још увек присутна империја на заласку. Костић их често метафорично представља бокором опојног турског ђулистана, који мирисом опија, али трном поткопава земљу на којој је туђин и којој не припада: турска ружа српску *кукавну земљу копа трном / Из туђега је света, престала да руди, / на би да се шкрати из крвавих груди* (Костић 1989а: 115). Исто тако, у „Беседи“ (део IV. „Клетвин благослов“), турски

ружичњак је представљен као паразит, који се напаја животодавним соковима српског бора:

*У раскалашном, бесном раскошу
Обавио је ружик источни
укопнуо, малаксџ, српски бор.
Дубоким трњем испребадо га,
из бора српског живи тече сок,
а турски ђул се њим потхрађује,
те забада све живље, дубље још,
све силније мирише ода њ зрак.
Сахранише се под њим векови
откако ђуле гуши српски бор;
док убојити жртву коље трн,
мирисним дахом ђул је заноси,
заваркује је песмом источном,
животом смртни сладећи јој час.*

(Костић 1989а: 227)

Турски мотиви у Костићевој поезији уочљиви су још у следећим његовим песмама: „Сан Хафисов“ (Костић 1989а: 60-61), којом доминирају оријентални призвук и источњачка сензуалност; „Сабља и круна“ (Костић 1990а: 75), „Дим“ (Костић 1989а: 159-160), „Ђурђеви ступови“ (Костић 1989а: 163-174), „Грахов лаз (Свршетак песме Старога Барда – Стеве В. Каћанског)“ (Костић 1989а: 230-231), „[„Продужење Мученице Ђ. Јакшића]“ (1989а: 505-510).

Ми ћемо се овом приликом осврнути на приповетку „Чедо вилино“ (1989б: 61-75), у којој је у једној широко развијеној алегоријској слици која се протеже на читаву приповетку повучена паралела између земаљског и небеског света, света људи и небеских тела. Као у древним предањима, небеска тела су персонификована и живе у садејству са светом људи. Хумани свет је још увек део свеколике природе, граница између њега и елемената не постоји. Срби су у приповеци представљени као вилини миљеници, а Турци за свога заштитника имају Месец. Страдање Срба од стране Месеца последица је његове

љубоморе јер га вила није хтела. Месец се моли пророку Мухамеду да му помогне да се освети српској охолој вили:

И саслуша га пророк: из седмога ценета прнуше две хурије, једна се звала љубав, а друга страст; и још им се придружи из ценема једна црна друга, име јој беше љубомора“ (Костић 1989б: 66). Вила „није ни осетила кад је љубав пољуби у уста, ни на грудма не осети прожигући пољубац страсти; ал' она трећа друга, она паклена хурија, љубомора? тек што јој показа љубомора пламеним прстом у срце, ал' – вила се прену (Исто: 66).

Освета је била посредована улогом најлепшег српског јунака, Милана Топлице, према којем су осећања гајиле мати и кћи: вила и Косовка девојка, која је у приповеци представљена као кћи виле и цара Душана. Љубоморна на кћи, вила ће подићи страшну олују, која ће заслепити српске јунаке („све отровне грехове турске, све клетве турског насиља, све распаљене страсти османлијске, сву прашину азијатске поганије дунуо је тај страшни ветар у очи српским витезовима“ (Исто: 72)), и распламсати жар издаје у грудима Вука Бранковића. Турски борци приказани су као поганици, антиподни светлим и сјајним, соларним српским јунацима. За своје грехе вила је кажњена:

Месец је увукао вилу у свој харем; одрезао јој је крила; док је он ену децу таманио и мучио, дотле је она његову морала ранити и неговати. Више од четири стотине година морала је вила те муке подносити, толико је морала испосница кајати свој тешки греј. Колико је пута проклињала своју бесмртност! (Исто: 75).

Костић је врло радо повлачио паралелу између геоморфолошких одлика тла и карактера људи. Пратећи у прилогу „Илијада. Поглед на једну лепу главу“ (1990а: 56-78) развој људског духа од Хималаја до Јелеспонта, он каже да се у тој својој првој фази развоја човеков дух

није одма могао послужити и душевним оружјем да постигне душевну намеру коју је означио већ и самим покретом својим, није могао одма напредовати *присвајајући снагом*, него је морао отпочети *освајајући силом*. Тај правац и тај начин захуктаја азијске фазе у повесници, као што је отпочео према облику развијалишта свога, према пластици обронака аријске висине, тако је и завршио у Малој Азији, са заманутом грозом деспотске пестетине азијски силеција (Исто: 57).

Наспрам „стиснуте пести азијскога насиља“ простире се „отворена шака јелинске опозиције“ (Исто: 59), између којих тиња непомирљива мржња, пише Костић (Исто: 58).

У комедији *Гордана* (1989г: 133-185), Костић се руга Турцима, приказујући их као надасве лаковерне и празноглаве, сујеврне и не баш претерано интелигентне. Алил и његова фамилија, у чије је заточеништво допао њен супруг Вукосав, који ју је омаловажио као жену и животну сапутницу, у потпуности верују у постојање змијоглавих, псоглавих и разних других готово митолошких створења. Знајући за ову особину Турака, Гордана,

Вукосавова жена и главна јунакиња комедије, реши да му се освети и докаже да му је равноправна, тако што ће га, прерушена, избавити из заточеништва лукавством а не силом, и на тај начин присилити да јој се повинује и искаже дужно поштовање. Из комичног ефекта који изазива реакција Турака на долазак змијоглавих и претходну причу о њима, видимо да они, у време када је настајала ова комедија, нису више представљали реалну опасност, већ повод за подсмех.

У прилогу „Наше казнионице“ (1990в: 203-206), истичући затворе (казнионице) као мерило цивилизацијског развоја друштва, Костић наглашава да је разлог што Европљани Турке доживљавају као варваре управо тај, што немају адекватне судове нити законе по којима би се ови управљали, нити казнионице у којима би преступници на достојанствен начин служили одређену им казну. Разлог њихове стигматизације као варвара лежи у наведеном, а не у недостатку развијене књижевности (Костић 1989в: 203).

У новинским чланцима Костић ће доследно пратити окупацију Босне, Велику источну кризу и њено разрешење, и остала дешавања везана за Турску. Ти су текстови следећи: „Которски затон и – суеки прокоп“ (Костић 1990б: 134-139); „Источни знаци“ (Костић 1990б: 176-179); „Andrassy und Bosnien – Андраши и Босна“ (Костић 1990б: 310-317); „Пред окупацијом Босне“ (Костић 1990б: 323-327); „Okkupations-Wehen – Муке с окупацијом“ (Костић 1990б: 328-335); „По свршеној окупацији“ (Костић 1990б: 336-340); „[Руски планови о подели Турске]“ (Костић 1990в: 218-220); „Муктар-паша у Берлину“ (Костић 1990в: 240-243); „Бизмарк и Порта“ (Костић 1990в: 244-250); „[Портини берати бугарским владикама]“ (Костић 1990д: 188-189); „[Порта и селенска патријаршија [...]]“ (Костић 1990д: 215-217)...

Промишљањем о разликама и сличностима у приказу Турака и муслимана уопште у делима наших одабраних романтичара, увиђамо да се она разликовала од песника до песника. Интересантно је да песници који нису делили живот са Турцима и били у блиском контакту са њима, који су припадали тзв. пограничној варијанти оријентализма, као што је, на пример, случај са Бранком Радичевићем и Ђуром Јакшићем, у својим приказима заступали су ноту крајње искључивости, радикалног негативизма. У њиховој визији, Оријенталац чак није ни човек, он је и прво, и друго, и треће – искључиво страно тело у европском и јужнословенском организму, крајњи туђин, искључиви Други, неко ко

је стигматизован, код кога валери не постоје. Интересантно је да Његош, који је у стварности имао свакодневне контакте и муке са Турцима, покушава да негује културу саживота, о којој је на почетку било речи, упркос личним, сасвим сигурно постојећим антагонизмима. То се види из његове преписке са турским главарима, везирима и пашама. Његови односи нису уопштени, слике имају име и презиме. И у поетском делу он је доследан себи: промишљен и рефлексиван и по тако осетљивом питању, као што је однос према Турцима. У *Лажном цару Шћепану Малом* зачиње се расправа на тему Другости: ко је, дакле, Други? Онај са киме смо принуђени да делимо живот, што неминовно доводи до међусобних интерференција, мешања, уплива, размена, утапања међусобног, што доводи до флуиднијих граница и прелаза, или пак онај за кога нас веже идеја рода, порекла, а раздваја нас простор, тако да све остаје на нивоу спекулација, маште, идеје и идеологије? Наравно, Његош ову полемику ставља у уста својих ликова, а почиње је како би нагласио (очкивано) јединородност и неприкосновену везу, која се не доводи у питање, црногорског и руског народа, али и сама могућност да се оваква расправа зачне (и то у оно време!), отвара нов простор за истраживање. За разлику од Његоша, који је свакодневно био у контакту са Турцима, и који је о њима оставио врло комплексне слике и представе, које сведоче о сложеним односима, Бранко Радичевић и Јакшић су о Турцима маштали. Они су били идеја, негативни идеал. Близина устанака и омладински дух, који је надахњивао херојским темама начинили су Радичевићево певање о Турцима готово епском темом, начинили су од Турака негативни мит. Исти је случај и са Јакшићем, који је ипак, вучен привлачном силом тога мита, на концу живота отишао на херцеговачко бојиште. Јовановић је посебна појава, која стоји сасвим оделито. Његове слике Турака и муслимана крећу се у широком луку од крајње негативних, у којима препознајемо дух епохе, до оних у којима о њима не пева као о Другом, он пева из позиције муслимана. У стваралаштву Лазе Костића турска тема не заузима особито место, што одговара јењавању снаге некада моћне империје, али још више његовој особеној песничкој појави, коју су више привлачиле неке друге теме.

СЛИКА НЕМАЦА У КЊИЖЕВНОСТИ СРПСКОГ РОМАНТИЗМА

Од првих придошлица, саских рудара, који су средњовековну Србију походили ради посла⁵³, војних споразума Фридриха Барбаросе и династије Немањића⁵⁴, преко сеоба Срба на територију Хабзбуршке монархије и искуства живљења на туђој територији и војевања у туђе име, суживота српског народа са немачким досељеницима у јужну Угарску, територију данашње Војводине, потом драгоцене улоге Гетеа и Грима у препознавању вредности и промовисању наше усмене књижевности и језика, до Првог и Другог светског рата и болних ожиљака које су за собом оставили, након чега ће уследити велики талас наших исељеника који ће отићи у Немачку на рад, све до наших дана и обнове некадашњих антагонизама, актуелизованих у контексту распада бивше југословенске заједнице и бомбардовања Србије, контакти српског и немачког народа су се упоредо одвијали на различитим пољима: политичком, привредном, културном, технолошком, и у широким амплитудама, у зависности од друштвеноисторијског контекста, напредовали или назадовали, а за собом остављали обиље слика и представа које су оба народа стварала један о другом. Иако је то генерацији седамдесетих, којој и сама ауторка ове студије припада, тешко да појми, будући да је стасавала у времену када се немачка нација суочавала са последицама једне крваве идеологије, те да је одгајана на темељу слика које Немце приказују у светлу нацизма и аријевске опсесије, Габријела Шуберт [Gabriella Schubert] тврди да „у српско-немачким односима нису увек доминирали несрећни национализми, који су у најновије време оптеретили узајамне односе. Напротив, постоји и традиција добрих односа, пре свега на културном плану и она је била

---

⁵³ Пишући о значају подунавских Шваба за историју Срба, Зоран Јањетовић (Јањетовић 2016: 27) помиње и саске рударе: „Тако су нпр. после 1240. године у Србију дошли саски рудари из Трансилваније који су развили рударску производњу, која је, по неким историчарима, била главни економски стуб средњовековне српске државе, односно привредна грана која је уопште омогућила успон државе Немањића. Саси су донели рударску технику и њену стручну терминологију, који су се задржали дуго после нестанка немачких рудара. Донели су и аутономно градско уређење по узору на немачке градове. Све су то биле значајне новине у средњовековној Србији, а њихови носиоци су били врло малобројни. Није познато шта се касније деило са овим саским рударима: можда су се временом асимиловали у локално становништво, а можда су се пред надирањем Турака одселили. До данас су остали многи топоними по Србији и Босни који подсећају на њихов плодни боравак“. Исто тако, и Драган Симеуновић (Симеуновић 2003: 251) каже: „У време цара Душана, [...], привредни, војни и културни успон српске државе је довео велики број Саса, као и припадника других немачких племена у Србију, који су се запошљавали као рудари и ливци“.

⁵⁴ Видети у: Симеуновић 2003: 251.

плодотворна и корисна за обе стране“ (Schubert и др. 2003: 11). Подсећајући нас на драгоцене контакте српског и немачког народа, који су, како каже, „били више правило него изузетак“ (Исто: 13), ауторка наводи податак да је у 18. веку, на Јенском универзитету, већина студената била не из Немачке, већ из Источне Европе, а управо са Балкана, захваљујући чему су „неки балкански народи, посебно Срби, [...] развијали важне компоненте свог националног и културног идентитета“ (Исто).

О важности, континуитету и обиљу контаката Срба и Немаца сведочи богата уметничка литература о Немцима и Немачкој, која представља својеврсну генезу слика и представа коју смо на темељу историјског искуства градили о овом германском национу: почев од *Писама из Немачке* Љубомира П. Ненадовића (1874) и *Швабице* Лазе К. Лазаревића (око 1876), *Утисака из данашње Немачке* Драгише Васића (1923), преко *Немачке у врењу* Станислава Винавера (1924), *Књиге о Немачкој* Милоша Црњанског (1931), до *Ефемериса* Дејана Медаковића, уобличавана је слика једне културе на коју смо кроз историју и кроз бројне контакте били непосредно упућени и која нам је стога постала добро позната, али која, упркос свему томе, није успела да нам постане присна и блиска. Напротив, чини се да је у српском виђењу Немаца, без обзира на периоде уважавања, дивљења и поштовања које су изазивале њихове организационе способности, смисао за ред, успех у технолошким наукама и (песничкој и философској) апстрактној мисли, континуирано опстојавала свест о потреби за дистанцом и опрезом, као и о опасностима које нам од стране овог германског народа потенцијално прете. На то је, између осталог, сасвим сигурно пресудно утицала чињеница да су то

умногоме била два различита света са својим цивилизацијама заснованим на првом дубоком расцепу хришћанства на католичко и православно, као и на посебним историјама: немства, стално између европског запада и истока, али које се упорно опредељује да буде 'средина' (die Mitte) уз коришћење благодети западног утицаја; српства, дуго распетог између византијског или османлијског Истока и Средње Европе, но које је своје модерне и савремене суштине ипак тражило и нашло у европском Западу (Митровић 1996: 7).

Овакав, историјски условљен однос, препун осцилација, али у реду значајнијих и одређујућих односа које су Срби успостављали са неким другим народом, нужно је провоцирао и позивао на критичко промишљање и научну анализу. Као резултат таквих напора настао је тротомни зборник радова у оквиру едиције *Срби и Немци*, објављене у интервалу од 2003. до 2016. у Јени (I и II том) и Београду (III том), чији су приређивачи Габријела Шуберт, Зоран Константиновић и Улрих Цвинер. Осим тога, Милорад

Софронијевић приредио је „антологију текстова културно-политичких веза два народа“, *Срби и Немци* (Меденица – Поповић и др. 2015), а у сарадњи са Миодрагом Максимовићем зборник књижевноуметничких текстова *Срби о Немцима* (Митровић 1996а), за који је предговор написао Андреј Митровић (Митровић 1996б). Међутим, пре свих њих треба поменути истакнутог познаваоца немачке историје и културе, професора Милоша Тривунца, и његову *Књигу о Немцима*, која је особито драгоцену за наше истраживање колико по времену свога настанка (објављена је 1912. године), толико и по основном својем задатку, да на темељу књижевности и језика уочи и презентује основне црте народне индивидуалности Немаца. Мотив за настанак ове књиге била је намера аутора да сагледа узроке пољуљаног самопоуздања Немаца, које је, како сам тврди, било јасно видљиво у његово доба, иначе време културног, политичког и научног процвата и експанзије ове нације. Конкретан повод за настанак *Књиге о Немцима* представља пропагандна публикација *Немачка као светска сила (Deutschland als Weltmacht)*, у којој Тривунац налази потврду малодушности и сумње у властите вредности, које су у његово доба прожимале немачки народни дух. У поменутом немачком издању, које је по симболичној цени пласирано народу, што, по Тривунчевом мишљењу, такође говори о његовој намени, аутори упозоравају своје сународнике на лош обичај да се диве свему што долази споља, док су критички настројени према ономе што је продукт немачког напора и ангажовања, што не налази реципроцитета у опхођењу других нација према њима самима. Понукап апелом аутора *Немачке као светске силе* да у властитом народу и националном наслеђу нађу лепоте и вредности на којима ће градити пољуљано самопоуздање, он, како сам каже, настоји да „на основу немачког језика, немачке књижевности и мишљења вредних пажње, да општу карактеристику Немаца, који су данас предмет врло широког интереса и који, и из политичких и из културних разлога, морају нарочито интересовати нас“ (Тривунац 1912: III). Управо из тог разлога, подсетићемо се основних закључака које Тривунац износи у својој књизи.

Осврћући се на историјски развој Немаца, Тривунац закључује да су трансформације које је током дугог историјског хода сносио овај народ, од времена када се као засебно племе издвојио из велике германске породице народа па до 19. века, готово незнатне. То значи да нема битнијих разлика у националном карактеру између Немаца деветог и деветнаестог века, уместо којих су се током времена уопштите неједнакости

између једних, који живе на крајњем североистоку, у односу на друге, који насељавају немачки југозапад (Исто: 31)⁵⁵.

Тривунац упозорава на опасност да се особине једног тако великог народа, који је столећима живео разједињен на многобројне државе и државице, генерализују и уопште (Тривунац 1912: 66). Да су Срби, наводи он, којим случајем „уместо са Швабама и другим аустроугарским Немцима“ (Исто), долазили у додир са Прусима, имали би, вероватно, потпуно другачију слику овог германског народа.

У напорима да сагледа и образложи особености народне индивидуалности Немаца, Тривунац полази од језика, као медијума у којем се на најсвеобухватнији и најпластичнији могући начин да сагледати дух народа. Тако он, на основу лексичке анализе немачког језика, потврђује тврдњу Тацита и Цезара, који су о Немцима писали као о ратничком народу. Осим тога, полемишући са Јакобом Гримом⁵⁶, он у неким особеностима немачког језика, као што су: укочен и неприродан ред речи, исувише често стављање глагола на крај реченице, одвајање наглашених предмета од глагола, неки облици сложеница, претерана употреба великих слова и др., налази „израз немачке крутости и непокретности, која је од вајкада предмет подсмеха“ (Исто: 35). Ту особеност Немаца, за коју ћемо наћи потврде и у Костићевим хетеросликама о Немцима, истакао је још професор Вајзе у књизи за коју је добио награду „Удружења за немачки језик“, из које Тривунац цитира следећи одломак:

Као што већ у латинским прерадама скаске о животињама финији представници животињскога царства добијају француска имена, а дивљји и незграпнији, приказани као да су Немци, немачка имена, тако исто и данас неотесаног простодушнога Немца радо упоређују са чупавим медведом, и већ Лесинг пушта Дају да у 'Натану Мудром' назове витеза темпловског реда 'немачким медведом' (Вајзе, према Тривунац 1912: 35).

---

⁵⁵ Јужни Немци, који насељавају области дуж Рајне и Дунава, дуго су били под римском влашћу, пише Милош Тривунац (Тривунац 1912: 168), због чега у њиховој крви „тече доста римске и келтске крви, крви поромањених Келта“ (Исто: 168-169). Утицај романске расе, која је „сушта супротност германској“ (Исто: 169), битно их разликује од северних Немаца. Та разлика је уочљива почев од физичког изгледа (јужни Немци су тамнопути, средњег раста и ситније грађе), преко говора, који је у јужних Немаца срдачнији и спорији, праћен благом интонацијом, а у северних бржи, жустрији и одсечнији, све до општих карактеристика, као што су отвореност, маштовитост, срдачност и весела природа, те надареност за књижевност и уметности код јужњака, за разлику од „трезвености, уздржљивости, јаке воље и извесне склоности ка иронији и сарказму“, из чега происходи и „успех у војсци, политици и практичним странама живота“ у северњака (Исто: 169-170). Осим тога, јужни Немци су остали претежно католици, док су северни махом следили Лутера, што ће имати и далекосежан утицај на однос према Французима и на став по питању свенемачког уједињења јужних и северних Немаца, пише Тривунац.

⁵⁶ Јакоб Грим наведене особености немачког језика сматра изразом урођене педантности, чије извориште налази у „смотреној тачности и лојалности“ (Тривунац 1912: 39).

Остале особености немачког карактера које на темељу језичке анализе уочава Тривунац јесу истрајност, односно стрпљење, те склоност ка нејасности, из које и проистичу, сматра он, препознатљива немачка опширност и педантерија. Немачки језик губи битку у погледу јасноће у односу на романске и словенске језике, наводи аутор. Тежња ка компликованом огледа се и у готици, немачкој угластој азбуци, које Немци, за разлику од других народа, нису хтели да се одрекну. На концу средњег века била је широко распрострањена у целој западној Европи, али су је само Немци задржали у општој употреби (Исто: 44).

Институција гостољубља, коју су као развијену и живо присутну у овом германском племену запазили још Цезар и Тацит, већ је у Тривунчево време почела да јењава, под утицајем промена у друштву, модернизације, развоја градова и тзв. цивилизацијског напретка. Ипак, Немци су у Тривунчево време још увек били наклоњени према странцима, а, како пише, Немац је „у односу према странцу права супротност Енглезу, за кога све народности долазе после његове“ (Исто: 48). О душевности немачког народа уверава нас развијено осећање за природу, које се лако уочава анализом лексике из области флоре и фауне, и увидом у немачке бајке, „у којима све живи и дише извесном љубављу и добродушношћу“ (Исто: 51-52).

Информације које је о немачком народу аутору понудио језик, нашле су потврду и у литерарној баштини Немаца.

Немачки народ се, пише даље Тривунац, одликује „јасно израженом партикуларистичком цртом“ (Исто: 54), која се опажа у различитим сегментима народног живота, почев од језика, преко успостављања телесне дистанце приликом комуникације, поздрављања, ословљавања, па чак и у политичком погледу:

Немачка царевина представља и данас, након четрдесет година свога постојања, не само скуп јасно издвојених већих и мањих држава са засебним владоцима и парламентима, већ, што је још важније, и скуп разних племена са потпуно развијеном и јасно израженом племенском свешћу (Исто: 55-56).

Истичући немачку подложност страним утицајима, а нарочито француском, („тај утицај почиње још у првој половини дванаестог века, а траје до данашњег дана“, Исто: 61), аутор упозорава на опасност маније за туђинштином и намерног отуђивања од националног карактера у Немаца.

Обиман корпус пословица и изрека о немачком народу на немачком и другим језицима једнако потврђује немачку технолошку вештину (у прилог томе сведочи и у нас присутна пословица „Шваба ђаво“; (Исто: 67)), умешност у раду и трговини; вредноћу и жилавост у раду; ученост и ревност у писању књига; верност; стрпљење и постојаност, али и негативне особине, као што су одсуство интелигенције, неотесаност и тромост, суровост и конфликтну природу, облапорност и склоност ка пићу, и др.

У наставку текста, Тривунац се осврће на представе о Немцима, који су људском роду подарили „три најважнија елемента модерне цивилизације, барут, штампарију и протестантство“ (Карлајл, према Тривунац 1912: 102), заступљене у делима списатеља попут Госпође де Стал, Гетеа, Шопенхауера, Хајнеа, Ничеа, и других.

За разлику од де Сталове, чија је чувена књига *О Немачкој* писана са много наклоности и љубави за немачку нацију, али не без неопходне критичке интонираности⁵⁷, искази Гетеа [Johan Wolfgang von Goethe], Шопенхауера [Arthur Schopenhauer] и Хајнеа [Christian Johann Heinrich Heine] обилују критичким интервенцијама⁵⁸ који ће бацити мрљу на њихово немачко национално осећање и приврженост роду. У свим овим случајевима видимо условљеност наше перцепције друштвеноисторијским околностима у којима живимо и деламо. Јер, док је књига госпође де Стал била израз отпора Наполеону, и као таква у основи позитивно орјентисана према Немцима, немачке аутослике преостале тројице аутора Тривунац сматра за данак времену у којем су живели, будући да су ти записи настали у доба пре немачког уједињења и оснивања Немачког царства, какво је постојало у његово доба. Он их стога сматра изразом незадовољства услед постојећих политичких прилика.

---

⁵⁷ Де Сталова као битне одлике Немаца истиче, према Тривунцу, искреност и верност, поштење и правичност, савесност (Тривунац 1912: 87); истрајност, склоност ка раду и размишљању; добру нарав (Исто: 89), потом независност духа, повученост, индивидуалну оригиналност, музикалност, склоност ка апстракцији, задивљујућу „смелост мисли“ у спреси са „најпослушнијим карактером“ (Исто: 93), али им упућује и општеприхваћену замерку о спорости и тромости (Исто: 93).

⁵⁸ Гете, пише Тривунац, Немце сматра „просечно правичним и честитим људима“ (Тривунац 1912: 113), лишеним оригиналности и инвентивности, које одликује спороћа схватања. Њихова ученост је упитна, али им зато дубина и тежина мисли често загорчава живот (Исто: 115). Слабо се интересују за реалан живот (Исто: 115), сентиментални су и зависни од туђинштине (Исто: 116). Хајне им приписује сањалаштво, непрактичност, спорост и везаност (Исто: 142), вредноћу, истрајност, темељност (Исто: 146), склоност ка пићу (Исто: 143), али и филистарство и подмуклу мржњу.

Ниче, међутим, који своје погледе на Немце ствара у времену након немачке победе над Французима, такође налази замерке својим сународницима: он сматра да немачка култура иде унатраг, јер је сва духовна снага заложена за силу (Исто: 151). Све ово указује на комплексност људског виђења и суђења, како као посматрача, тако и као процењивача туђих слика и представа.

Међусобна упућеност и интерференције немачке и француске културе, ривалство и одмеравање снага били су подстицај за сагледавање и истицање особина немачког народног духа у контрастивном кључу, поређењем са француским. Тако, на пример, пишући о развијеном индивидуализму Немаца, о склоности ка сањарењу и бујној машти, Госпођа де Стал наводи следеће:

Нестрпљивост француског карактера, тако пријатна у разговору, одузела би Немцима главну драг њихове природне маште, оно тихо сањалаштво, онај дубоки поглед, који се помаже временом и истрајношћу да све открије (Госпођа де Стал, *О Немачкој*. Цитирано према: Тривунац 1912: 89-90).

И, док Хајне мржњу Немаца срањује са француском:

Ми Немци не мрзимо се због спољашњих ствари као ви, рецимо због увређене сујете, због каквих епиграма, због посетнице на коју није одговорено, не, ми мрзимо код својих непријатеља најдубље, најбитније што је у њима, њихову мисао. Ви Французи лаки сте и површни, како у љубави тако и у мржњи. Ми Немци мрзимо темељно, истрајно; како смо сувише поштени, а и сувише неспретни, да се осветимо брзом перфидијом, ми мрзимо до последњег даха (Тривунац 1912: 142),

Виктор Хен, аутор књиге *Мисли о Гетеу*, истиче немачку приврженост породици и домаћем огњишту, коју супротставља романској друштвености:

Народи романске расе живе у друштву, у политичком вртлогу, на улици и беже од своја четири зида као од нечега што притискује и спутава, сматрајући да борављење међу њима одузима способност за активност и мишљење; Немац одане кад опет ступи на свој праг, који дели његову светињу од суровог спољног света (Тривунац 1912: 162).

Тако је Немце видео и о њима писао Милош Тривунац на основу стереотипне анализе књижевне и језичке грађе. У његовој књизи дат је читав дијапазон претпостављених особина Немаца, од којих се неке чине неспојивим и међусобно искључивим, што иде у прилог тврдњи о суђењу и просуђивању као релативној и променљивој категорији.

Пре заснивања Немачког царства („Другог Рајха“) 1871, Немци су живели разједињени у много малих држава. За њих су се у српском језику, као што је познато, током времена уобличио и још увек егзистирају два назива: *Немац* и *Шваба*. О њиховом

пороклу и значењским разликама доста је писано (Тривунац 1912: 7-10; Константиновић 2003а; Митровић 1996: 10-13). У домену стандардног књижевног језика присутан је први назив, о чијем пореклу, наводи Тривунац, постоје две теорије. По првој, назив *Немац* требало је у прошлости да означи све оне који су неразумљиви и по говору туђи аутохтоном српском становништву што је онемогућавало међусобну вербалну комуникацију и тиме их изједначавало са немом категоријом становништва. Семантичко поље ове лексеме током времена је сужавано, тако да се уместо било којег туђина који говори за нас неразумљивим језиком, почело односити на једну, прецизно дефинисану групу странаца, на припаднике немачке нације⁵⁹. Отуда, од речи „нем“, по овоме предању, потиче назив „Немац“ (Тривунац 1912: 7). Друго тумачење које наводи Тривунац, назив *Немац* доводи у везу са именом племена *Nemetes*, које је у време Јулија Цезара насељавало рајнску област.

Употребом другог термина, *Шваба*, српски народ поступа попут Француза и Финаца, који су по називу једног племена именовали читаву нацију. И, док су Срби име једног, њима најближег, швапског племена⁶⁰, искористили како би њиме означили све припаднике немачког народа, Французи су то исто учинили са Алеманима (отуд fr. *allemande*, *Allemagne*) који живе у њиховој близини, у Алзасу и Швајцарској, а Финци са Саксонцима (фински: *Saksa*) (Тривунац 1912: 8).

Лексема *Шваба* је, у годинама пре Првог светског рата, представљала обједињујући, збирни појам за Немце, Аустријанце, па и Србе из Хабзбуршке монархије, изузев Мађара (Исто: 76)⁶¹. Константиновић наводи да се за време Првог светског рата

---

⁵⁹ „У овом смислу Руси и Чеси кажу *Немец*, а Пољаци *Нимец*. Прва слика Словена о Немцима према томе вероватно да је створена под утиском да су ови неми пошто, не разумејући језик Словена, нису могли с њима да разговарају“ (Константиновић 2003а: 69).

⁶⁰ У питању су немачки колонисти у југоисточној Европи, који су махом потицали из Швапске, а са којима су Срби долазили у додир (Konstantinović 2006: 29).

⁶¹ Сведочанство о перцепцији прекосавских Срба као Другог и њиховој номинацији и етикетању лексемом „Шваба“, у циљу наглашавања те Другости и успостављања дистинкције у односу на „нас“, овдашње, Костић оставља у есеју „[Пред избор патријарха]“ (Костић 1990в: 52-56). Критикујући српску власт, која је уочи избора српског патријарха у прекосавских Срба скинула „српског митрополита Михаила са администрације српске Митрополије“ (Исто: 52), Костић сматра да је на тај начин дала одрешене руке угарској влади да на свом терену, у Карловцима, може једнако поступити, чиме је прекосавским Србима ставила „нож под грло“ (Исто) по питању црквене и просветне аутономије. Ипак, он то нашој влади не замера, ироничан је Костић, јер: „Главни чланови те владе, који су предњачили у скидању митрополита, вични су сматрати прекосавске Србе као *Швабе*. Кад који од прекосавских бораца за Српство дође у Србију, тај њима долази из 'бела света'. Кад ко тако мисли и исповеда док није на влади, онда не може друкче радити

почела успостављати дистинкција између лексеме *Немац* и *Шваба*, тако да се од тог времена Аустријанац називао *Швабом* (Konstantinović 2006: 76).

О семантичком диференцирању појмова *Немац* и *Шваба* у годинама уочи Првог светског рата пише и Андреј Митровић (Митровић и др. 1996: 11). Он тај податак заснива на примеру обавештајног извештаја, послатог с немачког ратног брода „Бреслау“, „у којем се каже да је из оног што говоре српски официри у Албанији јасно да Срби 'оштро праве разлику између Немаца из Рајха и Аустријанаца, које, једноставно зову Швабе“ (Митровић и др. 1996: 11).

Константиновић упозорава на „призвук извесне критичне конотације“ (Konstantinović 2006: 29), који поседује ова реч, која није без везе са асоцијацијом на жохара, односно бубашвабу, са којом је фонетски истоветна. Он нас, међутим, подсећа на чињеницу да се поједини народи као суседи веома радо означавају именом

ове ружне гамади, и у овом смислу код Немаца налазимо назив *Russen* или *Franzosen*, док Руси и јужни Немци у овом случају говоре о 'Прусима' а Немци на северу о 'Швабама'. У српском језику међутим постоји поред израза *буба шваба* и реч *рус*, значи Рус, за овај инсекат, што показује извесну изједначеност у чувствима (Константиновић 2003а: 70).

Осим тога, за пежоративно значење лексеме Шваба / Швабо налазимо потврду и у доступним нам речницима⁶².

ни кад ступи на владу. У томе су садањи власници озбиљски и потпуно извршили свој виделовачки програм. То им се мора признати, томе нема замерке“ (Исто: 52-53). Сведочанство о употреби термина „Шваба“ за аустријског Немца оставља Костић у есеју [Пештанска и бечка штампа о намерама Црне Горе] (Костић 1990д: 49-51). Ту он, цитирајући стране изворе, наводи како су „њеки људи“ обманули Херцеговце, које су, обећавајући им да ће Црногорци ослободити Херцеговину од *Шваба*, наговорили ове да их не чекају, већ да им пођу у сусрет, на шта су Херцеговци почели ускакати у Црну Гору (Исто). У писму упућеном Ђорђу Поповићу из Крагујевца, где је тада службовао, Ђура Јакшић (Јакшић 1978д: 195) сведочи о израженој ксенофобији међу ондашњим становништвом и антагонизму према војвођанским 'Швабама': „Што се нас војвођана т.ј. шваба тиче, морам ти казати да нас мрзе – не због тога што смо лоши или бољи од њих; јединствено из тог узрока што с' њима хлебац делимо – Зар ми да нисмо у стању овдашњу гимназију одржати! шта ће нам Немачкари? веле професори који су одавде родом“ (Крагујевац, 30. новембра / 12. децембра 1863). Поменути ксенофобија има своје корене у недостатку образованог људства и чињеници да су све водеће послове преузели Немци, што је и наше људе, који су пореклом из Аустроугарске или тамо школовани, чинило Другим. О мржњи 'на Швабе' Јакшић оставља трага и у писму Марку Вујичићу 4/16. септембра 1868. из Раче, где је тада учитељевао. Портретишући два тамошња учитеља, који представљају „прави и истинити тип паланачких дјетонаставника“ (Јакшић 1978д: 240), он пише: „Либералци су обоје у толико колико мрзе на 'Швабе' (стара политика) кад и кад би се усудили, али само тек онако испод обрва погледајући ме, и оца швапског опсовати, наравно да нити знају зашто ни крошто ни коме“ (Исто: 241).

⁶² *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига шеста (1982: 935): **Шваба** м нар. (често презр.) = Швабо **1**. *припадник немачког народа: Аустријанац (из доба Аустро-Угарске монархије); Немац*. – Неће бити лако Шваби у земљи Србији! *Чол. 2*. *Србин пречанин*. – Речи 'шојке', 'швабе'... служе да обележе... Све

Ипак, Константиновић тврди да лексема Шваба „ни у ком случају не изражава овакво искључиво негативно дистанцирање“ (Константиновић 2003: 74).

О томе сведоче и консултовани речници, у којима су заступљене бројне изведенице од именице Шваба, од којих неке имају неутралан, а неке негативан или чак позитиван предзнак: Швабица, Швабичетина, Швабичина, Швабичица, Швабов, швабождер, швабоман, швабофил, Швабурија, Швабурина, Швапска, швапски, Швапчад, швапчарење, швапчарити, швапчати, Швапче, Швапчић, швапштина... Наведене лексеме указују на дуготрајност односа из којих извире сложеност и садржајност слика и представа, које изискују опрез приликом доношења суда о њиховом карактеру.

У наставку разматрања покушаћемо да сагледамо начин на који су су Немце, односно Швабе, доживљавали и представљали српски романтичари. Има ли подударности између њихових и слика које Тривунац наводи у својој књизи? Има ли *pro et contra* слика о Немцима које се међусобно потиру, искључују, потврђују осетљивост и непоузданост нашег суђења и потребу за опрезом приликом стварања истог?

У науци се XIX век, када долази до обнове независне српске државе и званичне сарадње двеју земаља, али и пренемачке орјентације династије Обреновића, као и српски романтизам, који се одликује богатом културном и научном сарадњом Срба и Немаца, сматрају временом настанка позитивних, пренемачки орјентисаних слика и представа о Немцима. Да ли је заиста тако, покушаћемо да сагледамо анализом текстова одабраних српских романтичара.

пречане. БК 1906. Речник српскога језика (2007: 1532): **Шваба**, -е и **Швабо**, -а и -е м (мн. Швабе ж) **а.** становник Швапске. **б.** нар. (често пеј.) *припадник немачког народа, Немац; Аустријанац (из доба Аустроугарске монархије).* Вујаклија (2003: 1017): **Швабе** (нем. Schwaben, лат. Suebi) *пл.* велико германско племе на обалама Балтичког мора, одакле се распрострло на запад и југ; код нас, у народу, ова реч се употребљава за Немце уопште. Клајн, Шипка (2006: 1471): **Шваба**, -е = **Швабо**, -е м (ж. **Швабица**) [нем. Schwabe становник Швапске, покрајине на југу Немачке] погрдни или подсмешљив назив за Немца или Аустријанца.

Петар II Петровић Његош о Немцима

Као и када су у питању црногорско-руски односи, и у црногорско-немачким односима и Његошевим сликама из њих проистеклим очитују се два пола: позитиван и негативан. Мање емотиван, мање личан од српских песника, Његош је пре свега поглавар и мислилац, вођен узвишеном идејом и циљем, а то је добробит и опстанак рода. Отуда се не стиче утисак да је однос према Русији имао наглашенији лични печат филије, од, на пример, односа према Немцима. За Његошево певање, из угла имагологије, кључне речи су дистанца мислећег човека, који се, бивањем изнад и изван предмета о којем суди приближава идеалу неутралног становишта, и службена, дипломатска етикеција. Са друге стране, он је и поносни горштак који даје свакоме своје, и свакоме по заслуги. У зависности, дакле, од адресата, варира и његова оцена о искрености и добронамерности када су у питању односи између Аустрије и Црне Горе. Ипак, Његош је и човек, као што је већ речено, и врло ретко из њега избије и лични тон.

О лошим намерама Аустрије спрам Црне Горе и неправдама које јој је наносила, сазнајемо из Његошевог информативног писма којим доминира исповедни тон, упућеног руском конзулу у Дубровнику, Јеремији М. Гагићу. Писмо је писано на Цетињу, 20. децембра 1830, поводом једног од спорних дипломатских питања између Црне Горе и Аустрије, које се тицало утврђивања граница између тадашње аустријске Боке и Црне Горе. Конкретан повод овоме допису биле су аустријске претензије на манастир Стањевићи, за чију су изградњу заслужни митрополити Данил Петровић, а након њега Петар Петровић. Манастир никако није у надлежности Аустријанаца, уверава Његош Гагића,

него они друго не раде ништа него да узму Црногорцима свеколико до врх планинах које могу они виђети с мора, а то ми се чини неће нигда бити приђе [него] Црној и кукавној Гори име не погине и не затре се. А што опомињете, Ваше високоблагородије, да они неће неправду учинити, вјерујте ми да хоће и да дуго ништа власт которска не ради него да покоље Црногорце с околином которском, за што не бих вјеровао да нијесам те прове видио. Престара је пословица: 'Чија је сила, тога је и правда' (Петровић Његош 1974ђ: 13-14).

Спорови поводом поделе земље и разграничења између Црне Горе и Аустрије нису се на томе зауставили. Тако из писма писаном на Цетињу, од 12. августа 1838, и упућеном Венцелу Фетеру фон Лилиенбергу, сазнајемо каквим је притисцима и невољама Његош као владар био изложен поводом утврђивања граница између Боке Которске и Црне Горе.

Договор, који је по Његошевим изјавама, био постигнут у Бечу између њега, фон Лилиенберга и Метерниха, и по коме се Његош обавезао да ће радити на подели граница између Боке Которске и Аустрије, није могао да буде реализован, услед неажурности и лоше организације аустријске комисије. Захтеви комисије коју је именovala Аустрија били су за Његоша и погранична црногорска племена неприхватљиви, те би владика, по сопственим речима, уколико би пристао на њих, само подигао гнев властитог народа против себе. Као и у случају Руса, и овде је Његош био изложен непрекидним оптужбама и критичким нотама, због којих је морао да се правда и брани.

Из писма упућеног Јеремији М. Гагићу готово годину дана касније, 10. јула 1839, са Цетиња, поводом исте теме, сазнајемо да обележавање граница са Аустријцима још увек није завршено. Слабе су шансе да ће се тај посао у скорије време окончати, исповеда Његош своје сумње Гагићу, јер су именованој комисији везане руке: она „нема рјешитељно никакве власти да сама у договору с нашом комисијом забиљежи границе, него се поводи за својима, с Црном Гором граничећим житељима, а ови Бог зна гдје унутра у Црној Гори кажу своје границе“ (Исто: 69).

Наиме,

један најпосљедњи сељанин аустријски да рече да не пристајем на то што сте ви комисија раздијелили, аустријска комисија, ако не доспије да га убиједи кано молећи га да пристане, раздјеленије се они час прекида. Ово је причина која чини оволико ларме међу нама,

тврди Његош (Исто).

Са друге стране, Његош каже да уколико учини уступак Аустријанцима, то ће изазвати гнев Црногораца, који неће хтети да дају оно што им припада. Он, надаље, тврди како је лане у неколико наврата интервенисао између Црничана и Аустријаца (Аустријанаца), у корист ових других, током сукоба Црничана и Аустрија(на)ца. Тако је, каже, лане спречио Црничане да начине одмазду Аустријцима који су им попалили стаје, као што је и једном другом приликом зауставио више од две хиљаде Црногораца, који су кренули у групи на Аустријце. Његош тврди да је међу пограничним племенима ширио причу о пријатељству са Аустријцима, апелујући на погранични народ да их не напада. Као сведоке наводи К. Ковалевског, бившег учитеља, Француза Жома, и аустријског официра Хартлина.

Чујем, а не знам хоће ли бити истина, да су Аустријци намјерени да граде и затварају воду на црничкој граници, којом се водом Црничани од преко 70 година служе и без које нека племена морала би се иселити. Може бити да је њихова намјера била да тим само даду повод к свађи и непријатељству, будући смо се у том налазили с албанским Турцима, па да нас јошт већма спрегну и киње. Ако буде истина да ће они ту воду градити и затворити, ја не вјерујем да ће то бити по наредби правитељства, него само мјестнога началства, јер та забрана воде непремјено морала би изнова нарушити на црничкој граници слогу и добро сношеније (Исто: 70).

Напоследку, из писма послатог са Цетиња, 19. јула 1840, Јеремији М. Гагићу, сазнајемо да су „земље [...] на граници измјерене и само се чека да дође г. Чевкин, па да докончамо дијељење граница“ (Исто: 72). Његош уверава руског конзула у Дубровнику да се држи савета императора Николаја, који црногорским племенима препоручује неговање мира и слоге са другим народима. Он каже да тако поступају са сваком ко једнако жели и ради, и да су са Аустријцима „у согласију и добром споразумијевању“ (Исто). Да све није баш тако, сазнајемо из Његошевог писма упућеног 18. јануара 1848. године Едоарду Грију. Наиме, од када су у току јула 1841. повучене границе између Црне Горе и Которскога округа, Аустрија је по сваку цену настојала да мотивише своје држављане, житеље Боке Которске, да купе црногорску земљу која је након поделе њој припала. Међутим, неплодна замља тешко је налазила купца, са једне стране, а са друге, Црногорци нису били расположени за продају. Тим поводом, Његош пише Грију, који је вршио притисак на њега да присили Црногорце да продају своју земљу, да ће то учинити, и то не по цени коју Црногорци траже, већ по оној коју погађачи одреде, онда када му Гриј нађе купце. Овом погодбом били су искључени Мирчани, житељи мирачке земље. Његош јетко отписује Грију, устајући против лошег одношења аустријских држављана у Боки Которској према Црногорцима:

Нимало нека се не чуди В[аше] Високоблагородије што је мени противно да данашњим даном Ви тако поступате с Црногорцима. Али Ви кажете да испуњавате власт царску. Е добро, кад је воља царска да се сваки дан Црногорци бију, плијене, робе и различнијема другијема начинима бесчесте, нека буде тако; ал ја сам увјерен да би се и царска воља гнушавала подобнијех злодјејанија, а не да их јошт проузрокује. Впрочем Ви чините, па знате и ради шта чините (Исто: 159).

Као доказ, Његош наводи лањску похару куће Балића, у претурији кастелновској, за шта су оптужени Црногорци. Његош се лично заузео за ову ствар, и тражио је кривце, док се није сазнало да су кућу поробили људи из „окружија“ Гријовог: од четрдесет и неколико поробљача, било је седам Црногораца, остали су били из Гријевог „окружија“ (округа). Плен су у највећој мери поделили Гријови људи, нешто мало су узели Црногорци. Као сведока наводи утамниченог друга тих лупежа, извесног Васа Каланцију.

Његош наглашава колико му је мило пријатељство Црногораца и „Бокеза“, те моли Грија да таква неваљалства више не допушта, „него да се и сада благо и праведно у тој провинцији с Црногорцима поступа, како што је свагда од како њом Аустријци владају“ (Исто: 160).

Међутим, ни Црногорци аустријским држављанима, насељеницима Боке Которске, нису остајали дужни. Дана 16. марта 1848, Његош са Цетиња шаље Његушима писмо, у којем апелује на његушко племе „да зла и погана ђела не чине поданицима ћесарскијема“ (Исто: 161), остајући у чуду да за његове заповести нико и не хаје.

Ако радите ту буну противу ћесара, ћесар је велик: за њу чути или не чути; ако ли је радите за инат мој, то сами своју кућу разурате. Које било да било, добро је да ве познам какви сте ми. (...) Устајте на ноге сваки ако ме чут хоћете и не дајте на границу његушку да се догоди никакво злочинство у Боку (Исто: 161).

У „Објашњењима уз Његошева *Изабрана писма*“, наводи се да постоји још једно Његошево писмо без датума, за које се претпоставља да потиче такође из марта исте године, а писано је тадашњем окружном которском поглавару, Едоарду Грију. У њему се Његош жали на своје саплеменике и на њихово осиноно понашање:

Ништа не знам шта бих охтио рећи, видећи их, ђе моја заповијед ништа не важи, заповијед и совјет мој, њиховога највишега доброжелатеља, видећи их преступницима противу онога царства које се великодушним благовољенијем свагда к њима питало. Све ћу моје могуће силе употребити да се ово зло угаси и надам се да ће ми кад тад виновници овога главом платити (Исто: 284).

Почетком априла 1848. године Едоард Гриј и Његош ће послати своје представнике на црногорску границу, који ће склопити мир, након чега су почели међзсобно да се мешају и да тргују (Исто: 284-285).

Поводом похаре Грахова од стране Али-паше Ризванбеговића и спора везаног за право на поменућу област, Његош паши отписује како би „с драге воље с поданицима високе Порте отоманске у мир живио како што живи с људима цара аустријскога“ (Исто: 52), када би паша знао и извршавао своје дужности, и када не би обмањивао и харао народ који није под његовом ингеренцијом. У писму датираном дана 24. септембра 1843, Његош из Котора извештава Јеремију М. Гагића да је по питању Грахова са Али-пашом и Турцима постигнут споразум око којег је посредовала Аустрија, која се, како Његош пише, „у овом случају [...] показала спрема нас и биједни Граховљанах великодушно и благородно, за које ћу јој ја за свагда остати признателан“ (Исто: 87). Једнаке изразе

захвалности у вези са дипломатском подршком аустријског двора по питању спорова и сукоба са Турцима он изражава поводом два острва (Врањина и Лесандро), које су им Турци на превару одузели. Из тога разлога, 18. маја 1844. Његош са Цетиња пише Ј. А. Турском како сматра за своју дужност „принети моју најчувствитељнију благодарност правитељству аустријском за то што оно великодушно узима учестије у судбу овога народа и стара се водворити мир и срећу у ове крајеве“ (Исто: 103)⁶³. Његош уверава Турског да ће, када је у питању његово владање на граници са Турцима, докле год је жив, следити упутства и савете „два велика и могућа двора, нити ћу се, сохрани Боже, упуштати и у што што би њима противно било“ (Исто). Он мисли на руски и аустријски „цесаро-краљевски свијетли двор“ (Исто).

У досадашњим наводима из Његошеве преписке уочавамо контрадикцију по питању квалификације и дефинисања карактера односа: Аустријци су пријатељи Црногораца, који се старају за њихову судбу, односно, Аустријци чине све да напакосте и науде црногорским племенима.

Из Његошеве преписке сазнајемо и то, да су неспоразуме између Црногораца и аустријских држављана неретко узроковале пуке предрасуде. Тако је веровање Црногораца, по којем ће земљу, преко које пређу жабе, снаћи гладне године, био довољан разлог да Црмничани не допусте аустријском држављанину Луки Греговићу да преко њихове земље (Црмничке нахије) пренесе негде у Црној Гори купљене жабе. Овај неспоразум добио је и дипломатску, званичну ноту: у писму од 14. маја 1846, окружни которски поглавар, Едуард Гриј, жали се Његошу на понашање Црмничана, и моли га да посредује у спору. Његош каже да му је изузетно жао што ће овакав исход дешавања начинити штету не само трговцима, него и онима који би било какву корист могли имати од преноса жаба, али да је поменута предрасуда толико јака у народу, да чак ни он лично, да је био тамо присутан, не би могао учинити у корист Луке Греговића.

---

⁶³ Поводом наведених острва, Његош пише Јеремији М. Гагићу на Цетињу, 14. августа 1844, да албански Турци износе „оскорбитељне ријечи [...] противу нас и противу онога који захтијева да они горјеречене острове оставе“ (Петровић Његош 1974ђ: 112). Такође наводи речи скадарског паше, који је у присуству турских муселима који су до црногорске границе, и пред неким другим турским старешинама, рекао следеће: „Оће Москов и Нијемац да се владици поврате ове аде, али је мени јучер рек'о инглески консул: 'Држ, не враћај их, него се на њима тврди', па кад тако каже консул, наше ће, валах, и остати. Да је ово паша изговорио то је цијела истина, а је ли њему то што он каже рекао консул енглески, не знам, нити шта друго хоћу знати до оно што ми каже они у којег је цијела моја вјера и надежда“ (Исто: 112-113).

Што се тиче сваке друге трговине која се може наћи на црногорске пазаре, аустријским је поданицима слободно ходити и куповати без никакве дације и без никаква питања куда и зашто иду, као и у своју кућу. Вама је ово све добро познато, а мени је исто тако познато биједно црногорско трговање на пазару которскоме, које је свакога дана све горе и даже ево неколико времена докажују ми да им је Котор сасвијем затворен као непријатељима аустријским, премда они нити су икад били непријатељи аустријски нити ће бити. Ја сам се у садашње стање стварих веома томе зачудио, но то је, може бити, особни налог који сте Ви од својега двора примили од како сте дошли на управљеније те провинције (Исто: 138-139).

У наставку спора, Едуард Гриј се у писму од 23. маја исте године обраћа Његошу са молбом да издејствује од Црногораца да се Луки Греговићу дозволи да поврати назад жабе, и да их са својом дружином у лађама превезе пут Кашћела. Његош му на то одговара да је Греговића и његову дружину цели народ молио да жабе натраг превезе, али је он то одбио. Народ му, пак, „не допусти из глупога предрасуденија“ (Исто: 140) да жабе преко Црмничке Нахије пренесе. „И тако жабе остану у неку кућу на Вир, ту затрају и буду по ријечи исте компаније пуштене у црничко поље за освету и на пакост Црничанима рашта их нијесу преко себе пуштали да пренесене буду“ (Исто). Његоша брине штета за коју претпоставља да ће жабе начинити црмничком пољу, али је спреман да некога пошаље на Вир, да буде присутан када Лука Греговић с дружином дође да купи жабе.

У контексту ове предрасуде интересантно звучи податак о годинама суше и глади, о којима Његош пише аустријском вицеконзулу у Скадру, Виценцу Баларину, већ наредне, 1847. године (Писмо од 28. јула 1847), које су приморале групу од четрдесет до педесет Црногораца, намамљених пашиним обећањима, хлебом и митом, да се упуте пут Скадра, где су допали пашине тамнице. Будући да се тамо налазе у изузетно лошем стању, пате и умиру, Његош се обраћа за помоћ аустријском вицеконзулу, „мојему искреному пријатељу, кавалеру человјекољубиве и благородне душе и консулу онога могућега двора који је свагда великодушним благовољенијем дисао к Црногорцима“ (Исто: 150). И овај пут Његош реактуализује и извлачи на површину слику аустријског двора као наклоњеног Црногорцима, како би помогао својим сународницима⁶⁴.

---

⁶⁴ Једнаке изразе захвалности истој особи, готово истим поводом, које ће послужити као потврда пријатељских осећаја аустријског двора према црногорском народу, Његош изражава у писму од 9. јуна 1846, због посредовања приликом ослобађања 85 Црногораца који су, кренувши бродом из Котора пут Цариграда, посла ради, доживели у близини Драча бродолом, наставили потом путовање копном, све док нису допали Осман-пашине тамнице у Скадру. Баларин их је, током дугих дана тамновања, посећивао, храбрио и помагао, не устручавајући се притом да уђе у расправу са Осман-пашом. „Овим сјајним подвигом человјекољубија Ваш је вицеконсул благородност своје душе показао и ону свагдашњу благонаклоност коју пресвијетли двор аустријски има к овој шаки народа горскога“ (Петровић Његош 1974ђ: 144). Из тога разлога Његош се обраћа Ј. А. фон Турском, са молбом да код аустријског цара Фердинанда I издејствује

Након што је у Бечу 13. марта 1848. године избила револуција, устали су и Млечићи, и 22. марта 1848. године прогласили Млетачку Демократску Републику. За председника Републике именован је Данијеле Манин, а за министра просвете Никола Томазо. Намера нове млетачке владе била је да под своју управу поново стави некадашње територије бише Млетачке Републике на Јадрану, пре њеног пада 1797. Никола Томазо је имао задатак да организује револуционарни покрет у Истри, Хрватској, Далмацији и у Боки Которској „против Аустрије а за сједињење с Млетачком Демократском Републиком“ (Исто: 287). Томазо је са том намером разасуо прогласе „у свим јужнословенским земљама под Аустријом, нарочито у Истри, Хрватском приморју, Далмацији и Боки Которској“ (Исто). Буна је почела да се шири од Млетака до Боке, по систему домино-ефекта, а Бокељи и Далматинци су се надали благостању у склопу нове Млетачке Демократске Републике. Његош је био „против Млечића и против сваког васкрсавања старе и труле Млетачке Републике. Тражио је од Бокеља и Дубровчана да буду 'вјерни и послушни' бану Јосипу Јелачићу и да се с њим здруже“ (Исто: 287). На Његошево уверавање да ће им, ако га послушају, увек у невољи притећи у помоћ, Бокељи су одговорили 1. (13) јуна 1848. године, обавештавајући га да су примили његово писмо у којем их „принуђава да се бану од троједне краљевине здруже“ (Исто: 288). Као одговор на Његошев допис, још тога дана отписаће Народном сабору у Загребу да немају „никакво противије [...] сојединити се свијем државама славено-сербскога када оне постану самосталне и без туђег у[п]лива под цесарском круном, уколико ни обећавате руку помоћи противу сваког иностраног нападенија“ (Исто).

У писму писаном месеца маја 1848, а упућеном Бокељима, Његош их упозорава да је информисан о чињеници да је читава Бока уједињена у науму да се супротстави „својему законитому ћесару Фердинанду I без икаква узрока или невоље, него по примјеру други манити народа који ће себе и вас без икакве потребе упропастити“ (Исто: 165). Његош у писму потврђује јединство душевно, крвно и телесно Бокеља и Црногораца, и милост коју осећа према оба народа, те да их ни по чему не раздваја. Ипак, тврди да је

„награду, достојну његовој заслуги и чести аустријскога имена изложеноме дјелу“ (Исто: 145). Црногорци ће напослетку, након дугог тамновања, захваљујући дипломатској активности рускога посланика у Цариграду, Титова, бити пуштени а слободу, након чега ће се вратити својим кућама.

узрок оваквом понашању Бокелџа не невоља, него чиста обест, и стога их позива на покорност цару.

У писму писаном на Цетињу, 20. новембра 1848, Његош пише „неком Тршћанину“:

Е, сиромаси Славјани, што би Европа без робовах да јој није њих. Та морао би mein Herr збацити рукавице, а ефендум бенум побацили чибук, па се и један и други побратимити са трудољубијем да им њина срећа у нароч није поклонила Славјане (Исто: 172).

У писму упућеном Ф. С. Стадиону⁶⁵ дана 27. фебруара 1849, Његош исповеда „чувства чистога пријатељства [...] спрема сусједне Аустрије“ (Исто: 178), која је одувек гајио, и која још увек за ову царевину има. Он потврђује постојаност својих осећања и спрам њих и поступања, о чијој добронамерности могу да сведоче многи аустријски поданици. Његош тврди да се његов однос према Аустрији неће ни убудуће променити, што ће онемогућити злоупотребу његовог имена и части. Са друге стране, поштовање које гаји према Аустрији не коси се са љубављу коју осећа за „благоразумну слободу која дичи и облагорођава човјека“ (Исто). Он каже да нема разлога да мрзи Аустрију, иако она није гледала са симпатијама на Црну Гору, али није покушала да јој одузме слободу (Исто).

Нови неспоразум између дипломатских представника царског двора у Котору и Његоша, и његова озлојеђеност изазвани су забраном увоза топовских зрна из Трста, односно мале количине шалитре из Котора. Тим поводом, он пише окружном капетану у Котору, Павлу Решетару, на дан 5. фебруар 1850, ишчуђавајући се оваквом поступку аустријских власти, јер се увек залагао за мир и пријатељске односе Црногораца и аустријских поданика.

Његош тврди да су његови досадашњи поступци и активности добро познати аустријскоме двору, али сумња да су правитељству лажни докази против њега изнети. Он тврди да су Црногорци Аустријанцима мали, али искрен сусед, и потврђује да је од стране

---

⁶⁵ „Франц Зераф, гроф фон Штадион (Franz Seraph v. Stadion), (1806-1853), постао је 1846. г. гувернер у Трсту. Пошто је угушена револуција у Бечу, премештен је из Трста у Беч. Од 21. новембра 1848. до маја 1849. био је министар унутрашњих послова. Дан 21. новембра 1848. г. Франц Штадион постао је министар унутрашњих послова и Његош му честита поводом тог избора“ (Миловић 1974: 294-295).

правитељства увек осећао само наклоност. То правитељство, каже Његош, „није [...] дивље и грубијанско, него правитељство просвјештене империје аустријске“ (Исто: 183-184)⁶⁶.

Мени досад забрањено није било, колико сам хтио, за овај мали крај набавити оружја или амуниције из Аустрије (Исто).

Његош још једном изражава своја искрена осећања према Аустрији и оданост Царевини, са молбом да му се одобри увоз муниције.

Међутим, у писму од 21. фебруара 1850, Павле Решетар му објашњава зашто је задржана шалитра у Котору:

Како сам имао чест и недавно објавити Ви, јест по врховном повељењу овден забрањено засад уношење, изношење и провод оружја и амуниција ратних (Исто: 298).

Ова мера, каже Решетар, је опште природе, и важи како за Црну Гору, тако и за сваку другу државу. Решетар пише Његошу да није у његовој надлежности да му одобри пренос муниције, те да ће проследити Његошево писмо надређенима, чији ће одговор, када га добије, одмах доставити владици црногорском (Исто).

Оваква Његошева реакција је сасвим природна, уколико се узме у обзир његов став по питању револуције у Аустријском царству 1848, али и чињеница да им је цар Леополд, син Франца Првог, дао муницију, и тиме себи обезбедио бесмртно име у црногорском народу (Петровић Његош 1974б: 182-183).

Разочарање у веродостојност и постојаност царске речи и по питању црногорско-немачких односа, као и у случају Руса, провејава кроз Његошево песништво. На позив

---

⁶⁶ Осим што је просвећена, Аустрија је и уставна, законима регулисана, уређена држава, за разлику од тадашње Црне Горе, слика је коју стичемо након читања Његошевог писма писаног 13. маја 1836, а упућеног Јеремији М. Гагићу. Његош у том писму образлаже разлоге за прогонство црногорске фамилије Марка Радонића, за чије се интересе код Његоша залагао сâм Гагић. Владика уверава Гагића да га Радонић држи у заблуди и да је реч о човеку који је „својега отачаства свагда био враг и возмутитељ, не само он но сваки од његове фамилије“ (Петровић Његош 1974ђ: 50). Његош уверава Гагића да је то једини разлог његовог прогонства, јер су људи попут Радонића опасност и по добро уређено, законима регулисано друштво, а камоли за непокорне и самосвојне крајеве, какав је црногорски, чији су житељи поводљиви и лаковерни. Црногорски поглавар је убеђен да се ништа не би променило и да би Радонић наставио са својим сумњивим работама након повратка у земљу, и у том контексту тврди да мања опасност од његових сплетки вреба док је на аустријској територији, него на црногорском тлу: „Што пак кажете да нама више могу учинити зла с прага од Црне Горе неголи из саме Црне Горе, напротив тога они нама ништа не смију нити могу учинити из државе австријске, јербо ће бити наказани законима австријскијема. Ако ли би нама пак штогођ учинили (што се не надам), па не би били наказани законима државнијема, онда би се јавна непријатељска дјела међу нама и Австријом отворила. Веома ми је жао, милостиви г[оспо]дине, што Ваше прошење не могу испунити“ (Исто: 51).

Јосифа и Катарине, а након неколико изневерених очекивања, после учешћа у ратовима у име другог (Русије и Аустрије), чијим окончањем би бивали заборављани и остављани на милост и немилост противничкој страни, Црногорци нису били јединствени у ставу: одазвати се позиву, или га одбити. Они, чије је памћење било постојаније и понос изразитији, сматрали су да овај пут царева и њихове царевине треба оставити да сами ратују:

*У корист Јосифа и Русије
не улазимо у борбу, оставимо их да сами ратују.
Вазда су нас гурали у борбу с Турцима,
а потом закључивали мир не водећи рачуна о нама.
Када је требало улазити у рат, молили су нас,
а када се расправљало о миру, били смо искључени.*

(Петровић Његош 1974б: 264)

Црногорци су сиромашни и опустошени ратовима, за разлику од моћних царевина, које и саме могу изаћи на крај са Турцима, само ако међу њима буде слоге:

*али ми знамо да се ви међусобно не слажете
и да дјелимично улазите у рат с Турцима,
и да се, ратујући и борећи се са Турцима,
трудите да преварите једни друге.
Ко вара, Бог му не помаже,
а правда и пријевара не иду никад заједно.
Због вашег неслагања и разједињености
могу Турци да некажњено врше злочине.*

(Исто: 265)

Упркос свести о поновљивости историје, упркос чињеници да су још једном били изневерени и остављени на цедилу, и не само то: проглашени за побуњенике противу Турака, Црногорци су били захвални аустријском цару Јосифу на муницији одличне врсте, коју су добили на поклон, и помоћу које су изашли као победници у сукобу са Махмуд пашом Бушатлијом, у сукобу око Брда, која је паша хтео да нападне:

*О Јосифе, владару по дјелима,
а не само по празним ријечима,*

*на како ли си велико добро спомен оставио,
на корист свих покољења и на корист нејаких,
какво ли си тада велико дјело извршио
поклонивши Црногорцима прах
који им је помогао да побиједо грозног пашу,
великог и непобједивог турског змаја.*

(Исто: 276)

У наставку поеме, Његош не без ироније, прекорним тоном, напомиње да је прах имао врло високу цену, и није плод алтруизма и дипломатске саосећајности: њега су Црногорци платили драгоценом митром, вредном сто хиљада цекина, и посутом драгим камењем. Осим новчане, митра има и симболичку вредност, која проиходи из чињенице да је она поклон Јелисавете, руске царице, Василију, црногорском митрополиту.

*Не жале Црногорци
што су је поклонили,
и они ће те, Јосифе, вјечито хвалити.
Иако за тај поклон ниси уопште знао,
ти си извршио племенито дјело, сви то признају.
Кад је већ уништен грозни везир
и њему одрубљена јуначка глава,
нека је Кауницу проста митра,
иако је вриједила сто хиљада цекина.
Јер шта су цекини
према добру отаџбине сачуваном с толико труда!*

(Исто: 276-277)

У циљу неговања пријатељских односа Црне Горе и Аустрије, Његош је писао пригодне песме и оде: „Ода ступљења на престола Фердинанда I“ (Петровић Његош 1974а: 115-117, 327-329), „Кнезу Метерниху“ (133-137, 335-338), „Краљу Фридриху Августу II“ (242, 405-407).

Бранко Радичевић о Немцима

У форми лирског десетерца, чији је почетак написан у духу и у дослуху са Радичевићевом сатиричном поемом „Пут“, Змај у песми „Комарац у Бечу“ (Јовановић-Змај 1934б: 349-353) пева о „бечењу Беча“, старој слави царске престонице, некада носиоцу просвете, науке и права, која се претворила у „јато помодара“ (Исто: 349). Оно што Змај запажа као одлику бечког живота 1862. године, Бранко Радичевић ће оевати више од деценије пре њега⁶⁷. Место сусрета и сукоба Истока и Запада, некадашњег Турског царства и Хабсбуршке монархије, ислама и хришћанства, постаће поприште културолошких разлика, које ће се огледати у начину облачења, опхођењу, нормама и вредностима, стилу живљења оних који припадају једној и који припадају другој империји. Линија на којој се поменута царства спајају постаће линија раздвајања и судара вучје и хајдучке природе турских поданика (раје), и житеља Хабсбуршке монархије, потоње Аустроугарске. Сликком раскошног и живописног, космополитског места, песник окосницу дешавања ове поеме смешта, по свему судећи, у Беч, место свога образовања, пребивања, и смрти. Радичевић Беч описује као град лепих и високих кућа, дућана у којима свега има у изобиљу, место у којем се сусрећу многи народи, расе и културе, различити сталежи. Беч представља место у којем врлина и порок шетају готово руку под руку, стециште вртоглавих могућности, али и изазова. Искушења су велика, особито за младог човека, неисквареног и неискусног, без надзора и контроле, који из једне друге, патријархалне и у већој мери монолитне, ограничавајуће културе долази у Беч на школовање. Уместо да искуство стиче у школи, и да у њој сабира своја знања, он ће, заведен искушењима града, у којем:

Има нешто и поштени,

Ал' највише сека-даша:

Ил' за новце, ил' онако,

Ал' су даше свакојако

(Радичевић 1999: 284)

---

⁶⁷ У писму упућеном Ђ. Даничићу, 6. фебруара 1849, навео је петнаест строфа и податак да песму намерава да назове „Људи Бранко“, док ће у другом писму из месеца новембра исте године име песме преиначити у „Безимена“ (Радичевић 1999: 695).

пренебрегнути разлоге због којих је ту, и приоритет дати животним искуствима и учењима и насладама плоти. Двоструко је усмерена иронично интонирана Радичевићева критика: једну од мета представљају управо такви млади људи, који су из опанака и народне ношње хрлили у ципеле и фрак, из једне руралне средине у монденску и учену, наивно верујући да су ствари управо онакве какве нам се на први поглед чине и каквим их представљају:

12.

*А момак је однекуда
Де су људи као вуци,
Под оружем иду свуда,
Да и видиш: ко ајдуци;
А ношња им скоро така
Као што је у Турака.*

13.

*Зато из свог завичаја
Овамо се млађан сломи,
Да сред бољи обичаја
Срце своје припитоми,
Да на пуну себи славу
Наспе мозга пуну главу.*

14.

*Јер овдена свуд улицом
Кано река мозак тече,
Да га мореш грабит жлицом –
Бар му тако млоги рече;
Још придаде, да поита
До тог места мозговита.*

15.

*Јоште рече, те још живо,
Своје тело да уљуди,
Да се тури у ношиво*

*Што питоми носе људи;
Јер кад ту га спаже така,
Гледаће га кô дивљака.*

16.

*Српчић прими савет мудри,
Старо руо баџи са се,
А на себе друго удри,
Чим се прави људи красе,
У штруфле се дивне стера,
Лати фрака и квекера.*

(Исто: 287-288)

У наведеним стиховима, у контрастивно организованој слици српског момчића и бечког кицоша присутан је и стереотип о дивљаштву Балканаца, односно Срба, у којем се крије уопштени стереотип о заосталости и успореном развоју југа, у односу на север. Болно искуство подређене и омаловажене Другости подстакло је песника да, са друге стране, јетко и са приметном дозом ироније, домишљато опева место у којем су тада млади (нарочито Срби), жељни знања и умења, видели Меку тадашње просвете и културе. Иза привада бљештаве и засењујуће појавности Бранко види пуки привид пуноће, карикатуру, изопаченост људске природе, којој се саркастично подсмева:

17.

*Ој квекере, ао фраче!...
Кад вас видим, ношњо лепа,
Одмила ми срце скаче,
Јер ви чојку дасте репа;
Што уделит Бог не може,
Љуцка мудрост ту поможе.*

18.

*Та да свега баиш нестане
Што смозгасмо ми дојако,
Само да нам вас остане,
Ао квеко, ао фрако,*

*Па нам оста слава лепа,
Док под небом има репа.*

(Исто: 288)

Песник свуда око себе види и хипокризију, суновраћене вредности, наличје града: јефтину љубав и интерес, као и полне болести које својим уживаоцима „пријатељице ноћи“ остављају у аманет:

21.

*Ко ту белца два-три плати,
Те још неће позадуго,
Наће мома што ће дати:
Беле груди, и што друго;
А за седам, осам, девет
Пушта сву ноћ и у кревет.*

22.

*И наш јунак више пута
Деклицама тим се вину,
Ал' га пецну гуја љута,
Да га жеља завек мину:
Једанпут тако дете
Даде њему и што не те.*

(Исто: 289-290)

У III песми, у уметнутим стиховима (интермецу) о српским борбама за независност (битке код Варадина и Сентомаша), Радичевић оставља сведочанство о понемчивању српских жена и девојака⁶⁸:

6.

*Гради, гради брате, приче,
Биће добре, „Нанка“ јамчи;*

---

⁶⁸ Упоредити са одломком из Јакшићевог писма др Јовану Андрејевићу (Крагујевац, 4/ 16. децембра 1863, Јакшић 1978д: 200): „Чита ли ова Госпоја? не чита! а зашто, јер не за немачки, француски и т. д. а Панчићева ботаничка разлагања, Шафарикова хисторича дата зацело неће нико желити да једна госпођица чита?“

*Удри зубу што пониче,
Да нам сеје све понемчи –
Сеје наше, код нас живи',
Ками нама – ми смо криви!*

7.

*Гледни, глени ову само,
Та није ли ка' сунатице?
Па да 'ваке отпуштамо,
Ками нама у срдаице!
Свака од њих раја вреди,
Па мастило да се штеди!?*

(Исто: 313)

Исцрпивши се и материјално, и емоционално, младић извор снаге налази у сећању на родни крај, чији сурогат види у предграђу града, где се сели. Попут Антеја, чији се живот обнавља и продужава додиром мајке Геје, и младић из Радичевићеве поеме у сећању и менталном контакту са родним тлом налази утеху и обнову наде:

86.

*Из града се он исели,
Досели се у подграђе,
Као што сте већ видели,
Јер у лето ту је слађе:
Мирније је, боља вода,
И свакако лепша згода.*

87.

*А најлепша: те градине
Што су свуда међ кућама,
Да га малко жеља мине,
Јер одрасте међ' шумама;
Ко на зелен једном свиче,
Никада је не одвиче.*

(Исто: 335)

Ђура Јакшић о Немцима

Да српски деветнаести век није био особито наклоњен Немцима, потврђује и поетска оставштина Ђуре Јакшића. Један део записа осталих иза овога песника и сликара чини преписка, у којој налазимо исповедна сведочанства Јакшићева о тешком животу молера у Бечу и незавидном положају уметника уопште. Дана 28. октобра 1852, Јакшић се из Беча обраћа писмом оцу, молећи га да га након неуспешно окончаног школовања прими натраг у породични дом. Тешка материјална ситуација у којој се отац Дионисије нашао умањила је и на крају зауставила прилив новца сину, што је овог приморало да изворе егзистенције потражи „у црњанској радњи“⁶⁹: „Безъ црњанске раднѣ немогу у Бечу бити, а са Црњанскомъ радњомъ пропуштамъ време у Бечу“ (Јакшић 1978д: 7).

Зашто неможъ другојачије, ја ништа не напредујемъ у овако(м) станю, ја прво губимъ здравлѣ, у школу немогу ићи, без школе ми није асна у Бечу бити – а штосе тиче с други страна заслужити. – – мој П(очитајем) Р(одитељу) другојачии умѣтници него ја немају у Бечу леба, – и другојачије него ја знају се крозъ светъ прометати, – па зато опетъ широкомъ свету нема за њи помоћи, – нико ништа недаје ни радити, нити у поклонѣ. –

– Данаске је у Бечу луксусъ малерај, за кои се ништа недаје па тако и друге струке умѣтници рђаво живе овде, – А малери понајгоре презренису свудъ, прво збогъ сиромаштва и збогъ множине њиове. (Исто: 9)

Јакшић се жали и на скупоћу у Бечу, што чак и истинским мајсторима те уметности отежава опстанак у царској престоници. Од Срба, у Бечу је свега њих пет молерскога реда, али и они полако одлазе, пише Јакшић. Овом приликом, он не пропушта да нагласи разлику између рецепције уметничких дела у Србији и у Аустрији:

– А јасе обећавам, зато време, миранѣ и кротакъ, (као и занатъ што мије) бити. Мождаћу кодъ куће и другу какву икону радити за Бечъ зашто овдеје врло тешко, радити машта, акоћу историчну икону радити, требами модел кои кошта сваки данѣ 1. фор. требами валяњъ квартирѣ које је опетъ скупо.

– Тако у данашнѣ време овде сиромѣ човекъ ништа мадаје вештѣ и највештии израдити неможе – Без модела радити, неваля, није овде као коднасѣ да се свашта прими за кунштштукъ.

Евоћу вамъ послати каталогъ [из] одѣ икона које су у Кунстферајну, – добре иконе и одѣ добри мајстора, па неможъ даи продаду. –

Нигди ништа, свуда молер јадикуюје свакогъ судба кара. [...]

У Бечу нема више срба молерскогъ реда, само нас петѣ, јед(а)нѣ је садѣ дошо у станю човекъ али неће одѣ нѣга ништа бити како ми се види, једанѣ кои је тео стати у солдате, отишоје

---

⁶⁹ Јакшић се прихватио посла израде икона за цркву у Српској Црњи. Видети: Јакшић 1978д: 436.

куда незнамо, Теодоровичје отишо валянь дечакъ, јед(и)н(о) ће остати Радоничъ одъ нѣгасе надам али [у] и онје сирома врло (Исто: 10-11).

Готово читаву деценију касније, вративши се кући, након тешких година учитељевања по српским провинцијама, Јакшића још увек не напушта жеља да заврши једном започете студије сликарства у Бечу. Из писма Ђорђу Поповићу Даничару (Беч, 19. септембра / 1. октобра 1861), пријатељу и мецени, подршци финансијској и моралној уметниковом науку, сазнајемо да нови сусрет са градом није променио слику, нити импресију, насталу пре десет година:

Беч ми се немили чини ми се да је пре боље било у њему можда је бијо другчи, ил' можда сам ја бијо други, ко ће знати? доста ми је мрско све што год видим у њему, шта више бијо сам у Белведеру, прошао сам поред *наше* механе и нехтедох је обићи? (Исто: 101-102).

Само годину дана касније, Јакшић моли Поповића за материјалну помоћ, како би се „овога харног Беча курталисао“, јер, каже, „ако ми верујеш – доста сам у њему горких часова проживео“ (Исто: 164). Већ 4. јула исте године, он опет моли Поповића: „Пиши ми и пошаљи пара да идем да се курталишем овога страшног Беча!“ (Исто: 168), јер, како каже „мука је у Бечу без пара“ (Исто: 170).

Након много година, временска и просторна дистанца, као и стечено животно искуство учиниће Јакшића способним да са одређеним критичким отклоном, неутралније, мање личним тоном који га ипак неће лишити горчине и благе ироније, пише о овој вароши, која је постала, по своме значају, топос српског деветнаестог века:

У големоме Бечу живе синови разних народа, – богати и сиромашни, са послом и без посла, неки се онде настанио што му је тако ђев, а новаца има, па може уживати све оне обилне насладе, које му та голема варош оберучке пружа, а за које ће уживање он опет немилице трошити оне новце, које му је отац или деда, можда, са крвавим знојем печалио; возајући се на хинтову заборавиће, како му је сирома деда, по бачким или банатским равницама, пешке газио дубоко блато по узораним и муком засејаним њивама; у наручју неке плавојке, поред шуштања њезине свилене 'аљине, једва ако ће се сетити мајчине скромне препрегаче, а код њенога несташног осмејка, ишчезнуће успомена на жалостиве сузе, којима је млада сеја у непознати свет брата испратила.

Други опет долазе да у Бечу нешто науче; та држава аустријска је трошила тековину свију народа у големој царевини, да у својој престоници подигне величанствене зграде за науку, у којима ће се поглавито учити размажени синови големе престолнице... Али та светска варош, тај царски Беч није само за науку, вештину и трговину створен, он је често склониште бедних и очајаних: у тој тишми светској, у тим милионима људи сакрива се погдекоји бедник, који је и на себе и на људе омрзнуо, па баш у томе хаосу светском дође да заборави људе, да буде усамљен! (Јакшић 1978г: 285)

Иако праћен мучним сећањима, Јакшићев живот у Бечу оставио га је у уверењу да Французи и Немци имају од Срба више осећаја за уметност, за коју се интересују у коју улажу и прате. То им чак ни Јакшић није могао да оспори:

Французи и Немци поштују играчицу и хиљаду уста говори о умилно лакоме покрету те и те, ове ил' оне играчице која се ових дана у Бечу ил' у Паризу показивала... А ми? Нама би и чувени резачки уметник Канова био сувишан, ил' ако не то, а ми га не би као Канову умели поштовати (Јакшић 1978в: 86).

За разлику од њих, Срби не хају за културу, уметност и образовање, те стога „само једно признати морам: да ми Срби нећемо ни у каквој вештини имати великог човека; бар не тако скоро“ (Исто), вели Јакшић.

Незаинтересованост за уметност (видети Јакшићево писмо оцу Дионисију) праћена је и недостатком квалификованог, образованог људства, различитих профила занимања, услед којег све водеће послове и занате почињу да преузимају Немци. Осим тога, и препоручена литература била је на немачком и француском језику (видети писмо др Јовану Андрејевићу од 4/16.децембра 1863. године из Крагујевца), што је представљало плодно тло за растући осећај угрожености, несигурности и страха од свега што долази споља. Отуда су и „наши“ лако постајали „туђи“, уколико су долазили из стране средине и усвојили елементе опхођења и стручног образовања, који би могли да „наруше“ и на тај начин узнемире добро познате обрасце понашања, и извесну, тешко промењиву рутину варошког живота. Све ово ствара суморну слику опште учмалости и духовне помрчине, у којој корене налази ксенофобија, која се назире из писама које је Јакшић упутио Ђорђу Поповићу из Крагујевца (Крагујевац, 30. новембра / 12. децембра 1863), а потом и Марку Вујичићу из Раче, (Рача, 4/16. септембра 1868), где је тада службовао.

Онај који неко време у Србији живи знаће шта је оскудица у људима н. пр. кад вам овде ко кога представи: ово је господин тај и тај инцинир – то већ треба знати да је: Немац, Пемак ил така нека вера. Ово је доктор: Немац! Ковач, Немац! Шлосер: Немац! и т. д. Чита ли ова Госпоја? не чита! а зашто, јер не зна немачки, француски и т. д. а Панчићева ботаничка разлагања, Шафарикова хисторичка дата зацело неће нико желити да једна госпођица чита? (Јакшић 1978д: 200).

О тешком и незавидном положају угарских Срба, који нити у Србији, нити у Угарској нису били свој на своме, јер су их први схватили као конкуренцију, а други као подређене и недостојне, сведоче и „Успомене другу Јови Јовановићу од Ђуре Јакшића“ из година 1848. и 1849. Из ових тешких година, прве ратне, а друге гладне, након којих „положивши оружје, мирно примисмо гладне тиране са далеког запада, да ону крв што

после жестоких бојева у грудима заостаде, да је сад питоме немачке стенице кап по кап исисају” (Јакшић 1978в: 84), потичу слике немачког народа као дволичног и препреденог. Потказујући Србе Мађарима, а Мађаре Немцима, Немци су привидно гајили добре односе, не завађајући се са комшијама (суседима) и не улазећи у отворени конфликт са њима, како би се могли касније без великих ломова и потреса прилагодити новонасталој ситуацији и исходу борби за слободу народа који су Двојну монархију настањивали:

Наше је село остало на миру, није ниједна кућа оборена, ниједан кров није спаљен. Наше је село са Немцима измешано – а Немци су наши питоме нарави, блага разума... Пред нас су излазили с белим крпама; а пред Мацаре, као пред једноверну браћу, са литијама; гостили су и нас и њих... Ћесарским ђенералима потказиваху Мацаре, а мацарским насилницима издаваху Србе... Те их тако и једни и други сматраху за мирне становнике и верне савезнике.

Они ми продадоше оца, а на дому су, опет, као верни суседи, чували наше куће... Зар није то благородно? Није ли мудро то? ... Ако се врате Срби, с пламеном освете у грудима, а тврдим челиком у десници, они ће их лепо дочекати, а у знак своје верности и пријатељства имаће доказа:

– Ето ми вам сачувасмо цркву, куће и имање!...

А да се Срби нису вратили, они би и цркву похарали, имање опљенили и онај тршчани кров са сиротих српских домова покидали.

О, знам те ја, ти, неблагодарни народе!... А има ли Србина да те не зна? Векови протекоше како по дубини срца нашега ријеш, и сваки корен у њему, из којег би сјајнија будућност изнићи могла, са својим оштрим зубима подгризаш!...

Ти си гусеница на телу нашем, отровна пара у ваздуху, са које народи тешко дишу, а слабији умиру... (Исто: 84-85).

Уводни миран и складан, благ, непристрасан, наративни тон којим Јакшић описује Немце, дочаравајући спокојство и склад равничарског, војвођанског живота изненада нарушава опозитна, контрастивна слика у којој се огледа притајена, стално присутна дволичност. У тихој и наизглед поверљивој љубазности Немаца, иза које се крије лукави потказивач већа се опасност крије, него у отвореном непријатељству некога кога сматрамо за противика. Као и Костић, и Јакшић као једну од доминантних особина Немаца истиче неблагодарност, која се може довести у везу са осећајем охолости и величине, које Тривунчеву опаску о недостатку самопоуздања ради које се и прихватио писања *Књиге о Немцима* доводе у питање.

И поред тога, Јакшићев отац имао је срца и душе и за припаднике немачког народа:

У нашем селу беше један дилетант у виолини; и поред свега што је био Немац – отац га је с највећим уживањем слушао, више пута би изнекеђен рекао:

– Ове жице имају срца, и плачу и смеју се – као после кише дуга на небу (Исто: 86).

О подлости аустријских Шваба приповеда стари Сремац, јунак приповетке „Бела кућица“ (Јакшић 1978в: 142-176) будућем зету Милисаву: „Давно је то било, има преко дваест година, како ми један официр варадинске регименте покушаваше да обешчasti жену... Па му је овај нож засвакад угулио страсти неваљалога срца...“ (Исто:157).

Немци и Маџари су „насилници и угњетачи српског народа“, „жедни тирани“, који слободу сматрају властитом својином, а „Раце, Влахе, Хрвате и Словаке [...] робовима круне Св. Стевана, створене само зато да дворе два господујућа племена Немаца и Маџара!..“, пише Јакшић у приповеци „Милан. Слика из године 1848“ (Јакшић 1978в: 177). И њега је, као и Костића, болела неједнакост спрема права на слободу у хору народа. Иза њих су, сведочи он, након револуционарне 1848. остајали „крвави трагови беснила, насиља и неправде!...“ (Исто).

И Јакшић, као и Костић, поседује свест о опасности која вреба „од Швабине мотике“. Радиност и вредноћа Немаца, у спрези са организационим способностима, спремношћу да се учи и напредује, те идејама величине и господствености, угрожавали су у демографском смислу опстанак Срба у Војводини, ништа мање него што је то чинила војна сила. Немци и Маџари, пакосни досељеници и надничари српски, на подао начин, потпомогнути од стране државе, стичу знања и умења и откупљују педаљ по педаљ српске земље, све док се „коло среће“ не окрене у њихову корист и надничар не постане господар, а господар – роб:

Видите ли ви ове подмукле Немце и Маџаре?.. Ви се смејете, па велите: „Та то су наши надничари!“... Јест, они вам данас надниче, а сутра ће вам господарити!... У томе их потпомаже држава, спахија, владика и вера њихова... Они им дају све оно што од нас на најподлији начин отимају; дају им занате, просвету и власт; дарежљиво пружајући им ваше рођене новце, откупљују вам стопу по стопу крвљу и знојем дедова ваших добивену земљу. Вас остављају глупе, и у незнању... Та само један тренут да сте размишљали, уверили би се да вас себи за робове спремају (Јакшић 1978в: 188-189).

Тако је говорио стари поп Тихомир својим парохијанима, житељима банатскога села Липолиста (Јакшић 1978в: 185-207). Поп је много учинио за своје село и ваљано је поучавао своје парохијане, да не пију, да живе честитим животом, да се уче просвети и чувају земљу од дошљака и туђинаца. Јакшић Србе приказује као народ који се радо части и гости, а на част позива и Немце, и Маџаре, и Влахе, који су се својски трудили „да што више од отог српскога зноја, од оте српске части са собом понесу“ (Исто: 189). Како би истакао немачку оданост идеји и тежњу ка просперитету и ширењу, газдовању, Јакшић

полази од српског гостољубља, племенитости и поверења које овај гаји према ближњем, и који, мада вазда сматрани за врлине, у контексту друштвеноисторијских кретања и положаја српског народа постају његове мане. Сâм Јакшић пише да су то уједно и врлине и мане Србинова, која ће му у деветнаестом веку доћи главе:

Ето дођоше Немци и Маџари, голи и боси, па сада купују наше земље!... Неће дуго потрајати, а ја ћу мојим старим очима гледати како Србин, како пређашњи газда, како господар ове банатске земље досељеноме надничару наднични... Па смем ли ја то дочекати, смем ли допустити да ми за живота вуци стадо раздиру,

питао се стари поп Тихомир, истичући као пример немачку радиност, која има за последицу њихов напредак, док Срби, пијани, дремају крај пуног стола, и застају, или назадују (Исто: 192).

Земља коју Срби у Војводини насељавају и обрађују припада њима, Србима, јер су је „од Турака оружјем освојили“, иако њоме владају „цареви аустријски, који и осталим круновинама ове државе владају...“ (Исто: 201)

У приповеци „Спахија“ (Јакшић 1978г: 139-154), Јакшић приповеда историју једне спахијске породице чији је зачетник, Дели-Крстовић, истакнути борац против Турака, од цара у име заслуга у борби добио велико имање, које је дао Рацима на коришћење. Његов син је, међутим, био друге природе, карактера и темперамента, и подлегао је утицају средине, поунијатио се, променио име и презиме и одродио од властитог народа

Презрео је нас другаре и једноплеменике родитеља свога, па се поче с *туђинцима* пазити; даваше гозбе у њихову част, за совром се његовом није више чула мила српска песма ни здравица; све се изменило: Маџари и Немци заузеше оно место које је наше било за твога деде. – Уместо разговора о мегданима и бојевима, почеше се мекушни говори о девојкама и о господству – буди бог с нама! Али ти деда не могоше живијем очима гледати покваренога сина. Он умре. А син му Никола – тако ти се звао отац – ожени се и узе Немицу. Од оно доба увукоше се неки попови у његову кућу, пуно беше тих црних мантија, – бадава је наш седи отац Димитрије у двор му одлазио да га по закону причести и исповеди, – све су то већ пре њега некаки вратрови учинили, – он opakли душу примивши туђ закон и туђе име; заборавио је нас, заборавио је на славу имена очевог, те нагрди име Дели-Крстовића, – знаш како се назвао? Ево ћу ти ја казати: Керестеши Миклош!... (Исто: 144-145)

На наговор њега и његових нових пријатеља, ћесар је узео земљу коју им је његов отац уступио, и на њу населио Немце, „из далеке Немачке земље“, који су дошли „да нашу земљу, да нашу крв населе“ (Исто: 145)⁷⁰.

---

⁷⁰ О немачким досељеницима у Јужну Угарску и њиховом животу писао је Михаел Антоловић: Антоловић 2009; Антоловић 2013.

Син Керестеши Миклоша, млади спахија, осећа крв свога деде, и крв предака, како живи у њему: слушајући сведочанство чича Мата о историјату спахијске породице, пита га шта жели:

„– Ја, господине, ништа, али не заборављај од кога си корена, то те молим! Не презири своју колевку! Разгони те Швабове од себе, они ти душу трују. То су змије које ти крв кваре! То су ђаволи што те у пакао вуку!...“ (Исто: 145)

Швабе су безобразне, раскалашне, разуздане, наметљиве, свуда хоће да су први, и склони су алкохолу, читамо у приповеци „Ускок. Приповетка из садањег устанка“ (Јакшић 1978в: 208-230). У Ћир-Пашониној кавани, стецишту разних национа, могао се чути и швапски глас:

„Sie Kellner a Glas Bier!... Виче онај пијани Шваба што се са својим друштвом сместио баш насред каване... Знате, Немци су свугде безобразни, они свугде траже првенство“ (Исто: 208).

Немци не само што су пијанице, већ су и облапорни⁷¹: није ни чудо, када имају тако добро пиво и виршле, који су због квалитета чак ушли и у – литературу:

Немци говоре о виршлама и доказују да Прајзи никад не би победили Французе, да нису имали добра пива и кренвиршла; човек би по њином говору веровао: да више вреди један пар виршла него читава батерија топова... Уосталом, биће да је тако, јер гладан трбух и не мисли на војевање... (Исто: 209).

Царска и мађарска влада су „наши дивљачки господари“ (Јакшић 1978в: 262); Аустро-Мађарска је непријатељ „крви нашој“, и „језику нашем“ (Исто: 281).

Иронично и подругљиво, с намером да се Други унизи и дискредитује како би се подигла борбена готовост властитог народа и свест о сопственој вредности, мајстор Митар српске добровољце на лађи која се упутила у Херцеговину бодри следећим речима: „– Весело, момци! браћо! Та нису ово немачки сватови да се о репици разговарају, већ су ово соколови што у бој полазе!...“ (Јакшић 1978в: 289)

---

⁷¹ „Ено пре неки дан нека госпоја Лиза – истина Швабица је, преједе се - ал' већ како је тако, она ти добије 'запалење црева', знате, да опростиш, запале јој се црева, па гори, па пече, е мислиш усијана вуруна – не мож' руку наслонити на трбу' – буди бог с нама! Па као јуче се разболела а данас се већ шета са господином-доктором!“ (Јакшић 1978в: 268)

Исти поступак исмејавања применио је Јакшић како би истакао снагу и изворну лепоту, неисквареност и душевност српског јунака, спрам аутоматизације и следеће послушности бездушног и бесвесног швапског војника:

Шта беху ти царски регулаши?... Ништа!... Умундирене лутке!... Људи без срца, срце без крви, без душе, бесвесна гомила, која се за пет крајцара наднице дала упетљати у беле каише и шарене вракове!... Викне му оно ћосаво Швапче:

– Налево!

Он се окрене налево.

– Надесно!

Нато ће се та шарена лутка обрнути надесно.

Али је с нама друкче било. Наш војвода беше мајор Лазић... Кршан јунак; висок, коштуњав, а лице му опаљено од сунца; видило се по њему да је по свога века преживио под ведрим небом, а није по оним влажним канцеларијама мастило мешао, и својим швапским ђенералима пера зарезивао (Јакшић 1978в: 259).

Колико несреће у злим временима могу изазвати поделе по конфесији, пореклу, сталезу и унутрашње ломове особа које бивају жртве тих подела, читамо у приповеци „Јанко Вујанић“ (Јакшић 1978г: 297). Јанко Вујанић, дете из мешовитог брака, чији је деда по мами био немачки племић, барон Хохберг, одбија са гнушањем да узме дедино презиме, које му, као лајтнанту у једној регулашкој аустријској регименти, може помоћи да напредује у каријери:

Мајка његова, *Марина* – која је Немица, светује га да прими име њенога оца *Хохберга*, наравно да поштени Јанко на то не пристаје, штавише љути се на рођену мајку што је Немица; и вели: да у њему што је крви, сва је оца његовога, а мајци-Немици – нуди у љутини млеко натраг којим га је одојила (Исто: 297).

Постоји, међутим, код Јакшића једна слика племенитог и честитог Немца, која делимично ублажава наведене стереотипе и показује да је опасно у процесу изградње односа са Другим ослонити се на њих и поћи од њих, уместо да се да шанса властитим искуствима. Иако стереотипи и слике имају своју предисторију и услове за (ре)актуелизацију, увек постоје појединци који ће, можда, у перспективи, својим акцијама и поступцима дати прилику другачијој врсти слика и представа да избију на површину и заживе. Јакшић у допису из Раче на дан 28. марта 1869. године (Јакшић 1978г: 358-360) јавља тужну вест о упокојењу среског лекара, господина Густава Пиндера, за којим нарочито жали сиротиња, јер ју је, како каже, „без паре и динара лечио, штавише: није ни за лекове наплаћивао. Био је вредан и честит, за годину дана је научио српски читати,

писати и говорити – а многи од његових земљака ни за дваест год<ина> не научише, и то не да не могу, него баш неће! а многи од њих и не сматрају друкче ову земљу, него као неку богату совру за коју су се посадили да и последњи залогај прогутају“ (Исто: 359-360).

Јован Јовановић Змај о Немцима

Унисоност виђења и представа коју су, у основи, српски романтичари имали о Немцима, потврђују и изводи из Змајевог поетског опуса. Водеће слике и представе онога времена, од којих су неке и данас активне, налазимо и код њега: таква је, на пример, слика Немца као надређеног и господственог, склоног ка доминацији и наметању властите индивидуалности на уштрб Другога, коју нам Змај вешто уобличава домишљатом игром речи, у оквиру стихова сабраних у „Грађи за немачки буквар“ (Јовановић-Змај 1934а: 333-368):

I

Н у ж д а је српски, немачки је: нот;

– Велика господа

Троше многе своте

Док науче сиротињу

Играти на н о т е.

XII

М е н и Немац каже: мир;

Али ако не даш њему,

Онда није м и р.

XVI

Д о б р о је: гут,

– Зато наз'те ваше добро

Ви народи мали,

Да га не би они већи

Како прогутали

XVII

Вуна је вуна; –

*Немац вели да је: **воле**;*

И маказе радо диже,

где год може да је стриже.

XLIX

*Цена се зове: **прајз**;*

А та цена колика би била,

Ако желиш знати,

Мораш П р а ј з а питати.

LXXIV

*Зубе Немац зове: **цене***

*А и д е с е т каже: **цене***

– Ал' то само тако каже,

Само тако пише:

Јер сви знамо да он з у б а

Има много више.

CXLII

Србин каже: м е н и,

*Немац каже: **мир**,*

А ту кратку речцу

'Вако експлицира:

Догод не даш м е н и,

Донде нема м и р а.

Немачки таленат за научну мисао и успех који у свету науке постиже, као и високи ниво културног развоја остали су у сенци тежње за доминацијом и асимилацијом других народа:

LXI

Немац иде, мој брајане,

Са културом на све стране,

– Јер он држи: народи су други

Груби кабаст чвор;

*У Немаца је сваки човек **везен**,*

***Везен** сваки створ.*

LXXI

Н а у к е су старе, нове;

*А Немац их: **кунде** зове;*

Он науку своју воли

Да улије сваком.

А то бива разни средства:

К у н д о м и – к у н д а к о м.

На основу ових Змајевих стихова и раније изложених навода из поетског опуса наших романтичара стиче се глобална слика Немаца као доминантне, научно јаке и културно развијене нације, са тенденцијом за присвајање права првенства, наметање сопствених вредности и господарење над другима⁷². Са те тачке гледишта, тешко је поверовати у тврдњу Милоша Тривунца да су у то доба Немци патили од малодушности и пада самопоуздања по питању вере у себе. Или, можда, то указује на могућност да наше виђење сопствене индивидуалности не мора да се поклапа са сликом нас у очима Другога.

Немцу није веровати: историјско искуство Пољака може да послужи као наук и Хрвату, и Црногорцу, јер Немац гледа искључиво властити интерес и корист у међународним односима и савезима. Отуда отворена алузија на пут (нем. Bahn) којим Хрватска иде под руководством бана Јосипа Јелачића, који је у одсудно доба хрватске историје, године 1848, био постављен од стране аустријске владе за бана и главног заповедника војске у Хрватској:

LVI

*П о љ а ц и су: **Поле***

Одавно названи,

П о л е веле Пруси,

---

⁷² Змај је на ову тему певао и на духовит начин: у песми „Доскочио му Немац“ (Јовановић Змај 1934б: 293-294), Бог, на вајкање једног Словена да Немац не разуме шта је право, посаветује овог да му све у брке скреше. Немац, који је овај разговор прислушкивао, одврати Богу довитљиво: „ја сам брке обријао“.

*П о л е Аустријани.
То је ваљда шала, –
Јер сви знамо да су Пољску
Поделили на т р и тала.*

XLVIII

*П у т се зове: бан;
– А тај пут, а тај б а н,
Нека Хрват сам погоди,
Нек погоди куд га води.*

LXIV

*Црногорцу трговати с Немцем
Опасна је ствар;
Немац не да ништ' н а в е р у,
Него хоће – бар.*

Немци су сејачи зла и раздора међу народима, ради чега славодобитно ликује и церека се „Мефистофел из Берлина“ (Јовановић-Змај 1933в: 258-260). Једнако интонирану метафору употребљава и Костић: он Берлин и његово политичко руководство сматра „новим Пилатом“ (Костић 1990д: 40).

У алегорјском кључу може да се тумачи и песма „Оном слону у бечком позоришту кога је Шваба научио да стоји на глави“ (Јовановић-Змај 1933в: 87-88), у којој се Змај на саркастичан начин подсмева карикатуралној сцени крајње неприродног положаја представника животињске врсте која симболизује силу и снагу. Управо та неосвешћена моћ, без увида у властите потенцијале и положај у којем се слон нашао чини га помало гротескним: у први мах може да изазове наше дивљење или чак и смех, а заправо је горко-тужна. Змај се подсмева онима који су се, попут тог слона, „на врат / на нос цив'лизирани“, иначе би „друкче свирали“:

'Фора! Фора! Браво, слоне!'

Хвала милом даби!

Коме да се већма чудим,

Теби или Шваби?

(Исто: 87)

„Чега се паметан стиди, тиме се будала поноси“, пословица је која сама по себи, боље од било каквог тумачења, наговештава Змајево финале поменуте песме:

Да те виде твоја браћа

Из индиске зоне,

Ала би се радовала

Том напретку твоје!

А међутим док се слава

Твоја тамо јави,

Ја ти велим: 'Ти слон ниси

Већ магарац прави!'

(Исто: 87-88)

На мети Змајеве критике нашао се и „малограђански трговачки слој у српским градовима, у Новом Саду нарочито“ (Милисавац 1983: 19) „српском Паризу“, који су преплавила Вулфилина готска писмена, што представља „ајнциг и гротеск“ српскога „просвешћења“, о чему песник пева у оди „при погледу немачких фирмâ на српским дућанима усред Новог Сада“, песми „Билдунг“ (Јовановић-Змај 1933в: 175-177):

Жур'те се, дакле, ко што сте почели,

Ох, дични Срби, скин'те српски знак,

Добро би било, кад би у фришкоћи,

И име могô променити свак.

Просвета иде железом и паром,

И грдан носи за варваре бич,

Па тешко нама, ох, срамоте црне,

Кад спази древно српско и ћ и в и ћ.

(Јовановић-Змај 1933в: 176)

Ова, „поразна слика Новог Сада у време тзв. 'Српске Војводине“, сведочи о видљивим траговима германизације, када су „српски трговци уместо националних истицали немачке фирме“, „када је сваки калфа желео да буде отмен по бечком узору а свака српска девојка сањарила о великом отменом свету – као у доба Стерије“, пише

Милисавец (1983: 19). Змај их опомиње на одмазду простог народа, који „не мами шриффт“. Туђин им, иронично вели Змај, неће доћи,

А Србин – шта ћеш? – не мами га шриффт.

*Закован Србин у простоти својој,
Чујте га само ви гемајн ер шпихт.*

*„Ја сам му“ вели „муштерија главна,
А он мој језик презирати сме,
Бар часно име да ми српски каже,
Па ту пазарит, – нећу, богме, не!“*

*Ал' ово нек вас не тушира ништа,
Шта знају они, шта је нобл велт.
Друкчији људи признаће вам жртве,
Награда ваша, си ист шон беителт.*

(Јовановић-Змај 1933в: 176-177)

Ефективност и убојита моћ Змајеве лире огледа се особито на лексичком нивоу анализе имаготипских структура, у вештини комбиновања два језика, српског и немачког, са намером да се претераном и неоправданом употребом германизама укаже на присуство ове појаве код Срба, која је узела маха. Лексеме, синтагме, или читави стихови, писани немачким етнолошким (историјским), а посебно они који су писани фонетским правописом („по Вуку“), имају за циљ да нам карикатуралним визуелним изгледом и звучањем таквих синтагматских секвенци укажу на искривљени и неприродни изглед те појаве у српском друштву⁷³.

На мети Змајеве саркастичне лире налазили су се и представници династије Обреновића: кнез Михаило и његов син Милан, што је довело до забране уласка Змајевих листова у Србију. Два броја *Стармалог*, осми и дванаести, који су ипак успели да пређу Саву, заплењени су и остављени иза затворских решетака белог града, пева Змај у песми „Осми и дванаести број *Стармалог*“ (Јовановић-Змај 1937: 126-129), док су се његовим

---

⁷³ Видети и следеће песме: „Билдунг“, „Узтарабари“, „Ђурковић“...

улицама слободно шетали листови као што су *Преса*, *Фремден* и *Морген*, *Албенд*, *Враген-Блат*, *Пестер Лојд*, *Пестер журнал*, *Фигетлен*, *Бомба*, *Јергл*, *Стикс*, *Фло*, *Кикирики*, *Кладерадач*, који „српском земљом итекће франк унд фрај“ (Исто: 127).

По Београду се слободно шета и *Недељни лист*, као и *Туркос*. *Стармали* се, затечен, пита:

*О в о л и с у, дакле, пријатељи бољи,
Што Србију љубе, – а ј а д у ш м а н з а р!?*

(Исто: 128)

Код Змаја, даље, читамо, да су Срби, тражећи кривца у аустроугарским листовима, радије казнили српски, него страни лист. *Ударајте Срба – место врага свог!* – поручује им Змај. Живан Милисавац нас подсећа на разлоге оваквог односа Владе краља Милана према *Стармалом*, у односу на режимске аустроугарске листове: године 1881. кнез Милан је

склопио тајну конвенцију с Аустро-Угарском по којој је Србија доведена у пуну политичку и економску зависност према моћном северном суседу, док је кнез добио благослов да се прогласи краљем и обећање заштите од евентуалног преврата у земљи. Стога су аустро-угарски режимски листови имали потпуно отворена врата Србије и тамо су стојали сасвим равноправно са београдском режимском штампом (Милисавац 1983: 35).

У којој мери је перцепција Другога контекстуално условљена, читамо у Змајевој песми „У Берлину“ (Јовановић-Змај 1934а: 270-271). Просторно-временске координате одређују наше поимање Другости и утичу на однос који ћемо према њој успоставити. Јер, немачки језик *овде* и немачки језик *тамо* можда звуче исто или слично, али не значе исто, па им не можемо ни прилазити на исти начин. Као што се мења улога једног човека у различитим контекстима, и улога једнога језика у различитим срединама различита је. Отуда немачки језик у Берлину дугачије звучи „у свом дому“, „у свом праву“; он „има своје пријатности“, „има своје мелодије“, не пара песнику уши и није му више одвратан, већ му се, напротив, мили, и намерава да га учи. Разлог томе је, тврди Змај, само један: немачки језик је у Берлину – на своме месту.

Говор као одличје и разликовно средство човеково у односу на друга створења („Бог човеку говор даде, / Чега нема створ остали“ (Јовановић-Змај 1933в: 101)), тражи и слободу, како би се материјализовао, прерастао у дело и оставио траг у простору и

времену. Слобода и слобода говора, чини се, били су одвајкада добар инструмент за мотивацију и манипулацију масама, али су од њих страховали ...људи, / *Особито на висини, / Којима се туђе мњење / Као неки злочин чини* (Исто: 99). Један од њих је био и Бизмарк, „гвоздени“, први немачки канцелар, о чијој смо вештини марионетског, готово шаховског управљања учесницима Берлинског конгреса и европском политиком читали код Костића. Остим тога, једнако смо читали и о немилосрдности са којом се разрачунавао посредством сопствене штампе са младим царем, Вилхелмом II. Змај се у портретисању нимало симпатичне Бизмаркове појаве придружује Костићу, својом песмом „Бизмаркаде“ (Јовановић-Змај 1933в: 99-101). У песми која је настала 1879, годину дана након сабора европских земаља у Берлину (1878), Змај описује Бизмарка као особу жељну контроле, аутократу који жели да све конце држи у својим рукама, и због тога прибегава притисцима и цензури, будући свестан далекосежности изговореног и написаног. Не само штампа, већ и рад самог Берлинског конгреса гвоздени канцелар оваквим својим понашањем доводи у опасност:

*У Берлину сабор грца
За грло га Бизмарк гњечи,
Узалуд се он копрца
– Господин се боји речи.*

*Није шала испод грла
Кад те стисне кобац љути!
Ил' говори он што хоће,
То говори – или ћ у т и.*

*Мало му је г л у в и м бити,
Кô и досад што је бивô, –
„Заист' сви други нису н е м и“,
Ето то је њему криво.*

*Бог човеку говор даде,
Чега нема створ остали;
Узалуду Бог му даде*

Кад му Бизмарк не халали.

И тако ће, не знам докле,

Ал' за неко ипак време,

У Немачкој, у Берлину

Г о в о р н и ц и д а з а н е м е.

(Исто: 100-101).

Из наведених стихова сазнајемо за још једну, такође учесталу одлику аутократске владавине, каква је била и Бизмаркова: осим цензуре⁷⁴ и контроле штампе, карактерише је и игноранција.

Још једну илустрацију из царског живота Немачке, која ову земљу представља као некога ко управља европском политиком, оставља нам Змај у песми „После смрти цара Вилхелма I“ (Јовановић-Змај 1933в: 123-126). У складу са девизом „о покојницима све најбоље“, Змај пева о овом ујединитељу Немачког царства, величајући његове заслуге у унификацији раштрканих немачких племена, на чијим темељима је створена јединствена Немачка, моћна и утицајна, каква је остала до данас. Све негативно, опет у складу са наведеном девизом, Змај оставља у аманет ономе који је покојног цара животом претекао, а делио је власт са њиме – у питању је, дакако, Бизмарк:

(А што беше блудње, квара, –

То нек Бисмарк одговара).

(Исто: 123)

Не брину Змаја крунисане главе. Оне нађу себи мира и склоништа. Змаја брине обичан човек, брину га народи, чији мир зависи од милости 'крунаша':

Скрстио си, старче, руке

Под венцима, под застиром.

Ти си нашó с е б и мира – –

Шта ће бити с н а ш и м миром? –

(Исто: 124)

---

⁷⁴ О цензури и недостатку слободне штампе Змај пева и у песми „Слободна штампа (Грди је Шпицбергер)“ (Јовановић Змај 1933в: 83-85).

На далекосежност Бизмарковог утицаја и (све)моћи Змај алудира употребом фразеологизама *дуги рукави (имати, скратити)*. Притајено ликујући, Змај поздравља долазак Фридриха III (цара рака из Костићевих есеја), сина Вилхелма I, који ће током прославе Бизмарковог јубилеја 1885. године, замраченим прозорима својих одаја насупрот бљештавости и сјају Берлина који је на тај начин поздрављао гвозденог канцелара, показати неслагање са његовом политиком и најавити крај његовог политичког деловања⁷⁵.

*Шта ће сада даље бити
Не знам ни ја, не знаш ни ти,
Али зна се на све стране
(Бележи се то у туги)
Да рукави Бисмаркови
Досад беху здраво дуги, –
Дужи нег' што свету прија
И европској срећи годи, –
Од рукава ови дуги'
Шат нас Фридрих ослободи.*

*Од рукава ових дугих
На много се страна пати;
У миру смо ка у рату
И ратни се трошак трати, –
Те рукаве предугачке
Шат их Фридрих вешто скрати.*

(Исто: 125-126)

---

⁷⁵ О кризи Бизмаркове владавине и најави демисије овога „мирољупца“ пева Змај у песми „Керефече“ (Јовановић Змај 1937: 36-37). Осим тога, Змај је написао још једну „јубилејну“ песму, посвећену Бизмарку (После Бисмаркова јубилеја“, Јовановић Змај 1934б: 379-381). Реч је о прослави седамдесетогодишњице живота гвозденог канцелара, која је обележена у обиљу и раскоши, како и доликује ономе који је заслужан за просперитет и уједињење свога народа. По први пут, без обзира на увек присутан антагонизам, Змај признаје: *Бизмарк зна шта ради!: Уснопити раштркано пруже, / Тим ојачат снагу своје роду - / Ал' куд нагох, - од мене с' не тражи / Да му пишем оду* (Исто: 380). И овде, међутим, Змај на духовит начин прибегава фразеологији како би, као и увек када пише о овоме политичару и државнику, нагласио његову моћ и значај у међународној политици. Подсећајући на чињеницу да се Бизмаркова одела кроје и шију у Бечу, он страхује од реципроцитета: *Та бојазан нашла би свој вршак / У овом еспану: / Ми Бисмарку кројимо одело, – А он нама – капу* (Исто: 381).

Наде које је Змај полагао у Фридриха III по питању Бизмарковог утицаја прекинула је краљева прерана (али не и изненадна) смрт. Иако ће његов син, Фридрих Вилхелм II, једнако без симпатија гледати на старог канцелара, о чему нас је детаљно известио Костић, покушај да ограничи његову моћ задаће му много главобоље.

Лаза Костић о Немцима

Основну потку Костићевог односа према Немцима / Швабама, која се доследно провлачи кроз све његове списе: политичке, поетске, журналистичке, а која извири из наизглед минуциозне дистинкције између синонимних лексема *сусед* и *комшија*, од којих првом именује Мађаре, а другом Швабе, маркирали смо у приказу позоришне игре у 3 радње с песмама, *Стари бака и његов син хусар*, Ј. Сигетија, коју су за српску позоришну сцену приредили Јован Ђорђевић и Л. Илић (Костић 1989б: 132-134). Стилскосемантичке нијансе поменутих лексема, које извиру из њиховог порекла, дају им, са становишта имагологије и за њу релевантних односа свој / туђ, печат на основу којег Костић имплицитно дефинише карактер свога односа према Немцима / Швабама, у поређењу са суседном нацијом Мађара.

Чисто нам је одлануло“, вели Костић, „кад изиђоше пред нас ови својски ликови наши суседа и комшија. Кад кажемо суседа, то су Мађари, а кад кажемо комшија, свако ће разумети да су то Швабе, мада у *Старом баци* има само две комшије, а и ти су се захукали да се посуседе (Исто: 132).

Употребом синонима *сусед* и *комшија*, чијем истоврсном денотативном значењу искључиво информација о пореклу наведених именица придодaje жељену конотацију, Костић декларише свој однос према представницима мађарске, односно швапске популације, и међу њих уноси знак неједнакости у смислу блискости српском народу, односно удаљености на замишљеној хоризонталној оси Другости. Када Костић каже да су Мађари суседи Срба, он, сасвим извесно, није у заблуди, нити у њу жели да доведе своје читаоце, маркирањем једног угро-финског племена речју словенског порекла (*сусед*, од *сжсед*, стрсл.). Могло би се, пре свега, рећи, да се оваква, помало нејасна релација, заснива на другоразредном положају Мађара у Царевини, у односу на владајућу и по свему

надмоћну немачку, одн. швапску нацију⁷⁶, да се послужимо Костићевим речима и термином којим су Срби означавали аустријске Немце. Мађари су нам сродни, дакле, по положају, по обесправљености, борби за своја права.

Не мање изненађујућа може да буде чињеница да је Костић Швабе са којима су Срби живели у непосредној близини маркирао лексемом турског порекла, *комишија* (од турског, *komşu*). Разуме се да та веза не извире из крвне и племенске сродности, већ, као и у случају Мађара, из истоветног доминантног, надређеног, владајућег положаја који су у то или минуло доба Турци, а потом и Хабзбурзи, Швабе, имали над осталим житељима Османске, односно Хабзбуршке царевине. Антиројалиста и либерал, Костић свој отпор према господству Цариграда и Беча испољава речима које у трагедији *Пера Сегединац* (Костић 1989в: 159-276) изговара секретар српског митрополита Вићентија Јовановића, Јаков Јамбрековић:

*Господством нас је тров'о Цариград,
господством сад зар да нас трује Беч?*

(Исто: 172)

На другом месту у поменутој трагедији, један од мађарских завереника, кантор Мођороши, у разговору са Пером Сегединцем са гнушањем помиње „господе швапске крволочни род“ (Исто: 244). Швапски род је, дакле, крволочан⁷⁷ попут турског, османског, јер жели да влада и поковава, и то му полази за руком, али га на замишљеној оси туђинства (странства / Другости) чини удаљеним попут Турака, и отуд му и пристаје

---

⁷⁶ „Мада се по дипломатском шиверењу чини да је противно, за нас је ипак јасно да је у алијансији немачко-мађарској немачки живаљ духом надвладао“, пише он у прилогу „Которски затон и – Суецки прокоп“ (Костић 1990б: 136). Пишући у својим есејима о немачко-мађарским односима, Костић доследно заступа овакво гледиште.

⁷⁷ Дирљиве рефлексије о миру и судбини света који се прогресивно наоружава, али и радикалну оцену Немаца као једног од водећих актера на европској позорници, бележи Костић у есеју насталом поводом предстојећег Ускрса 1887: он се у њему пита хоће ли бити Ускрса међу племенима и народима, за које нам Библија проповеда да ће једном, када му дође време, наступити по питању човекове плоти: „Хоће ли већ једном ускрнути *Мир*, но ускрнути јасно, славно, разговјетно и несумњиво, да се сваки невјерни Тома може увјерити о истини тог жестоког ускрса!? Хоће ли већ једном ускрнути *Мир*, онај *Мир* пред којим је толико пута прао руке нови Пилат у Берлину; онај *Мир* те су га толико гонили и потказивали новинарски фарисеји новог Израилља, те су га толико мучили иродски 'намјесници'; онај *Мир* те је толико пута носио свој крст уз Балкан; онај *Мир* те су га толико распињали и покопавали нови легионари и делегионари?“ (Костић 1990д: 40). „Овдје на земљи нема вјечнога мира, само је борба вјечита. Та и сам је Спаситељ дао свом апостолу Павлу мач у руке, а цијела је црква на овоме свијету – црква која се бори, *ecclesia militans*“ (Исто: 41).

лексема турског порекла, *комишија*. Она му, иако просторно блиском, дописује ноту неопходне дистанце, проистекле из (негативног) историјског искуства.

О надређеном положају немачког народа у Царевини и о његовој тенденцији ка асимилацији других народа, нарочито источних суседа (овај пут су суседи и Немци), Костић полемиче у есеју „[Мађарски свет 1866]“ (Костић 1990б: 47-50). Овај Костићев есеј представља реакцију на чланак објављен у мађарским новинама *Magyar világ*, у којем се јетко и са отвореним прекором критикују народности које настањују Двојну монархију због отпора који пружају процесу мађаризације. У спорном тексту мађарских новина, на који ће Костић одговорити поменути есејом, каже се:

Припознато је да је немачки живаљ најпросвећенији у нашој домовини, па ти Немци, што имају своју светску просвету, што им брани леђа велики присни народ, они с нама и у ватру и у воду. А оне друге народности – да не кажем више – ал' неће да се претопа у нас. Заиста врло чудновато! А зашто да је тако? Зато што су Немци изображени људи, те се знају погодити с околностима, а оне друге фајте завукле се у своје пуко дивљаштво па тако животаре у свом парлогу. Ал' добар баштован треба да исплеви тај коров (Исто: 48).

Немачкој нацији су не само Костић, већ и сами Мађари признавали извесну супериорност у односу на остале народе Двојне монархије. У одговору на експлицитан покушај наметања властите индивидуалности, Костић подсећа уредништво мађарских новина *Magyar világ* на мудрост старих Латина: *meminisse iuvabit!*⁷⁸, да памте, да се вазда сећају да опсесивност и фанатизам као могуће последице усмеравања снаге само на једну идеју могу да имају настанак слабих места на другој страни. Како би илустровао ову своју тврдњу, Костић пример налази у бурној историји немачког народа, који је раније, у замаху германизације усмереном на источне народе, и сам претрпео романски утицај са западне стране, од стране својих вековних супарника, Француза, који још увек траје „и бог зна оће л' му се икада и опростити поремећена друштвеност неодољиве француске апсорпције“ (Исто: 50). Услед усмеравања све енергије на освајање, Немци су тако просветно онемоћали,

да им велики Фридрих, којим се поносе као својим првим народним јунаком, да тај први немачки јунак није ни знао поштено немачки и да је тек утолико можда био Немац уколико је ваш Петефија био Србин. Мађарвилаже, *meminisse iuvabit!* (Исто, 49-50).

Постоји још један облик наметања властите националне индивидуалности, осим оружане и просветне доминације, који је, према Костићевом мишљењу, чак опаснији

---

⁷⁸ Читава сентенца гласи: *Forsan et haec olim meminisse iuvabit* (лат.) „Можда ће нам једном бити пријатно и овога да се сетимо“ (Вергилије).

оружане: у питању је мотика, као симбол стереотипног погледа на немачку радиност. О немачкој посвећености раду и стрпљивој истрајности агара он пише након посете Свесловенској етнографској изложби у Москви 1867. године, у есеју „Дан и ноћ у московској 'выставки“ (Костић 1990б: 58-81). У оквиру изложбене поставке, Црна Гора је представљена према Кавказу, а Црногорац према Черкезу, „глава према глави!“ (Исто: 67). Опаснијег противника од Черкеза, Костић наслућује у швапском насељенику, ослоњеном на мотику, јер

– ...мотикине победе преживиће навек јатаганове. Па чиме да се одупрете мотици Швабиној, што вам се приближује леју по леју, кућицу по кућицу?

– Ако јој наша мотика не буде дорасла, зауставићемо је оним чиме смо одолели и турској коси што жање главе.

– А чиме то?

– Гуслама (Исто).

Дакле, према Костићевом мишљењу, војне интервенције и победе су привременог карактера. Свака прекомерна употреба силе рађа неку врсту слабости на другој страни, како би се постигла равнотежа као један од основних постулата на којима почива функционисање и опстанак природе. О томе пише и, већ поменути, Ниче. Он сматра да немачка култура његовог времена иде унатраг, јер је сва духовна снага заложена за силу:

Све су велике епохе културе епохе политичкога назатка: што је велико у смислу културе, било је неполитичке, чак антиполитичке природе... У оном истом тренутку кад се Немачка појављује као велика сила, добија Француска као *културна сила* сасвим други значај (Ниче; цитирано према: Тривунац 1912: 156).

Са друге стране, снага која извире из стрпљиве истрајности, доследности и самопрегора, носилац је и гарант опстанка народног духа, било да су инструменти њеног (п)остварења и испољавања мотика или гусле. Зато ће сваки посвећен рад надвладати војни поход.

Осећај угрожености српског нације од стране немачког / швапског доследно се провлачи кроз Костићеве есеје и чланке. Тако он у прилогу „Которски затон и – Суецки прокоп“ (Костић 1990б: 134-139) пише „да је немачка просвета далеко јача сметња развоју просветних особина словенских, особито српских – чему је најжалоснији доказ Крајина и сва Хрватска – него што би то мађарски живаљ икада могао бити“ (Исто: 135). Немачко становништво је у духовном смислу надвладало и мађарски, који представља

тампон-зону између Срба и Немаца. Ми смо (Срби) – пише – ушли у савез са Мађарима, знајући да „немачки живаљ треба прво сасвим да савлада мађарски комад, па тек онда да се може бацити свом силом на нас“ (Исто). Тај чин је имао само један услов: била је то мађарска доследност „у одупирању према немачком живљу“ (Исто), на коју су Срби наивно рачунали. До ширења немачког утицаја у друштвеном и просветном животу Мађара, пише Костић у чланку „Светски догађај и – Мађари“ (Костић 1990б: 142-149) дошло је након турских ратова, услед војне помоћи са Запада. Успостављена је правна установа донација, по којој је двор своје верне чинио властелом. Наступила је поплава немачке књиге, германски утицај на мађарски језик у науци и књижевности је преовладао. Од тога се, сматра Костић, спасило песништво и донекле разговорни језик.

Тек у новије доба добила је немачка навала толико маха да је, ако не сасвим порушила, а оно бар потопила најстарију ал' и најблагодатнију установу словенску у мађарском народу, установу жупанијску, те је тиме и у политичком животу мађарском немачки утицај за сада јачи од словенскога (Исто: 146).

Костић пише о Немцима као и бројно, и политично, и просветно далеко јачем народу од мађарског, за разлику од Словена, који иду раме уз раме са њима и са којима би се могли скупа борити за слободу. Упозорава Мађаре да би Закон о општим пословима од године 1868. између Мађара и Немаца могао угрозити Мађаре, јер ће их јаче племе покорити и прогутати.

Немачки нагон за експанзијом, успеси на војним, дипломатским, културним и просветним пољима, те „бесомучност, безобразлук и безобзирност“ (Костић 1990б: 159-167; 160) које немачки национ демонстрира у данима успона и изобиља нагоне Костића да на пољу књижевности, као сабиралишта народног духа, истражи какав је тај народ био у данима невоље и оскудице, „јер ни у једног народа није књижевност у тој мери огледало и средиште свију особина народног духа као што је у немачког“ (Исто: 166). Немци су „народ мишљеника“, наводи Костић речи неименованог британског песника, али су се упркос својој рефлексивној, метафизичкој природи у кризним временима с почетка 19. века „страшљиво, да не рекнем срамно и подло“ (Исто: 160) понашали, а то „фаљено мишљење под навалом великог догађаја, што се тицаше коже мишљеника“ (Исто) било је „исто тако немоћно, исто тако без мисли као и у други мањи и 'несмислени' народа, – и још горе“ (Исто). Костић говори у име других народа, а не само српског, и каже да је кукавичко понашање Немаца у кризној ситуацији, након почетног гнушања, представљало

вид утехе. Разлог томе је страх за живот који осећају други европски народи, угрожени империјалистичким тежњама Немаца, а особито Срби, који су у блиским односима са Русијом. Увидећи да је тај страх универзалан и да га свако ко се нађе у опасности може осетити, доживели су олакшање (Исто, 166).

Осионост Немаца и неједнак положај народа у Двојној монархији експлициран је изјавом бечког подградоначелника у Хановеу „да Бечлије хоће да се присаједине и политично својој немачкој браћи, пруској Немачкој“⁷⁹ (Костић 1990б: 236). Костић, револтиран двострукошћу аршина којим се мере и оцењују поступци словенских и других мањих народа, наспрам немачке нације пише:

И то се може поднети у Аустрији, Немци смеду без икаквог стида и срама јавно говорити и радити да отпадне од државе у којој над осталим народима владају; а кад који словенски лист само погледа на север или на југоисток са слободним жељама, онда је то велеиздаја. Види се да су 'псећи' дани! (Исто: 236).

Из овога Костић изводи закључак да су аустријске Швабе лукаве: он пише о „бечкој лији“, када пише о аустроугарској управи (Костић 1990б: 207-210). И не само то: Шваба је и неблагодаран, налази Костић.

Поводом састанка немачког и руског цара у Петербургу, на којем су главне теме биле Источно питање и уређење Турске, као и судбина Аустроугарске (Костић 1990б: 242), Костић прозива грофа Андрашија, отворено алудирајући на његово учешће на Берлинском конгресу и уступке које је тим поводом у име земље коју заступа учинио берлинским Немцима и Бизмарку. Костић са презиром истиче да ће у замену за своје „атаке на словенску опозицију“ и „берлински хаџилук“ бити награђен швапском неблагодарношћу (Исто, 242).

За ту неблагодарност Костић Прусима предвиђа космичку казну, јер

---

⁷⁹ Шездесете године 19. века, када Костић ступа на литерарну сцену, доба су када међу распарчаним немачким државицама преовладава свест и потреба за уједињењем и сазрева идеја о стварању велике немачке империје. Након француско-пруског рата (познатог и као немачко-француски рат), у којем су Немци тријумфовали, сила немачке нације се „дивовским кораком закукала свом уједињењу“ (Костић 1990б: 143). Костић јој у том замаху пророкује прогресивно ширење на југоисток, ка аустријско-немачким провинцијама, јер се неће моћи „већ ни по физичном закону надуго зауставити на Алзасу и Лотерингији“ (Исто). Будући да су јужне немачке државице већ капитулирале пред силом пруског краља, Костић сматра да ће се аустријско-немачке провинције „већ донде испећи на светлости пруске славе, те ће и саме улетити пруском орлу у кљун у виду печених голубова“ (Исто).

Кад у гомилу бораца велике начелне битке европске падне гром од творца гледаоца, не зна се на кога ће пасти; ал' је шиљасти шишак на глави пруске војске свакојако опаснији мамигром него што је црвена капа бораца слободе (Исто: 243).

Костић, даље, наводи начине на које би се тај гром могао материјализовати: у виду отцепљења Немаца са југа „од бесних јункера“, или пак као промена на руском престолу, која би потенцијално водила ка руско-француском савезу (Исто: 243).

Омаж чешкој борби за независност и крајњу антипатију према „безобзирној политици физичке надмоћности“ (Костић 1990в: 74-75) коју немачки народ спроводи над мањим и слабијим нацијама, Костић овековечује у извештају из Пеште, упућеном листу *Застава*, насталом током сабора представника заједница словенских народа. Општеприхваћене представе немачког народа као раденог и марљивог, добро организованог, у овом есеју представљају полазну основу за настанак алегоријске слике мрава (Немаца), који походе и запоседају огромну песницу словенског титана, персонификовану чешку (ческу) земљу. Њене прсте симболизују Карпати, међу које се завлаче, надиру, изнутра изједају чешку песницу и обезвређују је Немци. Но, осим што су вредни, они су, како сами кажу, и „народ од науке“ (Костић 1990б: 254); не задовољавају се појавношћу ствари, већ теже ка изворном и суштинском, ка оном што чини саму бит ствари. Због тога, веле мрави, Чеси треба да им буду захвални, јер су им помогли да од мрака и пропасти отргну то своје „неоцењено благо“, „свети завештај праотаца“ (Исто), Праг⁸⁰. Ипак, они га не поштују, мада зазиру од његовог духа, који ће једном васкрснути у старој слави.

За Чехе је Васкрс већ почео, појавом Сосима Јунгмана⁸¹, који се налази на челу нових хусоваца, надахнутих ликом и делом старих хусоваца, Жишке и Прокопа, који се дижу и покрећу, да отерају мраве у мравињак. Иако су у Јунгмана име и врлине: вредноћа, марљивост, мрављивост, мравије (немачке) природе, он је „прави син словенског титана“ (Исто: 255). Он је увидео „да се мравија болест мора лечити омеопатски, да се мравија навала може сузбити само мравијом вредноћом, дурашним неумором“ (Исто).

---

⁸⁰ Од 1526. седиште династије Хабзбурговаца, Праг је 1757, за време Седмогодишњег рата, потпао под власт Пруса.

⁸¹ Костић је, по свему судећи, мислио на Јозефа Јунгмана [Josef Jungmann], чешког песника и лингвисту, једну од водећих личности чешке националне обнове. Уз Добровског се сматра творцем савременог чешког језика.

Ко зна који су се од предака му морали искупити од навале туђинске примив на себе то мравије име? Он га не хтеде скидати. И можда је баш и та маленкост допринела победи његове борбе; јер кад какав 'Јунгман' може бити врстан и веран Словенин, да шта треба да раде Шафарици, Палацки, Хануши, Хатале, Сладковски, Чехови; како онда да се стиде свог словенског порекла Лобковићи, Мартиновићи, Хараси, Котеци, Кински, па и сами Шварценбергови?! (Исто).

У средишту алегоријске слике стиснуте песнице, уклесана је „најдивнија пећина на свету, природни украс посестримске Крањске“ (Исто: 256), Постојна, изгрижена и испуњена шупљинама које су начинили мрави, чији су обим и дужина претили да угрозе стабилност и опстанак пећине, да се камени сводови нису сажалили, и проплакали. Из те воде настали су горостасни ступови, који су подупрли сводове. „Та жива каменита вода, та ступотворна суза горина, то беше Јунгман“ (Исто: 256), којем Костић, овим својим есејом диже литерарни споменик.

Изненађујуће, упркос осећају угрожености од стране немачког ширења и значајне улоге Немачког царства (Другог рајха) у колоплету европских дешавања, Костић поводом првог посланства, које је њему мрска напредњачка влада основала у Берлину, јавно изражава негодовање, јер сматра да је постојање таквог посланства непотребан трошак за Србију, будући да

Немачка нити је икад водила, нити води, нити ће скоро водити самосталну политику на јевропском југоистоку, особито према мањим државама Балканског полуострва (Костић 1990в: 138).

До Берлинског конгреса, пише Костић, Немачка се у погледу спољне политике ослањала на Русију, а након Конгреса на Аустрију, те би наша посланства у ове две земље била сасвим довољна и за регулисање односа са самом Немачком. Интересантно је Костићево виђење Немачке као несамосталне државе, упркос војној, научној, привредној и културној снази, и миноризовање њеног значаја у погледу остварења ближих билатералних односа до којих би дошло оснивањем посланства. Ова изјава представља донекле контрадикторну тврдњу пређашњим, којима се истичу имепријалистичке тежње Немаца и опасност коју представљају за мање народе, јер оспорава Костићеве изјаве о супериорности Немачке царевине и утицајима које има на Аустроугарску и Немце који живе ван њених граница.

У једном од многобројних политичких прегледа (Костић 1990г: 79-90), Костић још једном изражава сумњу у снагу унутрашњег поретка једне од највећих и најпросперитетнијих империја његовог времена. Позивајући се на предлог који је немачка

царска влада поднела скупштини, а тиче се укидања (ограничавања) права на јавне зборове у Царевини (Исто: 87), Костић закључује „да ни њемачки горостас није у срцу тако чврст и поуздан као што би му било мило да се чини свијету“ (Исто).

Разлог за то су побуна железничара и потенцијалне социјалне демонстрације, од којих се страхује. Костић помиње „вреву у радничком свијету, [...] обуставе рада и немире у Белгији, у сјевеној Француској, у Инглеској, [...] крваве радничке устанке у Америци, [...] врло озбиљне сукобе радничкијех чета с полицијом и војском по улицама Чикага“ и наводи да су у америчкој радничкој буни главне вође Немци“ (Исто: 88). Уколико би дошло до социјалних немира, може „Њемачка, поред најбоље војске на свијету, за њеко вријеме постати неспособна за већи рат“ (Исто: 88).

Пишући о Аустријанцима, Костић истиче њихов кукавичлук, који се, каже, огледа у страху од Русије, јер Аустријанци знају да посао окупације, који им је Европа поверила, не могу да изврше како треба (Костић 1990бв: 156-157):

Да смо знали да су Аустријанци таке несмелице, не бисмо никад ни спрегали с њима! (Исто)
... а у прилогу „[Румунске аспирације и Аустро-Угарска]“ наводи:

Аустрија само од оног зазире који јој покаже песницу, а који јој попушта, који мисли да ће је тим одобрити што јој се улагује, што јој по свакој жељи иде на сусрет па куд она оком туд он скоком, тог и она искрено презире, тог ће одерати до голе коже, до живе кости, тог ће гњечити и цедити док је год душе у њему.

И – алал јој вера! (Костић 1990в: 223).

У цитираном одломку Костић не пропушта прилику да критикује српске напредњаке и њихову одређеност и приврженост Аустрији.

Пишући о Аустроугарској, Костић наглашава раскорак у коме се ова монархија нашла у односу на духовне прилике његовог времена, у којем су државе настајале на идеји нације, народног духа, народног јединства и униформности. Двојност монархије, конгломерат разних народа, уставна, правна и национална угроженост мањина у њој обезвредили су је као државу по мери нације и човека, достојну будућности.

Дискредитацију Аустроугарске спрам критерија народности који је у њој у раскораку са захтевима времена учиниће Костић у есеју „Славље царског крунисања у Москви. Аустро-Угарска и Србија“ (Костић 1990в: 210). Поводом чина крунисања

Александра III у Москви, и његовог преласка са породицом и дворском свитом из „старе престонице својих предака“, царске Москве, у свој летњиковац, „у Царскоје Село ил' у Петерхоф“ (Исто: 209), огласила су се сва светска гласила, а са њима – и Костић. Сви су се, пише он, народи, чак и „најдаљи и најтуђији – ако туђина има степена“ (Исто), радовали овоме слављу, осим аустро-угарског, али то није ни чудно, „јер – Аустро-Угарска није никакав народ“ (Исто: 210). Злурадост аустро-угарских гласила огледа се у избору лексике и тона извештавања, обезвређивању руских симбола и културних споменика. На њихове малициозне извештаје Костић је одговорио истим, ако не и оштријим тоном: тако је „великом руском селу“, како су аустро-угарски извештачи именовали „матушку“ Москву, и „дивном Кремљу“, Костић супротставио „страћару бечку што се зове ћесарев двор“ (Исто: 211), а непрегледном врту Соколнику бечки „јадни, ћелави и кусави 'штатпарк“ (Исто). Исто тако, аустроугарски дописници су због зле воље којом одишу њихови извештаји о руском слављу, сврстани у ранг „пискарала“ (Исто: 210).

После избора за бечки парламент, Костић пише есеј у којем, по први пут, налази сличности (по негативности) између Немаца и „веселих Словена“, односно Срба⁸² (Костић 1990д: 253-256).

Иако страначки неусаглашени, Немци ће, за разлику од Срба, бити јединствени по питању заштите националних интереса и положаја у монархији. У једном другом политичком прегледу, писаним истим поводом, Костић ће констатовати да су се:

Њемци доста лијепо ушанчили и не само да бодро пазе да им се што од свога не окрњи, већ се опрезно увијају да умноже своја права и господство над другим народностима. Да више добију, жале се да су пригњетени, док је њихов језик – владајући језик, и цијела Цислитавска има њемачки карактер. Пошто се те партаје не сложише, то ће се пред сабор изнијети три адресе, и то једна са њемачког становишта, друга у пољачком духу, а трећа у славенском руху (Костић 1990д: 276).

Осим ових општих запажања о државама које су насељавали Немци, односно Швабе његовог времена, и односима међу народима у њима, Костић је у својим поетским и дипломатским, односно новинским списима оставио богату галерију ликова који су чинили немачки дипломатски миље, или били припадници једне од царских лоза.

---

⁸² У есеју „У царству снова. Зимња сањарија“ (Костић 1990д: 7-17), Костић експлицитно износи своје виђење српско-немачких релација с обзиром на фактор сродности: „Наш народ није ни у каквом сродству с њемачким; ни капи крви, ни једне жилице, ни трунка кости“ (Исто: 9). Ова тврдња му служи као полазиште за доказивање истинитости пословице „Сан је клапња“, односно „Сан је лажа, а Бог је истина“, за коју у немачком језику налази пандан „Träume sind Schäume“ („Снови су пена“), чију веродостојност доказује чињеница да постоји у језицима толико различитих народа, као што су српски и немачки (Исто).

Један од главних актера Костићевих есеја, који је немачког порекла, јесте аустроугарски цар Фрања Јосиф I, о којем, не без ироничног и заједљивог призвука, пише као о поноситом, мудрому, уставном владоцу, витешка, али милостива духа. „Ћесар“ има и „рашта бити поносит“, наводи Костић (Костић 1990б: 53). „Његова је династија најстарија на свету, а царевини његових славних предака није никада сунце залазило“ (Исто). Једина мука непрегорна био је губитак две најлепше области, Ломбардије и Венеције, за коју тражи накнаде и одушка у виду проширења Царевине на Исток. Мудрост овога владара огледа се у сазнању „да је лакше овладати којим народом по вољи тога народа него мимо и против његове воље“ (Исто: 54), што ће цар постићи на двојак начин: задовољењем Срба који насељавају територију његове земље и изазивањем незадовољства у оних Срба, који живе у Србији. Најбољи начин да то постигне је поштовање уставних права Срба и уважавање одлуке српског сабора о избору будимског владике Арсенија Стојковића за српског патријарха прекосавских Срба, коју је већ једном, 1874. године, поништио.

Помислите какав би то могло имати утицај на православне Србе у Србији, како би се таквим чином који би задовољио угарске Србе могло радити, агитовати у Србији! Зар прекосавски Срби да имају поглавицу цркве по слободном избору, кога хоће, а Срби у независној Србији да немају кога хоће народ? Зар српска црква у Аустрији самосталнија од српске цркве у слободној Србији? (Исто: 55).

То ће, пише Костић, центрифугалну тенденцију преметнути у центрипеталну, тежњу Срба из Аустрије у Србију у тежњу осталог Српства у Аустрију. Ипак, на подстицај мађарске владе, круна је по други пут осујетила избор Арсенија Стојковића за патријарха српског и Костићева предвиђања нису се обистинила.

Поводом покушаја атентата на ћесара Фрању Јосифа I, Костић иронично, и са приметном дозом театралности пише у есеју „[Словенски Трст и атентат на Фрању Јосифа]“ (Костић 1990б: 114-116):

Атентат на Ћесара! Је ли то могуће? На тако витешког, мудрог, милостивог владоца, на оца својих народа? Ми мишљасмо да се такве ужасне ствари само могу десити руском самодршцу, староме Виљему, и свима јевропским краљевима и краљицама, само Ћесару не (Исто: 115).

Ипак, пресудила је „историјска срећа Хабзбурговаца“, која „није дала да се самртно дело изврши“ (Исто: 114).

Чињеница пред којом Костић остаје затечен, осим поменуте „историјске среће Хабзбурговаца“, јесте генетска моћ ове породице, која им је обезбедила дуго, многовековно трајање, током којег није дошло до слабљења лозе и ретроградне метаморфозе. Напротив: чак троје Костићевих савременика, чланова царске лозе, најмилију забаву налазе у књижевности: ћесарева кћерка, велика војвоткиња Валерија, песникиња је, као што је и велики војвода Јован успешан књижевник, док је наследник ћесарев, војвода Рудолф, пасионирани љубитељ књижевности.

Ћесарска породица Хабзбурговаца живи већ, само од кад се оцарила, преко 600, а свега јамачно и преко 800 година. То је за једну породицу врло велики размак времена; у Јевропи једва ће бити дужег вијека којој породици. Послије толико вијекова ред је да породица почиње опадати и губити се, или бројно или у снази; понајчешће је случај да почиње слабити с мозга. Но кад се послје толике старости појаве знаци у омладине да снага мозга не само што није ослабила, но напротив, још напредује, онда је то несумњив доказ да у тој породици још није наступила такозвана ретроградна метаморфоза, да још није настало доба старости и немоћи (Костић 1990г: 259).

У галерији портрета немачких владара налази се и баварски краљ „музике будућности“, сметени и будаласта *Лудвик II*. Екцентричан и нереалан, опседнут сном о сопственој величини, он нагони своје ministre да траже новац од народа, скупштине, зајмодаваца, како би градио сјајне и велелепне дворове, и тиме их тера у беду и немаштину. Баварски народ је „до зла бога трпељив народ“, вели Костић (Костић 1990г: 95-96), јер трпи таквога краља:

То је добричина од народа. Он би можда одобрио краљевском чудњаку све милионе, само да се који пут смилује те да покаже своје свијетло лице народу; но то не може бити: фукара је недостојна 'лицезренија' августјејшег пријатеља Вагнеровог (Исто).

Тек, на иницијативу краљевих рођака, а у страху од народног гнева, умоболног краља је на престолу сменио његов рођак, стриц *Лујтполд*. Костић пише да је лудости бившег краља толерисао и „гвоздени канцелар“, у нади да ће се Баварци за време његове владавине приволети идеји о великој Немачкој, и жртвовати у име тога своје баварство (Исто). Међутим, Бизмарк је на крају пристао на промену на престолу, јер је почео да страхује да ће екцентричне испаде „раскошног подражача 'сунчаног краља' француског, Лудвика XIV“ (Костић 1990г: 102) социјална демократија искористити ради остварења својих интереса, што би осујетило Бизмарков наум о јединству Немачке (Костић 1990г: 95-96).

Трпељивост и доброћудност баварског народа, као и лабилност и променљивост перцепције дају се сагледати на примеру реаговања баварског народа на вест о смрти,

највероватније намерној (сумња се на самоубиство), бившег, свргнутог краља, Вагнеровог пријатеља. Баварски народ је заборавио све лоше ствари што му је краљ приредио, а памти само оне лепе. Народ

се сад само сјећа лијепијех и племенитијех црта тог необичног занесењака за умјетничком љепотом, сјећа се да је он био први који је њемачком цару понудио царску круну у Версаљу и да је, уочи рата с Французима, и стао са својом војском за општу народну ствар. Народ сваком приликом показује своје огорчење и презрење према онима који су краљевског покојника издали, а своју љубав и своје признање онима који су га бранили (Костић 1990г: 102).

За разлику од дуговекости и генетског здравља и снаге Хабзбурговаца, цареви младе немачке државе нису били те среће. Након изненадне и преке смрти немачког царског сметењака и занесењака, Лудвига II, који се „у заносу лудила утопио у језеру једног од својих раскошних, царских љетњиковаца“ (Костић 1990д: 114-118), у свега три месеца дошло је до смене чак три цара на немачком престолу. У томе Костић види закон природе, по чему све што расте и развија се, па тако и породична лоза, након врхунца и климакса мора да доживи суноврат и пад, како би се заокружио циклични ток развоја, који у себи садржи узлазне, и силазне моменте:

Но што је младом, свјежем царству њемачком једна краљевска породица, па ма се сва истражила! (Исто: 116-117),

не без злобе коментарише Костић. Након што је принц Фридрих III оболео од рака грла и био, чинило се, успешно оперисан и постављен на царски престо непосредно пре упокојења његовог времешног, деведесетједногодишњег оца, у Немачком царству је наступило доба поштовања народних права и слобода. Време благостања није потрајало дуго, јер је цар убрзо преминуо, а народ је добио новог владара:

Ево сад засједе трећи цар новог царства њемачког, у три мјесеца. Веле да је здрав, свјеж и вољан, и дао му Бог. Ако се буде држао завјета свог оца-мученика, ако се вргне умом и душом на оца а здрављем на мајку, благо њему, благо његову народу који ће брзо заборавити све мучне дане, и благо Јевропи која ће престати једном страховати да јој се сва привреда и замука не утопи за један час у мору крви покланијех народа (Исто, 117-118).

У једном од својих ранијих есеја, посвећеном новом наследнику немачке круне, цару Вилхелму (Виљему II)⁸³, Костић младог императора описује као човека

---

⁸³ О младом немачком цару, Вилхелму II Немачком, наследнику Фридриха III, Костић пише у есеју „Божић 1890“ (Костић 1990д: 223-225). Након Вилхелм I, оснивача Другога Рајха, на престо је ступио Фридрих III, његов син, који га је надживео за само 99 дана (боловао је од рака грла). Наследио га је син, Вилхелм II Немачки: „Господар као најбоље и најприправније војске овога свијета, млади њемачки Цар, више се бави просвјетом и школом но војском. У одбору за преустројство школе он проводи по читаве дане, и ту учи старјешине њемачке школе и своје доскорашње учитеље да *sunt cuique*, значи *сваком своје* и не *сваком*

заинтересованог за просвету и уметност, који се више бави реформом и унапређењем школства, него војске, за разлику од његових претходника. Но, да то није из чисто естетичких разлога, показаће се недуго потом, поводом доделе Верденске и Шилерове награде. Тим поводом ће „Вотан, врховни бог германске Валхале“, својом „моћном руком потрести мирну акрополу немачке књижевности“ (Костић 1989б: 394), јер ће поништити одлуке меродавних стручњака за доделу ове две награде, од којих је прву требало да добије уважени историчар и дворски архивиста, Хенрик фон Сибел, за дело *Die Begründung des deutschen Reiches durch Kaiser Wilhelm I*, док је друга имала да припадне позоришном комаду *Талисман*, драмској бајци у стиховима, чији је аутор Л. Фулда. Спекулације о разлозима за поништење одлука о додели ових награда⁸⁴ нарочито су интересантне када је у питању Шилерова награда⁸⁵, јер указују на тињајући антисемитизам у немачким круговима, ако је веровати писању *Pester Lloyd*, који отворено тврди „да је антисемитска странка, блиска двору, успела да приволи цара на овакву одлуку, јер г. Фулда је Јеврејин“ (Исто: 401). Претећи знакови антисемитизма, који су свој климакс у новије доба достигли у лику Трећег рајха, у XX веку, били су јасно видљиви још у Костићево време. Повод за Костићев есеј „Јеврејско питање“ (Костић 1990в: 121-124) била је ескалација антијеврејског расположења, која је задала бриге Европи, а кренула је из Пожуна. У питању је не толико политички, колико друштвени, социјални покрет, настао услед покура (Исто: 121) које „пожунски и остали јеврејски каишари“ (Исто:121) чине у имовном животу ондашњег народа, а има их свуда по Угарској, готово у сваком сеоцету. То је разлог народног огорчења, које је довело до напада на Јевреје и покушаја њиховог прогона из села у околини Пожуна, као што су Рацесдорф, Ст. Георген, Ланшиц. Једнаку

једнако. Иза тога није било за чудо кад нам жица јави да њемачка влада за војску не иште од народа и потуре више трошка но лани, што се давно није десило“ (Исто: 224).

⁸⁴ Верденску награду цар је поништио, пише Костић, у жеку окршаја са некадашњим државним канцеларом, Бизмарком, будући да је, пише Костић, исувише истицала Бизмаркове заслуге на рачун других оснивача Царства.

⁸⁵ Ни овај пут Костићеве рефлексије о немачком народу неће проћи без контрастивне анализе на релацији Немачка – Француска. Пишући, наиме, о злој срећи која је од самог почетка пратила додељивање Шилерове награде, чији су лауреати по правилу врло брзо падали у заборав, након чега би наступао период осеке, што је резултирало прекидом у додељивању награде, Костић наводи да је у том периоду дошло до „поплаве француских драма. То је готово нека врста одмазде, страшнија од било које друге, јер је у стању да исквари дух немачке публике, да заведе душе и да напослетку освоји интелектуалну Немачку, не проливши при том ни капи крви“ (Костић 1989б: 406-407). Ето једне од ретких прилика када се немилостиви Костићев франкофилски дух ставио у заштиту и показао тунку емпатије према угроженом и напаћеном генију немачког народа.

штету, али на духовном плану, пише Костић, наносе пештански Јевреји новинарству, које је у њиховим рукама.

У овом контексту, интересантна је чињеница да је јеврејско питање било једна од тема Берлинског конгреса. Тим поводом, у разговору са српским политичким заступником, који је изјавио да ће се јеврејско питање код нас решити уставним путем, Бизмарк је одбрусио да га се не тичу уставни путеви, већ да просто захтева да се равноправност изврши.

'Гвозденом канцелару' није онда било ни на крај памети да ће се то питање тако ужасно, скоро за непуне три године, појавити у свој својој страхоти у његовој рођеној земљи, такорећи њему под носом, у самоме Берлину. Он онда није ни сањао да ће повести хајку на Јевреје *немачке* главом један духовник његовог цара, 'старога Виљема!' Он би се онда грохотом насмејао да му је ко казао да ће то питање можда више задати главобоље *њему* самом него ма коме државнику 'мале', 'варварске' Србије или Румуније (Исто: 123)

Упозоравајући знакови антисемитизма, били су, као што видимо из Костићевих есеја, присутни у свим структурама немачког друштва, једнако у обичном народу, као и међу представницима власти. У овом светлу се категоричан и неопозив Бизмарков захтев о извршењу равноправности и интеграцији Јевреја у српско друштво, упућен нашем изасланику на Берлинском конгресу, показује као пука реторичка демонстрација владајућих, које је поводом те, али и других тема, увек било и биће.

Тројни савез Немачке, Италије и Аустроугарске Костић ће представити као троглавог орла, чије је срце у Берлину, стецишту невоља, док су му крила у Бечу и Риму (Костић 1990д: 243-245). Срце покреће орла; крила су само инструмент летења. Где је срце слабо, слаба су и крила. Слабост Берлина извире из несугласица између бившег канцелара деде младога цара, и цара лично, и невоља које овај трпи од Бизмарка и његове тврдоглаве опозиције. У наставку догађаја, услед проблема са Бизмарком и као одговор на гласине о непоузданости тросавезничких другова, млади цар Вилхелм II долази у Француску, са идејом да обнови немачко-француске везе посредством уметности, и изложбе француских сликара, коју је намерио да организује у Берлину. Његов покушај се неславно завршава, побуном Француза, и повицима „Не у Берлин!“, о чему Костић духовито и пластично извештава у есеју „[Њемачко-француске размирице]“ (Костић 1990д: 249-252). Критика француских листова, *Figaro* и *Événement*, упућена француским сликарима који су најпре дали реч да ће излагати у Берлину, а потом ту реч оповргли, понукани побуном лиге

француских патриота и буланжиста, на челу са песником Деруледом, подстаћи ће Костића да још једном демонстрира своју наклоност Французима, на штету Немаца, следећом изјавом:

По томе се види да је, поред све топлије крви, поред све шире слободе и републике, у француског народа свијест и присебност јача но у садашњих управника њемачких, сасвим противно него што бјеше прије двадесет година уочи француско-њемачког рата. Сасвим противно; а надамо се да ће то њемачком народу бити добра наука (Исто: 252).

Ипак, у једној појави Немци су узели примат Французима и тиме задобили мало Костићеве наклоности: у питању је пријемчивост за друге културе, отвореност за све што долази из других земаља. На примеру Ибзена (код Костића је Ипсен), Костић успоставља оштру разлику између Француза, као самосвесног и самољубивог народа који тешко прима туђе утицаје, и Немаца, који су потпуно другачији по том питању. Као пример, послужила му је изразито неповољна критика Франциска Сарсеја о Ибзену, коју „не би прогутао ни пас с маслом“ (Костић 1989б: 443). Сарсеј, наиме, пише Костић, „гони свакога туђина, па и самога Француза ако није рођен у Француској. Кад се наљути, њему је и Белгијанац, на пр. Метерлинк – туђин“ (Исто). Немци су по том питању сасвим другачији, наводи Костић. Они су прославили Ибзена једнако као што су „допринијели обнови славе Шекспирове више од самијех Енглеза“ (Исто).

О Немцима и Французима Костић пише као о: „два велика, подједнако ратоборна, подједнако јуначна, подједнако наоружана и спремна народа“ (Костић 1990д: 46).

Костић у политичким прегледима које нам доноси у више наврата пореди спремност немачке и француске војске. Француска војска је, према тим извештајима, супериорнија: у мирнодопским условима немачка војска располаже са 16000 војника, а француска ће, након Буланжерове уредбе, имати 40000 више (Костић 1990г: 244). У случају нужде, Немачка са крајњим напором може да мобилише два милиона војника, а Француска и Русија пет; француска је артиљерија јача од немачке, али је поражавајућа чињеница и та да Немци, у знатно већем броју (40000), беже од војне обавезе, у односу на Французе (свега 6000).

Војни министар објављује то нагоном Нијемаца к сељакању. Према томе ваља напоменути да је социјалиста *Гриленбергер* у рајхстагу изјавио да њемачки војник иде у бој с увјерењем да ће се побједом његовом осилити само његови угњетачи“ (Костић 1990г: 257).

У више наврата Костић ће као добру страну Царевине истаћи њену уставност. Као уредник црногорског државног гласила, *Гласа Црногорца*, на двору кнеза Николе I, Костић прати израду грађанског законика у Црној Гори, чији је аутор Валтазар Богишић. Само на четири места у свету, у Костићево доба, била је у току израда грађанских законика: у Берлину, Будимпешти, Петрограду и Токију. Израда грађанског законика у Берлину, „том леглу савремене науке, у пријестолници 'високоученог, философског' народа њемачког“ (Костић 1990г: 14-19) логичан је наставак напора да се такав законик изради за сав немачки народ, који је започет још пре одсудне битке код Садове, у време некадашњег немачког савеза (*Бунда*), на чијем је челу стајао аустроугарски ћесар. Истицањем податка да је „девет најученијих људи радило [...] скоро седам година на послу који је мањи од четвртине нашег цјелокупног законика“⁸⁶ (Исто: 15), Костић наглашава величину и значај Богишићевог подухвата. Након рата код Садове, за северну Немачку од читавог законика кодификовано је једино „обвезничко право“ (Исто). Немачко-француски рат који ће уследити у годинама 1870-1871, „кад је јединство и царство њемачко изникло из крви“ (Исто), године 1873. поново ће оживети напоре да се настави рад на изради „општег грађанског законика за сву Ђерманију“ (Исто). Одбор (комисија) којој је поверен тај посао, пише Костић, броји око двадесет чланова, а „предсједник је тог одбора прави тајни савјетник *Пане*“ (Исто: 16). Немачка није жалила новац, како би израдила грађански законик: Костић наводи да је уложила „три и по милиона марака или два милиона фиорина“ (Исто). Упркос бројности у људству, материјалној подршци и року за израду, закону се не види краја, пише Костић, већ „веле да ће трајати још више година“ (Исто).

Као један од најстаријих и најбољих грађанских законика Костић истиче аустријски, *Bürgerliches Gesetzbuch*. На том су законуку у интервалу од око 60 година радиле разне комисије, наводи Костић, и на тај начин индиректно истиче величину и значај Богишићевог подухвата. Подаци о настанку грађанских законика у свету још једном потврђују да се „ја“ увек изнова дефинише у односу на неку референтну тачку, и *vice versa*.

---

⁸⁶ На предлог Аустрије, пише Костић, у немачком *Bundu* од године 1859. до 1866. рађено је на „изради основа заједничког законика о облигацијама (обавезама)“ (Костић 1990г: 15), а почетак одсудног рата код Садове представљао је крај томе послу. Предлог законика усвојило је од тридесет и шест немачких држава свега десет, а након рата у северној Немачкој кодификовано је од читавог законика једино обвезничко право. (Исто).

Перцепција и (пр)оцена Немаца која се да ишчитати из Костићевих есеја насталих поводом књижевних дела, а понајчешће позоришних комада немачких аутора, или пак комада које су немачке позоришне трупе изводиле у Новом Саду, неће одступати од његовог досадашњег виђења ове нације, нити ће се пуно одаљити од стереотипних представа које у свету постоје о њој. Тако, на пример, према Костићевом мишљењу је Гетеов *Фауст* „*divina comedia* немачког народа“ (Костић 1990а: 30), ризница народног живота, у којој је „оличен тадањи правац немачке просвете“. Нагласивши песничку индивидуалност којом одише дело, Костић индиректно упућује на индивидуализам као битну одлику тадашње немачке просвете и књижевности (немачког) романтизма (Исто: 28-30).

Као једну од битних разлика између човека и животиње, Костић наводи презентацију слабости (слабих страна), које се код животиње манифестују на површини, у физиономији, а код човека у душевним склоностима и особинама. По природи ствари, сви припадници заједнице, било да је у питању животињска или људска заједница, када запрети опасност, своју слабију страну окрећу ка својим саплеменицима, припадницима врсте, док јачу окрећу према спољном свету и невољи која вреба. Исто тако, животиње инстинктивно знају своје слабе тачке, док су у људском роду песници и мислиоци ти који о слабостима свога племена треба да промишљају и да те слабости песнички обраде. Исти је задатак и позоришта. Отуда су, сматра Костић, навика одлазака у позориште и култура читања у функцији упознавања властитих недостатака, битан чин култивације духа и чин заштите властите нације од страних уплива, једнак ономе када животиње пред опасношћу формирају крдо са slabим странама окренутим унутра, а јачим споља. Костић је стога апеловао да се просвета других народа прима (нарочито када је мањи и млађи народ прима од већег и старијег) преко сопствених завода и своје књижевности, јер само тада „користи и облагорођава“ (Костић 1989б: 125). Управо из тога разлога имао је изузетно критичан став према преводима, односно прерадама, а особито према случајевима посрбљавања страних оригинала. Он напомиње да су Срби у овим крајевима, будући изложени утицају других, у просвети напреднијих народа, склони пресађивању туђинских друштвених навика, али устаје против њиховог усвајања пре него што су се у самој публици, односно у народу уобичајили. Нарочито критикује позориште који такве навике приказује као домаће, а оне то уистину нису. Тако, на пример, каже да појаву као што је лик крчмара у

представи (Костић 1989б: 132-134) тешко да је могуће замислити код нас, али је зато у мађарском сеоском животу учестала, „а највише зато што су ти типови у оријиналу Швабе, те по том двоструко zgodни за предмете смеја на мађарској позорници“ (Исто: 133).

Широки увод на тему слабих и јаких страна човека и звери, којим почиње приказ о изведби *Лене Јелене*, Костић користи како би скренуо пажњу новосадској публици на мањак народне свести, који се огледа у чињеници да српска народна позоришна дружина, упркос квалитету и чињеници да је стекла већ толико чланова, да је могла један део ансамбла да пусти да оде у Београд, ниједном те јесени није успела да напуни дворану. Међутим,

У Новом Саду има поред српске народне позоришне дружине и једна немачка глумачка чета, збрда здола, коју би у небеса дизали кад би о њој само рекли да је мање вешта и да се мање пристојно понаша од српске, а кад би хтели отприлике казати каква је, морали би рећи да нема у њој ниједне ни душевне ни телесне драгоцени која се не би могла за воринту купити и преплатити (Костић 1989б: 126).

Један једини пут те јесени, када је позоришна дворана била дупке пуна, било је када је немачка трупа играла *Лену Јелену*. Костић наводи да је барем половину сале попунила српска публика. Он се згражава над голотињом којом је обиловала изведба *Лене Јелене*, „без сукњица и без кошуљица“, у облику „што га је гаднијег и бљугавијег ретко видити“, те за њу каже да је „изопадени сустримак из талоба западне гњилости“ (Исто:128). Исто тако, Костић истиче разлику између српске и немачке публике: док српска посећује и приказе немачке трупе, немачка је верна искључиво својем позоришту.

Постојање народне свести огледа се и у бризи о језику и у његовом неговању и заштити, јер је народни језик у оно време сматран стециштем и ризницом народног духа и потврдом постојања нације и огледалом њеног идентитета. Отуда је Костић у једнакој мери као књижевности и позоришту, посвећивао пажњу и језику. У том контексту, он пише о студији Јована Бошковића, *Из науке о језику* (Костић 1990а: 148-199), објављеној шест година пре његовог есеја, којом је аутор покушао да упозори јавност на опасност „од које нам ваља бити на опрезу“, а то је продор туђих особина у српски језик. Костић тим поводом наглашава да се „и по српским повременим списима налази сада много више германизама и наказних ријечи него прије“, што аргументује навођењем бројних примера. Он настоји да сагледа на примеру наших књижевних часописа: *Отаџбине* и *Српства*, у

којој мери су Бошковићеве примедбе имале успеха на писце и новинаре, „је ли бујад и недonoшчад уништена у врту књижевности, или јесу ли бар лијехе тога врта мало чистије од јалове травурине?“ (Исто: 158).

Могли смо видјети да је навала туђинског језика почела себи крчити пут и у Србији, а како је тек у Војводини која је прва на ударцу, коју је свака таква навала прво морала прегазити па да доспије до Србије?! (Исто: 164).

Ту би отпор требало да буде највећи, закључује Костић, због чега је у Матици српској предложен и усвојен *Бранич језика српског* (Исто: 164-165).

Превођење, као вид проширења видика, укидања граница, размене духовних и сазнајних добара, битан је сегмент културног живота и развоја. У Костићевим есејима промишљање о основним постулатима преводилачке вештине и (пр)оцењивање конкретних преводилачких подухвата заузима важно место. Тим поводом, он у „[‘Пресуди’ Новићевом преводу *Илијаде*]“ (Костић 1990а: 40-55) пише о два начела преводилачке вештине: о начелу народности, и начелу стварности, односно, начелу предмета (Исто: 43).

У сенци Костићевих препева Шекспира и *Илијаде* остао је његов превод цењеног немачког дела из области правних наука, *Пандекта* („књига која садржи све“; „главни саставни део *Corpus juris civilis-a*, зборника списа старијих римских правних писаца; тај назив обухвата и целокупно римско грађанско право и предавања о њему“ (Костић 1990а: 327). Поводом овога превода, он пише у предговору, чији наслов гласи „Неколико ријечи о овоме пријеводу“ (Костић 1990а: 242-249). Иако стручно и научно компетентан за овај посао (био је правник по струци), и упркос томе што је на овоме преводу годинама радио, Костић је био жестоко критикован поводом превода *Пандекта*⁸⁷. Дајући предност живом народном језику, за који користи термин *folklore*, Костић обнову терминологије покушава да изведе „на чистој народној основи“ односно, на „синтези ‘старинског’ народног језика древних писаних споменика и живог језика“ (Исто: 329).

Костић наводи разлог зашто се толико упињао да васкрсне и оживи помало заборављене и архаичне речи наших писаних споменика: каже, најпре, да му за тај посао језик његовог доба није био довољан. Осим тога, те речи су једнако лепе, као и данашње (Исто: 247).

---

⁸⁷ Видети о томе у: Костић 1990а: 328-329.

О појави снобизма, чије корене Костић налази у Енглеској, одакле потиче и сâм термин, Костић пише поводом прерађивања, односно посрбљивања *Новог племића* К. А. Гернера (Костић 1989б: 149-150). Он ову појаву не сматра сасвим страном, али ни учесталом у српском друштву, за разлику од Западног, и стога сматра непотребним да се приказује на српским позорницама. Тако Костић сматра да је у немачком друштвеном животу „та поневиђеност новчаног грађанства збиља болест, невоља, те је књижевност осетила потребе лечити је; тако постадоше немачки романи *Soll und haben*, *Baronisiert* и други“ (Исто: 149). Костић ову појаву опажа и у француском друштву и позоришту, и пише о њој као о доминантној „особини енглеског живота“ (Исто).

Тежина и трапавост немачког духа наспрам француске лакоће и врцавости представља полазну основу Костићевог приказа и критичке замерке упућене преводиоцу драме у две радње, *Луда је*, од Мелвила. Костић Д. Јоксићу, преводиоцу дела, замера што је „узео преводити немачку озбиљну прераду уместо француског *шаловитог* ориџинала“ (Костић 1989б: 206). Превођењем са немачког језика он је присилио „незграпну шапу немачког медведа [...] да игра по веселој француској свирци“ (Исто: 206). Као што видимо, поређење Немца са медведом, које се јавља већ код Лесинга, и о којем пише на почетку поглавља поменути професор Вајзе, активно је и живо и у српској представи Немца Костићевог времена. Још једном се особеност народног духа Немаца и представа о карактеру немачког народа по правилу дефинише у спрези са сликом француске нације, која служи као референтна тачка и полазиште за креирање слика и представа о Немцима, и *vice versa*.

На контрастивној анализи карактера немачке, у односу на француску нацију, почива и приказ шаловите игре у једном чину *Три жене у један мах* немачког аутора Александра Космара, коју је на српски језик превео Окомир (Костић 1989б: 308-311). Још једном је Костић живахном и окретном, врцавом, каламбурима и досеткама вичном француском духу супротставио тешку, индивидуалистички настројену, помало неспретну, трапаву, рефлексиви наклоњену немачку природу, која нема много смисла за шалу и пошалицу. Костићево подозрење изазива неспојивост порекла аутора са жанровским одређењем самог комада. Његова сумња у немачко порекло шаловитог комада, односно на хумор којим одише уколико је аутор уистину Немац мотивисана је сећањем на скорашњи

приказ немачке 'шаљиве игре' првака шаљиве врсте код Немаца, Блументала. Ако је онај 'шаљиви комад' првака смећа у немачког народа био онако отужан, какав ће тек бити овај, који је потписао Костићу потпуно непознат аутор, пита се он, и додаје цинично: „То ће бити шаљиво као на даћи“ (Костић 1989б: 309). Костић је био у праву када је сумњао у немачко порекло аутора комада. Немачки шаљиви комад урађен је према водвиљу француског аутора Скриба [Scribe] *La frontière de Savoie* (Костић 1989б: 309).

Понекад не много бираним речима, улазећи у готово личне окршаје са ауторима дела који му нису особито били по вољи, или који нису, из неког разлога, задовољавали његове критеријуме, Костић се обрушава на Шарлоту Бирхпфајфер, ауторку драме *Mami и син* (Костић 1989б: 211-214). Повод је неуверљивост самог комада, односно, тривијалност и аматеризам у психолошкој изградњи ликова драме. Тако, на пример, мајка, која је у револту проклела и протерала сина за којег сумња да јој је украо паре (за које ће се испоставити да је узео у намери да помогне брату, мајчином пасторку, јер су му биле хитно потребне), када га након петнаест година угледа, не познаје га испрва, за разлику од девојке, која је била десетогодишње дете када је он отишао, и која је од тог времена заљубљена у њега.

Кад је већ мати тако недоношче, да какав је тек син! Он је с материном клетвом, ал' уверен о својој невиности, отишао у свет, стекао велико имање, одржао се здрав и чио, па се враћа дома, да му и мати опрости. Има ли већега шмоклана међу синовима овога света! (Исто: 212-213).

„Ал' то су вам типови немачке породичне сентименталности“, јетко додаје Костић (Исто: 213), у којима, као и у претходном примеру, истиче незграпни и трапави немачки дух, овај пут присутан у лику

материне снаје докторке, 'медведове мечке'. У таким медвеђим сликама огледа се, уосталом, понајверније права врлина немачкога духа. Превод је чист и тачан, местимице и сувише тачан: Немачки 'Bär' – у Немаца је то умиљата позоришна зверка – није српски медвед (Исто: 213).

Још једну стереотипну слику Немаца, овај пут као за научну мисао нарочито надарене нације, бележи Костић у прилогу насталом поводом приказивања на новосадској позорници *Френолога* од Јустуса. Аутору ове драмске шале, коју је написао Јустус (гроф Гејза Зичи), а са мађарског на српски превео Александар Сандић, Костић упућује замерку што је свој подсмех претераној занетости за науком, у овом случају френологијом, „новом науком што по округлини лобање суди каква је у ког човека душа“ (Костић 1989б: 234), што код Костића изазива подозрење по питању научне утемељености поменуте

дисциплине, наменио Мађарима. Једнаким, дакле, аришином, као и српску просвету, Костић мери и мађарску, и даје им исте савете, као и Србима. Наиме, став да књижевност треба да буде критичар и лекар друштва и да приказује слабости друштва, важи за свакога.

Најсмешније је помислити да је *Френолога* писао Мађар. Писац је смерао да се руга претераној занетости за науком. Тога ради је изабрао френолођију, нову, необрађену, нејаку науку. Али нашто то Мађарима? Зар мађарски народ ваља лечити од сувишне науке? Писац је очевидно увидео незгоду, те зато је преселио свога френолога у – Французе. Ал' нам се чини као да му ни тамо нема места. Маркиз Делор није Француз: таке засуване теоретике рађа само сиваста Ђерманија (Исто: 235).

О различитим критеријумима вредновања и критике националних дела када су у питању матица и дијаспора пише Костић поводом најаве у берлинском часопису *Literarische Blätter* да ће управа немачког позоришта у Москви ставити на репертоар Судерманову *Magdu (Die Heimath)*. Тим поводом уредништво поменутог листа похвалило је одлуку управе позоришта, не пропустивши прилику да је искритикује због суноврата вредности које одликује избор комада који се на репертоару поменутог театра приказују, а као један од негативних примера послужила је шаљива игра „из творнице Шентан-Каделбурга“, *Die berühmte Frau*. Међутим, московска критика не мисли тако. Поменути комад, који је наишао на оспоравање немачког месечника, допао се московској публици. И, док је по извештају московског критичара, С. Васиљева, „забавно како млади мађарски гроф, који је заљубљен у пјевачицу, изговара њемачке ријечи по мађарски“ (Костић 1989б: 516), дотле „се њемачка критика јако наљутила што се Московима њемачка позорница показује са наличја, са стране *Шентан-Каделбург*“ (Исто: 517). Како Костић наводи, у бечким причама о Мађарима, „Мађар навијек смијешно натуца њемачки. [...] Такови се Мађари појављују у бечким шаљивим листовима сваке врсте, [...] *Kikeriki*, па *Floh*, па *Figaro*, *Wiener Luft*, итд, итд., [...] То је већ отрцана ствар!“ (Исто: 517). Писац који се тим стереотипом задовољава показује да нема баш пуно дара, нити инвентивности. „У свјесне и разборите критике такови се писци не цијене“ (Исто), и управо је против такве презентације немачког народа у страном свету бечки лист дигао глас.

Али, као што видјесмо, нема разлога љутити се, јер управа московског њемачког театра као да боље познаје своје људе. Њима се баш то допада. Оно што је у Бечу и у Њемачкој отрцано, то се *московском првом критичару* чини 'чрезвичайно забавно'. Сад помисли какав тек 'восторг' спопада остале тамошње слушаоце, који су мање критички! (Исто: 517).

На основу одабраних примера може се извући уопштен закључак да слике које су нам презентовали српски романтичари у основи нису имале позитиван предзнак: чак и оно што се сматра квалитетом немачке нације, као што су развијена просвета и култура, нарочита обдареност за научну мисао и успеси које су у тој сфери постизали, као и технолошке вештине и занатске способности, остајали су у сенци њихове тежње за експанзијом и покоравањем других, у сенци немачког уједињења и стварања јединствене и моћне немачке државе.

СЛИКА МАЂАРА У КЊИЖЕВНОСТИ СРПСКОГ РОМАНТИЗМА

У предговору каталога *Ми и други: српско-мађарске културне везе: каталог изложбе* (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ 2002), Сава Бабић почиње излагање поређењем односа међу културама и међусобних културних размена два народа са законом спојених судова, који функционише само ако постоје неопходни услови за то (Бабић 2002). По истом принципу се одвија и међународна размена културних добара, тврди он, јер нема нације која нема некој другој шта да понуди. Са друге стране, у вртлогу неповољних друштвеноисторијских околности, народи могу бити незаинтересовани и неспремни да у датом тренутку понуду препознају и приме. У таквим злехудим временима, када дипломатија закаже, а путеви два контактна народа се нађу у раскораку, значајни су утицај и деловање појединаца, који својим ангажовањем, упркос (не)времену, излазе ван постојећег концепта, померају границе и указују на могућност постојања неких других и другачијих путева. Они су ти који нас у овом истраживању занимају, јер, наше полазиште рачуна на утицај и доминацију концепата, на условљеност духа временом. Ипак, прогреса и еволуције не би било када бисмо вазда остајали у једноличним и предвидивим, ограничавајућим оквирима наметнутих идеја и идеала.

Деликатан геостратешки положај Срба, који је одувек представљао зону сукоба и интересну зону различитих култура, већину односа према другим народима ставио је, не једном, на искушење. Такав је био и однос према суседном, мађарском народу.

Дубоки трагови заједничког живота овог угро-финског племена и словенских народа датирају још из времена њиховог насељавања Панонске низије у IX веку, и првих међусобних контаката. Одвијали су се они током сада већ преко хиљаду година дуге историје заједничког суживота, праћеног успонима и падовима у међусобним релацијама. Ипак, упркос ангажовању многобројних истраживача и посредника у осветљавању различитих аспеката међусобне интерференције, њихово обиље је остало „запретано копреном неке наше, ваљда, равничарске инерције, неког нехата и равнодушности“, наводи Андраш Давид у својим *Мостовима узајамности. Поглавља о југословенско-мађарским културним и књижевним везама* (David 1977: 5) Он нас, отуда, упућује на ране трагове међусобних прожимања, као што су глагољичке варијанте (решења) за гласове „Е“

и „О“ у старом мађарском писму *рабош*⁸⁸, словенски утицаји на пољу мађарских паганских обредних песама⁸⁹ (David 1977: 15), као и лексичке интерференције мађарског и осталих (јужно)словенских језика⁹⁰ (David 1977: 16). У интервалу од 9. до 16. века, везе између Срба и Мађара „имају пре свега државно-правни, односно династички карактер“ (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ 2002: 12), што потврђују бројни мешовити бракови, склопљени између припадника династија српске и угарске. Тако је, на пример, супруга угарског краља Беле II (1131-1141), Јелена, била кћи великог жупана Уроша I, док је супруга краља Стефана Драгутина (1276-1316), Катарина (Кателина) Арпадовић, била кћи угарског краља Стефана V. Осим тога, Срби су неретко због војних заслуга у корист угарских краљева добијали поседе и титуле.

После Косовског боја 1389. долази до континуираног насељавања српског становништва у пределе јужне Угарске, које ће Хабзбурзима послужити као бедем у борби против Турака. Отуда су трагови српске културе присутни у тим областима и пре велике сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем.

На Чепељској ади, јужно од Будима, настаје већ у првој половини 15. века српска насебина Српски Ковин, у којој Срби 1497. подижу богомољу. У 16. веку, обнављањем Пећке патријаршије (1557) формира се и организује најсевернија српска епископија у Будиму. Током 16. века углавном и настаје скупина манастира у Срему и Славонији (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ 2002: 12).

Дуго трајање на овим теренима оставило је „трагове у српској црквеној уметности, средњовековној књижевности и усменој традицији“ (Исто). Усмена традиција оба народа бележи присуство јунака суседне културе, па тако многе песме *Ерлангенског рукописа*, Вукових збирки српских народних песама или зборника Валтазара Богишића певају о мађарским историјским личностима (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“

---

⁸⁸ Ово писмо, турског порекла, било је у употреби код Мађара, претежно у Ердељу, све до XVI века (David 1977: 13).

⁸⁹ У овим песмама дошло је до спајања „елемената коледских обичаја и песама“ са „древним магијским култом Мађара“ (David 1977: 15).

⁹⁰ Андраш Давид наводи обиље лексема из области државног живота, хришћанства, дома, опреме, одевања, земљорадње, сточарства, лова, риболова, занимања, биљака и животиња, које су Мађари преузели од Јужних Словена, као многобројне мађарске речи које су се нашле у лексичком фонду словенских језика: руског, словачког, хрватског и српског (David 1977: 16-17).

2002: 17)⁹¹, док је у мађарској песничкој традицији опевана погибија српског великаша Дмитра Јакшића.

Центар духовности Срба након Велике сеобе налазио се на северу, у градовима Сентандреји, Коморану и Ђуру, где током 18. века српски народ настоји да учврсти црквену аутономију, и где бива подвргнут утицајима нове средине, барокне средњоевропске уметности и грађанске културе (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ 2002: 20). Највећи утицај мађарске на српску културу у 18. веку остварен је на пољу историјских наука, јер је први српски историограф, Јован Рајић, своју *Историју разних словенских народа* написао ослањајући се на радове мађарских аутора Миклоша Иштванфија и Матијаша Бела. Из овог периода датирају и *Славено-сербске хронике* Ђорђа Бранковића (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ 2002: 20).

19. век био је доба искушења, али и богатих културних размена и међусобних утицаја Срба и Мађара. Услед недостатка формалног образовања, Срби из тзв. „доњих крајева“ Угарске, који су окончали школовање у нижим гимназијама у Карловцима или Новом Саду, често су настављали школовање у „горњим крајевима“ Угарске⁹², у Сегедину, Пожуну или Пешти, где су одлазили на више школе и факултете (Скерлић 1906: 23). То ће довести до појаве двојезичних књижевника, али и до узајамног превођења (са мађарског на српски, и обратно). У то време, долази до формирања српског грађанског staleжа у Угарској, сачињеног од студената, занатлија, трговаца, чиновника, који су махом насељавали Будим и Пешту, у то време центре културног и економског живота Срба (David 1977: 175; Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ 2002: 24). Значај ових градова по културни живот Срба осветљава и податак да је у раздобљу од 1759. до 1830. године право да објављује српске књиге на територији Аустрије припадало једино Универзитетској штампарији у Будиму (Исто). У наведеном периоду изашло је из поменуте штампарије „око 550 наслова разних публикација“ (Исто), а у њој ће своја дела

---

⁹¹ То су, на пример: Сибињанин Јанко, историјски Јанко Хуњади, Секула Бановић (Syékely János), Михаило Свилојевић (Szilágy Mihailo), краљ Матијаш, или Матија Корвин, син Јаноша Хуњадија, док је Филип Мацарин (Pirro Szabo, великаш угарског краља Жигмунда) приказан као негативан лик, непријатељ Марка Краљевића (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ 2002: 17).

⁹² Дихотомија север – југ у корист севера по питању развоја и напретка, један је од кључних опозитних парова који срећемо у имагологији. Опозиција север – југ, која се код Костића јавља у варијанти „горњег“ наспрам „доњег“ света, присутна је у следећем примеру: „Јелка је Сремица родом. Мати њезина дошла је пре неколико година са своје две кћери и остатком своје удовичке сиротиње у горњи свет, да набави деци својој мало вишег изобраења, јер беше од племените породице“ (Костић 1989б: 90).

објављивати многи знаменити Срби: Лукијан Мушицки, Јован Рајић, Сава Текелија, Стефан Стратимировић и други (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ 2002 : 24).

Школовање на мађарском језику, у истим институцијама и од стране истих учитеља који су мађарску омладину спремали за револуционарну 1848. нису могли а да не утичу и на младе Србе и њихова стремљења по питању основних људских и народних права (Скерлић 1906: 23). Угледајући се на Мађаре, у стопу их пратећи, и Срби заснивају прве културне и политичке институције:

1825, Мађари успевају да се отвори њихова Дијета: неколико година касније Срби траже сазив свога Конгреса. 1825 оснива се мађарска Академија; 1826 Срби оснивају такође у Пешти своју Матицу Српску. Мађари проповедају крсташки рат противу немачког језика, којим је говорило њихово племство и имућно грађанство; Срби се исто тако дижу и против немачког и против мађарског језика. 1836 оснива се мађарско народно позориште; српски листови пружају прст на Мађаре, и траже да се, по угледу на њих, оснује 'српски театар' у Новом Саду. Мађарски покрет био је жив пример, најбоља школа и најјачи подстрек за буђење националне свести и код Срба (Скерлић 1906: 354).

Билингвизам, као свакидашња и уобичајена појава онога времена, те појава двојезичних књижевника, олакшали су међусобне културне и књижевне размене и међусобне утицаје. Тако је, на пример, за 19. век карактеристично особито интересовање Мађара за српску народну поезију, која постаје веома популарна у мађарским уметничким и културним круговима. Божидар Ковачек тврди да су се Мађари сусрели са њом још у XVIII веку, а због разумљиве блискости по питању антитурског расположења, које су и сами осећали, њени утицаји видљиви су у мађарској књижевности прве половине XIX века (Ковачек 1993: 7). Захваљујући њој, у мађарској поезији XIX века одомаћио се тзв. „српски манир“⁹³, који није само у формалном и версификационом смислу, већ и у мотивском, налик усменој српској поезији, што, између осталог, представља предмет бројних истраживања професора Пота из области српско-мађарских веза⁹⁴. Казинци Ференц [Kazinczy Ferenc] је први препевао *Хасанагиницу* на мађарски језик, док је прву

---

⁹³ Поменути термин води порекло од Ференца Толдија [Toldy Ferenc], заснивача и пионира историјског проучавања књижевности код Мађара. Толди је 1827. године написао студију о српској народној поезији. „Српски манир“, по његовом мишљењу, представља начин певања по узору на српску десетерачку поезију, без строфа и без римовања, са цезуром после четвртог слога. „Српским начином“ је певао један од најзначајнијих мађарских романтичарских песника, Михаљ Верешмарти (Vörösmarty Mihály, 1800-1855), а овај начин певања је био омиљен код мађарских песника све до Петефија, који ће га такође користити (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ 2002: 31).

⁹⁴ О научним интересовањима и доприносима професора Пота из области српско-мађарских веза видети у: Ковачек 1993.

збирку српских народних песама на мађарском језику објавио Јожеф Секач [Székács József], кога је боравак у Сремским Карловцима, те познанство са митрополитом Стефаном Стратимировићем и Јаковом Герчићем, Шафариком и Вуком Караџићем мотивисало на такав рад. Скерлић, међутим, говори о Михаилу Витковићу, истакнутом пештанском адвокату, у чијој кући се налазио један од најутицајнијих и најугледнијих књижевних мађарских салона, који је окупљао највеће мађарске духове свога доба, као што су гроф Сечењи, Кишфалуди, Казинци, Келчеји, Дебрентеји (Скерлић 1906: 23), за инспиратора и подстрекача Секачевог на чин превођења српске народне поезије на мађарски језик.

Када су у питању позоришне везе два народа, њихову историју можемо да пратимо од времена када је пред пештанском публиком 1812. године одигран комад мађарског глумца Иштвана Балоба [Balogh István] о Карађорђу – *Czerni Gyuró vagy Belgrád megvétele a Törököktől*. Поменути комад је на српском језику изашао 1843, а његов преводилац је Јоаким Вујић. Међу српском публиком омиљени су били и комади Еде Сиглигетија и Кароља Оберњика, чији је *Ђурађ Бранковић* постао део редовног репертоара српских позоришта (Скерлић 1906: 62; Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ 2002: 29).

Међутим, плодотворност српско-мађарских односа бива прекинута немилим догађајима из револуционарне 1848/1849. године, „када су суседи преко нишана општили“ (Ковачек 1993: 6). Истичући вештину и умешност „бечке комбинаторике“ да искористи слабости народа који су насељавали тадашњу Аустрију, међусобно их супротстављајући по систему „завади, па владај“, како би реализовала своје апсолутистичке тенденције, Андраш Давид као пандан оваквом држању бечкога двора поставља лошу политику угарских великаша који су, са једне стране, пружали отпор Бечу, а са друге се презриво и са ниподаштавањем односили према осталим народима Царевине (David 1977: 176). Овакво држање произашло је из двоструке бојазни Мађара, који су, са једне стране, зазирали од немачких притисака и доминације, а са друге од уједињења словенских племена. Неуспеле покушаје српско-мађарске сарадње и коначно опредељење Мађара за немачку опцију оштро су критиковали Костић и Змај. За разлику од Немаца, које су видели као директну опасност, у Мађарима су били спремни да препознају сараднике и

саучеснике у једном битном историјском моменту, моменту борбе за независност мањих и потчињених народа. Нажалост, до сарадње није дошло, а интереси две водеће нације у тадашњој Аустрији нису ишли у прилог словенском живљу и осталим народностима које су је насељавале. Природа тих интереса постала је очита 1867. године, када долази до Аустро-угарске нагодбе, након чега српско-мађарске политичке борбе добијају на замаху. Парадоксално, то је и време „када се суседни народи упознају боље но икада и када је размена културних добара текла многобројим 'стазама пријатељства“ (Ковачек 1933: 6).

Бранко Радичевић о Мађарима

Змај и Костић су у широким валерима сликали мађарски народ, крећући се у своме односу према њему у распону од уважавања, поштовања и љубави до прекора, згражавања и поруге. Костићев став је критичнији и захвата шире у природу односа две културе, не само када су Мађари у питању. За разлику од поменуте двојице, Бранко Радичевић и Ђура Јакшић су заузимали монолитан, једноличан став према Мађарима, што и природу њихових слика чини таквом. Радичевић је преминуо млад, 1851. године, те многе кључне догађаје који ће условити слику о Мађарима коју су имали наши одабрани песници-романтичари неће доживети. У његовим песмама стога, када је суд о мађарском народу у питању, доминирају слике везане за револуцију 1848/1849. и догађаје који ће јој претходити или уследити непосредно након ње, за формирање и укидање Српске Војводине, за процес мађаризације и личности, како српске, тако и мађарске, које су биле учесници револуције. Тако су у песми „Јуриш, Србе!“ (Радичевић 1999: 175-176) Мађари етикетирани као „злотвори“, „змија“ која је „пусто дигла шију“. Они су „бесна пашчад“ која „режи, лаје“, односно, „исти вуци“, треба им рог саломити. Песник алудира на срећне дане српско-хрватске сарадње у доба револуције у оквиру Аустријске царевине, и апелује на братство два народа које ће довести до коначне победе. Мађаризација је срамота која нам не треба (*Место Паја Палчи шиту, / Од Стеве ти граде Пишту – / Јуриш, Србе, јуриш, брате, / Та срамота није за те!*), а угрожена права црквена и народна неприхватљива су и изискују отпор (*Још се ето Маџар тужи / Што маџарски поп не*

служи - / И куне се по татарски / Да ће бити све маџарски. – / Јуриш, Србе, удри змију, / Пусто ли је дигла шију!). По систему *pars pro toto*, по коме део представља веран отисак и репрезент целине, Бранко Радичевић на основу изолованих историјских догађаја и властитог искуства са Мађарима изводи закључак о целини народа, за који тврди да је змијског порекла и лишен вере: *Јуриш, Србе, све су змије, / У Маџара вере није!* (Радичевић 1999: 175-176)

Алегоријска песма „(Ето нешто крај бела Будима)“ (Радичевић 1999: 233) састављена је из два дела. Душан Иванић тврди да их је могуће „узети и као два дела једне (веће) целине (нешто слично Радичевић је урадио с „Натписима“ у *Песмама* из 1847)“ (Иванић 1999б: 679). Нас се тиче овом приликом први део, до 15. стиха, у којем се, како у „Коментарима“ уз ово издање тврди приређивач, Душан Иванић (1999б: 678), по свој прилици песник руга Лајошу Кошуту, чувеном вођи мађарске револуције, кога пореди са јарцем који под своју дугу браду сабира мађарску војску, популарни Хонвед, формиран у револуцији 1848. године, када су указом Фердинанда I мађарске војне царске јединице прешле под управу мађарске владе. Кошут, борац за мађарску независност и пуну аутономију, није та права признавао српском народу, нити било којем другом мањем народу Царевине⁹⁵. Бранко га у песми представља као јарца који нас гледа пламтећим очима, и *Би нам грдне упртио јаде, / Да ј' озада спреда каконо је* (Радичевић 1999: 233) Криза српског народног покрета и крах револуције условили су и суморно осећање које доминира стиховима поеме „Стојан“ (стихови 1-26 и 815-818), у којима је приказано страдање Срба.

У „Безименој“ („Луди Бранко“), у III, уметнутој песми, интермецу, Бранко Радичевић даје ретроспективу дешавања везаних за револуцију, свога виђења тих дешавања и њихових учесника. Сећање на народни занос и усхит у првим данима револуције наткриљује и замрачује слика бића чије је порекло демонско, а изглед језив: у питању је Јосиф Рајачић, који је оптуживан и од стране младог нараштаја сматран за виновника револуционарне пропасти. Радичевић га куне у име народа, а у наставку песме прави ретроспективу дешавања везаних за револуцију: он, тако, помиње петроварадински

---

⁹⁵ Одлуком мађарског парламента је дана 3. августа 1848. године проглашен чврст савез са Немачком, (Екмечић 2010: 245). Заједништво два народа било је засновано на потреби да се супротставе пансловенском уједињењу, од којег су зазирали. Лајош Кошут, челни човек мађарске револуције, тога је дана изјавио у парламенту да „Словенски елеменат тежи да од Буковине, па све до Далмације, створи једну словенску монархију, а они мрзе Мађаре“ (Екмечић 2010: 245-246).

гарнизон који се приклонио Мађарима током револуције 1848, сукобе Карловчана и Србијанаца са мађарском војском код Сремских Карловаца на самом почетку револуције, сукоб пивничких ратара и мађарске војне јединице, у којем су Пивничани учествовали наоружани искључиво тољагама, као и пад Сентомаша, данашњег Србобрана (пао је 22. марта/3. априла 1949), и пропаст Српске Војводине. Песник ламентира над крахом народног заноса и револуције:

*Још се бију тежки боји,
Ал' онаки више нема;
Још на пољу Србин стоји,
Али њему срце дрема;
Оде, оде, зора бела, –
Нама данка не донела.
(Радићевић 1999: 318),*

који су пропали ради издаје:

*Све узаман, све сад лоше
Све постаде са издаје:
Главе своје подигоше
Оне гује из потаје
(Исто: 319)*

Певајући о херојском отпору Срба, Радичевић зазива Лајоша Кошута, супротстављајући га тој слици, велича јунаштво Ђорђа Стратимировића, са сетом говори о почившим Стевану Шупљикцу и Миклу Јовановићу, док су његове наде уперене у Стевана Книћанина и покрет српских добровољаца.

Ђура Јакшић о Мађарима

Упркос чињеници да су на његово песничко опредељење битно утицали лик и дело Петефи Шандора, чија га је поезија и мотивисала да почне да пева (Скерлић 1906: 359-360, David 1977: 177-178), Ђура Јакшић је кроз читаво своје поетско стваралаштво доследно задржавао монолитан, искључив, крајње угрофобски став. На то су одлучујуће утицали немили догађаји из револуционарних 1848. и 1849. године, који су на супротне стране барикада поставили Јакшића и његов поетски узор, поменутог барда мађарског романтизма (David 1977: 176). О овом раздобљу из српско-мађарске историје Јакшић је оставио литерарни запис посвећен другу Јовану Јовановићу, под насловом „Успомене другу Јови Јовановићу од Ђуре Јакшића“ (Јакшић 1978в: 79-91).

Из „Успомена“ Јакшићевих сазнајемо који су лични моменти у животу песника утицали на развој угрофобских осећања, осим чињенице да је учествовао у оружаног борби два супротстављена народа (Скерлић 1906: 496-497). Насупрот Змају и Костићу, чији се карактер слика о Мађарима кретао у широком спектру од угрофилије до угрофобије, од поштовања и осећаја солидарности до озлојеђености, разочарања и осуде, Јакшић је био искључив, категоричан, непоколебљив у демонизацији свега што има мађарски предзнак. У „Успоменама другу Јови Јовановићу од Ђуре Јакшића“ читамо да је у време револуционарних 1948/1949. године песников отац био осуђен на смрт, коју је срећно избегао захваљујући томе што га је из тамнице ослободила „голема војска [...] од сродне словенске крви“ (Јакшић 1978в: 81). „Кривица“ песниковог оца била је вербалне природе, а односила се на позив на бој, који је својој пастви упутио на Велики петак 1848, поводом погибије Микла и Книћаниновог пораза. Пет стотина мушких душа одавало се томе позиву, а последњи српски отпор у Банату био је тај, у Томашевцима (Исто: 83).

И Маџарима се сажалило, те из чистог саучешћа запалише хиљаду томашевачких кућа; ни цркву нису поштед'ли, нека и она светли синовима православне вере! (Исто: 83).

„И он је од то доба“, пада нам у очи секвенца из Јакшићеве приповетке „Српско чобанче“ (Јакшић 1978г: 194-254), чије аутобиографско порекло слутимо:

читав маџарски народ омрзнуо. На физиономији целог тога народа он није могао ништа више наћи што би се лепим могло назвати! У карактеру ниједне уљудне пртице, у животу њихову

ниједнога поштеног корака!... Све гнусности што их је раздражено умље уобразити могло, све је он то у Мацару персонификовао: подлост, подмуклост, убиство, то су биле с Мацаром нераздвојене истоветности! (Јакшић 1978г: 250)

Након насиља које је учињено над његовим народом и над његовим оцем, о којем пише у сећањима из 1848. и 1849, Јакшић у мађарском народу не види ниједну лепу, хуману нити карактерну црту. Они су персонификација целокупне његове животне несреће и страдања. Отуда не чуди податак да, ако имамо у виду његову силовиту и бурну, револуционарну природу, за разлику од Змаја и Костића, он не прихвата било какву идеју о миру и споразуму два народа:

*Шта ће нам овај мир,
Овај блатомир?
Зар није боље борба – и крв, и нож,
И крвав онај пир?
На оружје!
Србин је јунак, јунак је гром,
Смрскаће теме душману свом.
На оружје! На оружје!
(Јакшић 1978а: 97)
Мацар те гази – скот!
Бешчасти брата твог,
У таму светлост баца, и у тамницу
Мужа ти љубљеног.
На оружје!
Србин је јунак, јунак је гром,
Смрскаће теме душману свом.
На оружје! На оружје!
(Исто: 98-99)*

Сва страхота национализма и шовинизма и следе искључивости људске да се сагледати из две реченице ексцерпираних из приповетке „Сужањ“ (Јакшић 1978в: 12-69), које изговара главни лик, након што је у боју убио Мађара: „– Опрости, опрости! – викао је очајним гласом... Мацар је био... Доста узрока да погине!...“ (Исто: 20).

У приповеци „Попа Тихомир. Приповетка из Баната“ (Јакшић 1978в: 185-207), Јакшић не може да се помири са чињеницом да Мађари и Немци, који су „дошљаци и надничари“ српски (Исто: 188), уз помоћ „државе, спахије, владике и вере њихове“ (Исто: 188-189) чине све како би ситуацију окренули у своју корист и од слуге постали господари. Они купују мало-помало земљу коју су Срби крвљу својом платили.

Ето, дођоше Немци и Маџари, голи и боси, па сада купују наше земље!... Неће дуго потрајати, а ја ћу мојим старим очима гледати како Србин, како пређашњи газда, како господар ове банатске земље досељеноме надничару наднични... Па смем ли ја то дочекати, смем ли допустити да ми за живота вуци стадо раздиру (Исто: 189),

жали се стари попТихомир, захваљујући чијем залагању и напорима Липолист постаје богато и уређено село⁹⁶.

Као ни Костић, ни Јакшић Мађарима није могао да опрости коалицију са Немцима:

Нárom meszö bort!... Ишту неки Маџари који су се до своје браће Немаца посадили, па пију и гладе бркове (Јакшић 1978в: 208).

Ипак, та коалиција им није донела благостање:

Па су им и предмети разговора разнолики: онај Маџар што је искао три сатљика вина, он приповеда како је био некад богат и одевен; 'аљине му, вели, беху све са самим шујташима ишаране, а на ногама чизме од кордована, па штикле, а на њима сребрне мамузе! Па кад прође сокаком, све пси лају за њиме; а сад?... *Az ebatta!* нема ни пас зашта да га ухвати... (Исто: 209).

Мађари немају милости и малодушна су нација:

Маџар није никад великодушан! А милостив је само онда кад у победиоца милости тражи... (Јакшић 1978в: 265).

Из свега наведеног следи логичан закључак да су Мађари наши непријатељи: „Зар наша влада не види да су они крви нашој, да су језику нашем непријатељи?...“ (Јакшић 1978в: 281).

Черкезе, Турке, Курде, Мађаре Јакшић је склон да унификује и да их карактеролошки посматра као да су један народ, који са гнушањем и поругом спомиње, приписујући му, по правилу, искључиво негативне особине⁹⁷.

---

⁹⁶ Тематика српског страдања за земљу која ће Србима касније бити одузета и насељена мађарским и немачким дошљацима заступљена је и у приповеци „Спахија“ (Јакшић 1978г: 139-154).

⁹⁷ Да се „сличан сличном радује“, доказују јединство и сарадња „отровног семена јевропских зала“, „несрећне деце пијаног цара“, „природног савеза људскога квара: / Черкеза, Курда, Турка, Маџара!...“, чији дозиви, по Јакшићу, звуче као рика шакала: *Њине су чете!... Зар не чујете / На прагу вашем рику шакала? /*

Тако, на пример, српски добровољац, мајстор Митар, који на лађи „Делиград“ из Београда путује у помоћ православној браћи у Босни и Херцеговини, на питање једног од добровољаца, шта ћемо са Черкезима, иронично одговара да познаје једног Београђанина који је у присним односима са њима, па их треба њему поклонити. Ненавикнути на опscene и еротске стихове песникове, изненађује да ће се томе више од Мађара, обрадовати Мађарице⁹⁸:

*Неће Сара за хусара
Док је Курда и Черкеза,
Док је њини митраљеза –
Неће више, не!*

(Јакшић 1978в: 297-298)

Силовит и контрастан, романтичарски јарких боја, контраста сенке и светла, Јакшић је речима „сликао“ ликове и појаве. Његово уметничко око је успостављало знак једнакости између карактера и појавног лика, а физиономију личности сматрало репрезентом унутрашњег, душевног света. Какав је тај карактер био, видећемо из следећих примера: Мађари су, по правилу, „бесни“, „разуздани“, „крволочни“, „дивљачни“, „горди“, „завидни“, „гњевни“; Јакшић их именује као „тиране“, „гадове“, „глатитеље“, „насилнике“, „угњетаче“, за њих употребљава синтагму „бесомучни Венгри“ (Јакшић 1978в: 253-278, 253), „немилоствиви непријатељи“ (Јакшић 1978в: 14); они су, даље, „мацарски јазавци“ (Јакшић 1978в: 259), „сићушни угњетачи“ (Исто), „подмукли пси“ (Јакшић 1978г: 159-193, 165), „угњетачи слободе и човечанства“ (Јакшић 1978в: 253-278, 260), „угњетачи народности наше, рушитељи слободе човечанске“ (Јакшић 1978г: 159-193, 166), „гладни вуци“ (Јакшић 1978а: 332). „Унуци Монгола“ (Јакшић 1978в: 177-184, 179) „псују грозно, немило“ (Јакшић 1978в: 253-278, 260). Као што се из наведених примера види, црте мађарског карактера до крајности су хиперболисане, дате у апсолутним категоријама, са обавезним негативним предзнаком. Атрибути које Јакшић

Отровно семе јевропских зала, / Несрећну децу пијаног цара, / Природан савез људскога квара: / Черкеза, Курда, Турка, Мацара! (Јакшић 1978а: 177).

⁹⁸ Мађарице су у Јакшићевим приповеткама у више наврата приказане као кокетне и бестидне: тако, на пример, у сведочанствима насловљеним „У Дринском логору“, налазимо следећу реченицу: „Мацарица, дебела, плава а без свакога стида као што може само Мацарица бити“ (Јакшић 1978г: 384). Исто тако, у приповеци „Српско чобанче“ (Јакшић 1978г: 194-254), жене немешких синова, Ферка и Шандора, Пана и Илка, приказане су као кокетне.

Мађарима приписује једнолични су и прилично неинвентивни, вођени једним јединим поривом, да се да одушка себи, искали фрустрација због националне неправде и немогућности да се остваре народна права и да се на једном другом, поетском нивоу, обештети нација.

Далеко су бољи, живописнији и информативнији Јакшићеви описи физиономије Мађара када се налазе у функцији слике карактера, мада су и они засновани на контрастима и до крајности хиперболирани. Опис „мађарско-монголског типа“ код Јакшића налазимо у неколико приповедака: тако, на пример, у приповеци „Милан. Слика из године 1848“ (Јакшић 1978в: 177-184) физички опис жене је у функцији осликавања духовне ружноће мајке која је оставила мужа и дете и пребегла својој браћи. Није случајно што је Јакшић одабрао управо Мађарицу за носиоца овакве улоге, јер је у његовој поетици позиција негативног јунака резервисана управо за њих. То је, дакле,

жена, ружна изгледа; нос прчаст, јабучице и вилице јако развијене, очи сасвим округле, зверске, на први поглед могао си познати онај мађарско-монголски тип... (Исто: 181).

Иако без физичког описа, колико се од слике ове Мађарице разликује слика српске жене, која има људску емпатију за ближњег, и порив мајке да нахрани гладнога и напоји жеднога, без обзира на социјалну, етничку или професионалну разлику:

Много ли ме је пута гладну нахранила, многу ли сам чашу њене комадаре искапила!... А никад ми није, као ове Мађарице, рекла: 'Матора Циганко! Раго! Орцуљо!... Него лепо, по имену: 'Баба Марто!' (Јакшић 1978г: 237),

вели баба-Марта српском чобанину Стевану, приповедајући му каква је била његова мајка, у приповеци „Српско чобанче“ (Јакшић 1978г: 194-254).

Јакшић Мађаре сатанизује, а врхунац његовог антагонизма очитује се у портрету Клинског у приповеци „Рускиња. Приповетка најновијег доба“ (Јакшић 1978г: 1-39), који је и по обличју, и по намерама, али и по ефектима и последицама које његови поступци производе оличење зла, Сатана, Мефистофелес, чорт, отеловљено зло које покреће радњу, доводи до заплета, али на крају страда. Он је оно нововековно хуманизовано зло које је доживело поунатрашњење, које се отелотворило, узело људско обличје, а у Јакшићевом случају, лик Мађара: Клински се

издавао за Руса, а у ствари био је Мађар, што се осим његовог монголског лица и по кривим ногама могло познати; он је, истина, служио у нашим добровољцима, али не да српској ствари користи, него по могућству да јој шкоди: док је по логорима на границама нашим скитао,

пунио је нашим простим војницима уши са турском силом и величином, са њиховим женијалним војводама, за време битке провлачио се кроз најгушће наше редове, вичући кол'ко га грло доноси: 'Ево Турака! јаох, изгибосмо!'... Наравно да су му ребра у таким приликама са српским кундацима врло непријатна познанства чинила; али то му ништа није сметало да и даље не следи цели, којој је своју узвишену мађарску душу посветио: док му напоследку не оцепише педесет батина, па га не отераше... У Београду је још с већим напорима том истом стазом ишао; гледао је да завади Србе и Русе, Бугаре и Црногорце, или обратно; једном речи, свим својим силама трудио се да направи метеж у четама наших добровољаца; па је стога ишао у све механе, у последње ћумезе, на све скупове где су се весели добровољци састајали, наравно да му је и ту више пута и на нос и на уста ударила крв... Чудни су и ти добровољци, ама баш ништа неће да знају за ту мађарску силу! (Јакшић 1978г: 13).

Демонско порекло Клинскога наговештава његова физичка унакаженост која му је надомештена способношћу да се инкорпорира у разне друштвене структуре, међу разне народе, што имплицира познавање језика и лаки прелазак са једног језичког кода на други и једнако упућује на демонску природу поменутог. Као и сам ђаво, он изазива зазор присутних, али се, неким чудом, свуда провлачи и доспева:

– Тако ми светога Николе, кога ми је још покојни деда славио! Оваке наказе још нисам видио!... Ово нити је Рус, ни Србин! Е, баш никаква вера на свету!... Ено, гле! Кривоврат, кривоног, зврљоок, кривоуст!... Ама баш ништа нема, као у други' људи!... И нос му је некако затубаст, па навише заврнут, па јабучице!... Грозно!... Да човек плуне на њега као на жабу, а да се не огреши о душу!

рећи ће болнички стражар за њега (Исто: 9).

Чак и они са којима сарађује не желе превелику блискост са њим, наслућујући његово демонско порекло.

– Е, гле ти, сукин син!... [...] Но, што јест, јест, морам признати да ми се допадеш, иако би се триж'ди прекрстио да те у сну видим... Но, само кад те није православна Русиња родила, па макар био и с ђаволом род!... Дobar си! честит! поуздано момче!... Једино ти манишем: кад те подуже гледим, смучи ми се... (Исто: 24)

На дијаболошку природу поменутог упућује и име којим се Порфиоров обраћа Клинском: „господине Чортићу“, осликовиће га једном приликом (Исто: 31).

Фигура контраста, на којој своје описе заснива Јакшић, нарочито долази до изражаја приликом сучељавања физичке појаве Мађара и Херцеговца:

А тај монголски кепец, са кривим ногама и уфитиљеним брком узалуд звецка својим комендијашким мамузама; забадава окреће шарену доламу на једно раме; пред дивном сликом српскога сокола вавек ће остати нашарани пајаци! до века наказа!... (Јакшић 1978г: 48-49).

Мађарски народ, како га Јакшић представља, није само физички и душевно ружан и нескладан; такви су и продукти његова деловања, куће које прави:

Куће у Фахиду беху као и по осталим маџарским селима већином неокречене; само око прозора види се како је домаћица у својој доброј вољи неколико белих незграпних млазева и бобица са перајицом намазала... Прозори на кућама мали су, а ни на једној кући нема више него само један прозор споља, а један из авлије... То је маџарска архитектура!... Под стрејом виси неколико венаца црвене паприке или големи низови крце дувана; тамо, опет, у авлији ископан је бунар, без икакве ограде, до њега валов, а над њиме се дигао голем ђерам, који по нашем Јовановићу:

– Приликује неком големом комару,

Што маторој земљи крв испија стару

(Јакшић 1978г: 194-195)

У поменутој приповеци, зачудо, налазимо изузетан пример позитивне слике Мађара чобанина, чије физичко стереотипно обличје „правог, коренитог Маџара“ које се по правилу код Јакшића среће крије душевну природу простог и једноставног, рустичног човека, надничара и сиромаша, који социјални положај претпоставља националном и конфесионалном:

Под самом врбом у лепој хладовини наместио се чобанин: лице му је снажно, од сунца опаљено; дебеле округле усне, јаке вилице, испупчене јабучице са округлим, црним очима испод нискога чела, овамо затубасти нос, приказује ти правог, коренитог Маџара! Све је на њему јако: груди, мишићи, руке и ноге; али све скупа је грубо, неотесано, никакве форме, нигде симетрије!... На глави му је мали округао шешир са дубоким ободом околото; био је некад црн, али од сунца, кише, зноја и масти одавна је изгубио боју, те би сад тешко могао погодити, да ли је жуто или је пепељаво? Између кратких гаћа и дебеле, масне кошуље провиди се голо месо; на ногама незграпне чизме, с машћу намазане, а на дебелу маст се прилепила ситна, жута прашина... (Јакшић 1978г: 195).

Груба и неотесана појава мађарског чобанина крије душевног човека, свесног игривости судбине и варљивости онога што сматрамо садашњошћу и стварношћу, вртоглавог и непрестаног кретања:

Видиш, синовче, ми овде у једнога газде служимо, заједно пландујемо, кад дође вихар и грмљава, заједно ми тражимо заклона од кише и непогоде... [...] Другови смо: ја сам чобан, а ти си ми чобанче!... То баш није тако голема разлика, као између нашега спахије и његовога биреша... [...] Од онога хлеба што га ја једем, и ти једеш; а деси л' се у торби мало сланине, ми заједно благујемо!... Оно што сам ја данас, за две три године можеш лако и ти бити!.. (Исто: 197-198).

Иако Мађар, он је пре свега човек, који у зноју лица свога једе тешко зарађени хлеб, чија количина зависи од добре воље немеша, надређених, за које надничу:

А знам их, ту погану багру немешку! Пажљивији су од лисице, а лукавији од змије (Исто: 233).

На први поглед бисмо могли помислити да је Јакшић, напослетку, овим описом решио да пружи руку помирења суседима. Ипак, он није одолео својој навици и пориву да кад год може, унизи мађарски народ. Тек се контрастивним сучељавањем појаве старог

мађарског чобанина и младог српског чобанчета види у којој мери Јакшић српски народ сматра супериорнијим у односу на мађарски:

То чобанче не може бити род старијем чобанину, ни по крви ни по народности; он није Маџар!... Црте на његову лицу много су племенитије, струк танак, покрети еластичнији; његове црне велике очи пре бих могао сравнити са очима поноситога Бедуина, него са овим Маџаром; образи су му дугуљасти, нос правилан, а преко високог глаткога чела пружа се једна бора... Седамнаест година, и већ бора!... Је ли то белега од рођења?... Око усница игра му чудан осмејак?... Таким осмехом се не осмехива младост!... У њему је пуно бола; у очима мушка озбиља, на челу брига старости... (Исто: 197).

Раскорак између Стевана и средине у којој се нашао је двоструки: раскол социјални и национални, који интензивира осећај Другости, сувишности, отуђења:

почео је осећати да је туђин, да нигде свога нема! Хеј, кол'ко би он сигурнији био да је у месту свога рођења, на пространоме хатару свога завичаја! Та онде га сваки жбунић познаваше, а свака 'умка и сваки јендек давао би му довољно заштите!... У његовоме селу не беше човека који му на невољи не би притрчао?... А овде у туђинству, коме да верује? (Исто: 228)

Још једном, као да наслућујемо, у наведеном исказу, личне моменте из живота уметника Јакшића.

Сила мађарске власти, немеша, спахија и властеле била је овде на мети Јакшићеве критике, а социјалне разлике ишле су укорак са националним. Нису, међутим, само Срби страдали од стране Мађара. Дискутабилан је био положај народности, а закони, упркос уставности Двојне монархије, нису функционисали. О томе нас уверава исказ старе Ромкиње:

– Хе, мој брацо, та зар су перзекутори једанпут мога старога Цигу најпре наџацима били, а после са чизмама газили?... Та зар сам га једном полумртва на колима са вашара вукла кући у чергу?... Ал' они веле: тако заповеда закон у слободној Маџарској држави! [...] – Нека пропадне така слобода, заједно са својим законима, по којима силни до смрти газе слабијега! (Исто: 235).

Јован Јовановић Змај о Мађарима

Једна од неприкосновених стаза за зближавање и упознавање два народа јесте преводилачка стаза, којом су кренули многи наши романтичари, а један од најзначајнијих песника-преводилица свога доба био је управо Јован Јовановић Змај. Преводилачким радом са мађарског језика испредао је он танане нити пријатељства и узајамности два

суседна народа које ће надживети немилу време, које позитивном карактеру тих односа није погодновало. Змај је, за разлику од Јакшића, умео да повуче црту између народа и његових представника, актуелне политичке струје и бирократије. Његови преводи истакнутих мађарских поета, као што су Петефи Шандор, Јанош Арањи, или пак Имре Мадач, али и оних чији је допринос развоју мађарске књижевности незнатнији (Јанош Гараиј, Пал Ђулаиј, Калман Тот, Гергељ Цуцор, Емил Абрањиј, Карољ Сас, Михајло Витковић, и др.) утицаће на будући песнички развој потоњих српских књижевника, попут Војислава Илића, Симе Матавуља, и др. (David 1977: 176-177). На овакву врсту културног и уметничког прегалаштва Мађари нису остали равнодушни: један од превођених песника, Јанош Арањ, обавестио је мађарску јавност о покретању сатиричног листа *Змај* у Будиму, 1864. године, а Кишфалудијево друштво (Kisfaludy Társaság)⁹⁹ године 1867. „бира га за члана, а 1889, поводом четрдесете годишњице Змајевог књижевног стваралаштва, приређује свечаност у његову част¹⁰⁰. Универзитет у Будимпешти 1896, пак, даје Змају

---

⁹⁹ Кишфалудијево друштво основано је у Будимпешти 1836. године, у част и славу покојног великана мађарске писане уметничке речи, Кароља Кишфалудија (1788-1830), а у циљу подстрека и очувања мађарске књижевности. Дуги низ година ово удружење било је једна од најугледнијих институција овога типа у Угарској, које је окупљало најзначајније мађарске песнике и писце, и успостављало сарадњу на међународном нивоу. Међу институцијама са којима је сарадња била развијена забележено је и *Српско учено друштво*, које је Кишфалудијевом друштву 1867. године донирало значајан број књига (Видети: Пот 1993: 104). „Делатност угледног мађарског књижевног удружења прекинута је за време Бахова апсолутизма, а дефинитивно је укинута за време стаљинистичке Ракошијеве ере 1952. године“ (Исто). Од године 1866. Кишфалудијево друштво је осим редовних чланова, мађарских књижевних посленика, почело да бира и стране, почасне чланове. Први почасни чланови Кишфалудијевог друштва изабрани су на предлог *Пеиштанског дневника (Pesti Napló)* 1867. године, и представљали су их Антоније Хаџић (који је изабран једногласно) и Јован Јовановић Змај (изабран са једним гласом против).

¹⁰⁰ Након што је изабран за почасног члана Кишфалудијевог друштва, Змај је не само својим преводилачким, већ и песничким радом привлачио пажњу мађарске културне и књижевне јавности, која је са занимањем испратила обележавање четврт века књижевног ангажовања, које је организовано у Новом Саду, 1. новембра 1874. године (Видети: Пот 1993: 106). Петнаест година касније, у славу песника, а на иницијативу будимпештанског друштва, 29. маја 1889, у жеку мађаризације и оспоравања права на националну Другост и властиту индивидуалност народности, и Змајевих сатиричних песама упућених угарској дипломатији, на челу са Коломаном Тисом, кога је беспопштедно излагао песничкој критици, Змају бива организовано обележавање четири деценије књижевног и културног постојања и деловања (Пот 1993: 108). Колико су га Мађари уважавали и поштовали његово залагање на пољу упознавања и повезивања два суседна народа, најбоље говори одломак из писма које му је 16. маја 1889. упућено од стране Кишфалудијевог друштва, а у којем га обавештавају о одлуци да му приреде свечаност поводом четири деценије књижевног рада: „Многопоштовани наш сучлане, [...] Ми у Вама ценимо највернијег, најпозванијег и најодушевљенијег српског тумача наших великих песника: ове песничке заслуге су уједно и мађарске патриотске заслуге које су упознале српску публику с најсветлијим странама Мађара. У првом реду за ове заслуге желимо да се захвалимо Вама, врло поштовани наш сучлане, када Вас с особитим поштовањем молимо да се благоизволите појавити на нашој седници од 29. маја и на банкету који ће се приредити после ње. У име наше заједничке домовине и наших заједничких интереса јесмо с пријатељским поздравом Вама вазда одани“ (Потписници писма су Жолт Бети [Beöthy Zsolt], секретар Кишфалудијева друштва, и Пал Ђулаи

почасни докторат у знак признања за његово литерарно стваралаштво“ (David 1977: 177). Ни Змај, наравно, није остао имун на мађарске утицаје: преведећи са мађарског, усвојио је и у српску књижевност пренео тзв. „мађарски манир“, односно, „мађарски дванаестерац (са цезуром после шестог слога)“ (David 1977: 177), а утицаји Петефија видљиви су у његовој поезији (Исто). Ипак, иако је у науци о књижевности већ уочено да је Шандор Петефи највише утицао на Јакшића од српских романтичара, за његово присуство и утицај на српску књижевност највише је учинио Змај. Он је „највише учинио за рецепцију мађарске књижевности код Срба“ (Ковачек 1993: 8), не само обиљем својих превода са мађарског, личним везама са културним и књижевним посленицима мађарским, већ и везама са институцијама (Кишфалудијевим књижевним друштвом, чији је био члан, као и Будимпештанским универзитетом, чији је почасни доктор наука постао) (Исто). Једнако је запажена и „типолошка блискост његових и мађарских часописа, нарочито хумористичкосатиричних“ (Ковачек 1993: 8).

Змај је јасно умео да повуче линију разграничења између односа који је гајио према мађарском народу и његовим представницима. Имао је он пуно љубави и интересовања за блиске суседе. О томе на најбољи начин сведоче његове речи, упућене Антонију Хацићу, којег, услед болести која га је спречила да у Будимпешту отпутује ради прославе четири деценије књижевног рада, уприличене од стране Кишфалудијевог друштва, моли да га као врстан пријатељ и познавалац његових осећања и ставова, заступа на слављу:

Ти мене познајеш кроз и кроз, но буди 29. маја тучам онога, што смо заједно осећали још као ђаци у Пешти, кад смо душу своју напајали читањем узвишених мађарских песника и сањали о могућности, да ћемо и ми кад-кад бар које зрнце допринети моћи ка процвату опште нам драге домовине. И још смо много штошта сањали, – и ја и данас верујем да се душе Верешмртија, Петефија, Арања, Колом. Тота, Бранка, Његуша, Сарајлије у висини њиховој потпуно разумевају и топло да се грле, па дај боже тога споразума и грљења и нама живима у нашој земаљској низини, у нашем искушењу (РОМС бр. 26.910. Према: Пот 1993: 111).

У наставку дописа Хацићу Змај га упућује на речи Коломана Тота, из 1874. године, који му је, поводом јубилеја, поручио: „што је у два братинска народа покварила политика, то нека исправи појезија, која одржава у љубави онога што остаје вечито лепо“ (Исто: 111-112).

Допис Хацићу Змај окончава екстатичним речима помирења и љубави:

[Gyulai Pál], председник Кишфалудијева друштва. „Писмо се чува у Рукописном одељењу Матице српске. Инв. бр. 26.820“. Цитирано према: Пот 1993: 109-110).

Не могу више – све друго на теби остављам; а у мојем ће срцу и овако у даљини одјекнути, кад у име моје кликнеш: нека живи, нека расте споразум и љубав између свију синова ове многоискушаване земље, а у корист и у срећу драге нам отаџбине (Исто: 112).

На свечаности приређеној Змају у част, завршни говор одржао је председник Кишфалудијевог друштва, који је подсетио на чињеницу да се народи боље разумеју на књижевном, него на политичком пољу. Док их прва неким трајним вредностима, као што су стремљење ка истини и лепоти, спаја, политика их умишљеним и конструисаним несугласицама раздваја.

Змајева прослава окупила је многобројне истакнуте званице из културног и уметничког живота Угарске престонице, како Мађаре, тако и угарске Србе, представнике српских угарских културних институција. Осим тога, и будимпештанске новине показале су велико интересовање за наведени догађај. Змај у својој *Јавној захвалности* мађарском књижевном друштву истиче милину коју су у њему тим поводом изазвала обострана надања, како Срба, тако и Мађара, по питању будућих добросуседских односа. О Мађарима, не једном, он пише као о „братском народу“, а да његово мишљење није било усамљено, види се и на примеру телеграма који је Јован Ђорђевић упутио поводом Змајевог јубилеја Кишфалудијевог друштву:

Слава Кишфалудијеву друштву! Слава слављенику Змају Јовановићу! Дај Боже, да красни цветак данашњег славља уроди још краснијим плодом, трајном слогом и љубављу између оба народа! Дај Боже, да тесногруда политика не поквари, што је несечична поезија засновала! (Ђорђевић 1889: 157, цитирано према: Пот 1993: 114).

О прослави педесетогодишњице Змајевог јубилеја, приређеног у Загребу 1899, Јовану Јовановићу је од стране Универзитета у Будимпешти, где је 1870. завршио студије медицине, уручена почасна титула доктора наука.

На погребу песника, председник Кишфалудијевог удружења, Жолт Бети, истиче Змајев значај за српско песништво и за српско-мађарске односе, на које је трајно утицао својим књижевним ангажовањем, спајајући душе два народа у песништву, што ће им, нада се, бити на спас (Пот 1993: 117).

Упркос томе што је, особито осамдесетих година, јетко и досетљиво критиковао „политику будимпештанске владе против народности, првенствено одредбе против Срба у Угарској“ (Пот 1993: 117), и „својим јетким сатиричним песмама [...] извргавао немилосрдном руглу и самог министра председника Калмана Тису“ (Исто), он је, на

другом једном нивоу, свестан пролазности политичког деловања и измењивости политичких система, иза којих остаје оно што је важније: дела, нови нараштаји, трагови сарадње и међусобних преплетаја уочљиви у културним и материјалним добрима, радио за неке нове људе, који ће доћи, за светлију будућност и једног и другог народа. Дивергенцију коју је умео да успостави и да различитим дискурсима пише о народу и његовим заступницима, уочио је још Јован Скерлић, у тексту објављеном поводом песникове педесетогодишњице (Скерлић 1899: 62-63, цитирано према Пот 1993: 117):

У ражагреној борби са Маџарима он је лепо умео да одвоји званичну, бирократску Маџарску од народа маџарског кога она исто тако дави као и српски народ, и Змај је имао само симпатичне речи за Маџаре

Тако су, на пример, Змајева широкогрудост и алтруизам дошли до изражаја у песми „Сегедин“, испеваној поводом провале насипа и поплаве града. Змај не ликује над несрећом која је житеље Сегедина снашла, већ песмом позива у помоћ и на емпатију са братским мађарским народом. Стихови изражавају наду да ће немио догађај, као што је овај, зближити људе и у невољи их ујединити, и да ће свима служити за наук. (Јовановић-Змај 1933в: 9).

Змајева племенитост и алтруизам нарочито су дошли до изражаја у поетском обраћању „Мађарској академичној омладини у Пешти, Печују ит.д.“ (Јовановић-Змај 1934б: 366-368), у којој песник, упркос осујећеном, неуспелом договору старих, не искључује могућност реализације будућег споразума међу два суседна народа, јер:

Где се могу руке са две стране срести,

Ту су благовести.

Од злопамћа уме да замагли глава,

Има мука којим треба заборав.

Има рана које смртне су без друга, –

Ал' до споразума много је каљуга,

Рекох више него што сам досад смеро,

Занела ме мисо, – жеља – или перо.

Хтедох само рећи: ваше ј' срце младо,

А није га санак ни трулеж савладо.

Напоредо са способношћу да критикује, наруга се или исмеје противника, Змај је умео да прашта и да се нада, да верује, и у томе раскораку леже богатство и лепота његовога бића и певања. Са добрим увидом у прошлост, али навек окренут будућности и омладини којој она припада, са милошћу је гледао на њу, била она српска или мађарска (*У вама је жица што условно гуди:/ Од оваке деце могу бити људи*). Искључивост којом је оцењивао поступке временских мађарских дипломата, Тисе и Андрашија, устукнула је пред младошћу, јер је песник, како сам каже, умео да се стави на њено место, знао је да њено време тек долази, да многе ствари не зна још и није их свесна, јер их није запамтила, а школа их од ње таји:

*Тешко је то доћи до истне чисте,
Ви Кошута младог запамтили нисте.
Судили би боље, ал' вам школа таји
Наук што га дају стари догађаји¹⁰¹.*

(Јовановић Змај 1934б: 366)

Да је човек велик када уме да опрости, поручује Змај есеју „Сентомашка беседа у Новом Саду (На Срећење)“ (Јовановић-Змај 1934в: 268), испеваном у славу места и његових житеља, које су 1849. опљчкали Мађари. Место српског поноса и болних сећања, Сентомаш је примерна српска варош, а његови синови најбољи представници свога рода. Они Мађаре на славље позивају њиховим, мађарским језиком, и тиме не само да им пружају руку помирења, већ, иако у другоразредном положају у Угарској, великодушно и несебично примером показују како се уважава Други, како му се признаје право на народност и на језик у којем се ова потврђује. Величина Сентомашана управо због истакнуте хришћанске врлине праштања бива још изразитија, јер они:

заклопише начас руком ону грдну рану, ону црну успомену која баш Сентомашане највише тиштати мора, – у весељу Србин заборавља, па позваше и браћу Мађаре, њих опет њиним језиком, нек се види да је Србин човек, и да се нико покајати неће ко у Србину пријатеља устражи. Србобранци позваше и браћу Мађаре, њиним језиком, да се види да мисле искрено. Сме ли когод казати да то није српски, да то није лепо (Јовановић-Змај 1934в: 268).

Разочарање и прекор који се осећа у овој песми експлициран је и интензивираним стиховима песме „Сентомаш“ (Јовановић-Змај 1933а: 295-302), којом Змај слави српско

---

¹⁰¹ Често је Змај упирао поглед у минуле догађаје, тражећи у њима упориште за своју увек живу веру у слогу, за коју је веровао да ће да надвлада немило време и актуелне сукобе и трвења (Јовановић-Змај 1934а: 268; Јовановић-Змај 1933е: 58-60).

јединство, војнички и људски подвиг Србобрана, истичући сагрешење Мађара који, не тако давно, нису били Сентомашанима браћа, већ крвни непријатељи. Захтеви Срба су били јасни:

Слобода, српство, Војводина стара,

...они су тражили:

Ил' свету правду, ил' бој на Мађара!

Међутим, иако је на мађарску популацију гледао благонаклоно и са симпатијом, његов правичан и слободарски дух није могао да прећути невоље и неправде које су народностима Угарске, а међу њима и његовом народу наношене од стране угарских власти. Отворено и директно, на хумористичан и саркастичан начин, у бројним својим песмама критиковао је Мађаре због догађаја чији је сведок био, због изневерених идеала народности које су насељавале Угарску и различитих аршина којима се мери и одређује право народних слобода. Чинио је Змај то на свој особен начин, лаким, једноставним стилем и језиком, користећи игру речи, обрте, контрасте, а често и комбинацију речи из различитих језика, како би значењски ефекат у спреси са звучним дошао до изражаја. Тако, на пример, у цртицама чији наслов гласи „Из дечјег света“ (цртица бр. 10), једући проју којом га је понудила поћерка Анка, Змај јој исприча како је добар укус имала проја коју је јео у време свога ђаковања у Халашу, где је учио мађарски. На то ће га Анка запитати, како се на мађарском каже проја? – Мале (*male*), одговори Змај, иза кога ће уследити Анкина довитљива опаска, да је Мађарима све мало (Јовановић-Змај 1934в: 357). На игри речи почива и хумористично-иронични тон песме „Друго је слобода“ (Јовановић-Змај 1934б: 77-78), у којој све мађарске речи имају свој лексички еквивалент у српском језику, осим мађарске лексеме *Szabadság*:

Друго је Szabadság.

А друго слобода¹⁰².

---

¹⁰² Поетске варијације на исту тему налазимо у циклусу песама „У споменицу разним великим и малим људима“, у песми „Онима који се боје слободе“: *Слободе се бојати не треба / Браћо моја драга – / Само ако живи останемо / Од – сабадшага!* (Јовановић-Змај 1934б: 292); као и у песми „Коментар“: *Ти ме фалиш Szabadság. / Као Божји дар, – / Ал' том речи није ми / Разјашињена ствар, / да те боље разумем, / Дај ми коментар! / „Коментар је врло лак: / Смеи бити Мађар!“* (Јовановић-Змај 1934б: 292).

На сличан начин су остварене ефективност и снага стихова из Змајеве „Грађе за мађарски буквар“ (Јовановић-Змај 1934а: 297-333), којима, најчешће, задиркује Мађаре због њихове нескромности, грамзивости, себичности, шовинизма, суровости коју показују према народима са којима деле живот и којима не одобравају основна грађанска права. Ево неких примера:

XXXVII

П с е т о кажу: кућа;

То ће тол'ко рећи,

Да у својој к у ћ и

Можеш живот п с е ћ и.

LXXXII

Покажи му: г в о ж ђ е,

Мађар вели: то је ваи;

– Е на хвала, брате,

Чисто ми је лакше,

Кад сам чуо да је

Барем што год н а ш е!

CLXV

Ми кажемо: п р а в и л о,

Мађар каже: сабаљ.

(Спољни душман не боји се

Од ових с а б а љ а;

Њима с' само своја деца

Секирају како ваља,

Ил' сецкају до богаља.)

Оваквих примера је много¹⁰³, њихова схема је иста, само што мотиви варирају. Мађарима Змај иронично, са горким подсмехом пребацује због псећег живота, на који су

---

¹⁰³ У песми „Априли, ли ли“ (Јовановић-Змај 1934в: 374-377), Змај користи мотив првоаприлске шале како би се подсмехнуо свему што га је дотицало у заједничкој домовини Срба и Мађара: равноправности народа у Угарској, законима који се примењују у њој на Србе (угарске законе који се тичу Срба), толеранцији Мађара према народностима које Угарску настањују, анексији Босне и Херцеговине, оцу Герману, Турцима, Јакову Игњатовићу – „брудеру Јаши“ и субвенцијама које је добијао од актуелне угарске власти, јединству и крвном сродству Хрвата и Срба, актуелном режиму краља Милана у Србији, (не)слози и (не)поверењу, и,

осудили Србе и друге народности у заједничкој домовини (XXXVII), због тежње да себе сматрају лепшим и бољим и све себи да присвајају (LXIV, LXXXII, CXXXVIII, CXL), док другима оспоравају право на опште и основне људске вредности, као што је право на вероисповест (CLXIV), или пак право Срба на Српску Војводину (CVIII). Српска срца су због свега тога охладнела (LXXXIX), садашњост је безизгледна, прошлост је та из које треба да црпемо снагу за побољшање српско-мађарских односа (C), а читав колоплет дешавања угрозио је мађарски понос (CXXV). Упркос томе, Мађари су склони да се „поносито надимају“, наводи Змај у минијатурној песми сачињеној од четири стиха, а заснованој на игри речи у чијем се средишту налази лексема „дим“ (Јовановић-Змај 1933в: 216). У песми „Ја и смрт“ (Јовановић-Змај 1933в: 255-256) песнику на самрти је жао што неће видети *како с' коло мења, / Да не видим обећана / Мађарска поштења*. У истом духу, у поменутој „Грађи за мађарски буквар“, Змај са притајеном насладом пева о Загребу, капиталној вароши хрватској, коју Мађари зову „Заграб“, што изазива алузију на глагол „заграбити“. Паралелизам није случајан: много су Мађари заграбили из хрватске престонице (– *Верујем вам, браци мили, / Ту сте много заграбили*), али их то неће спречити да се по брзом поступку реше онога или оних који им више нису потребни, на шта Змај упозорава Хрвате (LXXVII).

наравно, министру Тиси и његовом односу према Србима и српској цркви. Искази везани за горућа питања и проблеме, или пак оне личности које би могле, односно које би требало да утичу на решавање истих, уместо у одричној, наведени су у потврдној форми, на чијем крају следи припев – *априли, ли, ли!*, као да песник хоће да каже: то би тако било, када бисмо се шалили. Ево неких примера: 1. *Угарска је наша земља, / Ту смо своји сви, / Равноправност овде влада – / Априли, ли, ли!! [...] / Народности све су срећне, / Задовољство ври; / Мађари су толерантни – / Априли, ли, ли!! [...] / 2. Брудер Јаша, ви већ знате – / Живи само од претплате; / Народ српски зна да цени / Његов орган Л и с т н е д е љ н и, / Ал' језици веле зли: / Априли, ли,ли!!! [...] / Благостање свуд се шири, / Србима се Тиса мири, / Српској цркви права даје, / На све стране слободна је, / Задовољни већ су сви – / Априли, ли, ли!!!*. У песми: „Свет је овај позориште“ (Јовановић-Змај 1934в: 418-420), Змај се са горчином и приметним једом дотиче старе теме живота као позориште, и човека као носиоца различитих улога. Његови примери, наравно, политички су и социјално мотивисани. У вези са Мађарима, читамо строфе које се тичу права народности, за коју, када треба издвојити одређена средства, на сцену ступа, по Змајевим речима, „Кир Јања“. Права аутономије упропастили су „Ђаволски записници“, наводи Змај, а: *Кад запиташи: из Пеите / Шта се ново спрема, – / Наћ ћеш „Сплетке“ подоста, / Ал' „Љубави“ нема*. „Опет“: *Опет дошла песма стара – / (Пре је била од Бечара, / А сада је од Маџара) / Ко ме крџан, ком цигара, / Ко ме штикла, коме шара, / Ко ме устав од Маџара, / Ко ме чизма к о м е с а р а* (Јовановић-Змај 1934б: 279).

Недостатак уставом загарантованих слобода и мрак у којем су народности Угарске живеље био је повод за још једну Змајеву песму, чији мотив представља несвакидашњи догађај који је задесио Будим: у питању је ноћна крађа фењера – укупно њих шездесет – *ради бољег мрака* – пакосно додаје песник (Јовановић-Змај 1934б: 356), али у свему овоме, Змај види и *добар знак*:

*Из тога се види
Како тамо горе
У Пешти, Будиму,
И крадљивци сами
За просветом гину.*

Пребацујући Немцима и Мађарима улогу клина у телу „српства балканскога“, Змај их стиховима упозорава на могућност реципроцитета, до којег би могло да дође због особине Срба да брзо усвајају и уче. Уносна позиција клина могла би, пева Змај, Србе да наведе да крену истим путем којим су кренуле две водеће нације у заједничкој држави. Док су Немац и Мађар клин у телу „српства балканскога“, на чему би српство могло да докаже своју клинасту природу? Прво што Змају пада на памет, јесте: дуализам. Још једном Змај на игри речи и изведеничким варијацијама лексеме „клин“ заснива смеховност и идејну снагу поруке коју песма носи:

*„Политичка клин-чорба“
Сомседи се и сад диче
са задатка свога,
Што су, веле, клин у телу
Српства балканскога.*

*Ми Словени то слушајућ'
Верујемо слепо,
Да ј' улога: клином бити –
Нешто врло лепо.*

*Нас и бечки и пештански
Теше дунђерин, –*

Напоследак још можемо

И ми постат клин.

Шта би овај клинак џепџ?

Ја још не знам ни сам.

– Најближа би џепаница

Био - д у а л и з а м...

Лако учи та словенска

Млада нација.

За тај посџ не мања јој

И н к л и н а џ и ј а.

Зато бачи врло луду

Политику тера,

Што нам даје тако лепих

К л и н а с т и х примера.

(Јовановић-Змај 1937: 21-22)

Репресивна политика угарских власти имала је за једну у низу последица болан процес однарођавања Змајевих сународника, који је песника нарочито тиштао. Отворен прекор тим поводом упућује Мађарима у истоименој песми „Мађарима“ (Јовановић-Змај 1937: 24-25):

„Мађарима“

Ој Мађари, џентл-роде,

Волите ли ви одроде?

Ако су вам тако мили,

На част вама били!

Правите их у свом јату

И о своме злату. –

*Ако су вам гадни виду,
Немојте их молвати
Ни на нашем зиду,
Јер од хуља и одрода
Може постат мода, –
А на вас ће куга прећи,
То је обичај, –
Ал' онда се залуд јечи:
Јај де фај!*

О замаху који је ова појава добила међу српским живљем у Угарској, читамо у песми „Постепено“ (Јовановић-Змај 1934в: 432):

*Најпре Јаша буде Јакоб,
Кб и Јован – Јанош.
П' онда попа буде поп,
А затим плебанош.*

*Међутим су наше ћерке
постале клостерке.*

*Проте уче како с' греши,
Па постају, ешпереши.*

*Напоследку ни владика
Неће бити глуп,
Па ево га данас, сутра
Постаће бискуп.*

Из Змајевих стихова је видљиво то да процес однарођавања није текао једнако у свим слојевима и структурама народним. Грађански слој је, више него прост народ, био склон да се „покондири“, да обичаје који му не пристају и којима није вичан усвоји као своје, да се приклони туђем језику и вери. У цртици „Из дечјег живота“ бр. 7, Змај пише о својем путовању паробродом из Новог Сада у Пешту. Приликом путовања попут овог и

кад год би био у прилици да борави са народом из различитих крајева, прича Змај, радо је ослушкивао разговоре, „пазарећи“ понеку пословицу, израз, карактеристичну лексику... Поред Змаја је том приликом стајала једна проста жена из Стапара, са синчићем по имену Стеван: [спационирао Ј. Ј. Змај] „Неки познаник ослови то дете рекавши му: 'Шта радиш, Пишта?' – На то ће друга Стапарка (опет проста жена) оној првој: 'А што ти, болна, трпиш, да ти дете зову Пиштом, п и ш т а л о т и срце материно?'“ (Јовановић-Змај 1934в: 304).

Питање образовања нарочито је занимало Змаја, као човека који је у будућим нараштајима видео наду не само за Србе, већ и за човечанство уопште. Постулати и вредности на којима се новодолазећи одгајају темељи су људског друштва. За Србе је битно да они буду васпитани тако да не буду егоисти, али ни подриваоци, нити издајници рода, читамо у песми „Одгајање, васпитање, однеговање“ (Јовановић-Змај 1934в: 384-385). Ако је једини избор који гарантује узорно и примерно васпитање девојака оно које ће стећи у клостеру, онда је, сматра Змај, боље остати без васпита:

*Тумарамо, тамо, амо,
Само, само да дознамо
Како ћемо кћери наше
Ми да васпитамо.
„Угуан, то је лако знати,
У клостер их ваља слати“.
– Чујте, дувне, ко васпита?
– Боље ј' остат без васпита.*

Како би истакао сву накарадност одрицања од властитог идентитета, Змај је често тражио примере у животињском свету, који човеку, као мисаоном бићу, коме ум често не служи на част, већ га неком искривљеном логиком води у пропаст, претпоставља као узор, како би још више истакао изопаченост људског понашања. Змај, тако, тражи примере у свету фауне, како би нагласио неприродност односа и релација које виђа у српском друштву: кокошку која шаље своју пилад у клостер лисицама; итд. (Јовановић-Змај 1934в:

386-387). Мотив слања српских кћери у клостер чест је у Јована Јовановића¹⁰⁴, као и осуда мађаронства¹⁰⁵.

У прилогу „Пред стопедесетгодишњицу рођења Јакова Игњатовића“, Живан Милисавац (Милисавац 1974: 69-72), наимае, указује на стигматизацију књижевника због његове доследне привржености мађарској страни и политике сарадње и преговора, коју је заступао, на своју штету, чак и у доба када је Милетићева странка идејно одступила од политике владајућег мађарског режима, што је уследило након Аустро-угарске нагодбе, 1867. године. Ни тада, а ни пре тога, током револуционарне 1848/49. године он се није супротставио званичној мађарској политици, што му је, упркос несумњивим и неспорним књижевним заслугама, нанело, као заслужном културном раднику и интелектуалцу, велику штету и дискредитацију у морално-политичком смислу од стране својих сународника, најпре савременика, а потом и нараштаја који ће доћи. Тако се Игњатовићу, пише Милисавац, српски народ није одужио обележавањем ниједне веће годишњице, док је прославу пола века књижевног рада коју је Матица српска намеравала да обележи, писац одбио, „наводећи, са не малом иронијом, да он ње није достојан“ (Милисавац 1974: 69). Утицај суда времена и савременика на оцену дела и личности песника и уметника видимо и из овог примера. Змај, као заклето милетићевац, узимао је на зуб Јакова Игњатовића кад год би му се за то пружила прилика¹⁰⁶ и делом је и заслужан за суд који је

---

¹⁰⁴ Исто то, у песми „Пробе пера. Други део. III Како сам ја награбуо“ (Јовановић-Змај 1934б: 131-132): *Питао сам Српкињицу / Из клостера мађарскога: / Реци-дер ми, душо моја, / А тако ти жива Бога, / Волиш ли ти српски говор / Српске речи, / Да л' и теби српски језик / Мило звечи? / Српкињица климну главом / Као мали миш, / Па ми рече, па ми рече: / „Igenis!“*

¹⁰⁵ Видети следеће песме на ту тему: „Именолошке ситнице“ I део. (Јовановић-Змај 1934б: 171): XVII, LII, „Радост дедина“ (Јовановић-Змај 1934б: 313): *Узб деда свог унука, / Мет'но га на крило, / Па га пита: Знаш ли шта је / На Косову било? / Добро ћаче даде чути / Свој гласак умилни: / „Nagy-arókat, hát te nem tudsz / Magyarul beszélni!?”*, „Ода 'Lelkészt úr'-у (у четири језика)“ (Јовановић-Змај 1934б: 371-372).

¹⁰⁶ Тако, на пример, песма „Слуга сам понизан“ (Јовановић-Змај 1933г: 129-130) има припев: *Слуга сам понизан / господине Тисо*. У песми „Здравом ветру“ (Јовановић-Змај 1933г: 130-131), Змај поздравља здрав ветар, ветар промене, који ће отрести увело и труло лишће, кужно лишће: *Недељни, Гласник: Мај волемо – ал' и њега / Жртвоваће свако рад – / Ако ће га да замени / Тако красан – листопад* (Јовановић-Змај 1933г: 131); „Знате л', браћо, шта“ (Јовановић-Змај 1933г: 131-132): *Знате л', браћо, шта!? / – Кад већ побó није чист, / Пљун'мо и ми на тај лист, / Пљун'мо на тај лист!* (Јовановић-Змај 1933г: 131); „Србин' и његова права“ (Јовановић-Змај 1933г: 133-134): Змај у овој песми оштро прозива Јакова Игњатовића, као симпатизера Коломана Тисе и уживаоца субвенција мађарске владе (од 1879. до 1882. године мађарска власт је, тврди се, финансирала новосадски „Недељни лист“, који је објављивао Јаков Игњатовић). Песма је написана у потенцијалу (свака строфа почиње анафором: *кад би*, и има рефрен: *'Србин' Јаша рекао би*), између којих се, од строфе до строфе, ређају различити могући и немогући Тисини искази и поступци, или ситуације у којима би могао да се нађе. Песма има за циљ исмевање, дискредитацију Јакова Игњатовића као

писца пратио. Тако га је, на пример, Скерлић назвао „маџароном“ (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ 2002: 25), а у студији *Јаков Игњатовић* писао је о њему као о уживаоцу субвенција које су му одобравале мађарске власти.

На истој линији Змајеве осуде као и „брудер Јаша“ нашли су се представници угарског режима, дипломатски челници Змајевог доба, гроф Ђула Андраши и Коломан Тиса. Експлицитно и директно, Змај критикује Андрашијеву политику и дипломатске поступке за које тврди да неће донети добра народима заједничке државе, направиће им само трошак (Јовановић-Змај 1934в: 371-373). Словенство је превелик залог за Андрашија, упозорава га Змај. Полазећи од Андрашијевог персонификованог поређења једног великог народа са змијом чија је глава у Босни, а реп у Златноме Прагу, Змај га опомиње на чињеницу да се тело тог народа креће по Мађарорсагу и да би покушај да му стане на реп, будући да му на глави (у Босни) једном ногом већ стоји, могао да доведе до тога да се раскречи, *Јер је змија велика / А Андраши мали* (Јовановић-Змај 1934б: 356). Српство је усијана, неуобличена маса, чији подземни вулкани пет векова непрекидно тињају. Ипак, она не треба моделатора, јер је човек грешан, што и плодове његовог прегалаштва чини несавршеним. Са друге стране, кристал се обликује сам, под

придворног слуге режима, издајника рода (што се и експлицира навођењем имена народа којем дотични припада, али под наводницима), стигматизацију онога који своју народност и људску част продаје за новац. На све што би Тиса учинио или помислио, „Србин“ Јаша би реаговао са одушевљењем и уважавањем, одобравањем, све док не би: *Ударила каква суша / И на куче и на маче, / И у касе диспоњаче, / Па у њима понестало / И бело и жуто, – / Шта би онда брудер Јаша? – Онда би ућутô.* (Јовановић-Змај 1933г: 133-134). Ни у песми „Ђурковић“ Змај Јашу Игњатовића не оставља на миру (Јовановић-Змај 1933г: 164-166): иронично га назива Србином и српским сином, *'Нашег доба' белим крином*, мирођијом у свакој чорби која се готови Србима, присталицом напредњака и уживаоцем субвенција, симпатизером Анђелића, носиоцем Ордена светог Саве (одликовао га је краљ Милан 1888. године): *Ја тај орден гладим често, / Да би с' њега пенô нестô, / Пенô светог Саве, / Светитељске главе*; сматра га човеком који за узор и као претпостављеног има „Пресу“ (*'Pressa' ми је Hauptquartier*). Змај га окривљује и прозива што је он, такав, одрођен од српства, био посланик за Велики Бечкерек у Угарском сабору 1861. и 1864. године и говорио у име Срба. Сваки корак, сваки поступак Игњатовићев био је посматран и строго оцењиван: *Пре се нисам врбовô / Пређе нисам србовô / Јер ми је тек сад капабл / Да је то рентабл.* По Змају, све то, до сада наведено, само је вид сјајне забаве за Игњатовића: вративши се кући, он се пружа на диван и смеје се на сав глас: „Ist das nicht ein saubrer Spass!!!“ (Јовановић-Змај 1933г: 164-166). На исту тему, и са једнаким приговорима испевани су и Змајеви стихови у „Грађи за мађарски буквар“ (Јовановић-Змај 1934а: 297-333): XXXVI, LXI, LXIII. У „Именолошким ситницама“ I део (Јовановић-Змај 1934б) „Натписи и ситнице“, „О не ком новинару“: *За некога новинара / Веле: И м а д а р а / И ја велим има, / И то – од Мађара.* (Јовановић-Змај 1934б: 247). Исто тако: „Ситнице за гладнице и жеднице“, „Ј е д н о м у р е д н и к у“ / *Тиса вода хладна / Нашила себи жедна сина, / Макар да је Тиса в о д а, / Ипак теби даје – вина* (Јовановић-Змај 1934б: 255).

покровитељством божанске, безгрешне руке. Српство је попут кристала, треба га оставити да се само кристалише до савршеног облика: *Јест, Андраши, храно / Српство ј' усијано. / Ништит' не треба више, / Већ да с' кристалише. / Ал' ако си сувише / Јогунаст на делу, / Ти забављај руке / У ту масу врелу* (Јовановић-Змај 1937: 17-18).

Угарскога министра Коломана Тису Змај такође није штедео: након што га је представио као „срећног, мудрог и смелог“ државника-реформатора, песник прави коперникански обрт и у стиховима пуним ироније додаје: *И мене је реформирô / Како – није хтео* (Јовановић-Змај 1934б: 310). Поводом карикатуре коју је донео *Борисемјанков*, мађарски шаљиви лист, где је овај приказан како левом руком држи једног премршаваог хрта, а другом маказе, којима мало-помало хрту крати реп, Змај је испевао песму „Слика и прилика“ (Јовановић-Змај 1934б: 364-366). Хрт представља некадашње жупаније, стубове некадашње уставности, за које је и Костић тврдио да представљају траг словенског утицаја на друштвени живот и уређење Мађара, а које полако нестају. За његове владавине, Србима у Угарској су ускраћена основна људска права (*Ако је то истина, / Да ми нисмо криви, / Што у земљи Угарској / Смемо бити живи; Ако је то истина, / Што нам ране знаду, / Да нам овде србински / Живети не даду; Ако ј' ипак истина / Да Тисина ера / Само српски одрођај у мађарство смера*) (Јовановић-Змај 1933г: 147-148), што Змај вешто потцртава анафором иза које, у свакој строфи, следи неко од закинутих права српског народа. Тиса до власти долази куповином гласова, а држе га Италијани (Јовановић-Змај 1937: 35-36), док се у песми „У Дуету“ (Јовановић-Змај 1934б: 368-369), песник подсмева слепом послушништву наше дипломатије и утицају који има на Илију Гарашанина. За Гарашанинову поданичку приврженост и одушевљени, једнолични припев „И ја!“, који, попут еха, прати сваку Тисину бестидну и осиюну изјаву и слива се, на концу, у једно дугачко „И – ја! И – ја! И – ја! И – ја!“ Змај (опет) налази пандан у животињком свету, како би још више нагласио накарадност и нискост оваквог понашања, постоветивши га са њакањем магарца.

Још оштријим речима обраћа се полицији, коју види као поткупљиви инструмент владајућег естаблишмента, извршни орган власти, дискутабилног, двоструког морала и двоструких аршина којима мери преступе и понашање грађана, што у њему изазива гађење и оштру осуду. Исцртавајући профил угарске полиције у оштрим контрастима, он

их терети за сурово понашање према представницима народности чији је узрок најчешће етничка припадност појединца, а повод безначајан (*То су они полицаји / Што развију храброст марску, / Кад улицом когод пева / Какву песму (немацарску) [...] То је рука којом Пешта / Немацарске главе кризма. / То су оне фине гљиве / На ђубрету шовинизма*), док на много теже преступе жмуре: *То су они будни лави / Пред којима с' поште краду, – / А миришу на помаду / Кад се ставе у параду. [...] То су они ловци чили / Што хватају птице беле, / А јастребе не да требе, / Већ с карташи профит деле* (Јовановић Змај 1934в: 335-336).

Ни мађарско правосуђе није заобишла оштрица Змајевог пера. Беспощедна борба угарских власти против Светозара Милетића и суђење 1872. поводом штампарске грешке, када је, уместо њега, у затвору у Вацу осамнаест месеци провео Стеван В. Поповић, провоцирају на реакцију песника Змаја, који тим поводом „удара на мађарско правосуђе, називајући богињу правде судопером мађарске политичке кухиње“ (Милисавац 1983: 21):

*Дивна негда богиња – и ћерка богова –
Сад проливаш помије мађарских судова.*

(Јовановић Змај 1933б: 228)

Због три боје: црвене, беле, плаве, (*Р у м е н-у с т а, лице б е л о, / А око се п л а -в и*), Мађари никада неће волети богињу правде, Минерву, пише Змај у песми „Минерви“ (Јовановић-Змај 1937: 150). То је, наиме, боје заставе Кнежевине Србије, које су дефинисане још Сретењским уставом 1835. године. О застави ових боја, изборима и угроженим правима Срба пева и Костић у песми „Сужњи“ (Костић 1989а: 297-299), која може да буде кључ за читање Змајеве песме.

Мађарска штампа (*Реформа, Пестер Лојд, Пешти наplo*) била је стална мета наших песника романтичара. Тако се, на пример, Змај руга плаћеничком, режимском новинарству у песми „Преса“:

*Ономад нам телеграф
Ову новост лупи:
Стара ј' П р е с а на продају –
Ко ће да је купи?
– Није ништа ново,*

*Пресо наша мила,
Кад ти јоште ниси
На продају била?!*

(Јовановић-Змај 1934б: 291)

Није редак био случај да се у мађарској штампи могао наћи острашћен, интенционално шовинистички новинарски чланак на тему народности, што Змаја наводи на помисао да се његов аутор најео бунике, пре него што је написао овакав текст. Ипак, племенита и широкогруда природа Јована Јовановића није упала у замку да читав мађарски народ поистовети са режимом и режимском штампом, као једним од инструмената његова деловања, тако да у овој песми још једном налазимо потврду за симпатије које је Змај гајио према суседном народу. Он критички гледа на појаву једног оваквог чланка, свестан да у сваком народу има и добрих, и лоших људи:

*Али не – немојте читати Н а п л о в а,
Ваљда има јоште и других синова
У народу који лепа својства красе,
И који ће с' дуго морат борит за се,
И коме ће требат браће и другова –*

Ти ће ваљда сами презрети Н а п л о в а.

(Јовановић-Змај 1937: 26-28)

Један од најбољих мађарских синова, гроф Иштван Сечењи, добио је, осим споменика од туча, који му је, уз велику помпу, дигла двадесет година након смрти пештанска влада, како би, по речима Живана Милисавца, оправдала „назадну политику“ коју је годинама водила (Милисавец 1983: 48), и поетски споменик, који му је наш песник подигао песмом „Сечењију, ал' не оном од туча, – већ оном од крви, меса и духа“ (Јовановић-Змај 1933е: 371-372). Змај га представља као мислиоца демократских опредељења, дарезљивог грофа који је жртвовао *куле блага / за просвету, за науку*, човека доброг срца и великог, пророчанског духа. Времена су се променила и идеали које је

заговарао гроф Сечењи нису више актуелни. На свечаности организованој њему у част нису сви народи добродошли:

*А ми Срби из тишине,
Из негдање Војводине,
Ми пасторци, пепељуге
Наше мајке домовине, –
На свечаност ми не смемо,
Тек провирујемо.
Ал' и ми смо голе главе
Кад се дела твоја славе,
Јер си први кој' си настоб
Да из крила рода твога*

„Искорениш азијатство!“

Да је било среће да Сечењи доврши своје дело, били би шири венци и лепше цвеће уплетени њему у част, а у заједничкој домовини не би било пасторака и пепељуга, пева Змај који, као хуманиста, не може а да не жали над скученошћу и ограниченошћу људских видика, над кршењем основних људских права, над острашћеношћу пред којом узмичу љубав, уважавање и праштање.

Лаза Костић о Мађарима

Сличан концепт пр(е)оцењивања српско-мађарских односа и мађарског народа у контексту наведених догађаја 19. века заговарао је и Лаза Костић. И он је, као и Змај, у Мађарима видео потенцијалне сараднике и саборце у борби за слободу, равноправност и једнак положај свих народа, али је, за разлику од Змаја, који се надао и призивао будуће помирење суседа, његову руку пријатељства пратила условна речца „ако“, о чему ће касније бити речи. Он ће на хоризонталној линији Другости Мађаре претпоставити Немцима и представити их као Србима ближе од немачког народа. Немци су, видели смо по Костићевом писању, господствен народ, владајући, склон наметању своје националне индивидуалности, и то је чинилац који успоставља знак једнакости између њих и Турака.

И једни и други су у замаху ширења своје моћи и увећавања својих права чинили то науштрб других, мањих народа и њихових права. Зато ће Костић у трагедији *Пера Сегединац* (Костић 1989в, 159-276) рећи:

*Господством нас је тров'о Цариград,
господством сад зар да нас трује Беч?*

(Исто: 172)

За разлику од Немаца, код којих, и поред припадности индоевропској породици народа (за разлику од Мађара, који припадају угрофинској породици), те неспорног доприноса промоцији нашег усменог песништва у свету, српски романтичари не налазе потенцијал за успостављање блиских и поверљивих односа са нашим народом, Мађари га, упркос генеалошким разликама, поседују, захваљујући другоразредном статусу у Двојној монархији, у односу на немачко племе. Као и ми, као и словенска нација, и Мађари су угрожени немштином и њеним распрострањем: немачки живаљ се, пише Костић и прилогу „Которски затон и – Суецки прокоп“ (1990б: 134-139), „неоткидно угризо у више друштвене кругове па чак и у научну књижевност баш и самих Мађара“ (Исто, 135), „у алијансији немачко-мађарској немачки живаљ [је] духом надвладао“ (Костић 1990б: 136) и у свему је претекао мађарско племе¹⁰⁷. Начело *народности*, као једно од водећих начела онога времена, на чијем темељу је вођена борба за национална права и независност, која је у једно време представљала спојну карику између Срба и Мађара, била је довољан разлог да се они виде као ближи од Немаца, против којих је борба у први мах вођена. Вештачки успостављено сродство између Срба и Мађара, отеловљено именицом *сусед*, било је политички мотивисано, вођено тренутним народним интересима, било је, дакле, сродство *по избору*. Избор Мађара за суседе имао је још један разлог: њих Костић доживљава као својеврсну тампон-зону између Немаца и Словена:

има једно омање племе у Јевропи, баш у средини између немачког и словенског живља, растављајући особито нас јужне Словене од последњега, племе које је примило у себе понешто и од једног и од другог елемента па ипак је по својој основи једнако различно од оба суседна живља, нити би имало право, животног повода прикључити се у великој борби између њих било једној било другој страни. Томе племену као да је намењено да буде у великом судару својих суседа оно што је она лађарска лопта од кудеље или трица што се подмеће на ономе месту где ће се сударити захуктана лађа са баирском станицом, да се сударац ублажи. То утутнуто племе, то политичко 'междуметије', то је Мађарство (Костић 1990б: 145).

---

¹⁰⁷ Супериорност немачког живља над мађарским Костић уочава и у „безобзирној централистичкој тежњи угарске владе“ (Костић 1990б: 136), као и у „неодољивом страху од Словенства“ (Исто).

Читава историја мађарства, пише даље Костић, историја је љуљања између Истока и Запада, између словенског и немачког народа. Словенски утицај доминантан је до 19. века, и то на пољу политике, просвете и друштвености¹⁰⁸, док западни, особито немачки утицај, врло рано запоседа „највише врхове државног живота, (...) двор и цркву“ (Исто: 146), и одатле почиње да се спушта у народ. Утицај немачког живља на мађарски народ, изразит у времену након турских ратова и услед војне помоћи са Запада, био је испрва успостављен „у друштвеном животу правном установом донација, тог пространог канала којим је двор свакојаке своје верне обилно уводио у властелу“ (Исто: 146). Након тога је „поплава немачке књиге“ присилила језик „да се у науци и књижевности ропски покори немачком кроју не само по облику реченица, већ и по мислима“ (Исто), чему су одолели једино песништво, захваљујући песнику Петефију, и донекле разговорни језик, и тако се немачки утицај материјализовао и на просветном плану. У најновије доба је, пише Костић, дошло до ширења немачког утицаја и у политичком животу Мађара, укидањем словенске институције жупанија.

Такав положај мађарског народа, за Србе је срећна околност, јер ће се немачка сила најпре морати постарати да савлада мађарски комад, како би се свом жестином обрушила на Србе, пише Костић. Отуда је поверење које је Костић указивао Мађарима било условне природе, поверење са резервом и са нужном дозом опреза¹⁰⁹. Тај услов односио се на доследност свемађарског народног отпора немачком утицају:

---

¹⁰⁸ На пољу политике Костић словенски утицај/начело види у мађарском Уставу и правној институцији жупанија, која је словенског порекла; у просветном „у језику, што им је сав начичкан словенским речима и за најобичније ствари у свакидашњем животу“ (Исто: 145); а у друштвеном животу у присуству старе властеле, „која је готово сва из реда словенског порекла, у које има таман толико Арпадове крви колико у босанских ага Сулејманове“ (Исто).

¹⁰⁹ Сумњу у доследност мађарских ставова и политике, тежак положај српског народа и крваве исходе буне Костић је описао у трагедији *Пера Сегединац*. *Трагедија у пет чинова из повести народа српског* (Костић 1989в: 159-276). У наставку наводимо примере *pro et contra* ставова који се тичу српско-мађарских преговора и сарадње. Баћањаја: *...јер Мађар је на послу спор и лењ / Мађар је створен да господује*, (Исто: 170). Чорба: *Окани се Мађара, човече! / Мађарима је до спахија тек, / јобаћи су то, слуге, робови! / Погледи л' једног лепо спахија, / обдаривши му добро лепу кћер / за прве ноћи право господско, / испустиће ти од милине нож / замахн'о што је њим на спахију / да киван свети надзорников бич, / покајнички ће паст на колена, / целиват ропски господару skut. / Окани се Мађара, ја их знам!* Дијалог који се у наставку драме одвија између Чорбе и Пера Сегединаца дат је у форми теза и контраеза и, са једне стране, одражава Костићеву дуалистичку природу, што је запазио као битну одлику Костићевог певања и мишљења Миодраг Радовић, а са друге неизванстан исход преговора и револуције и неповерење како у цара, тако и у Мађаре. И, док Чорба са подозрењем гледа на савез са Мађарима, и истиче, како је види, њихову поданичку природу, склону да подилази надређеном, Пера Сегединац памти Ракоцијев устанак и устаје у одбрану Мађара: *Мађара ми напречац не куди: / још Ракоцијев памтиш устанак. / У исти мах удружисмо се ми / с крвником*

Но на кобном раскршћу мађарства показа се чему се никаква разумна политика није могла надати: Мађарски геније пође да се загрли с оним противником који га је већ био ухватио за перчин, да би утекао ономе који још није ни руке пружио да га ухвати; повери се старом, извесном, ближем противнику, да утекне новом, неизвесном, даљем. Кад би нам био овде задатак проучавати тај обрт у мађарској политици, могли би извести врло занимљиву, можда јединствену, историјску студију народних заблуда. Доста то да је обрт свршен (Исто: 135-136).

Обрт у мађарској политици наступио је године 1868. године, пише Костић, када је дошло до потписивања Закона о народностима, односно, Закона о „општим пословима“ између Мађара и Немаца, „тог узајамног завештаја између њих, тог политичког testamentum reciprocum-a“ (Костић 1990б: 147-148). Окружени страним народима, свесни да не могу сами, Мађари размишљају прагматично: презревши Словене, које сматрају простацима, лишеним аристократије, уједињују се са Немцима, чиме су „на двоструком профиту“ (Исто: 147), јер су, као прво, Немци „случајно на власти“ (Исто), те ће Мађарима, пише Костић, „бити лакши прелаз од калфе до ортака“ (Исто), а као друго, Мађари рачунају на немачку војну и националну исцрпљеност након битке код Садове, на проблеме које ће имати са својим Словенима, што ће довести до њихове коначне пропасти и мађарског тријумфа, као законитог коалиционог наследника. На прагу осме деценије XIX века назире се уједињење Немаца, које Мађарима не иде у прилог: Костић их упозорава на кобне последице прорачунатости и додворавања Немцима, на њихово источно порекло, на другоразредну позицију коју у Монархији имају, на степен просветног развоја по којем су ближи Словенима, него Немцима. Он им још једном пружа руку помирења, уз следеће услове:

Господо Мађари! Оканите се несрећне ваше речи 'vessünk fátylvolt a multra!' ('Бацимо застор на прошлост!'), немојте више тако, него сећајте се бар прошлости своје! Сетите се да вам је оно доба најсрећније и најславније било кад је у вашем народном животу владао словенски живаљ, органично и ублажајно укрштен са суровим ал' крепким живљем вашег прапорекла! А узмите, напротив, на ум да се све незгоде вашег народа започињу од онда кад сте напустили на ту своју згодну и плодну укрштеност још један трећи укрштај: западну, немачку културу и њене лакоме носиоце! Узмите на ум да вам је много теже сачувати своју самосталност и своје народне особине уз Немце, који су и бројно и политично и просветно далеко јачи од вас, те су вас духовно већ прогутали, - него народ Словена, који вас у просвети нису обишли, те ћете моћи ш њима једним кораком напредовати у народној просвети и у борби за заједничку слободу. Узмите на ум, напоследку, да ваш спас није са западом већ с истоком, сетите се речи вашег Сечењија, сетите се да сте „a kelet pére“ (народ истока)! – Или зар хоћете да утерате у лаж 'највећег Мађара'?

нашим и са њиховим; / робовитости где је више ту? / Зар пасме да је те већ нестало? / Зар преконоћ та изумрла кв? (Исто: 241-242).

Узмите све то на ум, па удесите онако да се може вратити у вашу средину онај човек коме беше суђено да тек у мраку изгнанства дигне застор са светле прошлости свога народа, а кроз њу прочита и тавну будућност.

Кад будете тако учинили, – онда ћемо се разговарати (Костић 1990б: 148-149)¹¹⁰.

Костић ће, нажалост, бити у праву по питању упозорења упућених Мађарима у вези са њиховим другоразредним положајем у немачко-мађарској алијанси и консеквенцама које такав положај може произвести. То су увидели и сами Мађари, пише Костић у чланку „Немци – Маџари – Руси – Крајина“ (Костић 1990б, 180-183), и то они, да иронија буде већа, који су дуализам заговарали, као што је деаковски лист *Реформ*. Поменути мађарски лист упозорава јавност на процес германизације угарске коронарне вароши, који је узео маха. Он је видљив у огласима на немачком језику који се лепе по пештанским улицама, као и у употреби немачког језика на састанцима друштва која издају мађарске листове. Осим поменутог *Реформа*, глас против понемчивања Пеште дигли су још неки мађарски листови, који су, у гневу, оптужили немачке присталице да су „ђитменти, прибеглице“ (Костић 1990б: 182), на шта се Андрашијев „потркуша“, *Унгаршиер Лојд*, у чланку „Германизација Пеште“ јавља примедбом да се и он пише на немачком, „мада се зове 'унгаршиер', па зар је и он ђит-мент?“ (Исто: 182).

Ни један, вели, народ не може постојати који нема културнога и светског историјског значаја. Јесу ли Маџари такав народ, о том не разговара. А што има, вели даље, дружина које издају 'маџарске' листове а говоре немачки, на то да се не треба срдити, већ још да се радујете што има немачких дружина које су тако милостиве те издају 'маџарске' новине (Исто: 182).

Костић ово сматра поругом и срамотом „стармале маџарске просвете и народног поноса маџарског“, будући да су у том чину осуде германизације најгрлатији управо они који су за поменуто коалицију заслужни, који су дуализам заговарали:

Дакле већ је догорело до ноката! Већ и она странка која је створила овај дуализам, која је на сва уста викала да је једини спас маџарског народа у тој свези са осталом Аустријом, која се из петњи жила упињала да у својој земаљској другарки оснажи немачки живаљ на штету Словенства, од кога је непрестано страховала: већ и та странка мора и нехотице да исповеди да је на клизавом путу. Ал' у какву пропаст води тај пут и како је близу та пропаст, то као да јој није још ни на крај памети.

И ви се још чудите што се Пешта немчи?! Sancta simplicitas! (Костић 1990б: 182-183).

---

¹¹⁰ Мађари су народ Истока, тврдио је Костић, и од трагова свога прапорекла не могу да побегну. Овакав Костићев став видљив је и из следеће његове тврдње: „Мађарска пасма није за море; она ће по широким пустарам рађати најбоље кочише и хусаре, ал' на мору возаре – никад!“; вели Костић за Мађаре у прилогу „Которски затон и – Суецки прокоп“ (Костић 1990б: 134-139, 138). Блискост са словенским народима одражава пољска пословица: 'Венгер, Пољак, два браћански, И до сабљи и до шкланки' (Мађар, Пољак, два су брата, И од чаше и од рата).

Помало злурадо и са притајеном насладом Костић пише о „радостима и жалостима великог маџарства“, у оквиру „Политичког прегледа“ (Костић 1990д: 36). Оно прво тиче се оснивања друштва за „*ширење маџарског језика*“ (подвукао: Л. К.). Оно друго, пак, изазвано је чињеницом да се покретачи тог друштва и они чија је мисија да тај језик шире зову Н. Павловић, Ј. Фрејзлер и Адолф Клуг. У одбрану маџарског језика устају управо они, од којих је дух маџарства највише зазирао и којима се најжешће супротстављао. Костић иронично напомиње да величина и слава те победе има да захвали именима покретача (Костић 1990д: 36).

Поводом мајске свечаности *ружине краљице* у Будимпешти, одабране су и предложене са територије читаве Угарске три девојке, „као најљепше и најврсније – Маџарице“, од којих ниједна није маџарског порекла, судећи по имену: у питању су „Терезија *Талер* из Шољмара (18 године), Јелисавета *Циглер* из Верешвара (17 год.) и Варвара *Херман* из Сент-Ивана“ (18 год.) „Та бар су до сад лијепе Маџарице биле на гласу, па зар је и то већ малаксало? – Жалост! – „*Das ist das Loos des Schönen auf der Erde*“ (Костић 1990д: 36).

Реформа се буни против налета германизације, али и против аутономије Војводине, против рацких права: законом ујемчена права Србима „да могу уређивати своје мале школице и црквице“ (Костић 1990б: 190-192), која су, како тврди Костић, била кршена и од саме пештанске Владе, нису била по вољи *Реформином* уредништву. Сремски Маџар би силом хтео да се и у Срему говори маџарски језик и за све му је крива „епархијска скупштина, карловачки сабор, [...] рацка слобода у школи и цркви, томе је крив Милетић!“ (Исто: 191). Не види, међутим, да опасност долази са друге стране, од „преконоћ нађикалог комшије“ (Исто), Немца, који се након победе над Французом намах осилио. Тај Немац има своју продужену руку деловања у државним ортацима Маџара, аустријским Немцима. Пре победе над Французима стање у држави је ишло у корист маџаронства, те је тенденција била да се и немачки елемент помаџари, али се након француско-пруског рата коло окренуло. Осећајући налет немачке моћи, Маџар тражи згоднијег противника, у овом случају Милетића, пише Костић.

Као што смо раније навели, маџарски уплив на след историјских дешавања био је од великог значаја по Словене, особито Србе. Да су којим случајем пристали уз Словене и

групу народа која диже глас за подједнака права свих, борба за тај принцип била би олакшана. Овако су отежали положај и Србима и себи, искусивши сву немилосрдност апсолутистичких монархија и релативност свога положаја и својих избора. Сада би Срби, пише Костић, имали прилике светити се Мађарима, али Срби то не чине. Напротив: они би чак били спремни и да устану у заштиту Мађара,

ал' само под једним условом: кад би било изгледа видети једаред и вас у редовима искрених бораца за општу слободу. Јер у тој би ми нашли тврђа јемства и за свој племенски развој као Срби и Словени, и за личну слободу – достојанство човека; а само тако би се могла отклонити иначе неизбежна пропаст оних славенских племена на које се устремио понемчај да их прогута, а без којих би целокупно Словенство било крње (Костић 1990б: 243).

Прижељкујући и призивајући победу идеје опште слободе над идејом апсолутизма и превласт републиканства над монархизмом, погледа упртог у Француску, Костић предвиђа прелазак духа и идеје слободе и једнакости из Француске, преко Пиринеја чак у Шпанију, као и превласт тога принципа над аутократским. Мађарима тада пророкује тешке дане, јер су се својевољно одрекли идеје слободе, „а задруга апсолутних велесила, што су јој они тако драговољно покорно и лаковерно подишли, као да је прекинула рачун са њима“ (Костић 1990б: 244). Када су Срби у питању, они ће, када наступи време опште слободе, бити између опредељења на чијој ће се једној страни налазити та, а на другој племенска идеја. „Доминација одређене идеје пресудиће којој ћемо се заједници земаља приволети“, наводи Костић (Исто).

Штампа је о проблемима народности у Угарској и спорним политичким питањима писала неистинито, испразно и неуверљиво, на шта Костић, као ни Змај, није остајао индиферентан. Напротив: на писање мађарских листова одговарао је он јетким и саркастичним прилозима: у есеју „Мађарска 'Реформа' и утвора московског рата“ (Костић 1990б: 154-158), Костић се иронично и озлојеђено подсмева тврдњама *Реформе*, званичног листа пештанског сабора, од 19. новембра 1870, да су народности које настањују Монархију једнаке по правима на вероисповест и школовање, и привилегијама у сваком смислу. Народи у Монархији живе у хармоничним односима, пише *Реформа*, и стога их се Мађарсоаг не боји, јер су они слободни грађани, као и сами Мађари, за које Мађарсоаг верује да ће ратовати са њим и за њега, „као што ратоваху ево већ тисућу година“ (Исто: 155). *Реформа* даље пише да су Мађари Влахе ослободили од епархија, да су им даровали митрополију и црквену самоуправу, Србима „привилеђије“, Хрватима устав и самоуправу,

а Тотове и Немце начинили слободним грађанима, „као што су и сами“. Костић то цинично исмева. Поводом изјаве да су свим народима дали гаранције да се могу слободно развијати, Костић их иронично моли да не буду толико *скромни* (подвукла Ј. К.) и да слободно наведу све своје заслуге на пољу права народности Угарске, без страха да ће то изгледати као *хвалисање*, које *није* мађарски обичај (подвукла Ј. К.):

Зато допустите да и ми допуномо: Не само да сте свакој народности дали гаранције да се слободно развија, већ сте то чинили и на своју штету: одредисте да се скупштински записници у муниципијама воде мађарски и тиме принудисте друге народности да уче ваш језик, а ви њихова не учите, те тако они, знајући више од вас, престижавају вас у просвети (Исто: 156).

Србима је често упућивана неистинита примедба да су *центрифугални*. Костић ту тврдњу оповргава, истичући чињеницу да Срби не могу ићи од својега центра, јер га још ни немају. Напротив, они су центрипетални, за разлику од Немаца, а особито Мађара, који су

центрифугални, гледајући да се све већма шире на трошак своје околине. Ал' они ту мисле *своје* средиште и веле да се од отога туђимо, и ту имају право. Но ко је томе крив, ми, или тај туђи центрум? (Костић 1990б: 188).

Костић доследно прати извештаје и прилоге мађарских и немачких дневних листова и одговара на њих¹¹¹. Тако се, поводом два чланка, објављена у мађарском дневном листу деаковаца под називом *Пешти наplo*, који је покренут у време мађарског устанка, или мало касније, оглашава прилогом „'Пешти наplo' на Нови Сад“ (Костић 1990б: 220-225). Називајући поменути лист „клепетушом“ и „политичном свакоговицом“ (Исто: 220), Костић чињеницу да такав један лист још увек има читалаца узима као довољну да на основу ње изрекне суд о несумњивој пропасти политичне свести у Мађара. *Пешти наplo* у уводном чланку „Једна реч нашим српским земљацима“ хвали оне народности Монархије које су приступиле деаковској странци (Костић 1990б: 221), и оптужује Милетића за политички активизам, јер, како каже, „путује од села до села,

---

¹¹¹ Костић се доследно обрачунавао са пештанским дневним листом *Пестер Лојд*, чије дописнике назива „бедним пискаралима“ и користи сваку прилику да их оптужи за непрофесионализам и злоупотребу непроверених и лажних информација. Током боравка на Цетињу, у служби књаза Николе а у улози уредника *Гласа Црногорца*, он устаје у заштиту црногорске владајуће лозе и народа, а против неистинитих и малициозних вести (Костић 1990д: 194-198). Њега више од новинара и уредника дневних листова чуди мађарска влада, која остаје индиферентна на овакве појаве, и, упркос законима о слободи штампе, исте не изводи пред суд, макар и не били кажњени (Костић 1990д: 198). Европски образовани народи „из деликатности забрањују нападаје и измишљотине управљене против владоца које му драго државе јевропске“, наводи Костић (Костић 1990д: 198).

говори беседе, буни и наговара људе да се купе око српске заставе“. Циљ му је „да доведе у земаљски сабор српске посланике и ш њима заметак оне народносне клике што је предњица туђинске политике и туђинских интереса у домовини“ (Костић 1990б: 221). Лист угарске Србе подсећа на чињеницу да су најслабија народност у земљи, да им је школска и црквена аутономија дата јер се мислило да ће то ићи на добробит српског народа, а не да ће постати „оружем у рукама једне страсне и безобзирне клике, да поруши унутарњи мир, јачање и развитак домовине“ (Исто: 221-222). Лист их позива да подрже и приђу странци Ференца Деака, а да се ограде од Милетићевог политичког агитовања, као и од политике Србије и младог кнеза. У завршници поменутог чланка наводи се уврежени стереотип о Србима: „Срби су потпаљив, страстан народ, који се фразом лако покрене, ал’ ипак мислимо да неће пречути наших трезвених и разумних речи, већ да ће их озбиљно промислити“ (Костић 1990б: 220-222).

Против Срба редовно се оглашавају „наша господа противници“, жали се Костић у чланку „Исток према Аустроунгарији“ (Костић 1990б: 207-210, 207), „бечка и пештанска немачка клеветала оклепане Андрашијево политике“ (Исто), *Н. сл. Преса и Пестер Лојд* (Исто: 208). „Бечка лија“ (Исто: 209) баца анатему на Нови Сад и на Србију, „а дресирала је и свога пештанског ују у том правцу, те и он је крв и нож на неблагодарну Србију, што се придружује својој браћи у Угарској или, као што нас ти људи обично зову, 'противдржавном живљу'“ (Костић 1990б: 209).

Као једна у низу репресивних мера јавила се и забрана употребе народносних застава. Тим поводом Костић пише песму „Разговор с увученом српском заставом у мађистрату новосадском“ (Костић 1989а: 284-286)¹¹² и оставља сведочанство у облику политичког извештаја под називом „[Интерпелација у мађарском парламенту о забрани народносних застава]“ (Костић 1990б: 267-275). У одговору на интерпелацију заступника

---

¹¹² У њој се доследно понавља рефрен: *Заставо моја, заставо тројна, / свијено срце народа бојна, / зар већ у твојим бојама спава / црвена крвца и крвца плава? / О чему сновиш кад се не њијаш? / Је л' те рођено копље проболо, / те од белине рођене свијаш / самртни покров на тело голо? / Заставо моја, заставо тројна, / свијено срце народа бојна, / о чему сновиш?* Од рефрена до рефрена, песник излаже поетски уобличену историју страдања српског народа, од сјајног времена владавине цара Душана до свога доба, и позива свој народ на отпор, без обзира на његов исход. На исту тему видети и песму „Сужњи“ (Костић 1989а: 297-299): *Та робићеш ми, робити, / и нећеш дићи главе, / а заставе ћу побити / црвене, беле, плаве!*

Хусара у вези са панчевачким избором, гроф Ђула Сапари, министар унутрашњих послова Угарске, оправдава своју наредбу „да се не забране само оне заставе што је на њима грб српског кнеза, већ да се уопште иноземске боје забране“ (Исто: 267) спречавањем њихове злоупотребе, као средства погодног за подстицање „противдржавног и ван државе гравитујућег правца“ (Исто: 270-271). Министар још тврди да је ту своју наредбу засновао „на 21. зак. чл. од 1848. г. који јасно каже које су те народне боје које се смеду употребљавати, и који све друге боје забрањује“ (Исто: 267). Костић, међутим, оповргава његову изјаву тврдњом да је спорна српска застава

истоветна са оном с којом и под којом су се Срби на позиве краља у овој домовини настанили, да помогну ослободити је од ондашњег непријатеља. (*Кретање*). Од оног доба тај грб је грб српске Патријаршије; те боје су боје више муниципија, и истакнуте су као такве при панчевачком избору, а не као боје и грб српског кнеза (Исто: 268).

Костић још наводи и симбол тробојне руже као древни знак грађанства (Исто: 267-268). И Милетић ће, касније, једнако истаћи два столећа дугу традицију употребе спорне српске заставе, коју доживљава као народну, чији су боја и грб „уједно грб и боја заставе српске Патријаршије“, која је „стајала под закриљем Његовог Величанства“, чијој се заштити у вези са питањем о којем се дискутује, Срби и даље надају. Костић такође истиче да није било „спољногравитирајућих тенденција“ током панчевачких избора, па ни приликом истицања спорне заставе, а да се ради о другим намерама угарске владе доказује податак да је осим наведених, новосадска капетанија „узаптила једну српску, са грбом карловачког патријарха снабдевену заставу, која је у орману ондашње српске читаонице лежала“ (Исто: 270-271), да су у панчевачком изборном срезу заплењене и заставе без грба и које чак нису биле ни истакнуте, те да су у Араду и још неким местима заплењене заставе немађарских боја (у Араду, конкретно, српске и романске заставе), које су кориштене искључиво у приватне сврхе. На крају, пита Костић министра унутрашњих послова, Сапарија, „које заставе сматра 'иноземским' и 'страним'“? (Исто).

У „[Говору на седници угарског парламента у расправи о изборној новели]“ (Костић 1990б: 281-291), поводом покушаја ограничења слободе избора, Костић указује на опасности које тај чин обом носи, на пропадање и државе, и народа, који би наметнули таква ограничења. Као пример наводи пример Цезара Октавијана Августа, који је, након што је победио републику, и упркос својој победи, гласао, у знак поштовања према изборном праву, као прост „civis Romanus“ (Костић 1990б: 28). Осим тога, Костић покреће

занимљиву расправу на тему *свој* и *туђ*, када су у питању народности које настањују Монархију, испровоциран изјавом министра унутрашњих послова Угарске, грофа Ђуле Сапарија, који је, као један у низу закона против усвајања изборног права, изјавио да

'Нико не може тврдити о нама да нисмо према народностима туђег језика што у домовини живе довољно праведљиви и предусретљиви били, при свем том не смемо заборавити да имамо неке дужности и према самима себи и т. д.' (Костић 1990б: 285).

Костић упозорава државног министра, с обзиром на његову истакнуту функцију у државној влади, да убудуће обрати пажњу на начин на који апострофира народности Монархије и на тај начин, употребљавајући *mauvais genre*, доприноси продубљивању раздора између народности које настањују исту, потенцирањем осећаја Другости код свих који нису припадници владајућег национа:

Пре свега уљудно молим штованог министра унутарњих послова да не изволи више, када народности разуме, употребљавати речи 'туђи', а када о осталој држави говори 'ми сами'. Ово сваки други посланик може рећи, ал' од једног државног министра је то *mauvais genre*. Код нас није никад обичај, када о саграђанима мађарским говоримо, да их 'туђима' називамо, мада нам по језику нису баш најближи сродници (Исто: 285).

Костић наглашава, не без дозе ироније и донекле провокативно, постојећу симпатију према мађарском народу, коме је српски народ дао „таке мужеве“, као што су „Витковић и Петровић-Петефија“ од песника, а од истакнутих људи у јавном животу наводи Вуковића и Дамјанића. Као спорни моменат за настанак раскола између српског и мађарског живља наводи 1843. годину и спорни закон „који наређиваше да се сви документи јавни и изводи из матрикула на мађарском језику имају издавати“ (Исто). То наводи као главни разлог српске побуне, устанка, а какав је утицај на његов однос према мађарштини и њено прихватање имао овај закон и предстојећа буна, наводи из властитог примера. Рођен у српском шајкашком селу, од родитеља Срба, Костић је од рођења говорио искључиво мађарским језиком¹¹³, који је после буне у потпуности заборавио! (Костић 1990б: 285-286). Костић завршава у духовитом маниру:

Допуштам да са мном није много изгубило мађарство, но ово се могло и са другима догодити, а уосталом ми мали народићи и онако немамо много изгубити. У овом малом примеру лежи велика и стара наука, на коју ви обично не рефлектујете, *peragit tranquilla potestas, quod violenta nequit* (Исто: 286).

---

¹¹³ „Ја сам се родио у чисто српском шајкашком селу: родитељи су ми Срби, и при свем том до моје 7 године не говорих другим до ли мађарским језиком“ (Костић 1990: 285).

У даљем току расправе гроф Кеглевић, по пореклу Бошњак, иначе мађарски магнат, изјављује „да не треба народностима попуштати, јер и онако ништа не помаже“ (Исто: 286), јер се оне, по њему, претварају да су одане отаџбини, све док се не осете довољно сигурним да се преобрате у одметнике који „планове кују о Југо-Славији и Дако-Романији“ (Исто: 286). Поводом законских одредаба, по којима је законодавни и пословни језик средишног изборног одбора искључиво мађарски, дебрецински посланик, са којим је Костић у пештанском Парламенту имао многа трвења и несугласице, навео је пример Америке, тврдећи да и тамо има разних народности, а ипак је једини званични језик енглески. Костић га разуверава да није тако, да поједине државе и општине имају права да као службени користе језик постојеће већине, и додаје: „Изволите нам дати американски устав, па ћемо сви народносни посланици потписати реверс да никада никаквог народносног закона ни права нећемо тражити“ (Костић 1990б: 288). Поредјећи америчку и аустроугарску владу спрам критеријума слободe и државности, Костић истиче спремност америчке владе да зарад идеје слободe жртвује и властиту државност, за разлику од аустроугарских претензија да по цену очувања властите државности угрозе и жртвују народне слободe. Костић напослетку оптужује представнике угарске владе да су конфедерати, а не мале народности, које се боре за своја права.

Историја мађарско-српских неспоразума и разочарања рефлектовала се и на чин избора српскога патријарха у Угарској, који је изазвао велике полемике у јавности, и незадовољство српског јавног мњења. У два наврата ће цар Фрања Јосиф I, којег Костић представља као мудрог и уставног владара, по наговору мађарске владе, поништити одлуку српског сабора и на тај начин оспорити једно од најважнијих уставних права угарских Срба (1874. и 1881. године). Костић је веровао, или је себе и друге, пишући, уверавао, да ће цар, као mudar и уставан владалац, радити у циљу задовољења свих народа над којима влада, па тако и Срба. Точак историје је, међутим, кренуо на другу страну. У овом случају, нису могли сви бити задовољени, па је тас претегао у корист Мађара, којима је цар учинио уступак, јер и они су његов народ, као и Срби, пише Костић (Костић 1990в: 54). Са друге стране, читамо у чланку „[По други пут поништен избор Арсенија Стојковића]“, то је очигледан доказ „зле воље и крајње нерасположености према српскомe народу у Угарској“, који је показала маџарска влада својим саветима круни (цару Фрањи Јосифу I) да „други пут уништи избор Арсенија Стојковића“ (Костић 1990в: 74). Костић

тврди да је „нити је било мудро нити политично да се без нужде, навалице вређају осећаји читавог српског народа у Угарској, да се повреди најосетнија страна његова“. Такву политику Костић именује као „безобзирну политику физичке надмоћности“ (Исто) гнушајући се лицемерног текста који доноси *Пестер Лојд*, у којем се уздижу врлине владике Арсенија Стојковића, штити мађарско министарство, правда се поништење избора вољом цара, и упућују се отворене претње Србима „ако би остали на досадањем путу, тј. ако би се усудили да имају своју вољу“ (Исто: 75). У исто време, *Пестер Лојд* се залаже за Германа Анђелића као поглавара српске цркве.

На жалост, и неки београдски листови нису се преомишљали да раструбе и с ове стране *Лојдову* вест да је Арсеније, при опроштају са народним посланицима, препоручио Германа, бајаги у интересу очувања црквене аутономије. [...] Маџари су за љубав том саможивом Герману задали смртну рану осамдесетогодишњем старцу; за Германову љубав увредили су цео народ српски; Герман је на кантару маџарске правде претегао прекосавско Српство, претегао дугим репом својих досад почињених ненародних дела. Бадава се Маџари сад крију иза владаоца, у уставној земљи владају и одговарају министри а не владаоци (Исто).

Један од у Костићево доба актуелних спорова између мађарске и српске владе тицао се увоза српских свиња и пшенице у Мађарску, који је забрањен, под сумњом да су свиње заражене, а да је пшеница румунског порекла (Костић 1990д: 163-165). Да су наведени разлози фингирани, Костић поткрепљује тврдњом српске владе да свиње нису ни прегледане, јер се види да вагони нису ни отварани, а да у Србији нема румунске пшенице. Узрок овом неспоразуму треба тражити у владавини краља Милана и онеме што је уследило након његове свечане оставке, дана 21. фебруара 1889. године, а то је раскидање спорних и по Србију штетних уговора, који су потписани за време његове владавине. „Нова влада је“, наводи Костић, „прекинула уговор са страним друштвом за српске жељезнице и уговоре са бечком англобанком о монополу дувана и о набавци соли. Прво је друштво било француско, друго је аустријско“ (Костић 1990д: 164). Финансијски кругови у Бечу нису могли да се помире са чињеницом да су изгубили значајно тржиште, као што је српско, те су вршили притисак на своју владу, све док она није стала у њихову заштиту. Костић се нада брзом разрешењу спора, јер ће, у супротном, српска влада морати да одговори реципрочном мером у циљу наношења штете аустријској индустрији, из чега би корист извукли једино Маџари, „иако не задуго. Јер, „како је Маџарска само половина, па још мања половина ћесаревине, било би сувише неприродно кад би се подуже могло

одржати стање у коме би мања половина тражила и налазила своју корист на штету више половине монархије“ (Костић 1990д: 165).

Ово ће, тврди Костић, силно наудити како оним домаћинствима из којих потичу ти производи, јер ће осиромашити, тако и српској државној управи, која ће малаксати. Пратећи и редовно извештавајући српску и црногорску јавност о актуелном спору у вези са увозом свиња и пшенице из Србије, Костић јавно мњење извештава и о неповољним условима разрешења спора, које је српској доставила аустроугарска влада¹¹⁴.

До разрешења поменутог сукоба доћи ће након проширења „Гвоздених врата“ (Демир-капије на Ђердапу) и говора угарског министра унутрашњих послова, грофа Ђуле Сапарија, са којим је Костић улазио у вербални дуел у вези са питањем забране народносних застава у пештанском парламенту (Костић 1990б: 267-275), али и законског ограничења изборног права, у вези са којим је министар немађарске народности у земљи назвао „туђим“ (Костић 1990б: 281-291), што је Костића навело на оштру реплику. Новонастала ситуација намеће употребу другачијег дискурса, који, овај пут, има помирљив, пријатељски тон. Здравца коју тим поводом гроф Сапари изриче потенцира истовестност ситуације у којој се српски и мађарски народ налазио током историјског развоја, а било какве назнаке Другости вешто су избегнуте:

Господо! Проучавајући историју потоњих вјекова, ми налазимо небројених страница које говоре о својскијем односима између Угарске и Србије. Оба војничка народа, ми смо много пута војевали раме уз раме против једног непријатеља, који је тада био наш заједнички непријатељ; исто тако и трговачки односи, уколико их је тада било, бјеху најбољи између обје земље. – Ми смо оба, кроз вјекове, били спријечени те се не могосмо придружити напретку западне цивилизације. Свечаност коју ми светкујемо данас, то је свечаност напретка и цивилизације, и то је уједно потврда да смо се ми трудили и да све чинимо како бисмо накнадили изгубљено вријеме (Костић 1990д: 177).

Пада у очи да Срби грофу више нису „туђ“ народ, мада није реч о угарским, већ о Србима настањеним у Србији. Исто тако, он не потенцира разлике између два народа, већ

---

¹¹⁴ „1. Да се српска влада обвезе да неће издавати увјерење о стању здравља свиња које се извезу дотле док не буде осам дана на одређеном мјесту под надзором ветеринарских органа, а одатле да се само кроз предјеле у којима нема заразе тјерају на извозну станицу.

2. За сваки транспорт свиња треба дотични извођач да набави преко српског конзулата у Пешти или преко аустроугарског у Београду дозволу угарског министарства.

3. Српска влада би се морала обвезати да ће дати гаранције да ће српску границу према увозу румунских свиња строго затворити и да ће у смислу ветеринарне конвенције дати мађарском министарству могућности да те њене мјере контролише“ (Костић 1990д: 175).

акцент ставља на могуће основе заједништва. Након изречене беседе, мађарски министар је наздравио династији Обреновића и пријатељском односу између две земље, као и краљу Александру, пише Костић. Српски министар, председник Владе, генерал Сава Грујић, узвратио је изразима најискренијег пријатељства Србије и наздравио Његовом Величанству цару и краљу Франђи Јосифу.

На овакве министрове речи Костић реагује ускликом „Хвала Богу!“ и присећа се са нескривеном носталгијом минулог доба од којег га дели три деценије, када су се од Пеште до Београда ориле мађарске здравице Србима у част и са одушевљењем се причало о српско-мађарском пријатељству, о мегданима на које су излазили раме уз раме и т. сл. Костић помиње и мађарског глумца Гаврила Егерешу и славу коју је стекао међу српском омладином својом изведбом *Ђурђа Бранковића*, те Мора Јокаија¹¹⁵, који је долазио у Нови Сад са мађарском властелом да ода почаст успомени Саве Текелије (Костић 1990д: 178-179).

Но давно се такве ријечи нијесу чујале из мацарских уста. А ево јутрос, благо нама, чују се на уста највишег доглавника Апостолског Краља Угарске, на уста самога првога министра; то је главом гроф Ђула Сапарија, који напија младоме Краљу Србије, у жељи да се обнови старо пријатељство између Срба и Мацара!

Дај Боже да дође вријеме када ће се спријатељити и најпротивнија племена, а још прије она која имају толико разлога слози и сваком договору као што су та два мала народа те се састадоше ономад на 'Гвозденим вратима', као што су Срби и Мацари (Костић 1990д: 178-179).

Након тога, *Одјек* је јавио, по речима Костића, да је питање о извозу наших свиња у Аустроугарску расправљено и решено у корист Србије. Мађарска влада је одобрила поновни увоз свиња у Аустро-Угарску, уз ограничење да се увози у мањој мери, како се не би претрпале мађарске пијаце (Костић 1990д: 179). Ако Костић није дочекао да два суседна народа стану раме уз раме у борби за општу слободу и равноправност, дочекао је да топле и пријатељске речи о спонама које вежу два народа чује из уста човека који је, деценију и по пре тога¹¹⁶, оспоравао права Срба у Угарској и говорио о њима као о туђинима у властитој земљи. Говор министра унутрашњих послова Угарске, разуме се,

---

¹¹⁵ За разлику од Костића, Јакшић у приповеци „Мале слике за време рата“ (Јакшић 1978в: 279-298) у негативном светлу помиње мађарског књижевника и револуционара Мора Јокаија [Mór Jókai], учесника мађарске револуције 1848. у Пешти, верног присталице Тисине администрације и челног човека Аустроугарске нагодбе из 1867. године.

¹¹⁶ До наведене расправе грофа Ђуле Сапарија и Лазе Костића у угарском парламенту дошло је 1874. године, а до проширења Гвоздене капије и промене грофовог дискурса 1890.

политички је и интересно мотивисан, али је добар показатељ начина на који дипломатија креира стварност, али и слике, које васкрсавају и замиру, заједно са контекстом и концептом који им није подобан¹¹⁷.

За националну судбину и опстанак мађарства на културном пољу незаобилазан је „савез са елементима исте судбине, савез и потпуно измирење мађарског племена са другим народностима“ нагласиће Костић још једном у „[Говору одржаном у пештанском парламенту 9. фебруара (28. јануара) 1875. год.] (Костић 1990б: 292-298), јер он не верује у постојање „опште, идеалне културе“. Уместо ње, постоје индивидуалне, конкретне културе: француска, италијанска, енглеска... Култура није ништа друго, навешће Костић у поменутом говору, „до диван мамак, који је обешен у удицу апсорпције, не би л' ју рибе прогутале“. Оне које су гладне, свакако ће је прогутати, с тим што ће велике рибе моћи и да је сваре, док ће мале завршити као рибарев плен. Костић је у дилеми хоће ли мађарски народ бити велика или мала рибица, али је у једно сигуран: рибареву удицу неће откинути, осим као део целине народа који се боре за исту ствар.

---

¹¹⁷ У вези са тим, осврнућемо се на један пример из тога времена, који показује како места успомена (*lieux de memoire*) постају места заборављања, а не само слике и представе, као нематеријални трагови, већ и материјални остаци некога доба бивају девастирани услед смене идеја и идеологија. У једном у низу политичких прегледа (Костић 1990г: 79-90), Костић приповеда о судбини споменика, подигнутог у част генералу Хенцију, некада поносу нације, учеснику мађарског устанка из 1848, који је погинуо током заузећа Будима, када су од царске војске побуњени Мађари отели овај град. Како пише Костић, на том су споменику урезана имена и осталих учесника у освајању Будима, а међу њима је највише Срба, и „јадних граничара“. За празник Свих светих, од тада па до године 1886, када Костић пише овај чланак, сваке године су се будимпештански официри окупљали на гробљу, око споменика, како би одали почаст њему и свим осталим страдалим учесницима поменутог догађаја. Међутим, од времена када су Мађари дошли на власт у Угарској, тај споменик им је био „трн у оку“, али ни царска војска нити цар лично нису дозвољавали да се уклоне трагови сећања на минулу побуну Мађара. Ипак, у години када је настао Костићев чланак, 21. (8) маја, док се на гробљу одавао годишњи помен жртвама буне, упутили су се будимпештански ђаци и друге присталице такође ка гробљу, како би венцима лука, као знака презира и подсмеха, окитили Хенцијев споменик. У томе их је, међутим, спречила полиција. Након тога, та се гомила упутила ка стану генерала Јанскога, који је одобрио помен на гробљу, са намером да му полуца прозоре. Поводом овог догађаја, председник земаљског сабора, министар Тиса, укорио је ђачке демонстрације примедбом да су „нетактичне и неумесне“, јер, како је рекао, свако има права да се сећа мртвих. Ово је, пише Костић, изазвало незадовољство бечких новина, које ионако нису наклоњене Тиси и Мађарима, те „нијесу задовољне с том изјавом и жељеле би да је ђачка демонстрација одлучније осуђена“ (Костић 1990г: 84). Као епилог читавог догађаја дошло је до уличних демонстрација и сукоба у Будимпешти током којих је утамничено око хиљаду људи, а било је и жртава (Исто: 110). Дошло је и до смена у војсци које су раздражиле Мађаре, као и до покретања питања преуређења војних установа и формирања народне мађарске војске. На то је цар Фрања Јосип лично писао Коломану Тиси да „дух заједничке војске [...] обухвата све народе Монархије“, да је то дух врховног господара војске, да му је циљ извршење дужности, односно одбрана Монархије, и да се у циљу тога мора уздржавати од страначке и било какве друге подељености (Костић 1990г: 171).

Управо стога, као човек који је веровао у просвету, поезију и позориште, као суштаствене за опстанак народног духа и националног идентитета, Костић мађарској влади не може да опрости забрану зидања српског народног позоришта у Новом Саду, за које је на поклон од општине добијено место. Користећи прилику да Мађаре иронично подсети да је и та забрана, вероватно, из пуког милосрђа донета, јер, како ствари стоје, рат са Русијом је на помолу, којој би се Срби, по логици ствари, приклонили, што би резултирало бомбардовањем Новог Сада, приликом којег би српски новац, уложен у зидање позоришта, страдао. Како би их поштедела штете, мађарска влада је решила да им уштеди трошак, пише јетко Костић (Костић 1990б: 156-157)¹¹⁸. Ипак, другом једном приликом, у приказу насталом поводом „Прославе двадесетпетогодишњег глумовања Димитрија Ружића и жене му Драгиње“ (1989б: 299-303), Костић тврди да је позориште, упркос свему, институција народа које се политика Монархије, без обзира на чињеницу колико ради у циљу ограничавања народних слобода Срба, неће тицати, нити ће успети да осујети њен рад.

Сваки државник, и много мањег умног значаја од Коломана Тисе, мора чути и разумјети да ће по успјешну управу народа, и у најнезгоднијим приликама, навијек важити ријеч оног римског императора: 'Panne et circenses' (леба и позоришта)! (Костић 1989б: 300).

Упркос чињеници да је три године био без позоришта, Нови Сад није био лишен позоришне забаве. Осим циркуских гостовања, Италијана са мајмунима, Цигана са медведима, „и других дангубица по невољи“, Нови Сад су походиле и немачке и мађарске путничке дружине, пише Костић у есеју „Зимушње гостовање Српског народног

---

¹¹⁸ Изразити поштовалац позоришне уметности као једног од носилаца народне просвете, Костић није могао олако да пређе преко срамног поступка угарских власти. Још једном ће се осврнути на овај догађај у прилогу „'Ђурађ Бранковић' Кароља Оберњика“ (Костић 1989б: 129-131) у којем о поменутој трагедији пише као о јединој правој мађарској трагедији, чије језгро трагичности представља основна мисао мађарства, без које је јунаково страдање тешко разумљиво (Костић 1989б: 129). Како нас Костић извештава, Бранковићева је кривица и њоме узроковано страдање једино због чињенице да је напустио своје сународнике, Мађаре, и приклонио се Турцима. Са друге стране, чињеница да је своје синове поставио као залог турскоме миру, није представљала олакшавајућу околност. „Што Бранковић није тога чинио од обести већ по невољи, не по навади каквог настраног осећаја већ по ладном разлогу, то се не пита. А шта ће Мађари казати ако после сто година дође какав српски Оберњик па напише трагедију под насловом *Фрања Деак* [...] или *Јулије Андришија*, па узео за основу сујецко путовање и шуровање данашњи Мађара са данашњим Турцима!?“ (Исто) „Неколико дана пре приказа *Ђурађа Бранковића* стигло је решење мађарске владе по коме се не да Новом Саду да уступи српском позоришту оно кућиште које му беше намењено. Управа српског позоришта одговорила је на то приказом *Ђурађа Бранковића!* – иронија беше доста далека, али очевидна, јасна. И публика је разумела ту иронију – кућа беше празна, ужасно празна: Иронија постаде поругом, демонстрацијом“ (Костић 1989б: 130).

позоришта у Новом Саду“ (Костић 1989б: 437-450). Из чланка сазнајемо да нису само Срби нехајни према своме позоришту. Ни Мађари нису особито заинтересовани за „своју народну Талију“ (Костић 1989б: 438), упркос чињеници да јој у помоћ долазе и првакиње мађарске позорнице, „народног позоришта' (Nemzeti színház) у Будапешти“, попут „славне трагеткиње“ Јасај Мари, која, истина, привуче публику, али је то интересовање кратког даха, и спласне по њеном одласку. „Да нема српске публике која се у томе заиста лијепо влада према овладалом племену у држави, по Маџарима новосадским не би ни једна маџарска дружина саставила ни једнога претплатног кола“ (Костић 1989б: 438).

Из Костићевих приказа и есеја сазнајемо и како су бечки Немци видели Мађаре. Наиме, у бечким причама о Мађарима „Мађар навијек смијешно натуца њемачки“, наводи Костић у чланку „Зимушње гостовање Српског народног позоришта у Новом Саду. III *Пресаде*“. Но, „такови се Мађари појављују у бечким шалјивим листовима сваке врсте, ено ти *Kikeriki*, па *Floh*, па *Figaro*, *Wiener Luft*, итд, итд., откако су постали па све до јутрос. То је већ отрцана ствар“ (Костић 1989б: 516).

Умео је Костић да у једној реченици излије сав јед и жуч због незавидне српско-мађарске ситуације. Мозак Мађарâ (особито већине тадашњег пештанског сабора, а нарочито њених новина, *Реформе*) није као у осталог света, пакосно тврди Костић у есеју „Мађарска *Реформа* и утвора московског рата“ (Костић 1990б: 154-158), (зло)употребивши тврдњу једног руског анатома, која се односила на мозак Пољакâ, након покушаја атентата припадника ове нације на цара Александра у Паризу. Костић узима словенску браћу у заштиту, истичући у први план њихову тешку историјску судбину, којом се њихови поступци ако не оправдавају, барем се ублажавају, јер: „ко у неким приликама или неприликама не изгуби памет, тај није ништа ни им'о да изгуби“ (Исто, 154). Та пословица се никако не може применити на Мађаре, додаје Костић, јер је њихова историја другачије текла, те је узрок „необичног састава мозга у те господе“ најбоље тражити „баш у противноме, у ипертрофији од претоварена желудца“ (Исто: 154-155).

Још једном ће се Костић наругати мађарској интелигенцији и просечном интересовању за науку, у приказу насловљеном „'Френолог' од Јустуса“¹¹⁹. Најсмешнија у целој ствари јесте чињеница да је „*Френолога* писао *Мађар*“, у намери да се подсмехне

¹¹⁹ „*Френолог*, шала у 1 радњи, написао Јустус (граф Гејза Зичи), с мађарског превео Александар Сандић, приказана је на нашој позорници 11. априла“ (Костић 1989б: 234-236)

претераној занетости за науком. Грешка је била двострука, наводи Костић: са једне стране, френологија је наука у повоју, а са друге, критика је упућена погрешном народу: „Зар мађарски народ ваља лечити од сувишне науке?“ чуди се Костић (1989б: 235).

За разлику од Срба, Мађаре краси већи патриотизам, што ће резултирати и напретком, односно убрзаним развојем просвете, резигнирано запажа Костић у чланку „Крађа и прекрађа мисли. Једна књижевна саблазан“ (Костић 1990в: 23-27). Овај чланак представља Костићеву интерпретацију једног књижевног скандала, о којем га је известио пријатељ књижевник, који је у лето 1881. боравио у некадашњој Војводини, где је „имао прилику сматрати напредак мађарске просвете и назадак српског духа“ (Костић 1990в: 23). Трагајући за узроком те појаве, стао је ишчитавати дневне мађарске листове и дневну књижевност мађарску, настојећи да сагледа „какви су то умни дивови пред којима неки потомци Доситејеви и Саве Текелије, земљаци Даничићеви и Змајеви, падају на колена“ (Исто: 23). У *Фигетленишегу* (Независност), „у том гласнику најбешње мађарске странке, најжешћих омразника Немаца“, наиђе тај човек, парадоксално, на чланак написан немачким језиком. Лист га је донео (одн. гл. уредник) штампаног двостубачно, са једне стране на немачком, а са друге на мађарском. *Фигетленишег* је ухватио једног од најчувенијих мађарских фељтониста, извесног Агаија, у прекрађи, дословној, од речи до речи, есеја објављеног у шаливом немачком листу *Ук*. Као оригинално дело, Агаи га је на мађарском језику објавио у листу *Magyar Hirlap*. Читајући га, Костићев пријатељ схвати да је исту ствар читао на француском језику. Наслов оригинала гласи *La fausse absence*, а ауторка је Е. Жирарден (Vicomte de Launay). Желећи да буде од помоћи, овај главном уреднику напише писмо у којем га извести о своме открићу, на шта данима и недељама није добио одговор. Разлог томе, је, наводи Костић, национална припадност Костићевог пријатеља, као и чињеница да је добро познат мађарској публици. Осим тога, уредника поменутог листа била је „јамачно и срамота признати да један 'Рац' боље познаје француску књижевност од целе редакције *Фигетленишега*“ (Костић 1990в: 27). Уредник је, без обзира на чињеницу да му је Агаија противник, овога сачувао од још веће бруке, „ал' то је мађарски. Мађар неће никако допустити да му странац, а најмање омрзли 'Рац', ког он сматра за непросвећеног и необразованог, помогне у борби са противником, ако је тај противник Мађар, па макар и покрштен, као што је овај“ (Костић 1990в: 27). Овај чин, иако помало чудан у књижевним пословима, представља израз високе патриотске свести

Мађара, а ако је већи патриотизам знак веће просвете, пише Костић, онда имају право ако се сматрају просветно напреднијим од Срба. Лепо би, закључује Костић, било када би се наши политичари и државници мало угледали у патриотизму на Мађаре (Костић 1990в: 27).

Као пример и узор на који се Срби могу угледати када је у питању развој просвете, Костић наводи мађарски народ. За разлику од нас, брига о народном језику код Мађара долази много касније, без обзира на дугу традицију државности којом се поносе. Гледајући резултате њиховог прегнућа на просветном пољу, Костић се клања „пред снагом тог умног рада, тог неодољивог прегнућа, те дивне слоге кад год је стало до борбе са иноплеменцима“ (Костић 1990а: 247). Јединственост Мађара у циљу заштите националних интереса и народног достојанства је оно по чему се разликују од Срба, сматра Костић. Оно, међутим, што представља српску предност, јесте народни језик, на чијем темељу ће се развити и стандардни књижевни језик, за разлику од мађарског, који је „већином умјетна творевина писмених, учених људи, те га прости пук мучно разумије“ (Костић 1990а: 247):

Особито смо ми јачи од Мацара у споменицима свога језика, у свом хисторијском фолклору. Док су најславнији краљеви мађарски, баш и из народних династија, знали у књизи само за *латински* језик, те нпр. од краља Матије нема ниједног *потписа* мађарског, а камоли друге ријечи, дотле су готово све државне исправе и наредбе наших владара, власти и опћина, писане *народним* језиком.

Колико се мађарска академија мучи да ту празнину испуни, колико натеже са неимаштином и сухотом својих танких врела, колико се упиње да ископа ма из утробе земљине какав траг народног језика у државном животу, све узалуд! За једну јавну исправу, а камоли за државни или владалачки чин од прије тридесетих година овога вијека, писан мађарским језиком, дала би све своје благо; ал' нема па нема.

Па ипак то умјетно стабло њихова језика сад боље напредује од нашег природног, јер они боље негују оно мало скорашњега, тако рећи ваздушнога коријења, него што се ми сјећамо нашег неумрлог и обилатог народног блага. Што Мацари раде по невољи, кујући и дјељући ријечи гдје их немају, ми то чинимо без невоље, измишљајући нове и често наказне ријечи и тамо гдје имају живе и много љепше, а још више тамо гдје бисмо се могли сјетити своје старине, којој ни земља ни давнина није могла оштетити вјечне љепоте (Костић 1990а: 247-249).

Јединство мађарског духа када су у питању интереси заједнице огледа се и у усвајању песме чувеног мађарског песника Михаила Верешмартија „Szózat“ и патриотске наздравнице која је прати, *Fóti dal*, за народну химну. За песму је аутор добио од стране мађарске научне академије два дуката по стиху, пише Костић (Костић 189д: 124):

Народ ју је одмах прихватио. У том брзом, драговољном прихвату огледа се не само песничка вредност *szózata*, него још више свест мађарског народа и послушност му према старијим и вођама својим, врлине којима је и извојевао све што данас има, без ударца мача, без метка из пушке! (Исто: 124-125).

Упркос дугој историји законодавства у Угарској, Костић у прилогу „[Таскања у позоришту]“ (Костић 1990б: 204-206) иронично коментарише мађарски правни обичај, по којем, да би се осудила три окривљена, довољно је да се двојица закуну, док је у српском обичајном праву по глави окривљеног потребно наћи два сведока, што би у случају тројице окривљених износило укупно шест лица који ће заклетву дати. То се огледа и у српској пословици, пише Костић: „Два без душе, један без главе“ (Костић 1990б: 204). Да би се утврдила нечија кривица, код Мађара је, пише јетко и духовито Костић, доста „да се по човека закуне, што је велика олакшица за тога клетника, јер у најгорем случају остаје му још половина душе читава“ (Исто). Иако је на више места истицао уставност и поштовање права у Монархији, оваквим писањем Костић изричито указује на низак степен вредновања људског живота и лакоћу пресуђивања у оно време.

Аустроугарска, којој је Костић предвиђао, а Јакшић прижељкивао крај, престала је да постоји након Првог светског рата. Ипак, сарадња и суживот српског и мађарског народа настављени су у новонасталим околностима прерасподеле територија и нових државних формација. Сlike о Мађарима које су у својим делима заступали наши одабрани песници романтичари биле су условљене колико контекстом, толико и властитим уметничким импулсом и индивидуалном природом уметника. Вариране су од крајње негативних и шовинистичких (Јакшић), преко прекорних и осуђујућих због неочекиваног обрта у политици и немачко-мађарске коалиције (Костић, Змај), до оних којима се Мађарима признају одређени квалитети, истиче потенцијална сродност (по избору) и вера у будућу сарадњу, и са дозом носталгије и, чак, егзалтације, памти некадашње српско-мађарско пријатељство (Змај, Костић). На основу изложеног, видимо да је условљеност контекстом и концептом неизоставна, али они најбољи и највећи међу нама, који виде и даље и боље од већине, ако не читавим својим делом, онда бар у сегментима излазе ван њих и утиру нове трасе.

СЛИКА РУСА У КЊИЖЕВНОСТИ СРПСКОГ РОМАНТИЗМА

I

Историју контаката Срба и Руса могуће је пратити од најранијих дана српске државности, од времена када је Стефан Немања дошао у додир са руским монасима, а његов син, млади принц, одбегли Растко Немањић, у руском манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори нашао уточиште и био постризан концем 12. века (Јовановић 2011: 17)¹²⁰. У вековима који ће уследити, ти контакти ће се умножавати, а односи продубљивати и усложњавати. Историју српско-руских релација Мирослав Јовановић дели на три велика периода: време спорадичних контаката (12-15 век), епоху духовних веза (15-17 век) и политичко доба (18-21 век).

Као један од најкомплекснијих и најсадржајнијих односа који је српски народ градио са неким другим народом, са најдужом историјом трајања, српско-руски однос се вековима уназад развијао и могуће га је пратити у две равни, два поља деловања: једно, које се тичало државних, политичких, стратешких интереса обе државе и тренутне владајуће идеологије, и друго, које обухвата духовне, просветне, научне, културне, уметничке, друштвене, привредне везе и односе, као и међусобне миграције оба народа¹²¹. Оба аспекта српско-руских релација имала су развојне амплитуде, које нису увек и у свим сегментима пратиле једна другу. Тако, на пример, историја бележи размимоилажење културне, односно просветне политике и владајућих политичких трендова у 19. веку, када је након Мајског преврата 1903. године новоизабрана проруска власт у Србији спољнополитички ослонац потражила у Русији, уместо у Аустроугарској, на чију је помоћ и заштиту до тада рачунала. Интересантан је и помало парадоксалан податак који наводи Јовановић, да је број студената који се током 19. века едуковао у Русији, пре 1903. године

---

¹²⁰ Аутор помиње и „неоправдано заборављеног, српског монаха Лазара који је пројектовао први часовник у московском Кремљу, почетком 15. века“ (Јовановић 2011: 17). Мирослав Јовановић приредио је антологију *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750-2010)* (Јовановић 2011), чији је предговор („О 'две Русије' у српском друштву или Русија 'за унутрашњу употребу': слика Другог као идентитетско самодефинисање“, (Јовановић 2011: 11-42)) представљао драгоцен извор информација за наше истраживање. Од истог аутора је и студија *Срби и Руси: 12-21. век (историја односа)* (2012).

¹²¹ Упркос томе што се мимо владајуће идеологије и званичног става државног врха каткада одржавају културне, научне и уметничке везе двају држава, ови односи не егзистирају без међусобне интерференције.

обухватао 17% од укупног броја студената школованих у иностранству, да би у периоду након преврата 1903. пао на свега 7,5% (Јовановић 2012: 127, 129).

Чињеница је, међутим, да је без обзира на званични став обе државе када су у питању актуелни политички односи, Русија била незаобилазан чинилац у политичком и културном самоодређењу Србије и у дефинисању њених геостратешких позиција још од времена када се њеном тадашњем цару, Петру I Великом, за помоћ у борби против Турака обратио паријарх Арсеније III Чарнојевић, и када је ова, сматрајући да јој је место међу водећим европским земљама, интензивирала своје присуство на Балкану (Јовановић 2011: 15).

Дуготрајни, континуирани односи Срба и Руса резултирали су обиљем слика и представа о Русији као Другом у српској култури, у односу на које је вршено и аутоимагинирање о властитој култури, и *vice versa*. Поменуте слике и представе појављивале су се, привремено ишчезавале и бивале реактуализоване, у зависности од друштвенополитичких околности и социјалног и економског контекста. Њихово циклично јављање довело је до уопштавања стереотипа о Русима и Русији, који се налазе у основи данас препознатљивих, биполарно сучељених *pro et contra* наратива о овом источнословенском народу. Један од тих наратива обележен је односом филије, и Русију представља као заштитницу и покровитеља Срба, вековног српског пријатеља и чувара српских интереса, док се други наратив заснива на односу фобије, и Русију декларише као аутократну империју која је, као и све империје, увек гледала искључиво сопствену корист и није презала да српско пријатељство и српска очекивања изневери, уколико би супротно поступање угрозило њене интересе. У склопу тога наратива јавља се и теза по којој би ступање Србије у савез са Русијом резултирало положајем губерније, у којем би се ова у контексту тако формираног савеза нашла.

Како и када је руски народ, који је племенски, генеалошки, језички, културно, верски сродан српском, од узданице и покровитеља српства прешао у сопствену негацију; како и када је помен Русије и руског народа почео да добија негативну конотацију код нас? Према Јовановићу, „прве назнаке русофобије у српском друштву, (која је, иако несвесно и посредно, заправо имала западне корене са елементима латентне словенофобије)“, „донео је политички преокрет 1878. године (Сан-Стефански мировни

уговор)“, који је изнедрио „суштинску промену у процесу (ре)дефинисања представа о Русији у српском друштву“ (Јовановић 2011: 20).

До тада, тврди поменути аутор, еволуција слика и представа о Русији и Русима у српском народу кретала се од разливене слике и недовољно јасно повучене границе између „нас“ и „њих“, од неуобличене Другости руског народа, насупротив којој се инсистирало на сродности и јединству, што је представљало карактеристику 18. века, преко јачег и изразитијег успостављања дистинкција, подстакнутих војним и дипломатским борбама за аутономију и независност, које је донео 19. век, до 1878. године и поменутог Сан-Стефанског уговора, када долази до радикалног заокрета у спољној политици Србије, на челу са кнезом Миланом Обреновићем, и првих назнака русофобије у српском друштву¹²².

У интернет-издању огледа на тему српско-руских односа у интервалу од 19. до 21. века, Миливој Бешлин (Веšlin 2016) Сан-Стефански мировни уговор истиче као једно од најболнијих српских искустава када су у питању српско-руски односи из поменутог периода:

Русија је њиме на рачун Србије створила велику Бугарску као марионетску државу за остварење руских интереса на Балкану. Тим мировним уговором, сви српски територијални добици у последњим ратовима припојени су Бугарској, укључујући и Пирот, Врање, делове Косова, Македоније. Руска политика је чак хтела да Србији одузме Ниш и Лесковац, али су добили одговор кнеза Милана Обреновића да ће то моћи само ратом. [...] Циљ Русије био је јасан – преко Бугарске као предстраже руских интереса контролисати Балкан и створити основ за заузимање Истанбула због контроле мореуза. Балкански народи и њихове државице били су само 'монета за поткусуривање' у игри руске политике са другим силама (Веšlin 2016: 3)¹²³.

Наведене одлуке су поништене од стране европских сила у лето исте године у Берлину, када је интересе Србије заступала Аустроугарска монархија. Међутим, до рата између Србије и Бугарске дошло је непуну деценију касније, 1885. године. Тада је Русија за своју савезницу изабрала Бугарску, чиме је продубила раскол настао одлукама Сан-

---

¹²² На тему русофобије овом приликом наводимо дела следећих аутора: Кјеза (2016), Метан (2017), Мирковић (2017).

¹²³ Бешлинов став слаже се са писањем Пере Тодоровића: „Па ви сви Балканци тамо криви сте што сте и живи. Какви су то народићи, те државице, ти престолчићи, ти владарчићи, краљићи, кнежићи и сва та остала боранија балканска... Шта ће све то и каква све то смисла има? Какви Румуни, Грци, Срби, Бугари и Македонци, Црногорци, Бошњаци, Херцеговци, Далматинци, Хрвати и какве њине династије и владари, кад су све то Славјани, а ту је православна Русија и православни руски цар, који све то могу метнути под своје моћно крило, па да се зна шта је – а не овако, читава нека збрка од народића и владарчића... Ето како Руси гледају на вас тамо! (Тодоровић 1997: 903)

Стефанског мира, што ће утицати на политику Србије према Русији у наредном периоду и узроковати честе ратне сукобе Срба и Бугара у деценијама које ће уследити (Исто: 3).

Да се у српско-руским односима у време владавине Милана Обреновића јасно могу уочити две епохе, два доба, Пери Тодоровићу, српском новинару и писцу, блиском пријатељу последња два Обреновића, потврдио је лично краљ Милан, током њиховог последњег сусрета у Бечу, уочи краљевог прераног упокојења¹²⁴:

Што се тиче мене лично и мојих односа према Русији, ту управо има два доба, две епохе. Прво доба трајало је до нашега другог рата с Турцима. То би се могло назвати доба безусловне оданости и слушања. На челу наших спољних послова стајао је тада махом г. Ристић, 'руски човек' од главе до пете. Да су нам Руси тада рекли да у Дунав скачемо и то би их послушали! Ја сам онда био млад и неискусан и ишао сам за старим и опробаним државником г. Ристићем. Сад мене окривљују као аустрофила, а у ствари обрт у нашој спољној политици извршио је баш тај исти г. Ристић, који је тако безусловно био одан Русији! (Исто: 626-627).

Из разговора Тодоровића и претпоследњег Обреновића, сазнајемо да су за потоње аустрофилство краљево, за које је био оптуживан и због којег је био омражен, заслужни управо Руси:

Па добро, ко Вас је отерао у наручја Аустрији? Зар Вас нису баш сами Руси тамо упутили?

– саосећајно га пита Тодоровић, и додаје:

Није ли сам Горчаков рекао нашем – Ристићу – идите Аустрији, обисните око Андрашија, ако вам они могу што дати. Ми вам овде ништа не можемо помоћи. Зар није тако било на Берлинском конгресу? – Тако говоре савезници с којима смо до јуче војевали заједно. За нас не могу ништа, и упућују нас Аустрији, а за Бугарску могу све, јер из ничега стварају велику кнежевину, а мало је фалило, па да створе чак и велику санстефанску Бугарску – од мора до мора!... И доиста, да се нисте у последњем тренутку обратили Аустрији, ми не би добили ни ова четири нова округа, и граница би нам била тамо одмах иза Ниша. Све су то несумњива историска факта, која је покојни Ристић јавно изнео, под својим потписом, и која данас зна цео свет (Тодоровић 1997: 623-624).

Овакво понашање руске дипломатије потврђује њену дволичну улогу, коју је увек имала према народима на Балкану, закључује краљ Милан. Она је, категоричан је краљ, увек поседовала два лица, једно окренуто према народу, а друго према владару. Позивајући се на етику, владавину права, узвишене принципе, у бити је све чинила да раздвоји народ од њеног владоца, свесна снаге која извире из унутрашње кохеренције државе у којој се народ и владалац међусобно воле и подржавају. Линију раздора користила је како би се ту сместила управо она, Русија – у циљу заштите сопствених интереса, по принципу „завади, па владај!“. Предусретљивост и бригу коју је наизглед

---

¹²⁴ У питању је есеј „Руска политика и српски владоци (Последње речи Краља Милана)“ (Тодоровић, 1997).

испољавала према владару правдала би жељом и спремношћу да га одбрани од потенцијалног пуча, а према народу старањем да га заштити од превеликих дажбина и пореза који би му могли бити наметнути од стране владара. Резултат овако утемељене реторике јесте изражена русофилија и неповерење у властите владаре, закључује краљ Милан (Исто: 626).

Основни узрочник оваквом понашању јесте „воља за моћ“: „Па у политици сила управо и јесте једини разлог. То је и код других, а камоли код Руса“¹²⁵, уверава Тодоровића краљ, подводећи дирљиву и у слаткоречивом и мистификованом говору политичара и дипломата често и радо експлоатисану причу о праву и „мирном и разложном погађању“ (Исто: 625) под песнички (поетски) дискурс, док у бити контуре стварности исцртава политика, чији су основни инструменти деловања сила и моћ.

Право, нажалост, и јесте загарантовано силом, а не правдом, тврди разочарани краљ, чиме потврђује истинитост старе латинске пословице: *Quod licet Iovi, non licet bovi*.

Русији, као свемоћној велесили, слободно је да с Аустријом ступа у преговоре и договоре, да се с њом погађа и прави савезе, да закључују пријатељске погодбе, и у политици често да иду руку под руку. Све то може и сме велика, моћна словенска Русија, и то за њу није ни стидно, ни зазорно, ни несловенски. Али ми малени, нејаки, стешњени са свију страна, ако само погледамо лепо у Аустрију, или проговоримо с њом пријатељски реч као суседи, на нас одмах дижу дрвље и камење; називају нас словенским издајцима, и граде од нас триста чуда! (Исто: 624)

Тескоба оваквог положаја одређивала је карактер аутоимагинирања српског народа, који је био пресудан и за перцепцију Другог у односу на властиту слику. У колективним менталним мапама српског народа на тај начин су конституисане слике и представе о Русији и Русима које нису извирале из контрастивног односа дијаде, који осцилира између две могућности – сучељавања заснованог на разликама и/или осећаја јединства и узајамности проистеклог из свести о међусобној сличности, већ на односу у чијој је основи била позната тријада: ми (Срби, или свест о субјекту који посматра и просуђује) – Руси – Запад (Европа, Аустроугарска) (свест о Другом, односно о објекту посматрања). Наведена теза имплицира питање битно како за аутоимагинирање Руса о себи самима,

---

¹²⁵ „Неки историјски обрасци и империјалне тенденције претрајавају вековима, независно од карактера и идеолошког предзнака власти у Русији. Мењају се једино реторички изговори и идеолошки наративи (вековно пријатељство, словенско братство, пролетерски интернационализам итд.) али не и намера да се руске империјалне интенције што снажније испољавају на балканском простору, коришћењем домицилних националиста који су антизападни, ксенофобични, екстремно нетрпеливи и суштински дубоко антилиберални“ (Bešlin 2016).

тако и за виђење Русије као Другог, које је детаљно елаборирао већ више пута поменути Мирослав Јовановић (Јовановић, 2011): да ли је Русија европска земља?

Као одговор на постављено питање јављају се три тезе, које уопштава аутор: 1. „Русија није Европа, односно не само да није европска земља, већ је и полудивља земља, земља крајности и необузданих страсти“ (Исто: 39); 2. Русија је европска земља, али је оличење неке друге и другачије Европе; 3. Русија је земља будућности.

Као противтежа и пандан понуђеним сликама Русије јављале су се и слике Европе 1. „као оваплоћење цивилизованости, образац који треба подражавати, живи модел – политички, економски, културни“ (Исто: 29); 2. као „Странца“; 3. „Непријатеља“; 4. или „дегенерисаног, 'трулог' дела света у односу на који Русија има низ предности“ (Исто: 29). У вези са последњим наведеним виђењем Европе као Другог јавља се „месијанска инверзија“: тај „трули део света“ Русија може и мора да спасе (Исто: 29).

Наведени етаблирани модели перципирања налазили су своје заговорнике и промотере у лику западњака, односно славенофила, до чије је дивергенције у руском друштву дошло у 19. веку, током процеса модернизације, и који су опстали и наставили да се продубљују све до наших дана. Поменути системи представа присутни су и успешно се одржавају и у српском друштву, како је већ речено, такође од 19. века.

Оно што се сâмо по себи намеће као проблемски задатак даљег тока нашег истраживања након претходно наведених запажања Мирослава Јовановића, било би праћење генезе слика о Русији пре и после преломне године поменутог српско-руског раскола, када је 1878. године потписан Сан-Стефански уговор, а након њега одржан и Берлински конгрес. Да ли су те слике имале позитиван русофилски, или негативан, русофобски предзнак, или ниједно од та два? Уколико је долазило до њихових промена, да ли су и када, и како оне мењане?

Петар II Петровић Његош о Русима

Дуга историја црногорско-руских односа¹²⁶, историја која датира још од 1698. године, када су о њој остављени први писани трагови, нашла је своју потврду у завештању које је на крају живота Петар I дао у аманет своме малолетном наследнику: „моли се Богу и држ се Русије“ (Петровић Његош 1974ђ: 9). Прва писана сведочанства о овим односима настала су из пера дипломатског представника Петра Великог, П. А. Толстоја, који је током пропутовања кроз Далмацију, приликом повратка из Млетака, у живописном бокелском месту Перасту оставио запис о постојању слободарског, независног и ратоборног црногорског народа, који никоме не служи, а склон је да улази у оружане сукобе са Турцима, и с времена на време и Венецијом (*Црногорско-руски односи*).

Комплексна и дуга историја црногорско-руских односа била је условљена колико идејом народности, водећом у 19. веку, толико и практичним, егзистенцијалним интересима, који су се тицали физичког интегритета и територијалног суверенитета племенске Црне Горе, али и руских ратовања против Турака, у којима им је била више него добродошла помоћ неустрашивог и одважног црногорског народа. Материјално донирајући Црну Гору у замену за помоћ у ратовању против великих сила, царска Русија се обавезала да ће заступати црногорске интересе на европској политичкој сцени. Уздање у патронат царске Русије када су у питању црногорски интереси Његош самоуверено наводи у писму Мехмеду Решид-паши, 17. јула 1832, у којем га уверава „да је Русија нас јошт одавно под својијем крилом држала и да је за нас мислила“, и да је стога „јошт блажене памети Петар Велики, цар росијски, нама грамоте шиљао као јединовјерному и јединоплеменому народу и своју милост и он и његови потомци, прејемници престола, ево за 120 год. нама указивао. Надамо се, дакле, да нас неће у потреби и сада заборавити“ (Петровић 1974ђ: 37). Нажалост, историја је у више наврата (и пре Његошевог ступања на чело државе, што је њему било врло добро познато) забележила изневерена очекивања Црногораца када је у питању руска помоћ Црној Гори на међународној политичкој сцени.

---

¹²⁶ Хронологија црногорско-руских веза нашла је поетског израза у *Гласу каменитака* Петра II Петровића Његоша.

То је ово слободарско, чојствено и ратничко племе које је више од свега ценило дату реч, доводило у стање неверице и болног отржења, о чему владика и господар Црне Горе у више наврата сведочи у својој песничкој заоставштини. Имајући то у виду, његова изјава Решид-паши звучи пре као политички манир и реторичка демонстрација достојанственог и надареног државника, свесног да предводи мали народ који се у том тренутку налазио на попришту великих сила, него као његово истинско и интимно уверење. На овај закључак нас наводи увид у целокупно Његошево дело. Уистину, представе Русије у његовим делима биле су прилагођене употребном дискурсу. У званичној документацији и преписци, махом политичкој, као поглавар једне независне државе, Његош је био обавезан и одлучан да поштује вештине етикеције и службеног обраћања, али као песник и човек имао је пуно људско и стваралачко право да одговори на своје уметничке и људске пориве, који су осуђивали овакве поступке руске царске власти, без обзира на чињеницу да све империје првенствено гледају властите интересе и њима се руководе. Тако је код њега, као песника и човека, присутна, осим глорификујуће, и критички орјентисана, осуђујућа слика Русије, коју код Његоша државника не налазимо. Представе о Русији које нам нуди црногорски владар у оквиру кореспонденције коју је водио, хијерархијски су организоване и обележене превасходно односом маније и унификације. У тим представама Русија је приказана као претпостављена и надређена осталим словенским народима, као њихова заштитница, узвишена духом, снагом, лепотом и просторном величином:

„Росија је“, пише Његош, „све славјанство прославила, а све турство унизила – Рос, глава Славјан под покровитељством всевишњаго“ (Петровић 1974ђ: 10), „славима Росија“ (Исто: 11); о руском цару Николају I Његош оставља сведочанство као о „свемогућем створенију“ и покровитељу Црногораца (Исто: 31-32). Године 1833, Његош у писму Вуку Стефановићу Карацићу шаље своје импресије из Петробурга: „Пространство града, симетрија улицах, величественост стројенија“ (Исто: 42-43), пише он, као предивни поглед на прекрасна здања Патробурга, царске дворове, храмове и споменике (Исто), доводе га у недоумицу да ли још увек хода Земљом, или се пак виноу на Дедаловим крилима пут небеских висина, „да из ваздуха сматра и у сну да гледа столицу јединовернога и јединоплеменога цара словенскога“ (Исто). „Руски је народ велик, а цари рускога народа велики; свемогућа је рука творца излила благодат на цара Русије и на сав

његов дом, свемогућа је воља творца возвисила Русију до овога степена, свемогућа је рука владике излила своје богате даре просвјешченија и човекољубија на дворјане... Доиста је Петробург међу најљепшијема столицама европејским“ – овим речима Његош завршава писмо Караџићу.

Исто тако, „милост великодушнога монарха всеросијскога“, уверава Његош Гагића, он више цени „него велика каква завојеванија“ (ово казује како би Гагића уверио да нема намеру да шаље Црногорце у рат против Турака) (Исто: 62). У писму од 19. јула 1840. Његош посредством Ј. Гагића извештава „росијско-императорско министерство“ да нема намере да крене у освајање туђих земаља, и уверава га да сматра да није корисно за њега и његов народ ништа што се коси са вољом рускога цара, којег назива црногорским покровитељем (Исто: 72). Његош потврђује да се држи савета императора Николаја и његовог савета да одржава мир са сваким ко једнако мисли. (Исто: 72). Хијерархијска условљеност црногорско-руских односа и болна и понижавајућа позиција подређеног у том односу више се него јасно види на примеру писма у којем Његош Гагића моли да га обавести о сагласности царског руског руководства да предузме пут у Русију, поводом раног и изненадног упокојења својега синовца, Павела Петровича Његоша, које се догодило у мају 1842. године. („Ја би, велим, поспјешио ту дужност учинити да се не бојим да мој полазак не би што противан био мојему милостивоме покровитељу“ (Исто: 80), пише Његош. Нажалост, путовање му није одобрено). Његош руском министарству полаже рачуне о утрошеном новцу који је Црна Гора од Русије добила, те се понекад налази и у непријатној ситуацији да за неправедне оптужбе о нерационалној расподели новца мора да се правда: „Чудо ми је откуд је толика сумња код министерства да ја на што друго не трошим паре које су дате на покупку жита и заведеније магазина. Никада ја злоупотребљеније нећу учинити од великодушија мојега високога покровитеља, нити ћу се ја никада пред њим двострук показати. Моја ће истина у чистоти и у невиности пред обожајемим монархом свагда се показати“ (Исто: 134).

Донекле природнију и непосреднију слику Русије, обележену истинским дивљењем и подразумевајућом хиперболом, мада лишена узвишеног, обавезујућег дипломатског тона, налазимо и у његовим поетским делима. Хетероимагинативној Другости Руса као покровитеља словенства и самим тим позитивно предиспонираној, супротстављена је

Другост Турака, као носилаца опозитних, крајње негативних карактеристика. Тако се ове две Другости налазе на супротним крајевима биполарно успостављене, замишљене сликовне осе, за шта налазимо примера у безименој песми чији је мото: „Ко оће превеће, / изгуби и вреће“, у којој Његош поетски представља рат између Француске и Русије као сукоб кокота и орла крсташа.

И у својим поетским остварењима Његош екстатично прославља готово боголики лик руског цара Николаја, Марса Славенства и цара славенског Олимпа, правосудног, милостивог, „ђелом умног и великог“, храброг ратника, великодушног на престолу, који брани и штити права свих Словена (Петровић 1974а: 68), или рођење младог царевића, Александра Николајевића, којем се радују руски градови и реке: Петроград, Нева, Москва, Дон (Исто: 75-77). У „Новој пјесни црногорској о војни Русах и Тураках, почетој у 1828. году“ Његош дискредитује турског цара и достојанство његовог звања, претпостављајући ништавности турске царске титуле узвишену смрт:

*сваки воли Москов погинути
за свог цара и за вјеру своју
но у Турској цар се учинити*

(Исто: 22-23)

У поменутој поеми (Исто: 12-36), Његош у својем одушевљењу Русијом иде дотле, да Руско царство пореди са Римским, док је у Његошевом певању река Нева представљена као „огледало људства“, славнија од Дунава, Нила и древног Еуфрата:

*Ти си срце славенског племена,
прави извор вјере православне.
Крајма твојим излежу се орли,
који лете на све стране св'јета,
вјерне бране, а невјерне гњавае;
име т' тијем дижу до небесах*

(Исто: 80)

У до сада наведеним примерима уочава се сва комплексност црногорско-руских односа, који се крећу у широком распону од филије, маније, до тежње за унификацијом, као што то показује следећи пример:

*Све си круне наједно скупила
од источне и сјеверне стране;
неприступни Кавказ и високи
твојим орлама превио је главу.*

(Исто: 81)

Сведочанство о једном надасве интригантном догађају из историје Црне Горе у другој половини 18. века и критички осврт на колективну психологију својих саплеменика, налазимо у Његошевој повести о Шћепану Малом (*Лажни цар Шћепан Мали*)¹²⁷. Овај спев са становишта имагологије представља једно од песникових најзначајнијих дела. Јер, чињеница да је Шћепана, искључиво на основу властите исповести и тврдње да је одбегли, раскрућени руски цар Петар III, црногорски народ на челу са сердарима оберучке и без било каквог зазора прихватио, говори колико о наивности и колективној незрелости народа, толико и о положају и значају Русије у очима Црногораца онога времена:

САВ НАРОД

*Благо нама, наше сунце сјајно,
кад те срећа нама донијела!
Јошт нијесмо срећу изгубили
кад међу се цара видијесмо
наше крви, нашега језика.
За твој живот наше полагајемо,
твоја ријеч наш ће закон бити;
на наша ћеш дјела идијети
нашу љубав Русиј' посестрими,*

---

¹²⁷ О Шћепану Малом, историјској личности која је обележила политички живот Црне Горе у другој половини 18. века, остало је мало података. Све што је у Црној Гори Његош могао да пронађе, сабрало се у једну реченицу, убележену на цедуљици која је припадала игуману Мркојевићу, и на којој стоји да је „Шћепан Мали био лажа и скитница, али је знамениту епоху у Црној Гори и у околини учинио именујући се рускијем царем“ (Петровић 1974г: 9). Мимо народних предања, на које се у потпуности ослања Његошево писање („Шта су јошт о овоме чудноватоме човјку писали, именујући га негдје царем и негдје императором, човјек се мора управо чудити кад види какву им је маглу био угнао у тикву“, чуди се Његош) (Исто: 11), оно се заснива у великој мери и на рапортима Пасквала Цигоње „изванредног провидура которскога, која је достављао својој влади у Млетке (Исто: 10), те на извештајима тадашњег посланика млетачкога при Порти отоманској, г. Јустинијанија, и тадашњег вицеконсула у Скадру, г. Дуода (Исто: 10). Дописе последње речене тројице Његош је прибавио 1847. године у архиву „бивше старе републике млетачке“ (Исто: 10), захваљујући предусретљивости чувара архиве, маркиза Соларија и његових шегрта, писара поменутог архива.

*нашу љубав к твојој царској глави,
нашу љубав к твојој царској кући.*

(Петровић 1974г: 27)

Русија и Црна Гора су посестриме, једнокрвне и једнојезичне. Помешани односи маније и тежње за унификацијом обавезују на полагање живота за претпостављеног, узвишеног сродника. Егзалтација народа услед изненадног срећног историјског догађаја доживљава свој климакс сведочењем „Ника Ђурова, Марка Тановића, Вука Маркова и јошт њих десетак који су с владиком Василијом ходили у П.-Бургу и гледали Петра III-га“, и који се душом заклињу

*да је ово главом царе Петре.
Када бјесмо оно у Русију,
сви смо једном сакупно отишли
код његова двора великога;
и он главом испред свога двора
шеташе се тамо и овамо
сав у срми и у чистом злату,
кратку пушку на руке носаше.*

(Исто: 22)

Слика руског цара која је остала у сећању одабраних представника црногорског народа приказује овог као соларног јунака, светлосног порекла, а однос који Црногорци имају према њему јесте однос маније. Иза безрезервне љубави и преданости и тежње за стапањем као да се крије подсвесна вера црногорског народа да ће део бесмртности и неугаслог сјаја природног руском народу прећи на њега. Ако су Руси и Црногорци јединородни народи и соларно порекло им мора бити исто.

По рођењу песник, Његош је по усуду био и дипломата, али истински, даровити дипломата. Са префињеном умешношћу и културом опхођења он се обраћа својим адресатима, не нарушавајући правила добре и обавезујуће комуникације, али у сваком тренутку водећи рачуна о црногорским интересима. Отуда у тој, званичној документацији, не налазимо ни помена о руским издајствима и занемаривањима црногорских интереса у одсудним тренуцима на међународној сцени. Ту слику Русије нам је оставило забележено песничко биће Његошево, у своме поетском опусу.

У гномичној мудрости и прозорљивости Теодосије Мркојевића, времешног игумана у којем је оличен узвишени и јасновид дух Његошев, песник нам нуди критички осврт на слике и представе о Себи и Другома, које су у време о којем пише и у којем живи и ствара биле преовлађујуће међу црногорским племенима. Црногорска заједница није увек добро прихватала његову појаву, будући да представља неку врсту њеног огледала, које јој без устручавања рефлектује властити лик. Са друге стране, посредним путем, у појави мудрог старца Његош не преза да понуди искреније, објективније (реалистичније) и критичније виђење црногорско-руских односа.

На позив руске царице Екатерине Друге на устанак против Турака, са којима је Русија већ заратила, који Црногорцима испоручује кнез и генерал Долгоруков, Теодосија Мркојевић напомиње следеће:

*Но се, каже, поклони царици,
преданост јој нашу чисту кажи;
не заборав напоменут истој –
када би се смирила с Турцима,
нек нас с браћом Русима удружи
и помири с клетијем Турцима
да ка пређе с нама не уреде;
заједно се побисмо с Турцима,
па се Руси без нас умирише,
нас сиротне саме оставише
разљућеној сили персијанској.*

(Исто: 147)

Сва оштрина Његошевог пера и прећутани прекор владара једне мале, али поносите заједнице нашли су себи израза у ово мало стихова. Што није могао да каже владар, опевао је песник.

У наставку пева, уплитањем Беглербега (везир-паше) у расправу, отвара се полемика о Другома, односно, актуелизује се проблематика Другости из угла (визуре) човека 19. века, која идеју вере и словенске узајамности претпоставља заједничком суживоту и пореклу. Беглербег (везир-паша) румели-валеси пише цетињском владици и

главарима све Црне Горе како је начуо „да је Мосоков некакав из мора / изишао и у вас дошао“ (Исто: 158), па их упозорава:

*Прођите се, море, сијасета;
зар Московна нијесте познали
што је пређе с вама урадио?
Ако ћете да смо пријатељи,
чувајте се његове преваре;
пут му дајте откуд је дошао.*

Што прст меће међу туђа врата?

*Ми смо једно били и бићемо:
домаћа се чељад посвађала,
па ћемо се смирит акобогда.*

Што вам треба нечесова дружба

са Московом и преко свијета?

*И да хоће, помоћ ви не смије;
и да смије, помоћ ви не може.*

Он је саб'јен на крај од свијета,

*те не може ни од које руке
вами чути смрти ни живота.*

(Исто: 158-159)

Мудро и психолошки добро утемељено излагање беглер-бега, изречено са намером да међу Црногорцима посеје покретачко и раздорно семе сумње, покушава да доведе до коперианског обрта и смене на замишљеној хоризонталној оси Другости. На тој оси, Турци су обележени негативним предзнаком и потпуно туђи, али туђинци чија се страност не жели превазићи и није непозната, већ негативна и угрожавајућа, па самим тим и непожељна. Лукаво и домишљато, користећи се изолованим политичким догађајем када су Црногорцима изневерена очекивања и угрожен опстанак, беглер-бег покушава да дискредитује Русе и измести их на периферију менталне мапе Црногораца, алудирајући на просторну удаљеност која раздваја ова два народа. Својим излагањем, беглер-бег релативизује и доводи у питање ионако крхке и непостојане критеријуме за успостављање дистинкције свој/туђ. Да ли је у питању географско порекло и регионална припадност, или пак вера, језик, род? Измештањем Руса „на крај од свијета“, беглер-бег имплицира на

њихову Другост, искључујући их из Европе, чиме се актуелизује питање постављено на почетку поглавља: да ли су Руси европски народ?

Очекивана расправа која се након тога заподенула међу Црногорцима на тему „свој“ и „туђ“ закључена је једнако очекиваним исказом Теодосије Мркојевића, који представља данак времену и потребама заједнице. Ни заједнице, као ни појединци, не могу да опстану саме, па се мудри игуман у име колектива приклања оној сили од које им прети мања опасност. Он уверава присутне

*да су Руси наша родна браћа;
нејма силе у свијет никакве
која би нас могла разбравити.
Па да нама ни браћа нијесу,
него да су из пакла ђаволи,
опет су нам милији но Турци.*

(Исто: 162)

Варијабилност и контекстуалну условљеност слика и представа најбоље илуструје разговор књаза Долгорукова са црногорским поглаварима. Овде још једном долази до радикалног обрта, и дојучерашњи једнокрвни и једноверни сродственици наједном се суочавају са низом непремостивих разлика. Подстакнута интересима заједнице која се, у жељи да одбрани част Шћепана Малог и своје право да га задржи као легитимног владара, супротставља књазу Долгорукову, сродност и једност ова два народа доводе се у питање кроз низ међусобно упућених реплика:

СЕРДАР ВУКАЛЕ

*Све је код вас другојаче, књаже.
Ја сам једном био у Русију;
у вас су се растегле равнине,
краја им се прегледат не може;
куд год човјек обрати погледе,
види небо с равнинама спојено;
а ово је један гроздић орах.
Царство ваше тако је пространо,
на ноге се обисти не може;*

*горе наше тако су узане,
лав крилати кад заврти репом
и разљућен кад почне рикати
а Алија кад крви ожедни,
кад му пукну ране на кавуре
те он почне јечат из дубине, –
Алија се и лав разумију
преко наш 'јех горах узанијех.
Код вас ноћи по све љето нејма,
а код нас се саставит не хоће
два без ноћи дана никојако.
Може бити у многим стварима
код вас право а код нас неправо,
код нас право а код вас неправо,
како што је ово за Шћепана.*

(Исто: 172-173)

Наведене разлике између два народа укидају раније уочени однос маније, односно филије, као што неутралишу и тежњу за унификацијом. По први пут, односи два народа постављају се на здраве основе, поштујући право на различитост, без придавања позитивног, односно негативног предзнака. Ипак, та једнакост и равноправност нису дуго трајале: у наставку пева сазнајемо да се два једнородна и братска народа разликују и у начину на који кажњавају преступнике:

КЊАЗ ДОЛГОРУКОВ

*Он је кривац¹²⁸, бог и људи знају,
и треба га одмаха казнити
с вјешалима, са срамотном смрћу.*

(Исто: 173)

---

¹²⁸ Шћепан, самопрозвани руски цар.

ПОП АНДРИЈА

*Код нас кривце пушкама гађају,
пушком на трк, како тицу на лет.*

(Исто)

У ова два стиха дотле узвишени, моћни и по свему супериорни руски народ дискредитован је у оној области друштвеног живота у којој се огледа зрелост и достојанство људске заједнице, а то је однос према слабима и немоћнима, и према преступницима. Епилог овако нарушених односа представља раскидање братске љубави између црногорског и руског народа, за коју поп Андрија сумња да је икада и било. Од маније до фобије кратак је пут, а перцепција је крхка и условљена околностима.

После оваквог размимоилажења у ставовима и одбијања послушности кнезу Долгорукову као одабраном изасланику рускога цара, односи између две државе бивају нарушени за дуже време. Црногорци пуштају, уз опште одушевљење, Шћепана. Књаз се јако разљути и остане у Црној Гори још неколико дана, током којих је завадио Црногорце са Турцима, па оде са Цетиња у октобру 1769. године, „увезе се на јаз (у кнежевини грбаљској) у трабакули Лазара Јанковића из Новог и одведе са собом у Русију Василија Јовановића Бркића, последњег српског патријарха“ (Исто: 174). Књаз је понижен и љут на Црногорце, као и они на њега.

Као човек који је волео историју, Његош је још као веома млад песник забележио хронологију руских издајстава Црне Горе. У „Пјесми о јуначким дјелима Црне Горе, написаној невјештим пером, али задојеној слободним духом“ (Петровић 1974б: 227), песник отворено, правично и непристрасно приповеда о историјату црногорско-руских односа, још од времена Петра Великог и првих обећања упућених Црногорцима по гласнику, Србину Милорадовићу, који су се тицали новца и војне помоћи, као и сваковрсне заштите, у замену за помоћ у борби против неверника. Обећавајући им сабље, одликовања, проширење граница, заштиту као најбољим руским синовима и уверавајући их да их никада неће заборавити, у тренутку склапања примирја са Турцима, Петар Велики пориче све што је некада рекао. О суровој реалности војевања током којег највише залажу и ризикују они који имају најмање користи од тога, и обрнуто, Црногорце извештава вила, која је дошла са бојног поља руске војске, са далеког севера:

*Цареви су се мало или нимало борили,
а затим се као цареви нагостили о миру;
за вас, несрећна браћо Црногорци,
Петар није могао од Турака да постигне мир.*

(Исто: 230-231)

Вила их још упозорава да се против њих крећу силне војске, које су биле предвиђене да ратују с Русијом, и каже:

*не очекујте засад помоћ од Русије,
већ се ослоните на своју снагу, не на туђу.
Пространа Русија веома је далеко,
а полјетети к небу човјек не може.*

(Исто: 231-232)

Црногорци су, ипак, победили Турке, а та победа постала је позната као битка на Царевом лазу.

Након Петра, на руски престо ступа царица Јелена, током чије владавине је Русија била у свађи са разним пограничним суседима. По истом сценарију као и њен претходник, и она, обећавајући Црногорцима повластице, ове позива у рат против Татара и Турака. Још једном, након склапања мира са Турцима, заборављена су положена обећања и страдања Црногораца

*који, занемарени, осетише јал,
оставши запањени кад су чули ту вијест,
те су сами себе питали чиме су се замјерили.
Неки се на ово нијесу много обазирали,
пошто су живјели у увјерењу
да неко мора да ратује, а други да ужива мир
и да пред бијелим овцама свира у диле.
Слабији је онајвише жртвован,
и док је жив мора да буде на опрези,
јер јадник, ако није будан, може
лако да изгуби или главу или кожу.*

(Исто: 251)

Након тога, између двадесет и тридесет година пролази у миру, а потом Јосиф и Катарина, уз сва општа места, позивају Црногорце у рат (Исто: 263), једнако обећавајући да ће овај пут мислити на њих и уврстити их у уговор о миру са Турцима. Намера им је да Турке истерају једном за свагда из Европе. Црногорци, поучени претходним лошим искуствима, не верују Русима:

У корист Јосифа и Русије

не улазимо у борбу, оставимо их да сами ратују.

*Вазда су нас гурали у борбу с Турцима,
а потом закључивали мир не водећи рачуна о нама.*

*Када је требало улазити у рат, молили су нас,
а када се расправљало о миру, били смо
искључени.*

*Но, браћо ријешимо
да одговоримо како доликује,
да смо с Турцима доста ратовали
и да нам је много патњи донијело то ратовање
усред наших клисура и брда,
а да никакве помоћи нисмо добили ни од кога
осим од бога свемоћнога,
који је у свако вријеме указивао помоћ вјернима.*

*„Ви сте владари богате земље
и око вас имате многе краљеве,
са Турцима лако вам је ратовати,
само ако се за овај потхват припремите;
оставите, дакле, на миру наше сиромаштво,
ми нијесмо још могли покрити спаљене кровове,
а то су биле посљедице ратовања с Турцима,
с којима смо ступили у непријатељство по вашој вољи.*

*Ако буде међу вама слоге,
са свих страна можете на њих заратити,
сасвим их истјерати из Европе*

*и сатјерати их у жарку Азију,
али ми знамо да се ви међусобно не слажете
и да дјелимично улазите у рат с Турцима,
и да се, ратујући и борећи се са Турцима,
трудите да преварите једни друге.
Ко вара, Бог му не помаже,
а правда и пријевара не иду никад заједно.
Због вашег неслагања и разједињености
могу Турци да некажњено врше злочине“.*

(Исто: 265)

Као ни Србима, чини се да ни Црногорцима историја није учитељица живота. Ипак помажу Русима, што има једнак епилог као што је имало и претходна два пута:

*И пригнувши шију пред главом Словенства,
Црногорци се повукоше из Боке Которске
и кренуше пут својих брда
захваљујући свемогућем Богу
што су се одбранили од свих напада.
А тако ће наставити по цијену свога живота
све док Европа не отјера ђавола¹²⁹.*

(Исто: 278)

Изабрани наследник Петра II Петровића Његоша, књаз Данило I Петровић, направио је рез и радикалан заокрет у спољнополитичком курсу Црне Горе, када су у питању црногорско-руски односи. Изостанак руске подршке Црној Гори на Париском конгресу, одржаном 1856. године, у њеним настојањима да себи обезбеди звање суверене државе и обезбеди проширење територија, усмерило је предузимљивог, лукавог и ратоборног наследника Петра II ка Француској, која је Црној Гори понудила финансијску помоћ на годишњем нивоу и подршку у признању независности. О црногорско-руском расколу и захлађењу односа сведочанство нам оставља Лаза Костић у позним листовима успомена *Ишчекивано и дочекано* (Костић 2000). Повод за сукоб била је посета руског конзула Милошевића Црној Гори и Цетињу, са намером да Црногорце још једном приволи да на страни Русије уђу у рат против Турака. Накнада за услугу није занемарљива:

---

¹²⁹ Мисли се на Турке.

књажевско признање Данила I Петровића и проглашење независности Црне Горе. Конзул у царско име Црногорцима поручује да се сместа прихвате оружја. Црногорски књаз као да је то једва чекао, и сместа овом одврати да немају оружја, ничега, до

ножа, јатагана, и старе празне острагуше. Ми смо прошле године, одбијајући Омер-пашу, потрошили сву муницију и појели и последњу мрву хлеба. Да нам Аустрија није великудушно помогла...

– Великодушно? Чувајте се тих језуита и њихових данајских поклона.

– Знам ја то добро. Руска помоћ би нам, дабоме, милија била, али – није нам стигла. Али опет све може бити добро. Ако нам Русија да новаца за муницију и провијант... (Исто: 66)

Конзул се на ове речи пренерази. Данило наставља:

– Само као зајам, господине конзуле. Кад добијемо наш део будућег српског царства, све ћемо вам вратити.

Конзул се угризе за усну, али се ипак уздржа.

– Што мој цар једанпут поклони, не прима натраг.

– Збиља царски! Елем?

– Сад је цару нужна свака копејка за држање и повећање војске.

– Кад ми за њега ратујемо, зар нисмо некако и ми његова војска?

– Па јесте... ал' ипак... Напоследку, то је исто тако ваша ствар, као и наша.

– Дакле, речју, ни новаца, ни патрона, ни комада хлеба?

– Жао ми је, али у овом тренутку...

Данило извуче ладицу на столу за којим је седео и извади из ње један свитак.

– Господине конзуле, ја сам сиромах човек. Ваш цар је најбогатији човек на свету. Али кад му толико треба да му не остаје ни копејке за народ који је вековима проливао крв не само за своју слободу, него и за њега и његове претке, хоћу да му помогнем, колико могу у својој сиротињи. Ево овде стотину наполеондора. Молим Вас, пошаљите их Његовом Величанству, као мој скромни прилог царској ризници (Исто: 67).

На те речи, конзул се грдно увреди и упита Данила је ли то његов цар заслужио, а овај, без размишљања, на врхунцу тензије, зграби копију слике руског цара, Николе I¹³⁰, тресне је о земљу и у бесу је изгази, уз речи да је цар то од њега заслужио. Костић нас још информише да је овај гнев књаза Николе давнашњег порекла, још од времена када је цар Александар I „за неку лепу Бечлику, поклонио [...] Боку Которску“ (Исто: 68).

У овом храбром, радикалном и каприциозном поступку књаза Данила I сабрала су се сва пређашња разочарања и изневерена очекивања његових саплеменика, што је резултирало прекидом дуге традиције русофилства на дипломатском нивоу, на одређено време. Другачији по природи и темпераменту од Петра II, засићен и обавезан народним искуством, под другачијим друштвеноисторијским околностима, био је спреман на радикалан рез и отварање нове фазе у историји црногорско-руских односа, која ће, свакако, подржавати и другачије слике од дотадашњих.

Јован Јовановић Змај и Ђура Јакшић о Русима

У поетском опусу Змаја и Јакшића руски мотиви не заузимају много места. Русофилски сентименти Јована Јовановића и Ђуре Јакшића нашли су израза у Змајевом есеју „Из Москве“ (Јовановић Змај 1934в: 334-342), у песмама „Кућа у руског сељака“ (Исто: 441-442), „Русија на уранку нова столећа“ (Јовановић Змај 1933б: 119-120), „У Божјем храму“ (Јовановић Змај 1933в: 316-317), „У одбрану српске части“ (Јовановић Змај 1933г: 184-185), „Споменик на Рујевици“ (Јовановић Змај 1933е: 67-68), „Малоруска невеста“ (Исто: 112), „Цар Николај II“ (Исто: 403-404), те у Јакшићевој песми „Поздрав“ (Јакшић 1978а: 131-132), и у приповеткама „Мале слике за време рата“ (Јакшић 1978в: 279-298) и „Рускиња. Приповетка најновијег доба“ (Јакшић 1978г: 1-39).

Посету Русији, коју је Змај начинио у време крунисања цара Александра III, песник користи како би српским читаоцима пренео своје импресије везане за „матушку Москву“ и непрегледну, царску Русију. Излажући у есеју историјат Москве, Змај нас подсећа на

---

¹³⁰ Костић пише да су зидове Биљарде украшавали скупочани портрет Наполеона III, са једне стране, и „један бедан дрворез у танушном кукавном оквиру под стаклом: копија слике Николе I, цара Русије“ (Исто: 64).

њену старину, али и највећу жртву који је руски народ начинио, када је, након бекства пред Наполеоновом војском, напустио град, а потом га, када је страна војска ушла у њега, запалио. „Рус је 'Матушку' своју жртвовао, јер је знао, кад Москва изгори, да душману станка у Русији више нема“ (Јовановић Змај 1934в: 337). Попут локалног водича, Змај нас упознаје са величином града, обиљем велелепних цркава и манастира („Цркава има много; кад Руса запиташ колико, он ће ти одговорити: Сорок сорок (тј. четрдесет пута четрдесет) – то би било на 1600. Толико није, али је ипак много и то једна лепша од друге. [...] И ако ко хоће да види Сион православља, тај треба да оде у Москву“ (Исто: 338-339)). У Москви, пише Змај, има више манастира него на Фрушкој гори, а чувена је и по својим звонима. Ипак, Москва није јединствена само по својим црквама, већ и по великим школама, гимназијама (има их пет), библиотекама, болницама, позориштима, музејима, и другим заводима „који су посвећени знаности и уметности“ (Исто: 340). „Многе разне новине излазе у Москви – књижаре су лепо уређене“, пише Змај (Исто: 340). Московљани не заборављају слабе и немоћне: Москва има „127 сиротињских домова (што је подигла општина и поједини људи) има 39 пентионата (опет за сиротињу) и 21 азил, прибежиште за оне, који свога крова ни огњишта немају“ (Исто: 341). У Московљанима је „живо развијена народна свест и народни понос“: својим великанима се диче, дижу им споменике, и најмлађе васпитавају у духу поштовања националне историје и знаменитих људи Москве и Русије. Нарочито је занимљив податак да Москва има преко 30000 фијакера („извошчика“) и нема пијанаца. Оно што је најбитније, „у Москви се много распитују за нас Србе и сматрају нас не друкче него као своје најближе рођаке“ (Исто: 342). Ова осећања су реципрочна: у „Кући у руског сељака“ (Исто: 441-442), Змај честита Божић руској браћи: „Па срећан вам Божић био, / Добра децо, руски сини! / Појте, појте, весел'те се / Браћо наша у даљини!“ (Исто: 442). У песми „Поздрав“ (Јакшић 1978а: 131-132), Јакшић се братими са Украјинцима, козацима, и пева им поздравну песму, глорификујући њихово дуго искуство војевања за слободу, вештину јахања и певања уз балалајку; као и њихову, али и нашу, мајку Украјину. Козаци се смрти не боје: „Ти никад ниси био Рус, ниси био Козак, кад се данас бојиш за свога брата погинути!“, вели Бајбаков Порфирову, у Јакшићевој приповеци „Рускиња. Приповетка најновијег доба“ (Јакшић 1978г: 24). Украјинци су мирољубиви, уверава нас Јакшић: „На шест врсти од Кијева

подиже се село Николајево: становници су тога села мирни и безазлени малоруски мужици [...] (Исто: 37), и гостољубиви су, као и Срби (Исто: 38).

Једнородност и братство по крви Змај истиче и у песми „Малоруска невеста“ (Јовановић Змај 1933е: 112):

*Одакле си, нево,
Из кога си краја,
Од кога си рода,
Из ког завичаја?*

*„Ја сам издалека,
Куд се тешко стиже;
Ал' ако ј' по крви,
Тад смо много ближе.*

*Прочитај ми с' лица
Што не желим крити,
Словенског сам рода,
Као што си и ти“.*

*Е па срећна била
Кâ што си ми мила!
„И ти, брате, срећан био
Кâ што си ми мио!“*

Готово сликарски опис лепоте руске жене, која је одраз њене унутрашње природе обдарене мимо других жена смислом за емпатију и израженим саосећањем за ближњег страдалника, доноси нам Јакшић у поменутој приповеци „Рускиња. Приповетка најновијег доба“ (Јакшић 1978г: 24):

Ви не познајете Рускиње! Ваљда ни на једном лицу не огледају се тако јасно тренутни осећаји као на њеноме: Видиш је на улици: прође мимо каквога бедника; њено цело лице добија израз неописане туге и саучешћа, чини ти се да и сама облина њених белих прсију, кроз ситно набране борнице црне хаљинице, говори: ах, ала је бедан он! Тури мале ручице своје у шпаг, па и не пребрајајући динаре и динарчиће, пушта их невољноме у руку. Сретне ли некад, по дивном

Калимегдану шетајући се, неког од они' наши', са цвикерима, класе-рукавицама, и осталим беспослицама накинђуренога Београђанина, она ће подругљиво окренути своју лепу главу, на лицу ће јој се појавити непознате црте, пуне ироније и сарказма; па ће тек прошапутати: „Блесан!...“ А кад о љубави говори, онда јој је и лице сама љубав: под зраком њених умиљатих погледа топи се душа у теби; а на њеноме лицу мењају се црте према осећањима, баш као оне сјајне пругице на бистроме извору, које је какво несташно дете, са неким баченим листићем изазвало: усне се њене скупе и опет на умиљато смешење развуку; образи јој часом пребледе, да мало после најјаснијем руменилу места уступе (Исто: 3-4)

Крај свих сродности, постоји и битна карактерна разлика између ова два братска словенска народа, која није промакла критичком Змајевом перу: у питању је однос према сакралном, божанском, начин опхођења на светоме месту. За разлику од Руса, који „У Божјем храму“, како гласи назив песме (Јовановић Змај 1933в: 316-317) „дивно поје“, „крсте се и – ћуте“, Срби – дебатују...

Руси су, у русофилским написима наших романтичара уздигнути на ниво мита, сакрализован, обожени, њихова је снага циновска, а мишица храбра; неприкосновени су и праведни борци за мир међу народима (Јовановић Змај 1933б: 119-120). Њихов цар Николај II (Јовановић Змај 1933е: 403-404) је див који предводи војне легионе, на хиљаде топова, а упркос томе озарена је лица и, парадоксално, цар миротворац.

*Ено га, ено, озарена лица,
Пресеца море небеска етира,
И десном руком светитељски маше
Гранчицом мира.*

Светитељ и ратник, војсковођа и миротворац; да ли је уопште човек? Само Бог има способност да обједини крајности у своме Бићу, само је његово постојање способно да у себи апсорбује све појавне, антагонистичке и међусобно сучељене облике стварности. Руски цар Николај је раван Богу, а његов чин позива на измирење наишао је на одушевљени одзив у делу Јована Јовановића Змаја, као и Лазе Костића. Змај овом догађају у историји света не налази равна, упозоравајући притом на могућност да на његов апел друга страна остане глува, што би резултирало новим конфликтом.

Братска љубав два народа потврђена је учешћем руских добровољаца у борбама за ослобођење Срба, о чему нам сведочанства остављају и Змај и Јакшић. Споменик на Рујевици добија пандан и у Змајевој истоименој песми (Јовановић Змај 1933е: 67-68), а Јакшић у „Малим сликама за време рата“ (Јакшић 1978в: 279-298) приповеда о сусрету

ковача Митра, који је кренуо у бој, са руским капетаном, српским добровољцем (Исто: 295-298): упркос томе што капетан говори српски језик и носи српску униформу, разликује се од Србина по томе што га краси „она мала, незнатна цртица“ (Јакшић не наводи која!),

која међу свим Словенима онако јасно означава Руса; а на капетану, и осим тога народнога значаја, беше нешто лепо, отворено, што би му у свако поштено срце приступа приправило... Мајстор Митар је са задовољством проматрао севернога брата; сва његова осећања, чувства, све наше међусобне везе, данашња наша борба и њине братске симпатије, све му је то са неописаном милином потресало срце, и он готов беше да скочи, да га загрли и братски изљуби, али природна уздржљивост угушила је све спољашње знаке његове радости, он се просто диже, пружи своју окорелу руку, па га кратко упита:

– Ви сте брат наш? Славен? Рус?...

– Ја сам Рус – рече капетан. – Чуо сам да је дете српско под турским мачем заплакало, па сам дошао, са још више браће моје, да тугу матере његове утишам (Исто: 295-296).

Као што су Руси бранили Србе каткада дипломатским путем, а каткада као добровољци на фронтима, и Змај је бранио њих, односно српску част – пером. Наиме, поводом чланка Јакова Игњатовића, „српског академичара“, у којем стоји следећа изјава: „Русија, она је та на коју треба да падне проклетство целог цивилизованог света“, а коју је објавио *Revue de l' Orient*, и које су се постидели и сами Французи, Змај без оклевања реагује песмом, морално и национално дискредитујући „брудера Јашу“:

*У речима овим лежи
Свем словенству гнусан чин,
И то казат није могђ
Србинскога рода син.*

*Ил' ако се не одриче
Да је српског стабла ник,
То је онда, то је онда,
Само његов – отпадник.*

(Јовановић Змај 1933г: 184-185)

До још једног коперниканског обрта у креирању и пласирању слика и представа о Русима долази након Берлинског конгреса, чије последице Змај није прећутао. Тим поводом пише песму „Руској дипломатији (после Берлинског конгреса)“ (Јовановић Змај 1933б: 35-37), у којој јетко и озлојеђено руску помоћ назива „врбовклином“, а „матушку“

„немајком уздања српских“, чијом је политичком активношћу оскврњен олтар словенског храма. Од филије, односно маније до фобије само је један корак, који зависи колико од друштвеноисторијског оквира, толико и од профила учесника у дешавањима, креатора слика и представа:

*И свршено је – мађијском мером,
И потписано злаћеним пером,
И прослављено господским пиром,
И српска пропаст зове се миром,
И црвак нема коме би с' вајкô,
– Хвала ти, хвала, српска немајко!
Блажен ко у те наде полаже, –
Ал' даље нек ти Аксаков каже!*

[...]

*Ја да ти речем што бих ти рекô,
Не би ме чула, ти си далеко;
А ко је ближи само би клицô,
Клицô, – јер то је нама прорицô:
„Да ти не радиш за брата, сина, – “
„Да ј' твоја помоћ врбовоклина, –“,
„Да су ти груди себично стење,“
„Да нама није тамо спасење“.
Ал' ту му радост нећу да правим,
У себи горке прекоре давим;
Горки ми удес ћутат налаже, -
Ал' зато нек ти Аксаков каже!*

Поводом наведеног Аксакова Костић ће се у књизи *О Змају* обрушити на Јована Јовановића као на особу која се слабо разумела у спољну политику и каткада је писала о личностима и дешавањима које ни њиховим савременицима нису познате. Костић истиче да је баш у то време био на Берлинском конгресу, а осим тога, боравио је и у Русији у функцији српског дипломате, али не зна шта би то Аксаков требало да каже. „Па кад ја не могу то да разумем без тумача, него сам спао на нагађање, да како ће други свет“? (Костић 1989д: 73).

Одабрани песници српског романтизма потврђују тезу о утицају који на имаготипске садржаје остварују концепти које нам намећу време и друштвенополитички оквири, што притом не нарушава и не умањује значај властите индивидуалности која посматра и просуђује, њеног образовања, интересовања и животних околности и искустава, независних од токова времена којима припада. Тако су под сличним контекстуалним друштвеноисторијским оквирима различити песници различито реаговали, или пак нису реаговали (као што је то случај са Ђуром Јакшићем када је у питању Берлински конгрес, или са Бранком Радичевићем, који о Русима уопште није писао) на спољне, актуелне подстицаје. Када су у питању Црногорци, њихов однос према Руској царевини има сопствену историју и почива на другачијим темељима од српско-руских односа.

Лаза Костић о Русима

Из богате литерарне заоставштине Лазе Костића издвајају се и значајан део заузимају његови политички есеји и новински извештаји, настали као плод дугогодишњих дипломатских активности, којима се током живота бавио упоредо са књижевним ангажовањем. Податак значајан за наше истраживање, који Костића доводи у везу са Русијом и Русима, а на основу којег је могао да формира своје ставове о овој словенској земљи, јесте да је критичне, 1878. године, по питању карактера и будућности српско-руских односа, био у дипломатској пратњи министра иностраних послова Јована Ристића као аташе за штампу на Берлинском конгресу, а кратко време након тога и дипломатски представник Србије у Русији. Наиме, као блиски Ристићев сарадник, Указом кнеза Милана донесеним 6.3.1880, Костић је постављен на место секретара III класе, а тај је посао обављао од јула до новембра исте године, када је заједно са Јованом Ристићем, који је смењен са те функције, положај секретара, одлуком надређених, напустио и сâм Костић.

У богатом литерарном опусу Лазе Костића широко су заступљене слике и представе народа са којима су Срби делили регион и судбину, или пак оних са којима нису били физички повезани. Међу народима о којима је Костић оставио доста импресија, утисака, слика и рефлексија значајно место заузима Русија. Костићеве слике Русије као

Другог профилисане су његовим романтичарским филозофско-политичким становиштем и либералним политичким опредељењем, а карактеришу их његово словенофилство, оличено у идеји словенске узајамности (Микавица 2011: 24), русофилство, упркос отпору према аутократском руском државном уређењу, али и отклон од „радикалне критике руског царског самодржавља“ (Исто: 28), будући да је „највећу опасност за руске и српске културне и политичке интересе видео [...] у нарастајућим социјалистичким односно 'нихилистичким' тенденцијама“ (Исто: 28). Костићево русофилство и словенофилство извирало је, пише Микавица, из оправдане бојазни за судбину српског националног програма у контексту интереса Хабсбурговаца и Европе и њихове генералне оријентације ка заштити и одржању Турске империје (Исто: 25).

Костићеви политички списи и есеји о Русији и у најраније доба његовог стваралаштва су, када су у питању словенофилске тенденције и однос према царској Русији, имали подвојен однос. Амбивалентност тога односа огледа се, са једне стране, у глорификацији (помало артифицијелној, чини се) и дивљењу најмногобројнијој словенској земљи, раскошној и пространој мајци Русији, на челу са њеним светлим, моћним и узвишеним царевима, са којом упоредо егзистира нота резигнације и зазора, опрезом потхрањена дистанцираност према апсолутизму неуставне Русије и руског царског самодржавља, чији карактер утиче и на Костићев однос према идеји свеславенства, панславизма, односно свесловенског уједињења.

Иако у многим својим есејима одушевљени апологет „белога цара“¹³¹, Костићу је, као либералу, неприхватљива чињеница да Руси народу не дају уставне слободе („Аустрија је уставна држава, Русија је апсолутна, па кад уставна страда а апсолутна се осили, онда слобода иде натраг“ (Костић 1989б: 177)), неприхватљиво му је начело апсолутне власти, о чијим коренима и дугој историји трајања пише у политичком есеју „Ст. Петербург и Москва“ (Костић 1990б). Поменути прилог представља реакцију и

---

¹³¹ У екстатичом тону Костић оставља сведочанство о слављу организованом поводом царског крунисања у Москви. Он о овом догађају пише са истинским удивљењем, узвишеним и свечаним тоном. У његовом виђењу, Москва је „матушка“, „заветна венчаница руских царева“ (Костић 1990в: 209), а од новинских извештаја о слављу „човеку чисто забљеште очи“, читајући „о красотама и дивотама што их је највећа царевина овога света том приликом развила у славу своје цару, на удивљење силних и сјајних гостију, на радост, утеху и узданицу целога Словенства, на задовољство свих пријатеља, а на завист и злобу непријатеља својих“ (Исто: 209).

одговор на спис Михаила Полит-Десанчића, објављен под називом *Русија и њени немачки господари*.

За разлику од Полит-Десанчића, који у борби рускога народа против „немачке стихије“ види највећу опасност и по руску државу и по читаво Словенство, Костић потпуно изокреће тезу и другачије посматра постојећу ситуацију: он, наиме, негира тврдњу по којој су све негативне појаве у руском друштву њиховог доба, као што су Сибир, кнута, цензура, полонофагија (Исто: 93), производ немачког духа и немачког утицаја у Русији. То начело, које Костић назива „начелом апсолутнога господарства“, а које се налази у корену свих ових појава, у Русији датира још од времена борбе против Татара. Татари су им ово начело оставили у наслеђе, као последицу руске борбе за ослобођење од азијатског ропства. Налазећи „свој вршак, свој олик у Ивану Грозноме“, апсолутистички правац у политичком развоју руског друштва наставља да расте све до Петра Великог (Исто: 91). Да се Петар није понемчио, шта би било?, пита се Костић. Начело апсолутизма би се једнако развијало, а ако ништа друго, „оно би налазило неисцрпне хране у народном антагонизму против уставне Пољске“ (Исто: 91). Костић, за разлику од Полит-Десанчића, сматра да ће управо руска борба против немштине у руском друштву бити посредан чинилац укидања апсолутизма:

Руски живаљ, борећи се против туђинског, мораће обарати све на што се овај ослања, те ће се напоследку морати окренути и против основних начела унутарње и спољашње политике која још данаске владају Русијом, и којима су још коловође немачки дворани Санкт-Петербуршки (Исто: 93).

У борби Руса против Немаца, сматра Костић, Русији је потребан савезник – то може да буде слободно Словенство,

Словенство у кога је сваки уд, као и у другом јаком телу, подједнако, сваки у свом правцу, сваки за своју функцију гојен и у коме ће опет сви удови служити једној жељи, једној врховној али слободној, погодној, увиђавној вољи (Исто: 94).

Но, пита се Костић, је ли досадашње понашање Русије оставило у уверењу остале словенске народе да ће Русија, након што јој остали једноплеменици подметну леђа, са тих леђа касније знати сићи? Не! Јер, доскорашње тежње

и најсловенскијих руских родољуба и књижевника [...]иду на то, да сва словенска племена приме пре свега руски књижевни језик 'ан блок', уједно са свима 'пејсажима' и 'галетусима', – оно друго дошло би већ мало помало по себи (Исто: 94).

Руси теже да асимилују друга словенска племена, наметањем руског књижевног језика. То никако не иде у прилог слободном, срећном уједињењу Словенства.

А тих тежња ће се руски богатир само онда оканути ако га на то нагони беда од Немаца, коју по томе не би требало безусловно да проклиње ни један пријатељ слободне заједнице словенске (Исто: 95).

Трагове отпора према руском апсолутизму налазимо и у његовом есеју објављеном без наслова 30. јануара 1864. године у *Србском дневнику* (Костић 1990б: 40-46).

Интертекстуалним сравњивањем овог и претходног есеја стиче се утисак да је карактер Костићевог свесловенског опредељења добрим делом условљен његовим отпором према руском апсолутизму¹³².

Износећи (своје) аргументе и противаргументе у дијалошкој форми, Костић идеји обезличеног утапања у Славенство препоставља идеју сарадње и уједињења словенских племена, засновану на свести о властитој индивидуалности. Реминисценцијом на Сватоплука, на растакање Словена у седам племена и на потоње словенске размирице, он (у тексту назначен као А) са резервом и критичком дистанцом гледа на екстатично одушевљење свога саговорника (Д) панславистичким идејама, „карактеристично код некоје овдашње словенске интелигенције“, којој је „постало већ типиком овако мислити“ (Костић 1990б: 42). По Костићу, повратак у старо стање није могућ, јер, „што је Сватоплук запустио, не обнови Александар II“ (Исто: 43). И, док га саговорник убеђује да „парчетарске душе никад неће импоновати Европи, ова ће се само клањати свеславенском комплексу“ (Исто: 42), Костић заступа дистанциранији и опрезнији став, свдећи појам народа на феномен породице:

Ко није кадар вршити дужности породичне, још мање ће бити кадар одговорити дужности према већој породици, према својој наци. Исто тако ко није прво добар Србин, ако је Србин, ил' добар Рус, ако је Рус, па после тек Славен, већ наопако, о томе ће се заиста сваки поштен човек

---

¹³² На линији текстова у којима се осврће на руски апсолутизам, налази се и значајни Костићев прилог „Дан и ноћ у московској 'изложби'“, настао поводом *Велике свесловенске етнографске изложбе*, одржане 1867. године у Москви. Ту, у завршници извештаја са изложбе, Костић описује ониричну визију пробужених племена и народа које је на изложби видео, у којима се након оживљавања буде притајени антагонизми и мржње, и доводе до међусобних крвавих обрачуна. Овом, по људски род поражавајућом, али надасве реалистичном сликом он показује дубоко и истинско познавање људске природе и друштва и суштинску безизлазност када је у питању избор друштвеног уређења, јер он, либерал, противник апсолутизма и аутократије, гледајући у сну ову сцену, схвата „шта би било кад би се пустило свима тим племенима да се по вољи крећу са свога места“ (Костић 1990б: 76).

посумњати да је заиста и добар Славен, као што ће сумњати и о ономе да је добар патриота који није пре свега добар члан породице (Исто: 44).

Овакав модел „деобе и уједињења посла“ (Исто: 46) Костић налази још у старој словенској институцији, задрузи, која нас поучава вештини, мудрости и значају поделе посла, јер, „делећи се тек ћемо се сјединити“ (Исто: 46). У процесу развоја и опстанка нације и потоњег словенског уједињења просвета и књижевност имају водећу улогу, потцртава Костић мисао која се доследно провлачи кроз већину његових есеја.

У тако замишљеној задрузи словенских племена, Русији, као највећој и најмногљуднијој словенској земљи, припада почасно место родоначелника, предводника и заштитника слободног Словенства. Ми смо срећни, сматра Костић, јер је она наш бранилац и чувар наших интереса у армији европских народа. Њена позитивност у списима Лазе Костића апсолутизована је, довођењем појма Русије у контрастиван однос према појму Аустроугарске, који, по свему што га карактерише, овом првом представља истинског опонента. На тај начин је, уопштавањем црно-белих, искључивих парова опозитних појмова, Костић давао одушка својој комплексној, дуалистичкој природи¹³³:

Србија је имала од свог постанка најбољег, најмоћнијег, најпоузданијег савезника и заштитника, да га моћнијег и поузданијег на беломе свету нема, имала је силу, једнокрвну и једноверну Русију. Напредњачка је влада тог старог, природног, окушаног пријатеља, савезника и заштитника у својој немоћној обести, у свом детињастом лакоумљу, у свом разметљивом несташлуку, несмислено напустила, да би се сама додворила својој новој 'моћној пријатељици и суседци', најнепоузданијој савезници на свету, вечитој противници и гонитељици Српства, Аустро-Угарској (Костић 1990в: 163).

У Костићевом случају, антагонизам према Аустроугарској иде раме уз раме са антагонизмом према српским „напредњацима“. Владајућој странци он замера због понашања према Русији, коју је ова искушавала преорјентацијом у спољнополитичким односима и приклањањем Аустроугарској, и то у време када се, како каже „и сама моћна Аустрија савијала око руског пријатељства. Да Бог дâ да последице те манитости падну само на вас, а да их не осети и народ и држава!“ (Исто: 170). Будући да је наведени есеј објављен године 1883, могуће је претпоставити да се наведени раскол односи на догађаје везане за потписивање Сан-Стефанског уговора и свега што је уследило после. Спорни уговор и његове последице по српско-руске односе, како видимо, нису утицали на Костићев проруски став. Идејна и идеолошка либерална политичка опредељеност и

---

¹³³ Суштинску подвојеност Костићевог бића, која је налазила израза у радо и често коришћеној дијалогској форми виспрено запажа М. Радовић (Радовић 1983: 12-13).

нетрпељивости проистекле из ње, као и романтичарска свесловенска оријентација имали су примат над историјским и друштвеним турбуленцијама времена којем је припадао. У прилог томе говори и есеј који је Костић написао исте, 1883. године, поводом упокојења Александра Михайловича Горчакова, у којем га назива „највећим државником данашњег словенског света, управником политике највећег царства, највеће државе на свету, канцеларом силне Русије“ (Исто: 175). За време његове управе, пише Костић, осетила се огромна разлика у односу Русије према Јужним Словенима, у поређењу са пређашњим, 'николајевским' добом.

Горчаков мања племена словенска није сматрао као млађе, као слуге, него је гледао у њима млађу браћу коју треба упућивати, поучавати и штитити, ал' им ваља каткад и по који несташлук, по коју осетљивост опростити, особито кад се зна да такој 'нелепости' није криво цело племе, но само по који појединац (Исто: 177).

Узимајући у обзир Костићево директно учешће на Берлинском конгресу, сасвим је извесно да је у све детаље овог, тако важног политичког догађаја за Србију, био одлично упућен. Као што је речено, Костић је, у функцији приватнога секретара представника Кнежевине Србије у Берлину и министра спољних послова, Јована Ристића, присуствовао Конгресу, где је посредовао и као полиглота и преводилац, али је обављао и послове новинара и дописника. Извештаје о догађајима везаним за Конрес слао је прашком дневном листу на немачком језику *Epochе* и новосадској *Застави*. Један од тих дописа, послатих *Застави* из Берлина, 13. јула 1878, нарочито је за нас важан и интригантан са имаголошког аспекта, јер у њему Костић наступа оштро и критички према дипломатским активностима и потезима Русије на Берлинском конгресу. Он се, наиме, јетко и са горчином осврће на одлуке Конгреса и на званичне ставове руских преставника на њему, Горчакова и Шувалова, али и на потписника Сан-Стефанског уговора са руске стране, Игњатијева. Наглашавајући умор Горчаковљев и чињеницу да је „сасвим подетио“ (Костић 1990б: 320), као и потпуну незаинтересованост и неупућеност Шувалова у питања јужноисточних Словена, Костић експлицитно каже да се и сада, као и раније, пазило „само на интерес великих сила, великих владалаца; и ако се који народ помогао, као што је сад бугарски, то је само било да се угоди којој великој сили, овде Русији“ (Исто: 318-319). Јер, како каже, Игњатијев је Свето-Стефанском погодбом све „заграбио Бугарима, ал' само зато што мисли, а има и рашта надати се, да ће се Бугари много пре и о мање муке и трошка дати порусити него Срби“ (Исто: 320). Руси су, пише Костић даље, подржали

оно словенско племе на југу које се у великој војни за слободу показало најслабије, а то су Бугари; а Срби, као веле, ти ће себи сами помоћи, па још боље ако не добију све што би им се можда од других противника могло отети: јер како се цело јужнословенско питање и онако није могло овом приликом у корист пуне слободе и уједињења свакога племена решити, те тако је тешко било и правичну поделу између њих спровести, – то је ваљало оне оставити незадовољне који су кадри опет устати кад куцне час да се велико ал' недочето дело дочне; – а то су Срби, Црна Гора и Србија. Кад би се то двоје сасвим задовољило, бар по њихову потоњу искању, можда би се даља ствар сасвим успавала, јер не би било кога да се напујда, Бугари пак нису низашто. Зато им сад подајмо све, да буде што од њих (Исто: 319-320).

Искрена, сурово реалистична и отрежњујућа Костићева запажања и његов осорни тон, толико другачији од екстатично-романтичарског тона којим су писани неки други његови прилози, најбоље показују колико је обликовање слика и представа у његовој свести условљено друштвеноисторијским чиниоцима и положајем посматрача у датом моменту. Јер, Руси, за које ће касније егзалтирано тврдити да су најбољи и најмоћнији пријатељ Срба, у часу када је услед неповољних друштвено-историјских околности био емоционално изазван, нису у његовим представама окарактерисани као такви. Све ово потврђује варијабилност слика, представа и стереотипа, и њихову међузависност са актуелним околностима, који доводе до њиховог активирања, односно (ре)актуелизације.

Ипак, наведене Костићеве изјаве и закључци, изазвани пролазним утисцима разочарења исходом Берлинског конгреса, нису стали на пут његовом русофилству и славенофилским тенденцијама. И касније ће он, као што је то, на пример, случај са некрологом посвећеним Горчакову, писати са дивљењем о Русији. Своју приврженост овој источнословенској земљи Костић је наставио да испољава све до 1891, када је „битније изменио своје идејно-политичке ставове у овом питању“ (Микавица: 2011: 28).

Критичком осврту и рекапитулацији дотадашњих политичких ставова, као и преиспитивању смисла толиког залагања Костић је приступио на концу животног и стваралачког пута, крајем прве деценије 20. века, о чему нам је оставио сведочанства у недовршеним успоменама писаним на немачком језику за часопис *Deutsche revue*, највероватније 1910. године, *Gewahrtes und Bewahrtes (Ишчекивано и дочекано)*. У овим успоменама је, како наводи Дејан Микавица, „највећем превредновању, преиспитивању и одбацивању изложио [...] некадашњу мисао о словенској узајамности“ (Исто: 388). Костић се са болним отрежњењем суочава „са охолим и надменим ставом руске дипломатије“ (Исто), која Србе третира као Азијате, ма колико нам то болно и невероватно звучало.

Временска дистанца и „горки талог искуства“ изнедрили су и критичку дистанцу, која је довела до промењене слике некадашње Етнографске изложбе из 1867:

Московски словенски митинг био је истински хаџилук, панславистичка демонстрација првог реда, каква никад дотад није одржана и каква се, ... неће видети никад више. То је био први талас плиме, која ће после десет година кулминирати пред Плевном, да одмах затим нестане у песку Берлинског конгреса (Костић 2000: 56).

Микавица даље помиње Костићево разочарање у великог словенофила и Костићевог пријатеља В. И. Ламанског, који му је на Берлинском конгресу препоручио „као добро решење за Србе, прихватање аустроугарске окупације, како би видели 'шта то значи бити под аустријским господством'“ (Исто: 389). По Костићевим речима, овај догађај представљао је „крај“ његових преосталих „руских илузија“ (Исто). И српски краљ Милан, као и црногорски кнез Данило I представљени су у Костићевим успоменама на потпуно другачији начин, у светлу отпора „рускоме диктату“ (Исто: 390).

Осим о држави као о конвенционалној творевини и симболу, али и државотворном апарату који је заступа, Костићевом будном оку и бритком перу није промакао ни „обичан“ човек, као репрезент нације којој припада и са којом дели устаљене облике понашања и карактеристике рода. Тако, на пример, у огледу насловљеном „[Славенска узајамност]“, сазнајемо да словенски народи, сви одреда, „ситне“ међуплеменске зађевице и међусобице превазилазе привучени не узвишеном идејом свесловенства, већ привлачном снагом карте:

Славени су сви карташи: Пољаци хазардују, Руси паклују – паклена нација, l'enfer glacé – а онајвише их има што играју само муђе. Па шта ће и Срби? и они као суђеници, као фаталисте, ватају лист, лаћају се карата; ни једно од славенски племена не игра тако мирно као Срби, тако ладно – побеђујући можда своју јужност – те им се од тешке ладноће замрзну карте у рукама, па после дувај! (Костић 1990б: 42).

И, док је заједничка особина свих Словена да су склони картању, дистинкције су успостављене на следећи начин: „Словаци и Чеси певају, Руси и Пољаци картају се, Срби пију“ (Исто: 42). Стереотип о прекомерној употреби алкохола, за коју се чини да јој интезитет расте на релацији југ – север, у корист севера овде је обрнуто пропорционалан.

Значајним и незаобилазним, већ поменути извештајем са свесловенске етнографске изложбе одржане у Москви, Костић даје допринос и развоју етнологије као нове науке, који се огледа у опису ношње и физиономије групе руских девојака сеоског порекла:

Доле нађосмо једно друштво сеоских лепотица што сматраше које изложбу које сматраоце. Беху све у руском народном ношиву: бела рубашка, сарафан, широки рукави, црвене сукње са предником, на глави у жена зборник (неки убрадач), а на њему кичке или повојник (отприлике као у неким нашим крајевима шамија), у ђевушака пак повјаске ил' просто црвена лента (ето откуд Мађарицама парте!) [...]

Ал' не беше баш одело што ме заустави да сматрам тај ходајући расад оличених турчинака.

Лица већином неугледна и немила, чела ниска, очи мале, зеленкасте, јабучне кости искочиле, носови мали, затубасти, уста велика, прђеусната – очевидне потомице негдашњих становница леденог мора, што се у препотопско доба, по свој прилици, ширило по целој северној Русији (Костић 1990б: 72-73).

Истицање везе између човека и природе која га окружује, што је овде само у назнакама дато, представља чест поступак којем Костић прибегава у својим есејима, у којима нас дескрипцијом природе неретко уводи у опис физиономије и психологије људи који те пределе настањују. Човек је производ тла на којем је поникао, физиономија и карактерологија појединца и нације одговарају топонимији предела, у дослуху су, међусобно се подржавају. Отисак предела види се на лицу и у понашању појединца и групе.

Сравњивањем париске експозиције и руске „виставке“, Костић нам посредним путем прилаже слику француске и руске жене, које стоје у опозитном, контрастном односу:

Експозиција у Паризу и виставка Московске стоје једна према другој отприлике као каква француска дама од света и каква побожна, скромна, а изображена, свесна Русиња: Она тамо скупила око себе обожаватеље и удвараче, из целог света, комудраго, само ако се клања и љуби руке, добро је дошао, она га прима за свој породични сто, у своје 'домаће пријатеље'. А Русиња? Она је скупила око себе своју породицу и своју чељад, међу коју долазе и они Јакути и Гвеври, позвала је своју родбину, своје зетове и пријатеље из далеких крајева, да се род не заборави, да се пријатељство не затоми (Костић 1990б: 70).

Представа француске и руске жене представља рефлекс стереотипних, уопштених ставова везаних за Запад и словенски Исток: док је Запад блазиран, екстравагантан, искварен, извештачен и лицемеран, словенски Исток заговара једноставност, чистоту и усмереност ка правим вредностима, у чијој су основи идеје рода и породице. На овом примеру се потврђује постојање једне од неколико слика Запада (који у овоме случају репрезентује Француска) и Русије, наведених у уводном делу рада, које Запад декларишу као труо и искварен, док Русији (имплицитно) додељују месијанску улогу, проистеклу из њене (моралне) чистоте.

Ипак, руска жена није искључиво оличење породичних вредности: у њеном понашању види се траг двоструке еманципације: женске и еманципације кметства у Русији. У групи сеоских девојака које на московској виставки среће, Костићу запада за око „једна Венера“, „чарнокоса, чарноока“, самосвесна, смерна, али поносита (Костић 1990б: 73). Њена господственост у држању и опхођењу према руском велможи у чијем је друштву Костић обилазио изложбу, упркос њеном донедавном положају „'крестьянке', с којом се руски велможа још не могаше друкче разговарати него као са својом робињом“ (Исто), овог подстиче колико на расне и класне, толико и на шовинистичке, мизогине реплике:

– Како се зове та Циганчура тамо? – запита кнез гомилу девојака што се упутиле за сеоском лепотицом.

– То није Циганка, то је Нађежда Ивановна, господине, – поклоне се и оду исто онако као и Нађежда (Исто).

То је, добацује иронично кнежева сестра, „последница благословене еманципације“, настале као резултат „крешћанског“ ослобођења (Исто). Као израз сукоба генерација, али и реалистичније постављене контрааутослике долази реплика старе књегине, мајке, да је Русима најпре требало „еманциповати саме себе, па после тек своје робове“ (Исто: 74).

Повод за дубљу и опсежнију анализу руског друштва за Костића представља гостовање Српског народног позоришта у Новом Саду са представом *Окови* кнеза А. И. Сумбатова¹³⁴ и реакција *Браника*, „органа српске народне слободоумне странке“ (Костић 1989б: 487-488), који је, „више него многи остали српски и хрватски листови, велики русофил – што је руско, све је добро, све је лијепо, све је славно и узвишено“ (Исто). Тај лист је поводом извођења представе *Окови*, у првом броју који је уследио, одмах након уводног чланка донео текст чији наслов гласи „Је ли позориште школа?!“ Потцртавајући значај позоришта за опстанак и очување вредности друштвене заједнице којој припада, аутор чланка се са згражавањем осврће на неморалне, гнусне сцене брачног вероломства и дивљег брака одбегле, а удате жене, страхујући од могућег лошег утицаја који приказивање оваквих, „најгорих типова“, може да има на наше друштво. Истичући да реализам треба да служи истини, пита се, је ли овакво руско друштво? (Исто: 489), и, у

---

¹³⁴ У питању је драма у четири чина коју је са рускога језика превео М. Ђ. Глишић, а приказана је први пут у Новом Саду 11. фебруара 1895.

складу са сопственим убеђењима и представама, без претходно обављених истраживања и веродостојних аргумената, закључује:

Оно је могуће да овакијех измета има и у рускоме, као и у сваком великом друштву, али тако *није* руско друштво, то није општа карактеристика његова, и такови се људи уопште не износе на позорнице. [...] Зар ми Срби да гледамо такове неваљалце и по томе да судимо о руском друштву? [...] Писац је лопатом набацао блато покупљено из најнижих друштвених слојева и попрскао нас, и ми, гледајући те људске наказе, треба да уживамо, да се уздигемо, да се поправљамо! (Исто: 489)

Оваквим написима, лишеним темељних истраживања и веродостојних доказа, уместо којих аутор уопштава и генерализује властита уверења и ставове, заинтересован је истраживачки и ерудитни Костићев дух, који није оклевао у намерењу да наведеним искључивим и категоричним изјавама пронађе противаргумент. Посегнувши за руским критикама *Окова*, чија драгоценост почива на чињеници да ју је саставио „главом сам писац“ (Исто: 491), Костић срањује критике најчитанијег московског дневника, *Малог листка*, са часописима *Театр и живот*, потом са петербуршким *Новостима*, часописом *Петербургская газета*, као и две провинцијалне критике из Тбилисија¹³⁵ и Минска.

Оно што је Костића изненадило јесте чињеница да ниједна од наведених критика, било да је у питању престоничка или провинцијална, упркос различитим оценама драме¹³⁶, није закључила да руско друштво није такво и на тај начин писцу приговорила да у лажном светлу приказује руски свет. Напротив: мински критичар истиче да је кнез Сумбатов прости фотограф, који је „лијепо опазио [...] један у садашњем друштву јако распрострањен тип безаконика“ (Исто: 505), који је поникао из савремене руске интелегентне средине, а до пре двадесет и пет до тридесет година није постојао. Појава оваквих људских типова, у спрези са лоше удешеним законима о браку, разводима који се тешко добијају, ограниченим компетенцијама грађанских судова у бракоразводним парницама довели су до кризе савремене руске „интелегентне породице“ (Исто: 506). Пропорјев је, пише мински критичар,

---

¹³⁵ Костић га наводи као „Тифлис“. То је било име града до 1936. године.

¹³⁶ Московски *Мали листак* у први план истиче озбиљност животних питања која поставља и обрађује драма и радозналост публике о коначном исходу, док се у *Театр и живот* наводи: „Порок је наказан, врлина слави побједу, писца и глумце изазивају много, много пута“ (Костић 1989б: 492). За разлику од њих, у петербуршким листовима *Новости* и *Петербургская газета* од 25. новембра 1890. јављају се контрадикторни извештаји: док се у првом листу истиче сумњив успех драме, у другом се наводи да је постигла јефтин успех, упркос аплаузима изазваном изласку глумца и писца на позорницу иза свакога чина, што Костић пропраћа коментаром „Живела сложна критика!“ (Исто: 502). Ова његова опаска потврђује, иако посредно и имплицитно, релативност утиска и индивидуалне процене појава, дешавања и бића.

и опет велимо, тип нановије творевине, састављен из онијех талоба што их је наслагао живот савременог културног друштва, са његовом погодбом цивилизацијом, са његовом литературом, умјетностима му, лажним увјетима сажителства и лицемјерним моралом – то је месо од меса и кост од кости нашег савременог интелегентног свијета (Исто: 506-507).

Упоредјујући наведене критике, Костић закључује да „не само да ни тај 'зликовац' у *Оковима* није 'из најнижих слојева друштвених', као што се чини *Бранику*, него напротив, то је прототип интелигенције руске, бар у губерњском градовима“ (Исто: 509). Тај „изрод“, „морална наказа“ (Исто: 510), у руско друштво је доспео из туђинске, западне цивилизације, као продукт „садашњег културног друштва“ (Исто). Њега зацело мора имати у Москви и Петербургу, будући да су то велики градови, када их већ има у мањим, губерњским градићима.

Само што су то велики градови, па их силни жрвњевци тих великијех друштвенијех млинова лакше самелу и избаце, а мањи жрвањ ситнијих градова мора сваки час да запне о такав несамеливи шљунак, те се о мало већи грумен може и оштетити, ако не и сломити (Исто: 511).

У наставку текста Костић посредством дијалогске форме, смењивањем низа аргумената и противаргумената расправља о последици постојања оваквог типа личности по руско друштво, али и о могућој последици по српско у поређењу са руским, када би се такав тип појавио код Срба. Србија је према Русији оно што је мали провинцијски градић за престоницу или какав велеград. Русија ће се лако изборити са том болешћу, предвиђа Костић, која би за Србију, када би се појавила, била фатална.

Оно што би нас мале убило, то је руском горостасу као лупање Арапинова буздована по леђима Краљевића Марка 'Не буди ми по кожу буха'! (Исто).

Костић и овај пут истиче значај образовања и просвете као (једину могућу и исправну) превентиву у заштити друштва од развоја патогених социјалних чинилаца.

Из свега до сада наведеног са сигурношћу се може рећи да је Костић, не оставши имун на дух епохе којој припада, у својим делима креирао слике и представе о Русији које су биле живе и делујуће у његово време, али је и као индивидуа која је у сваком смислу била испред и изнад свога доба и у прилици да утиче на дух времена којем припада или које ће тек доћи, у једном тренутку постао спреман да своје ставове стави на пробу, коригује их или одбаци. Упоредо са његовим унутрашњим сазревањем и растом, мењале су се и сазревале и слике у њему, а то је одлика највећих, истинских стваралаца, способних да обележе своје доба, или да му промене курс. До промене суштинског става у Костићевом старалаштву није долазило на основу једног, изолованог политичког и/или

друштвеног догађаја (као што је, видели смо, случај са болно отрежњујућим, критичким приказом руских дипломатских активности на Берлинском конгресу). Читава сума дешавања и политичких и животних искустава овог истинског и посвећеног трагаоца резултирала је коначном сменом приоритета, унутрашњим реорганизовањем, критичнијим односом према стварности, а самим тим и суштинском изменом слика и представа Русије.

Специфичност руског положаја у менталном мапирању Срба заснива се на чињеници да руски народ није Србима сасвим туђ; а ако се туђина може степенovati, он свакако не би био на најудаљенијем крају осе Другости. За разлику од Турака, који представљају апсолутног Другог (захваљујући религиозној, као и етничкој Другости коју репрезентују; мада је и тај степен туђинства доведен у питање и релативизован петовековним суживотом Срба и Турака), Руси су „наши“ туђинци, једноплеменници и једноверци. Дух времена, који је идеју словенског свејединства промовисао и учинио једном од водећих идеја онога доба, имао је снажну центрипеталну тежњу, која је чинила да се српско племе приклања и са уздањем гледа у највећи словенски народ, у царску Русију. Са друге стране, историјско искуство је потирало одушевљење непрегледним просторствима и снагом „матушке“ Русије и упозоравало на неопходност одржања здраве дистанце и самосталности. Јер, живећи на ветрометини историјских дешавања и сукоба интереса великих сила, у две империје, уверен, као и други балкански народи, да је бастион и претходница хришћанства, али и линија сусрета и раздвајања његове источне и западне варијанте, српски је народ свој однос према Русима најчешће обележавао позитивним предзнаком, али и негативним, насталим као последица изневерених очекивања. У српском виђењу Руса у пуној мери се одражавала сва трагика српског положаја на линији раздвајања, односно спајања источног и западног царства, православља и католицизма, позиције *antemurale christianitatis*, граничара и бастиона Европе у одбрани против османских освајача. Слика о Русији била је саставни део тријаде Срби – Запад (Европа) – Русија. Једном давно успостављена линија раздвајања није никада, упркос често болним и отрежњујућим, поучним историјским искуствима, успела да узнатредује и трансформише се у линију спајања. Тако је слика Русије од тада до дана данашњег била саставни део антагонизма и сучељености (искључивости) Запад – Русија. Једне очи нису могле у исто време да гледају на обе стране, или барем да превасходно гледају себе: увек су више него унутра, биле окренуте споља, са неком грозничавошћу,

уздањем, очекивањем, а један смер посматрања искључивао је и негативним предзнаком обележавао други.

СЛИКА СРБА У КЊИЖЕВНОСТИ СРПСКОГ РОМАНТИЗМА

Косово, стожер певања и мишљења српских романтичара и симбол јединства и целине, у наше време доживело је реактуализацију у говору Слободана Милошевића на Газиместану 1989. године, што ће представљати увод у крваве догађаје на простору бивше СФРЈ, а касније ће се интерпретирати и као њихова најава. Овај догађај и неоромантичарска глорификација косовског мита постаће линк ка романтизму чији је један од централних мотива управо Бој на Косову. Интересантно је, овим поводом, навести запажања историчарке религија Карен Армстронг (Армстронг 2005), која тврди да постоји велика разлика између некадашњег човека, који је живео животом мита, и савременог појединца, који више не мисли на митски начин. Ипак, митови још увек нису без снаге: ова чињеница се увек изнова потврђује, када се из идеолошких разлога неки митови, који су од виталног значаја за живот нације, оживотворе и начине изнова актуелним. Косовско питање и проблематизација српства и српског идентитета који ће добити на значају у последњој деценији двадесетог века, интензивираће болан осећај угрожености и прогањања и као контраефекат довести до распламсавања сна о величини (питање о првенству сна о величини или делиријума прогањања, обновљених у двадесетом веку, равно је питању шта је старије, кокошка или јаје, и стога представља апорију, нерешив проблем), што ће резултирати појавом неоромантичара, испод чијих пера ће излазити историјски неутемељени квазиисторијски радови о српској старини и величини, који ће имати реципроцитет у „утуку“ на таква дела, која инсистирају на научним потврдама, као што је књига нашег познатог историчара и византолога Радивоја Радића, *Срби пре Адама и после њега* (Радић 2005). Осим тога, поменута манија прогањања, подстакнута наглашеним балканистичким дискурсом у говору страних (махом западноевропских) медија о Србима, једнако ће тражити одговора у опсежним истраживачким подухватима, који ће изнедрити књиге попут *Национализма и књижевности* Драгана Жунића (Žunić 2002). Са друге стране, косовско питање, као продужетак сна о величини и косовског мита, постаће окосница нових подела: на оне који Косово сматрају колевком српства, и на оне друге, који га сматрају давно изгубљеном битком и бременом из прошлости, које зауставља историјски развој.

Оно што ћа нас у овом истраживању интересовати, јесте положај косовског мита и однос према њему, виђење и представа Косова у делима одабраних романтичара. У уводном делу смо навели тезу коју заступа Драган Проле, по коме српски романтизам није, као што се то представља, искључиво промовисао косовски мит и имао удела у митологизацији српске прошлости. Напротив: Проле тврди да је српски романтизам демитологизовао српску прошлост. У овим истраживањима настојаћемо, између осталог, да преиспитамо ову тврдњу, али и да пратимо однос српских романтичара према поменутом сну о величини у спреси са делиријумом прогањања и мотивима везаним за њега (као што је, на пример, мотив издајства), као и остале слике о Србима и српству који се јављају у делима петорице одабраних песника.

Петар II Петровић Његош о Србима

Сви песници српског романтизма који су постали део српског књижевног канона, заједно са Вуковим концептом народног језика и правила да пишу као што говоре и да читају као што је написано усвојили су и идеју српства, изложену у Вуковој књизи *Срби сви и свуда*, по којој идеја народности претеже над верским разликама, и заснована је на јединству језика и књижевности. Петар II Петровић Његош, који је уз Бранка Радичевића допринео победи вуковске књижевнојезичке оријентације, заступао је Вуково гледиште по питању схватања српства. Српство је надређен појам црногорству; црногорство је његов братски, једнородни, саставни део. Црна Гора је слободна, њу Османлије нису освојиле и стога је у њу уперен поглед свих Срба. У песми „Заробљен Црногорац од виле“, песник има визију заласка царства Немањића и његовог легитимног наследника, црногорског народа¹³⁷. Привиђа му се и Карађорђевићев лик и његова смрт. „*Ја у маху од жалости скочим,*

---

¹³⁷ На људску непостојаност и страх од слободе, као и на свој тежак положај, Његош се жали у писму Вуку Стефановићу Караџићу са Цетиња, 1. новембра 1847. године. Он проклиње дан „у који је скочила ова искра у наше горе из гомилах пепела величине Душанове, рашта и она није умрла ђе се огњиште српско угасило, но се припела на гору те бјеска и довукује на себе громове, злобе и зависти, како златна игла потресне стријеле облачне“ (Петровић Његош 1974ђ: 154).

/ додија ми с' више то гледати, / у три сата сву промјену Српства“ (Петровић Његош 1974: 92).

У прологу „Пустињака цетињског“ (Петровић Његош 1974а: 61) Његош потврђује јединство народа:

*Србин српском роду своме
ово дјелце посвећује.
Његово је ситно цв'јеће
по ливади правој Српства
и узрасло и побрато
и у в'јенац роду дато.*

У писму Александру Карађорђевићу, 3. јануара 1841. захваљује се на портрету његовога оца, који је добио на дар. Његош истиче племенско јединство Црне Горе и Србије, чији су славни подвизи „јошт када сам ја млеко матерње посао јако на таблици душе моје написати и који ће вјечно остати огледало витештва не само међу малијем народом српским него и међу великијема народима и у всемирној историји“ (Петровић Његош 1974ђ: 75).

У песми „Поздрав роду на ново љето“ (Петровић Његош 1974г: 173-174) песнички уобличава своје и идеје свога времена:

*Родољубје што је? Електрика,
пречишћена искра божествена
кроз пламове бесмртнога огња.*

[...]

*Липо, лјено, лепо и лијено,
било, бјело, бело и бијело –
листићи су једнога цвијета,
у пупуљ се један одњихали.*

[...]

*Не пита се ко се како крсти,
но чија му грије крвца душу,
чије га је мл'јеко задојило.
То је вопрос светогa символа.*

Ипак, напуштајући црногорска брда, Његош ће осетити зебњу пред претњом Другости. У песми „Србин Србима на части захваљује“ (Петровић Његош 1974а: 53-55) Његошево страховање да ће се међу католичким Србима осетити као туђин указује на чињеницу да прокламовано јединство вере, које је требало да остане у сенци језика и књижевности као носиоца идентитета нације, ипак није било чинилац који се може занемарити :

*Како одох из слободних горах,
мишљах у њих Српство оставити,
а међ' туђим уљести народом,
ком обичај ни језика не знам:
вјера друга, царство, миса друга;
мишљах презрен ка и крвник бити
ради вјере – свијета неслоге.*

Срдачан дочек у кући Јосифа Лумбардића потврдиће, ипак, водеће постулате Његошевог доба:

*О, ви Срби, свуд ли српстујете,
дужност чојства праву испуњате!
Српствуј ђелом, вјеруј што вјерујеш:
лактом вјере глупост чојка мјери,
а озбиљност ђелом и врлином!*

Нажалост, жеље и стремљења умног владике косили су се са историјским дешавањима. Срби су храбар, али најнесрећнији народ, јер сваки који промени веру, више неће да се зове Србином. *Вјеровања Србе истражише. Ово ти је Србе искобило, / робовима туђим учинило* (Петровић Његош 1974г: 146), сазнајемо из разговора кнеза Долгорукова, изасланика руске царице и игумана Теодосија Мркојевића у *Шћепану Малом* (Петровић Његош 1974г: 9: 201).

У писму Сими Милутиновићу, послатом са Цетиња, 25. септембра 1844, Његош изражава захвалност због Милутиновићеве оданости „к овоме тврдоме и крвавоме крају, но српскоме од искона“ (Петровић Његош 1974ђ: 114). Он истиче недостатак истинске просвете која је узрок мањкавости народног поноса и самосвести, ради којих се српски књижевници диве свему што долази из других земаља, не ценећи оно што као народ

имају, а што је и лепше и вредније од производа страног духа (Исто). У писму Вуку Стефановићу Караџићу са Цетиња, 1. новембра 1847. године Његош жали што се српска јерархија дигла против Караџићевог превода *Новог завјета*. Интересантна је чињеница да се Његош ограђује од Караџићеве молбе да о његовом преводу дâ своје мишљење, јер му, како каже, други послови не остављају времена да се тиме бави (Петровић Његош 1974ђ: 154).

Његош је презирао Доситеја Обрадовића и тај свој презир није скривао. Разлог томе је Доситејево доследно негирање значаја Цркве, због чега се Његош у писму писаном из Трста, 3. августа 1837. године обраћа кнезу Милошу Обреновићу са молбом да се обустави штампање Доситејевих књига. Владика Раде уверава српског кнеза да су га у вредност Доситејевих дела из личних интереса уверили његови сарадници, а реч је о развратном и злом семену (Петровић Његош 1974ђ: 57). За Бранка Радичевића је, очекивано, писао следеће: „Бранко је приличан пролећњему лептиру који лети с цвијета на цвијет. Он исто по запуштеној српској ливади ради“ (Петровић Његош 1974ђ: 209).

Из писма Сими Милутиновићу (Цетиње, 25. септембар 1844) сазнајемо да се Црногорци иселјавају из Црне Горе у Србију. Владика моли Милутиновића да се заложи код кнеза да Црногорце који долазе да живе у Србији приме као браћу и да их населе на оним местима која највише, по клими и структури тла наликују на њихов родни крај (Петровић Његош 1974ђ: 115-116).

Његош је био присталица Гаршанинових идеја. У писму датираним 2. маја 1848. године писаће му: „Ако је игђе икога, нас ево. Ако ли нема никога, ја не могу ништа до стићети се што сам вам брат. Сад али никад, никад ако не сад“ (Петровић Његош 1974ђ: 166). Команданту српских добровољаца за време мађарске револуције, Стевану П. Книћанину, у знак признања за његове подвиге шаље на дар лик Обилића. Његош га глорификује као достојног Душановог и Карађорђевог наследника. (Петровић Његош 1974ђ: 175). И Ђорђу Стратимировићу, са Цетиња, 8. новембра 1848. шаље у знак признања лик Обилића. Након неуспеле револуције, у писму упућеном Меду Пуџићу 23. априла 1849. године, Његош лamentsира над судбином разједињених и међусобно отуђених Срба, међу које је бачена крвава сабља, а братска крв је у рекама потекла: „Бог знаде хоће ли се Срби када од ове смртне ране излијечити“, пита се Његош. Владика истиче

Дубровник као понос српске књижевности, а Пуцића као дубровачку дику (Петровић Његош 1974ђ: 176). Он истиче своје разочарање у идеју југословенства, у коју је испрва полагао наду, али сада види да је то „идеална ријеч која само празнијем гласом лијепо звечи. Што је Бановина (Троједна Краљевина) и Војводство? То су мртве историчке ријечи, друго ништа“ (Петровић Његош 1974ђ: 176). Југословени нису свесни своје снаге, па се повинују туђим утицајима и постају туђи робови, пише Његош. Они не разумеју шта је слобода (Исто). Југословенство у писму Францу Миклошићу (Цетиње, 12. марта 1850), назива „кукавним и слепим“ и поздравља излазак Миклошићева речника: „Ви сте на мјесто те можете велику ползу принијети силноме но кукавоме и слијепоме југославенству“ (Петровић Његош 1974ђ: 185).

Александру Карађорђевићу Његош пише 1849. године о Војводству српском. Песник каже да ништа не би мењала чињеница и да је Војводство ослобођено од Мађара, јер Срби и даље ратују за туђина. Као и други наши романтичари, упреће поглед у Босну, у којој види боље и трајније решење за српство и обећава му своју помоћ у случају рата у Босни, и за Босну (Петровић Његош 1974ђ: 181).

У писму Илији Гарашанину са Цетиња, 5. јула 1850. године, Његош пише о српским стварима, које су назадне у њиховом веку, и које су га умориле. Јављају му се мисли о смрти, и каже да ни за чим не би жалио када би умро осим за народном ствари, за напретком у целом српском народу до којег није дошло, и за тим што није успео да удари чврсте темеље унутрашњем уређењу Црне Горе, због чега страхује да се стање после њега не врати на онакво, анархично, какво је пре њега било. Његош брине да би се у том случају црногорски „народца мали, необразован, но војинствени и силни духом и срцем“ нашао у великој невољи. Гарашанину изражава најдубља осећања поштовања: „Нема једнога Србина који више за Српство послује и мисли од Вас, нема једнога Србина којег Српство [више] искрено љуби и почитује од Вас, и нема једнога Србина који Вас више од мене љуби и почитује“ (Петровић Његош 1974ђ: 189-190).

У писму Александру Карађорђевићу са Цетиња, 12. јула 1851, Његош жали због српске разједињености, због сарадње са непријатељима а против националних интереса, због шпијунаже и дојаве другима о ономе „шта се у совјету ради! То је грдна рака сваком

добромислећем Србину по сриједи душе и срца“ (Петровић Његош 1974ђ: 207). Да није те невоље, Његош зна да би Србија и Црна Гора биле рођене сестре, а не полусестре (Исто).

Бранко Радичевић о Србима

Лик и дело Бранка Радичевића налазе се на размеђи два књижевнојезичка и поетичка концепта, два културна обрасца, око којих се у првој половини 19. века међу Србима водио прави рат: једног, некохерентног, нехомогеног, насталог на трагу старог српског језичког наслеђа са којим су се, попут амалгама, стопили временом и околностима условљени нови утицаји, и другог, народног, који је паралелно са оним првим, непрекидно трајао. „Висок степен зависности од античких и модерних узора, језичку непречишћеност, метричко-ритмички схематизам и монотонију, уске регистре емотивног подтекста, с упадљивом дидактичношћу и пригодношћу“ (Иванић 1999а: XI), који су до тада одликовали српски песнички Парнас, потиснуће „свјетски славна народна пјесма, високе поетске стилизованости и узорног метричко-ритмичког профила“ (Исто), на чијем ће темељу Радичевић испевати своју поезију, храбро правећи заокрет у односу на минуло доба и уводећи нову етапу у развоју српске уметничке песничке речи и језика. Положај превратника у историји српске књижевности и правописа био је од тада до данас много пута преоцењиван, али Радичевићева слава и јединствена појава није тим чином умањена, нити скрајнута. Смена апологије са критиком његове поезије није успела да оспори његов историјски значај за потоњи развој језика и књижевности, који је истакао Павле Поповић, а који се огледа у томе што је инаугурисао нову епоху у развоју српске књижевности, прокламовао Вукове идеје, а усмену књижевност поставио за основу будућег развоја писане књижевности (Иванић 1999а: VII). За разлику од апологета, на чијем челу стоји чувени вуковац и Радичевићев пријатељ, Ђуро Даничић, а међу којима су и Стојан Новаковић са својом *Историјом српске књижевности* (1871) и Светислав Вуловић, од песникове поезије оградиле су се баш они, којима је Бранко Радичевић посветио своје песме, а то је

српска омладина, којој је намијењена посвета *Песам*, [...], прије свега због 'Пута', видећи у њему напад на оне 'који су досад за род србски радили'. Аутор те ограде, Светозар Милетић,

Хацићев питомец, духовни вођа српских школараца у Пожуну (Братислава), а доцније и српског народа у Војводини, није могао отрпјети грубо исмијавање свога добротвора ни појачавање раздора међу књижевним супарницима. Као покретач *Славјанке* (1847), пјесничког алманаха младих, вјероватно је осјетио како Бранкове пјесме уметнички надмоћно игноришу све оно што су пожунски омладинци уграђивали у своје пјесничке творевине – моралност (нравственост), образованост, науку, панславистичке идеје или чак идеје народне слоге (Иванић 1999а: XV).

Говорећи о „тежиштима пјесникове инвенције“, посматране у контексту целокупног његовог књижевног опуса, Иванић опажа наизглед супротна, међусобно искључујућа стремљења: једно, које промовише процес национализације, а друго, процес европеизације (интернационализације) (Иванић 1999а: XXIX). Овај други процес уочиће Павле Поповић, након што је открио једног другог Радичевића, оног из „Туге и опомене“, префињеног човека и уметника у чијем делу се опажају трагови прозападне орјентације и утицаја (Иванић 1999а: XX). Неочекивано питање Павла Поповића, које ће затим уследити, надгласаће многобројне примедбе, изречене поводом естетске и уметничке вредности Радичевићеве поезије, као и њених моралних вредности, и запретиће да угрози управо онај постулат на којем, сматра(ло) се, и почива ова поезија: „Да није Бранку баш шкодио народни правац којег се доцније уз Вука латио?“ (Иванић 1999а: XX). Међутим, нова епоха у сагледавању Радичевићевог песничког дела наступиће по истеку Првог светског рата и оснивања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца (потоње Краљевине Југославије). Тада ће два књижевна историчара, Тихомир Остојић (1918) и Павле Поповић (1924) објавити Радичевићеву песничку заоставштину, а издање Павла Поповића биће праћено и обимном студијом (Иванић 1999а: XXI). Бранко Радичевић биће постављен на пиједестал песничког Парнаса српског романтизма, чему ће допринети и продужетак стражиловске песничке линије, коју ће, након Бранка, наставити Милош Црњански, који „од Бранка и Стражилова ствара свој пјеснички мит“ (Иванић 1999а: XXI).

Превратничку улогу, када је у питању поменути сукоб мишљења имаће Милан Кашанин, који ће сматрати да је утицај народне поезије песниковом делу нанео више штете, него користи (Исто: XXII). Прецењивању Радичевићевог дела придружиће се и Драгиша Живковић, који ће, бавећи се редакцијама његових песама и генезом њиховог настанка, „нарочито њиховим метричко-ритмичким и лексичко-синтаксичким склопом“ (Иванић 1999а: XXII), доћи до закључка да је на Радичевићев положај водећег националног песника пресудно утицао сусрет са Вуком Карацићем, без којег његова

самосвојност не би дошла до толиког изражаја, већ би, напротив, остала у сенци туђих утицаја и традиција (Иванић 1999а: XXII).

Са становишта имагологије, Бранко Радичевић ће дати критички орјентисану, радикално иронизовану и пародирану, саркастично наглашену слику свога доба, у чијем се епицентру певања и мишљења налазе појам српства и чиниоци који су битно утицали на његову судбину и одређење: црквени клер, просветни и књижевни посленици, ратници и војници, поименце, али и они безимени представници одређеног типа, или пак народи и њихови представници, од којих је зависила судбина Срба и српства.

Прихватајући Вуков концепт о језику и књижевности, он ће усвојити и идеју „Срби сви и свуда“, коју ће Вук промовисати истоименом књигом. У алегорично-сатиричној поеми „Пут“, у лику необичног човека, након чијег се проласка ливада прекривена густом копривом, чкаљем, буником, татулом, штирином и коровом разних врста преображава у ливаду на којој расте цвеће и роди пшеница, а брдо (шуме и литице), до тада насељено совама и птицама крешталицама, постаје место умилног поја славуја, овековечиће лик и дело Вука Стефановића Караџића, дижући му тиме, као његов следбеник, песнички споменик. Какофонију сова и птица крешталица замениће хармоничан пој славуја, који ће навестити идеју унификације и српског јединства, утемељеног на једном језику и једној књижевности: *Све славуји са Дрине и Саве, / Са Неретве воде и Мораве, / И са Крке, Лима и Цетиње, / И са мора, оне воде сиње, / Долетеше, одма попадаше, / На јаворе дрва поседаше, / Запеваше српску царевину, / Српску славу, српску госпоштину, / И јунаке силне на стотине, / Ал' и друге беше ту милине* (Радичевић 1999: 98). Пут, којим Вук Караџић иде, напуштају јејине и сове, нестају пред њим штир и чкаљ, коприва, а настају извори и врела, ничу цвеће и пшеница, долећу птичице. Бранко зове Србадију да се приклони Вуковој руци, и да је целива, јер: *Ноћ вам дође са Вука једнога, / Данак бели, браћо, са другога* (Радичевић 1999: 99).

Идеја унификације и јединства, глорификована Радичевићевим колом из поеме „Бачки растанак“ доживеће врхунац у контексту бивше југословенске државе, СФР Југославије, у којој ће се ово коло, певано и играно од стране културноуметничких друштава о свим већим и значајнијим државним свечаностима, сматрати симболом братства и јединства. Идеје и концепт на којем је почивало устројство СФРЈ наћи ће

плодно тло у песништву родоначелника нове, модерне српске књижевности, а његово дело, које је подупирало дух времена и промовисало његове вредности у контексту заједничке државе, наћи ће се у свим читанкама и уџбеницима, на свим нивоима образовања. О Србијанцу, Рваћану, Босанцу, Ери (Херцеговцу), Сремцу, Црногорцу, Далматинцу, Дубровчану, Славонцу, Бачванину, и свим осталим, *дуж Дунава*, и онима *де је Драва* (Радичевић 1999: 70) Бранко ће певати са усхићењем, поносно истичући њихове најлепше особине, које су уједно и особине српства: Србијанац је огњевит, Хрвата карактерише одсуство мана, Босанац је тврд и постојан, Ера хитар и брз, Сремац је *гуја љута* (Радичевић 1999: 69), Црногорац мали, јуначни цар, који се не да замислити без свога мача, Далматинац је син мора, а Дубровчан славан по песми из старине, пуној *славе и милине* (Исто: 69), Славонац је танан, Банаћанин лаган, а Бачванин ђаволаст...

Интересантно је напоменути да ће коло¹³⁸, које ће бити испевано у славу српства, и у којем се окупљају његови ондашњи представници, бити прилагођено захтевима новог доба помоћу, на почетку споменутог, канона интерпретације. Јер, читамо у напоменама Душана Иванића, „Рваћан“ се у Бранка Радичевића односи на Србина из Хрватске.

У тумачењима овог места појављује се дилема да ли песник мисли на Хрвате, или на све становнике Хрватске, или пак само на Србе из Хрватске, Србе Хрваћане. Ова последња могућност је највероватнија, пошто се у једно коло позивају Срби из различитих покрајина. Међутим, Радичевић је био отворен према идејама илирства, односно, српско-хрватске слоге у време писања 'Бачког растанка' (Радичевић 1999: 599).

Чворишна идеја, стожер органског уједињења силом прилика разједињеног српства представљао је косовски мит и идеја о освећењу Косова и наставку поменутог сна о величини. Оно што је једном било значи да постоји, значи да поново може бити освојено. Идеју о Косову је требало хранити песмом како би се осоколило српство, угњетено и угрожено са различитих страна, у непрекидној опасности од ескалације делиријума прогањања. Тако се песник у „Бачком растанку“, гледајући сунчев сјај, присећа славе и сјаја некадашње српске царевине: *Гледа тамо на мисли назад, / Како красно бијаше*

---

¹³⁸ Традиција кола је стара, оно је „један од најстаријих облика књижевног стваралаштва“ и „израз колективне свијести“ (Ивановић 2007: XX), на шта упућује симболика круга. Оно је симбол људске заједнице и упућује на „општељудску, етничку, племенску, професионалну или породичну солидарност“ (Исто); „то је митско и симболичко чвориште које, по мишљењу Мирче Елиадеа, служи за одбрану од свих зала и свих, појамних и непојамних пријетњи које се устремљују на људску заједницу (стога се у вријеме анималистичке културе пругом исцртавао круг око села као ритуална одбрана од зла)“ (Исто). Ивановић подсећа на разлику између старих кола, као производа „колективног генија“ (Исто: XVIII) и нових кола, која ствара појединац.

некада, / Осети се српске царевине, / Српске славе, српске госпоштине, / Осети се последњега доба, / Та краснога на Косову гроба (Радичевић 1999: 59). Песник пореди залазак сунца са увиром живота косовских јунака и смрћу српскога царства. Косовски јунаци нису жалили живот ради домовине коју су имали: *Та рад оне красне домовине / Не жалио нико да погине*. Небо је црвено као што је било црвено Косово поље: *Дивно ли је тада Србаљ био, / Дивно л' сваки главу заменио, / Дивну л' крвицу злотворску пролио, / У њој данак дивно утопио* (Исто: 59-60). Просторно-временска дихотомија између *тамо* и *овде*, *некада* и *сада* доминира Радичевићевим стиховима, придајући им онај специфичан сентимент жала за прошлим данима и слутњу пролазности и смрти, по којима је увек препознатљив. Песник се сећа *прелепе старине*, која бива још лепша у свести лирског субјекта у контексту савремености, коју одликују *времена љута, тешка маглуштина, тешка облачина, страшна ноћ, лудило и клета злоћа* (Исто: 77). Сан омладине, Бранкових савременика, био је да пробуде *ону српску зору, онај данак бели* (Исто). У контексту српског сна о величини у „Ђачком растанку“ се јављају изузетни појединци, легендарне и историјске личности, као што су Марко Краљевић, Мина од Костура (Исто: 66-67), те српски витезови, змајеви, соколови, које Бранко поименце набраја, а ми ћемо издвојити оне најславније и најчешће помињане – хајдук Вељка и цара Душана: *Све од мора Јадранскога / И од града тог Белога, / Све од оног Дренопоља / Што с' отеже мору Црну, / Све то Душан себи згрну, / То учини божја воља, / Душан, Душан, бујна река, / Србин јунак па до века!* (Радичевић 1999: 72-73).

Реминисценцију на Косово и Косовски бој, Вуково издајство, погибију Милоша Обилића и „честитог Лазе“, пад Србије под турску власт и херојски отпор хајдука који гину, али за собом остављају вечно име, налазимо и у уводном делу песме „Хајдуков гроб“ (Радичевић 1999: 155-171). Поетика умирања доминира песмом „(Де су наши дивни цари?)“ (Радичевић 1999: 232), у којој је под земљом све што је представљало симбол њене величине: дивни цареви и краљеви, српска господа и српско царство, *наши сиви тићи, / Југовићи, Обилићи* (Исто: 232). Ипак, Радичевић не завршава песму у суморном тону: он верује у цикличну смењивост среће и туге, добрих и лоших знамења, која навешћује *српска пушка која севка из грмења* (Исто: 232).

Култ слободе – борбе за народ, херојског подвига или жртве / јуначке смрти – развијен је у српској поезији и прије Бранка Радичевића, посебно подстакнут народним пјесмама и славом Првог

српског устанка. Романтизам интериоризује топос јуначке смрти као жељу лирског јунака да погине у борби за слободу, пошто само таква смрт надраста свакодневицу грађанског умирања. Тај се мотив појављује и као општа вриједност (у апологији Црне Горе, народних пјесама, старих времена), из које произлази сатиричан однос према процесима одрођавања и дехероизације (десрбизације) (Иванић 1999а: LXI).

У систему интимних вредности припадника српства идеал слободе заузима централно место. Слободу и жртву коју ради ње треба поднети јунак и хајдук претпоставља комодитету породичног живота: *Кућа моја чарна гора, / А постеља камен ови, / Моја браћа све од скоро, / Али сами соколови, / С њима с' винем с ове горе / Као муња на злотворе* (Радичевић 1999: 18). Мотивацију за јуначку жртву Срби налазе у чињеници да су препуштени сами себи, да не могу очекивати помоћи са стране: *Нико тебе не ћеде помоћи, / Роде мили, у претешкој ноћи, / Ал' с' у гору диже синак пусти, / Падовати руком мрак тај густ, / Ајдук кликну, шара пушка плану, / А Србији бијел дан освану* (Исто: 19).

Једна од опсесивних Радичевићевих тема, као што је тема јуначке смрти у борби за слободу (Иванић 1999а: XXV), којој је Његош дао „највиши песнички ниво, уздижући јуначку смрт као начело постојања“ (Исто), јавља се и у поеми „Ђачки растанак“: *Ој сунашце жића мог убаво! / Када заћеш, о заћи крваво, / Сред копаља, звеке и мачева, / Заћ' за гору душмански лешева, / Кô што онда тим јунаком заће – / Та шта море јоште бити слаће!* (Радичевић 1999: 60). У алегорично-сатиричној поеми „Пут“ љуба моли Бога за свога војна: *'Та узми га када ти је воља, / Ал' га узми са крвава поља, / само дома, јао, не умори!'* (Радичевић 1999: 84); *Ох, јао је нама свима, јао, / Ко од пушке свога не копао!* (Исто: 84).

Исто тако, у песми „Српско момче“ (Радичевић 1999: 186-187) опеван је идеал ондашњег српства: ризиковати живот за спас рода, аркадијске призоре пасторалног живота са стадом, уз звуке фруле, и синестезијске ефекте мириса цвећа и звука потока заменити неизвесношћу боја. Песник пева уплаканој мајци: *Немој плакат, драга мати мила, / Јер у мени лежи дивна сила, / [...] / Врази сузну домовину тлаче, / Чујде, мати, како она плаче! / [...] / Оћу ићи у слободе бој, / Макар живот изгубио мој! / [...] / Идем врагу злобу да наплатим, / Као јунак да се дома вратим.* (Радичевић 1999: 186-187). Системи вредности и пожељни обрасци понашања усвајају се од малена: у песми „Дете и гуслар“

(Радичевић 1999: 193) Српче плаче што је нејако и недорасло борби, јер жели да помогне роду у борби за ослобођење.

Кроз Радичевићеве песме доследно се провлачи временска и просторна дихотомија. Временска дихотомија реализује се на дијахроној оси и представља сучељеност некадашњег и садашњег тренутка. Сликама прошлости, којима, као што смо видели, доминира глорификација српства, косовског мита, српских владара и јунака и некадашње царевине, супротстављене су поражавајуће слике садашњости, у којима, ако оставимо по страни спољашње силе које су угрожавале српство, наилазимо на другачију слику Срба, на говор који указује на унутрашње проблеме и расколе. Најдубљи и најоштрији израз овакве критичке слике добиле су у сатиричној алегорији „Пут“, у којој су се на удару песникове „пародичне инвенције“ (Иванић 1999а: XXXVI) нашли Матица и матичари, црква и школа, језик и правопис, класицистичка поезија, грађанска породица... Матица и матичари, примера ради, приказани су алегоријском сликом уљаника без меда: *Гледну челе, ох дивне чељади, / Та све они красни соколови, / Све трутови, да Бог благосови! / Ој детићи, реко, здраво, здраво! / Каки амо вас постави ђаво? / Силна посла – о да среће клете – / Чувајте се да с' не претргнете* (Радичевић 1999: 87).

Слика Београда, у којем је процес однарођавања узео маха, потпуно је измењена: *Београде, мој бели лабуде, / [...] / Де је тебе она Србадија / Пред којоме дркта Турадија, / Де огњани онизи синови, / Де су твоји сиви соколови? / Ови овде нога уштапљени, / А по врату тешко увијени, / А на главам' капе калајбуће, / А у рукам' оно вито пруже, / Што час тамо, час амо с' гивају, / Па прутећем около шибају? / Ни зубуна, нити пеленгаћа, / Кб што чине друга права браћа, / Ни шубара, ни доколеница, / Ни црвени убави капица, / Ни долама, оне српске дике, / Нити тока, јуначке прилике, / Нит' о плећи пушак' и гуњева, / Ни за пасом убојни ножева – / Нит' од тога, само јад и руга / И још оно: 'Ваши покорни слуга!' / Слуга богме, али туђи јада, / Туђи јада, туђи накарада.* (Радичевић 1999: 102-103). Радичевић је одавно мислио да је потлачена она гуја љута, / *Што удари на Косово равно / Те ојади Срба по сто пута* (Радичевић 1999: 103), али види да се преварио: та гуја је још увек жива, наред Београда, али у другом облику: више неће набијати на колац и пећи живе Србе, али им спрема другу врсту отрова, коју Срби, занесени, као без главе трче да попију. У наведеним стиховима, пише Иванић, песник „вероватно алудира на политику

тадашњег београдског режима (под кнезом Александром Карађорђевићем), који се према Турској држао пријатељски“ (Иванић 1999б: 612). Срби не виде неверу и лаж, и песник им предвиђа сурово буђење. Они више нису спремни да гину за славно српско име, као што су некада чинили: њих од сабље хвата несвестица, *Од кумбара чивутска грозница* (Радичевић 1999: 104). Радичевић свуда око себе види посрнуло српство: *Српче јадно подобно ће бити / Да дуиману бритку сабљу сити, / Неће бити соколова ока, / Нити плећа ко стена широка, / Нити груди као сињи камен, / Кад удариш да истераш пламен, – / Место раста, место оморике / Биће само трске и шибљике, / Ох невољо, ао вељи јаде/ Место оне поносите зграде / Биће само два-три прашка лака, / Да се плаше од ветрића свака. / Доба клето, Бог нам те не дао, / Ој Србине, куд си забасао?* (Радичевић 1999: 105).

Бранко Радичевић је свестан да ће због својих „апокрифних“ стихова, удара на традицију и иновативности бити анатемисан од стране представника доскорашњих вредности: *Ко да с' гора цела помакнула, / У људе се дрва прометнула, / Тако људство ка мене нагрну, / Ја га згледа, па од стрџа претрну, / Није шала, мој премили друже, / Така чељад, а тако оружје: / Овај носи са Олимпа камен, / Онај, брате, с Елкиона пламен, / Онај оду од тријест пречага, / Још и друга беше чуда страга, / Ал' предњачи један калуђере, / Заврго се страотним: јегоже, / Заврго се да ме одадере, / Ао мили што ли ћу ти Боже,* (Радичевић 1999: 89-90). Дотични му виче: *'Стан', ниткове, стани, нестретниче, / Стани, уло, стан', безакониче, / Стани, губо, стани, куго клета, / Да т' научим тровати ми света!'* (Радичевић 1999: 90).

Сведочанство о поодмаклом процесу однорођавања Срба (у Угарској?) и Бранков песнички ламент поводом тога налазимо у уметнутој песми (песми у песми), у оквиру поеме „Безимена“. Након пропасти револуције 1848/1849. године и укидања Српске Војводине дошло је до понемчивања угарских Срба. Радичевић жали због понемчивања српских жена и у стиховима апострофира Богобоја (Богосава) Атанацковића, аутора приповетке „Нанка“, објављене у збирци *Дарак Српкињи* II 1846. године. Видећи кривицу за новонасталу ситуацију одметања од рода, он заветује песника да гради и даље приче попут те, да удари губу што пониче / *Да нам сеје све понемчи – / Сеје наше, код нас живи, / Ками нама – ми смо криви!* (Радичевић 1999: 313).

Измењену слику српства, која одаје ноту резигнације и разочарања, налазимо у стиховима „Безимене“:

*Још се бију тежки боји,
Ал' онаки више нема;
Још на пољу Србин стоји,
Али њему срце дрема;
Оде, оде, зора бела, –
Нама данка не донела.
(Радичевић 1999: 318)*

Разлог суноврату српства Радичевић налази у старом српском мотиву, који се доследно провлачи кроз српску историју и представља својеврсни начин за достизање катарзе на нивоу нације, а то је издаја. Свако време кроз историју Срба имало је своје издајнике, а у Бранково време био је то Јосиф Рајачић, који је од стране омладине био оптуживан за пропаст револуције. Бранко наставља на Косову започету традицију изрицања клетве противу издајника. Он, међутим, није једини отпадник од рода, али је именом најпознатији. Осим њега, још је пребегица на туђинску страну, али он за њима не жали: *Нека кукољ, нека иде, / Бар је сама сад шеница!* (Радичевић 1999: 315). Он ламентира над обесмишљеним смртима сународника, чиме такође указује на измењен однос према феномену јуначке смрти:

28.

*Заман гину Варадинци,
Заман, заман Банаћани,
Заман ови красни синци
Соколови Кикинђани!
Ох, откад се бојак бије,
Жешћи гуја било није!*

29.

*Све узаман, све сад лоше
Све постаде са издаје:
Главе своје подигоше
Оне гује из потаје;
тешке гледа муке,*

Па од јада криши руке.

(Радичевић 1999: 319)

Издаја је виновник и пада Сентомаша, тврди Бранко: *'Издаше нас!' свуд заори, / Свако срце стра поплави; / Нит ко мисли да се бори, / Само гледи да с' избави...* (Радичевић 1999: 321).

Просторна дихотомија у песничком опусу Бранка Радичевића остварује се на синхроној оси, супротстављањем овде / тамо, односно места порекла и туђине. Понекад се те две дихотомије (просторна и временска) укрштају у представама овде / сада (у туђини) и тамо / некада (у земљи порекла).

Треба рећи да је код Радичевића доминантан мотив анонимног путника који се отискује у туђи крај, универзална представа напуштања родног краја и одвајања зарад одласка у туђину, коју код каснијих романтичара које смо пратили кроз истраживање нећемо наћи. Исходиште чина одласка је осећај отуђености и конфронтирања својега са туђим. У складу са раније поменутом синхроним и дијахроном осом, реализују се и путовања, која могу да се остварују на хоризонталној и вертикалној равни, чинећи притом измене унутар категорије простора и категорије времена (темпоралности). Хоризонтално кретање притом подразумева измену унутар обе категорије, док је за вертикално путовање нужна искључиво категорија времена (временска оса). Свако путовање, осим што подразумева промену унутар ових категорија, има и сазнајну основу. Путује се у циљу сазнавања, или (само)спознавања. То значи да се осим наведених категорија, на концу чина путовања мења (трансформише) и сам субјекат, носилац процеса, путник. Мотив пута и путника, мотив одласка и промене, или пак осећаја туђине и усамљености у далеком крају јављају се у следећим песмама: „Путник на уранку“; „Путник и тица“; „Путу крај“; „Драги“, „Туга и опомена“ (Радичевић 1999: 237-255) „Туђин“; „Песма умрлом брату Стевану“ (Радичевић 1999: 198-205)¹³⁹, „Безимена“.

Ево примера таквих стихова из поеме „Туга и опомена“ (Радичевић 1999: 237-255):

23.

Ја мора ићи у даљну покрајину

---

¹³⁹ „Радичевићев брат је сахрањен у Темишвару, а песник тај град (у односу на Сремске Карловце) осећа као туђину“ (Радичевић 1999: 660). Радичевићев брат је преминуо 30. новембра 1845. године.

*И оставити мили завичај,
Долине, гаје, брда још висину,
Ди заче живит мог живота мај,
И оставити срца сву милину,
Живота мога драгоцен рај,
Ах оставити сјајно верно око,
А то је мене тиштало дубоко.*

(Радичевић 1999: 243)

За разлику од њих, у „Бачком растанку“ универзални, општељудски осећај усамљености и Другости које осећа човек истргнут из рођеног биотопа добија лични, крајње субјективни тон у опису Стражилова и Сремских Карловаца, где је песник провео младост и школовао се. Стихови посвећени Стражилову и Карловцима остаће један од најлепших и најдирљивијих израза љубави према пределу рођења и живљења у српској књижевности, из којег ће се развити читава једна линија певања о Бранковом Стражилову.

Млади песник жали за Карловцима и младошћу у њима проведеном, али је одлучан да оде. Поље жеља је неисцрпиво, а човекова глад за новим искуствима и сазнањима која уз њих иду надјачаће тескобу растанка: *Тешко му се, тешко раставити, / Али шта ће када мора бити, / За њи срце њему младо туче, / Али нешто надалеко вуче, / Он не може више одолети, / Па се вине и у свет полети. / Ој Карловци, лепо л' живе туде, / Ал' што мора бити нек буде, / Та и мене нешто даље вуче, / Ево пружам свога раја кључе.* (Радичевић 1999: 58); *Збогом, песме, збогом, коло, / Збогом, момци, наоколо, / Збогом, кито мома млади, / Збогом, грозђе, збогом, виногради!* (Радичевић 1999: 63). Песник се опрашта од Карловаца свима познатим стиховима *Ој, Карловци..., Дунава: Ој Дунаво, о ти реко силна, / Ала си умилна!* (Радичевић 1999: 60); *Ја сам теби младо тело предб / Кâно оцу своме што би чедо* (Исто, 61); карловачких винограда, гора и долова, извора, Белила, Стражилова: *'Ао данче, ала си ми бео! / Још би дуго гледати те тео, / Ал' кад ми се веће смрћи мора, / Нек се смркне измеђ ови гора, / Ту нек ми се ладна копа рака, / Ту ће мене земља бити лака'* (Радичевић 1999: 65); *Збогом остај, красно Стражилово, / Млоги те је у звездице ковб, / Млоги рече: 'Ао рајска слико!' / Ал' кô ја те рад не имб нико* (Радичевић 1999: 65), врела, липе мирисаве, цветића, траве...

У поезији Бранка Радичевића налазимо и пример метаслике у роману у стиховима „Безимена“, у чијој је основи стереотип о Србима као о дивљим и неуглађеним људима, „варварима“, који генеалогски припада балканистичком дискурсу и стереотипима који постоје о Балкану. Бранко Радичевић иронизује постојећи стереотип у критичком приказу младића који долази на науке (*Да на пуну себи славу / Наспе мозга пуну главу*) у такозвани „горњи свет“, у *место мозговито*, царски град Беч:

12.

*А момак је однекуда
Де су људи као вуци,
Под оружјем иду свуда,
Да и видиш: ко ајдуци;
А ношња има скоро така
Као што је у Турака.
(Радичевић 1999: 287)*

Саркастичним пародирањем постојеће представе о варваризму Срба (*Јер кад ту га спаже така / Гледаће га ко дивљака*) (Радичевић 1999: 288) он прави одличан увод у оштру критику оних „покондирених тикви“ које су из опанака и народне ношње хрлиле у фракове и салонске ципеле, али и пародирање и исмевање *Другог* и његових репрезентација. Основни имаголошки парови: исток – запад и север – југ, као и представе о Србима, које представљају део шире и комплексније слике о Југоисточној Европи и Балкану, налазимо јасно уобличене у овом роману у стиховима.

Ђура Јакшић о Србима

Дуалистичка природа Ђуре Јакшића, за чији је уметнички израз једно поље уметности било недовољно, те је непрестано осцилирала између сликарства и поетске речи, једнако се испољавала и у радикално супротстављеним сликама српства, од којих су једне имале позитиван, а друге негативан предзнак. Било да су у питању глорификујуће, односно оспоравајуће слике Срба, оне су дате у крајњим, искључивим категоријама, у апсолутним контрастима, карактеристичним не само за његово певање, већ и за сликање.

Сав саздан од екстрема, крајности и контраста, те особине ће уградити и у своја уметничка дела.

Када је у питању родољубива, патриотска поезија Ђуре Јакшића, која је његовом бурном уметничком темпераменту и грандиозном изразу са наглашеним патосом особито одговарала, ту се, када су слике Срба и српства у питању, готово континуирано преплићу две врсте сликовности: једна, апологетска и афирмативна, а друга, наглашено критичка и оспоравајућа. Њихово поље реализације је темпорална оса, на којој су груписане тако да се позитивне слике односе на прошлост, на оно што су Срби некада били, на сан о величини који су Срби некада живели, и који поново треба достићи. Садашњост је подвојена, попут Јанусовог лика: у њој паралелно егзистирају екстатичне слике борбеног и јуначног, бескомпромисног Србина са представама онемоћалог, бескрвног, индиферентног српског народа, који треба покретнути песмом, пробудити у њему нерв некадашњих светлих царева, краљева и јунака српских, распалити љубав за род и веру у успех, у борби за слободу. То је мисија песникова, на којој је доследно радио. За род није довољно само певати, за њега треба и гинути, ако то потребе налажу. Песник је и на то спреман: *Рођен сам Србин – / Србин сам ја! / За Српство живим – / За Српство, да! / Па нека дође / Да гинем ја, / За Српство Србин / Гинуће, да!* (Јакшић 1978а: 52). *Poetus profetus?* Да Јакшићево певање није била пуста реторика, потврдиће његови, добро познати, биографски подаци. На интимној скали вредности „правог Србина“ 19. века, о којем пева Јакшић, налазили су се љубав према роду и народу и жртва коју је част положити за њихову добробит. На том путу није смело да стоји ништа, па ни жена. Миру породичног живота и љубави према жени песник је претпостављао узвишени чин себезалагања за идеју слободе: *'Љубави, даље!' / Велим јој ја, / За љубав срце / Нећу да зна. / Једину љубав / Познајем ја: / Србин, слобода, / Светиња та. / Њојзи се кунем / Верношћу ја: / Верност до гроба, / До гроба, да!...*“ (Исто: 53). Исти мотив налазимо и у песми „Раја“ (Јакшић 1978а: 72-74): *До врага с плачем – / Док има крви / Нек се пролева! / Не кукај, жено, / Мач нека сева!* (Јакшић 1978а: 74). Човек је рођен да буде слободан, а слобода нема цену. У песми „Јевропи“ (Јакшић 1978а: 74-75), Јакшић мрској му Европи поручује да Срби не пристају на компромисе, када је слобода у питању: *'Изгинућемо – али слободни – / Јер Србин неће да буде роб! / Тамо далеко на светом гробљу / Потражићемо живот ил' гроб!'* (Јакшић 1978а: 75).

У Јакшићевој поезији налазимо, међутим, изнимку, када је љубав жене у питању. Песник је овај пут спреман на компромис, и у своме унутрашњем микрокосмосу налази простора за две љубави: према жени и према роду. Овде две љубави се међусобно хране и подупиру: љубав према роду тражи настављаче тога рода, осветнике, које ће песнику даровати вољена жена. Идеја жртвовања за нацију на овај начин добиће етичку надоградњу: не само свој живот, већ и живот долазећег нараштаја песник ће бити спреман да положи на жртвеник народног живота и страдања. Пример за наведено налазимо у песми „Љубав“ (Јакшић 1978а: 77-87), у којој налазимо и опис „правог“ српског детета: у етичком и идејном смислу, оно треба да љуби српство и да памти старину. У физичком смислу, ево како изгледа српско дете: *Црне веђе, црне очи, / А не чујеш плач. / А када би заплакало, / За шарен би мач. / Да се с њиме игра чедо, / Да се нашали, / Ил' срчано од колевке / Парче одвали. / Е, тако је српско дете, / Бре, Турчине, бре! / С голим мачем у свет јури, / С мачем умире...* (Јакшић 1978а: 87); Исти подстицајни моменат налазимо и у „Бојној песми“ (Јакшић 1978а: 97-99): *Видиш ли барјак тај? / Сина под барјак дај! / Нека за братство, слободу, лије крв, / За мили завичај.* (Исто: 99).

Паралелно са овим, у садашњем тренутку егзистирају и суморне, туробне слике посрнулог српског народа, који је постао индиферентан на страдање браће у даљини и неспреман на акцију. То код Јакшића изазива осећај разочарања, узалудног самопрегора и немоћи: *Није да нисам певао – / Певô сам песме дост', / И казао сам: Србине! / Крвав ти иде гост!... / Пуштô сам муње, громове, / Пуштао песме јед – / Не би' л' у ваше домове Увео бојни ред; / Не би' л' са песме пламеном / Разгрејô вечни лед?... / Ал' кам је остô каменом, / И Србин оста лед...* (Исто: 119). Патњу због разједињеног, нејединственог српства и због равнодушности са којом се *с Авале плаве* гледа на страдање браће у даљини, који су остали на бојишту сами, песник је излио у песми „Падајте, браћо!“ (Јакшић 1978а: 75-76): *Ми несмо браћа, ми Срби несмо! / Или ви несте Немањин сој? / Та да смо Срби, та да смо људи – / Та да смо браћа – ох, боже мој!... / Та зар би тако с Авале плаве / Гледали ледно у огњен час? / Та зар би тако – ох, браћо драга! / Та зар би тако презрели вас?* (Исто: 76).

Негативне слике садашњости песник често доводи у везу са блиставим сликама прошлости, које им служе као узор-матрица, и нека врста огледала, које може да

мотивише на промену. Наша прошлост је била узорна и сјајна, на њеном бранику стоје сан о величини и косовски мит, са својим царевима, краљевима и јунацима. Јакшић, више него било који други наш песник романтизма настоји да оживи тај мит и у сећање дозове сан о величини. Томе служи евокација прошлости и њених хероја. Тако, у песми „Уочи Нове године 1857“ (Јакшић 1978а: 31), Јакшић вели: *Срб што је био то није више; он је Други по телу, други по души*. Он ламентира над српском садашњошћу и пита се:

*Где су нам сада понос-јунаци?
Сви скупа вену у једној раци!
Где нам је срце, дух ратоборан?
Смирено време... „Слуга покоран!“
О грешна гласа, проклете душе!
Којим се Марка унуци служе...*

(Јакшић 1978а: 31)

Исто тако, у песми „Пут у Горњак“ (Јакшић 1978а: 32-35)¹⁴⁰) песник упризорује занемарени, запуштени предео, који у њему изазива реминисценције на минута времена и поређење садашње *пусте развалине голе* са некадашњим утврђењем:

*Тврдиња је била некад ово стара,
Чувала је верно свога господара,
А данске шта је развалина ова?...
Постала је гњездо сурије орлова!...
Слушала је негда бојних труба звуке,
Шта данаске слуша?... Међеде и вуке!
Силена је војска овде становала,
На место је војске маховина пала!
Под маховом леже старе славе знаци,
Оружије светло, коњи и јунаци...
Све ту мирно лежи, под стеном страхоте,
Из прашине њине гуштери се коте...*

(Исто: 34)

---

¹⁴⁰ „Горњак је манастир, задужбина цара Лазара, лежи у најдивљем пределу поред Млаве, на граници између 'омољског и мавског среза у пожаревачком окружју“ (Јакшић 1978а: 35).

У песми „Старо доба“ (1978а: 37-38): лирски субјект ламентира над минулим, старим добом славе, силине и моћи: – *Оно ј' време било! Оно војска врла!* (Јакшић 1978а: 37); Пред сликом узвишеног витеза, овенчаног венцем зеленог шимшира након повратка из боја, песник резигнирано каже: – *Ал' збогом, витези, соколови моји! / Преда мноме сасвим друго време стоји...* (Исто: 38).

На скали Јакшићевих вредности када су национални интереси и идентитет у питању, мач је однео превагу над пером: *Виша су дела мојих очева, / Нег' да уз гусле унуче пева* (Јакшић 1978а: 45).

Ниједан српски песник романтичар није заобишао мотив издајства и реминисценције на Вука Бранковића, па тако ни Јакшић: *Од унука до унука / Страшан суд ће стићи – / Бог је велик, злоћу казни – / Мног' ће Вуку ићи...* (Јакшић 1978а: 19). За разлику од издајца, зна се куда иде „добро име“ – на место где су Обилићи (Исто: 19).

Осим ових, Јакшић је још писао читав низ пригодних песама, у част династије Обреновића (Милоша, Михаила, Милана), у којима их пореди са косовским јунацима, као и оних, у којима ламентира над судбином Босне, или се критички обраћа Србима, глумим и немим када је страдање браће у питању. Интересантан је и његов песнички и литерарни обрачун са Михаилом Телешевићем, уредником реакционарног шаљивог листа *Ружа*, Матијом Баном, др Розеном и Ђорђем Малетићем, који су у то време били једни од „најомразнутијих људи у Србији“ (Јакшић 1978а: 473). Расправа са њима литерарно је уобличена у песми „Читаоцима *Враголана*“ (Јакшић 1978а: 325-326), као и у прозном облику, о чему ће касније бити речи.

Негативну слику црквеног клера, у хору са осталим српским романтичарима обухваћеним истраживањем, Јакшић је донео оштро и радикално, у стиховима песме „Калуђери“: (Јакшић 1978а: 340): *Гледб сам вам метаније, / Кад варате бога жива – / Гледб сам вас где се пије, / Где се једе и ужива. / Слушб сам вас кад кунете / Своје стадо, своје верне, / И кад тајни призовете / Лицемерни, лицемерне! / Гледб сам вас – не да нисам, / Кад разблудом успламтите; / Гледб сам вас – не да нисам / Лицемери, упамтите!*

Читајући прозни Јакшићев опус, приповетке и преписку, стичемо увид у унутрашњи живот Србије, карактеристике народног живота србијанских градова, обичаје

и веровања. У њима преовладава интимнији и исповеднији тон песников, особито (разуме се) у епистоларној форми, лишен (интимне) обавезе друштвеног ангажовања и грандиозности. На списку Јакшићевих адресата налазе се Ђорђе Поповић Даничар, пријатељ и значајна финансијска подршка, отац Дионисије Јакшић, брат Максим Јакшић, Јован Андрејевић, Ђорђе Берисављевић, Марко Вујичић, Мика Коцић, Милутин Карановић, Љубомир Каљевић, Михаило Марковић, Ф. Рајић, Тодор Стефановић Виловски, Јокса Јоксић, Стеван В. Поповић и Арса Пајевић, Министарство просвете, као и српски судови...

За разлику од поезије, у којој опажамо дуализам равноправно егзистирајућих слика и представа, у преписци преовладава једна боја, један тон. Песников живот сеоског учитеља по србијанским варошицама чинио га је јетким, незадовољним, мрачним, те су и његове слике Срба такве: препуне оспоравања, критике, уочавања мана и недостатака. Мало је лепих страна које је Јакшић побележио у својој преписци, а и када наиђемо на њих, имамо утисак да су оне наведене како би се ублажила плива бурних и негативних осећања које су биле подлога за слике Срба и Србије са негативним предзнаком.

Из преписке Јакшићеве са оцем Дионисијем сазнајемо какав став има његов отац, поп, о назаренима и Великој Кикинди: он сумња да од назарећана ишта добро може да проистекне, а за житеље Велике Кикинде каже да „у притворности живе“ (1978д: 1). Очев став син Ђура ће не само потврдити, већ и елаборирати у писму Ђорђу Поповићу (Велика Кикинда. 28. маја 1856):

Ја сам овамо дошо у надежди да ћу какву цркву овде у околини добити за моловање, ал сам се љуто преварио, ја нисам за ове људе нит су они за мене, размажени, горди, сујетни, прости, неваљали, сваки напредак угњетавајући. – Богати су ципије, званичници су глобители, а сви пакосни. – Ако још дуго овде остати узморам, дешприраћу (Јакшић 1978д: 23-24).

Из писма Ђуриног оцу, писаног у Бечу, 28. октобра 1852. сазнајемо да се код Срба свашта сматра за уметност, за разлику од Беча. У „Успоменама другу Јови Јовановићу од Ђуре Јакшића“ (Јакшић 1978в: 79-91) Јакшић сматра да Срби још задуго неће имати великог уметника, јер, за разлику од Француза и Немаца, не поштују уметника, нити његов позив (Јакшић 1978в: 86). Каже Јакшић, да је од свих уметности у Срба песништво на највишем ступњу, па и поред тога, они не праве разлику међу осредњим и песницима:

кажи ти мени колико нас има који бисмо умели и хтели правити разлику међу Бранком и М. Д. Рашићем, па ако ти се чини да претерујем, а оно међу Бранком и Милорадом Поповићем?... Па

сиромах владика Његуш, колико пута беше заборављен, да недостојнијем од себе места уступи!... Шта и шта пута га је Ђ. Малетић јавно на катедри понизио, да својим морским апосозама места начини! (Јакшић 1978в: 87).

Из Подгорца, 20. маја / 1. јуна 1857. године Јакшић пише Ђорђу Поповићу о Власима да су „нељуди“, „обешењаци те и нема већи!“, и да је од малих ногу према њима гајио особиту антипатију (Јакшић 1978д: 25). У другом писму Ђорђу Поповићу, писаном из Сумраковца, 11/23. новембра 1857, Јакшић потврђује свој негативан став о Подгорчанима: „У овоме крају Србије ваља да се највише хрђави људи налази – страшно покварен свет!“ – (Исто: 33), аргументујући своју тврдњу вешћу о два убиства чије су жртве честити и поштени људи.

Јакшић, међутим, током боравка у Београду (писмо од 27. јуна/9. јула 1860) ни ту не налази добре људе са којима би искрено могао да поразговара: „сваки те лаже, хвали, и обећава и оно што никад одржати неће“ (Јакшић 1978д: 69), а онда, као да се постидео због спонтаног и неуглађеног излива негативних осећања, додаје: „Немој мислити да ја о свима овдашњим Србима тако мислим, не! Србин је свугде Србин! поштен и ваљан само неколицину мрзим!“ (Исто: 69). У једном каснијем писму, упућеном Стојану Новаковићу из Раче 2/14. октобра 1868, Јакшић још горим речима описује Београђане: они су „сви арогантни, гледају на човека као на неко створење које је много ниже од њих“ (Јакшић 1978д: 248), „нигде ти ту човека нема“ (Исто), а када нешто раде у корист народа, раде, заправо, у своју личну корист.

И у Пожаревцу живи изузетно покварен свет, пише Јакшић Ђорђу Поповићу из овога места 5/17. новембра 1860 (Исто: 76). Ипак, ако се пореде Београд и Пожаревац, Београд је однео примат – по питању квалитета пијаница. У Пожаревцу, пише Јакшић Поповићу (17/29. јуна 1863) никада му не би пало на памет да са неким у друштву пије, јер су то „људи без осећања, без мисли без свачег благороднијега“ (Јакшић 1978д: 187).

Ни ситуација међу угарским Србима није боља. Године 1862. на снази је баховска стега и строга цензура, те Ђорђе Поповић Јакшићеву песму „Гините, браћо!“ не може да објави (писмо Поповића Јакшићу из Новог Сада од 15/27. фебруара 1862).

О српској омладини, како оној у Аустрији, тако и у Србији, Јакшић пише Поповићу као о „глупој и затуцаној, а поред тога пуној лукавства“ (Јакшић 1978д: 140), јер нису задојени борбеним и револуционарним духом, и причају о храни, одећи и т. сл.

Потпуну пометњу слика и представа човека који живи на размеђи две домовине, од којих ниједна није његова и слободна, уочавамо у два писма, између којих није прошло ни месец дана: оба су адресирана на Ђорђа Поповића из Беча; прво 12. јуна 1862, а друго 9. јула исте године. У првом Јакшић вели да нипошто кући неће да иде, јер своје „љубазне земљаке страхота мрзи“ (Јакшић 1978д: 160), а у другом га моли за материјалну помоћ, „само да одем из Беча и да се дочепам миле Србадије“ (Јакшић 1978д: 169).

У Крагујевцу је „свет доста немаран за све што је лепо и племенито“ (Јакшић Поповићу, Крагујевац, 30. новембра/12. децембра 1863). Из писма, даље, сазнајемо да тамошњи официри који су завршили Војну академију не читају новине, што им Јакшић замера, а имају изузетно висока примања: већ у 28-ој, 29-ој години „по осам стотина талира годишње плате вуку“ (Јакшић 1978д: 196).

– Ово мож' у новине турити: У Крагујевцу има дост официра, библиотеке немају, имали су једно читалиште, у последњој седници већина је официра, и то млађи и изображенији – предлагала и пристала на то: да се читалиште укине! (Исто: 196).

Крагујевчани мрзе Војвођане, популарно (и погрдно) назване „Швабе“, односно „Немачкаре“ „– не због тога што смо лоши или бољи од њих; јединствено из тог узрока што с' њима хлебац делимо –“, жали се Јакшић Поповићу (Исто: 196). Они, пише Јакшић, ништа неће да уче, јер сматрају да им никакво знање није потребно, а онда се љуте када у недостатку образованих људи у место долазе угарски Срби. Не само Крагујевац, већ и читава Србија пати од „оскудице у људима“:

кад вам овде ко кога представи: ово је господин тај и тај инцинир – то већ треба знати да је: Немац! Ковач, Немац! Шлосер: Немац! и т. д. Чита ли ова Госпоја? не чита! а зашто, јер не зна немачки, француски и т.д. а Панчићева ботаичка разлагања, Шафарикова хисторичка дата зацело неће нико желити да једна госпођица чита? (Јакшић 1978д: 200).

Досадашње, нимало лепе слике Срба, Јакшић ће поентирати закључком о одсуству унутрашње кохеренције Срба, о црвоточини која српство изједа од давнина, што ће наглашавати и остали романтичари, који су ушли у оквир нашега посматрања. Јакшић ламентира над српском будућношћу, и каже:

– Зло је бити Србин, Србин те мрзи, туђин презире!

И јунаштво је бити *Србин* – јер не само што се против целог осталог света мораш борити; него баш и против Србина и против себе самога! кажу да злато хрђа не једе – Србин је злато, али га сопствена хрђа гриз – У историји стоји: да су народи са неслоге, са отимања и нападања на туђе царевине – пропадали. – Срби ако пропадне пропашиће са себичности и са подлости – а ако непропадне – биће чудо о коме ће историја приповедати (Јакшић 1978д: 196).

Срби су каткада бољи према странцима, него једни према другима: у „Сиротој Банаћанки“ Јакшић приповеда о чудним Србима, који: „сами своју крв презиру: помажу туђина, подижу га, славе га... а свој рођени пород бацају у блато“ (Јакшић 1978г: 170).

У писму Ђорђа Берисављевића Ђури Јакшићу (Пожаревац, 22. августа/3. септембра 1864) налазимо занимљиву рефлексију о српској интелигенцији, која је, како Берисављевић вели, „интелигенција из старог доба“ (Јакшић 1978д: 209-210). То је она врста интелигенције која је затворена за нова сазнања, која воли да попује, која се сматра народним родитељем (Исто: 209-210). Таква интелигенција не преза да све оне који су их умно надмашили бескрупулозно уклони, јер је свесна да њима не би могла манипулисати, нити им делити савете (Исто).

Стање у Србији по питању издаваштва није сјајно, сазнајемо из писма Стојана Новаковића Ђури Јакшићу (Београд, 5/17. јун 1866). Број издатих књига се повећао, а народ нема навику да их у толикој мери купује, али зато не жали да да нове за Жил-Блаза, „за гаталице врачарице и глупости“ (Јакшић 1978: 222).

Рачани су „добри, али прости, премда из те простоте извире свугде Славенима урођени шеретлук“, пише Јакшић Марку Вујчићу (Марку [Вујичићу], Рача, 4/16. септембра 1868). У Рачи нема поште, телеграфа, нити пута, ничега, осим „неколико дућана, један пинтер, тишлер и неколико циган. ковача“ (Јакшић 1978д: 240). Свешетеници су добри, али неуки, скромног образовања, а два учитеља, колико их Рача има, богословци су, што Јакшић закључује на основу тога што се деца коју уче моле Богу тако што „кроз плач певају“ (Исто: 240). Трагедију српских подела и унутрашњих трвења Јакшић ће и овде осетити на својој кожи: као угарског Србина, колеге учитељи подозриво ће га гледати као „Швабу“, псујући му, „онако испод обрва погледајући ме“ (Исто: 240-241) „оца швапског, [...], наравно да нити знају зашто ни крошто ни коме“ (Исто). О политици живо дискутују, мада су потпуно неупућени у исту, а „да и о земљопису имају темељних штудија по сата су се сами богословци препирали доказујући да је Техеран у Африци“ (Јакшић 1978д: 240-241).

Поводом једног искреног и отвореног писма које је добио од Стојана Новаковића (Стојану Новаковићу, Рача. 2/14. октобра 1868), у којем га овај оптужује да је добрим делом сам крив за тежак положај у којем се налази, Јакшић револтирано и жучно узвраћа

питањем, која је његова кривица? Ово ће бити увод у сурову слику друштва у којем не влада правда, него сила, а онај ко је силнији, себи више заграби. Јакшић узвраћа Новаковићу ударац закључком да живи у соби и не познаје свет у оној мери, у којој га познаје он. Јакшић је многе горке чаше отрова испио због Срба, а за сваки свој самопрегор је био награђиван – горим радним местом. Њему је, као оцу породице, тешко због деце која су више гладна него сита, – „али нека их, нека се уче из малена трпити, од мене неће се моћи пузењу научити, а само онај који пузи може децу са колачима хранити“ (Исто: 246).

Мика Коцић 14/26. јануара 1869. године јавља Јакшићу да је тога дана у Пожаревцу отворена „читаоница са штатутима, какви се створити могу само у Швајцарској или Америци“ (Јакшић 1978д: 254). Поменута установа је огранак „Омладине“, председник јој не може бити чиновник, а Читаоница не може престати са радом догод четвртина чланова буде за то да остане отворена и активна. Коцић пише да су се тим правилима рада побринули за опстанак и несметан рад Читаонице „и кад би недај боже наступила опет Христићева влада“ (Исто: 254). „Штатути и Избор поменути допао се је грађанима, па дућенције по дукат почеше да дају к[ао до]бровољни прилог Ч[итаони]ци. Ето шта вреди рад[ити з]а народ“ (Исто: 255).

О тешком положају писатеља Јакшић извештава Милутина Карановића у писму од 9/21. децембра 1869. године, у којем каже да чак и жандари у Србији живе боље од писаца. Резигниран, Јакшић наводи да треба подићи велики зид, још већи од кинеског, који би спречио писце да дођу у Србију. Срби су сиромашни, али немају самопрегора и не умеју да се жртвују за општу ствар, критички закључује Јакшић (Јакшић 1978д: 261-262).

Србија је уочи рата 1876. личила на један велики логор и књиге никоме нису биле потребне, читамо из писама Ф. Рајића и Михаила Марковића (Јакшић 1978д: 282, 283). Жалећи се на финансијске тешкоће, уредник *Српске зоре*, Тодор Стефановић Виловски моли Јакшића да буде увиђаван када је ритам исплате хонорара у питању. Наша је трагедија то да нас странци више помажу него што једни друге помажемо, и више раде за нас од нас самих, додаје Виловски (Јакшић 1978д: 293-294).

Поводом једне „шале“, због које се Јакшић морао писменим путем изјашњавати како је до ње дошло директору крагујевачке гимназије у којој је био запослен, сазнајемо,

на појединачном примеру, о унутрашњој Другости која се оцртавала унутар нехомогеног српства: у питању је, наиме, наизглед безначајна размирица која је започела увредљивом изјавом Венијамина Рубриција, професора, да су угарски Срби „бастарди“ („Тако се [.....] он изразио [...] о Српству које у Угарској живи; то беше шала [...] са којом ме намераваше наш брат из Дубровника увесељавати“ (Јакшић 1978д: 361), на шта му је Јакшић одвратио да је он Чивут лола, и разним другим погрдним називима, по властитом признању. Размирица се завршила физичким обрачуном Јакшића и Јаромира Шандора, официра.

Песник није остао непознат српским судовима: овом приликом навешћемо интересантан случај због којег се замерио српским властима – у питању је спорна приповетка „Рањеник“, објављена у календару *Орао* за 1878. годину, због које је тај календар забрањен. Иако је прошла цензуру, приповетка није прошла незапажено: у питању је компромитујући приказ генерала Ранка Алимпића, који се са својом јединицом борио на херцеговачком ратишту, као кицоша и манекена у униформи, спорне људске и војничке етике. Јакшић своје виђење генерала Алимпића ставља у уста италијанског добровољца на херцеговачком ратишту, Антонија Панагинија, који се, сусревши се са њим, намах сетио чувеног италијанског генерала Јакшићевог доба, Гарибалдија. Особито је, поређењем са таквом једном официрском величином, до изражаја дошао сумњиви профил генерала Алимпића, који се крије иза сопствених бораца¹⁴¹, а Јакшић га чак терети и за предају освојених битака и повлачење са заузетих територија¹⁴². Током судског саслушања, Јакшић се бранио изјавом да он своје приче на пише на основу властитих афинитета или тренутног расположења, и да је ову причу чуо од једног добровољца са ратишта на Дрини (Јакшић 1978д: 414-415). Јакшићу се у оптужби замера да је, осим што је компромитовао лик и дело генерала Алимпића, „у описивању своме тако далеко ишао“, да је „чак и нашу давнашњу идеју; сједињење српства хтео осујетити!“ (Јакшић 1978д:

---

¹⁴¹ „Двадесет трећег јуна била је битка на Рачи и на Међашима; ту сам гледао јуначкога Лому како хладнокрвно са својом ваљаном батеријом разбија густе колоне Турака; видио сам Миоковића, Пају, Ђоку и Грују... Али господина ђенерала нисам ни ту видио!... Питао сам његове љубимце шта је то те њега нигде у боју нема?... Они ми одговорише да је он ту, само што га ја не видим, јер по војничкој тактици ђенерал са својим штабом мора далеко изван топовског домањаја стојати... Сирома! Гарибалди! Он, ваљда, није ни учио тактику, јер га никад нисам видио за нама него све пред нама и с нама?..“ (Јакшић 1978г: 51-52).

¹⁴² „Ђенерал заповеда да се уступа!.. Пред киме?.. Пред побеђенима!.. Зашто?..! То оста за свакога тајна!.. Погружена, као после неког жалосног погребца, уступала је војска лагано, корак по корак, немо и жалостиво, ниси могао чути гласа, са целом војском владала је мртва тишина; само сам госпођицу Маркусову чуо где је уздахнула: 'Ох', рече невесело 'сад видим да у српској војсци и осим мене, жене има!...'“ (Јакшић 1978г: 51).

417). Уистину, ово је био редак случај заиста негативног приказа Срба, посебно српског војника (овде не рачунамо Јакшићеве изразе незадовољства и критике Срба, које доминирају његовом епистоларном заоставштином). Чак и када је критиковао Србе у својим уметничким делима, чини се да је то било у циљу њихове мотивације, буђења, подстицања на акцију. Мимо тога, он је био песник „на задатку“, вођен нахођењем да удахне сан о некадашњој величини и слави растрзаном и неуједињеном, намученом народу. И сам ће нешто слично рећи¹⁴³, наводећи као пример својих мисли и жеља приповетку „На мртвој стражи“, али и саму приповетку „Рањеник“, где у најлепшем светлу пише о „јуначким синовима Херцеговине“, Србима и Црногорцима (Јакшић 1978д: 417). Јакшић је био искрен: поредећи, у приповеци „На мртвој стражи“ (Јакшић 1978в: 253-278) припаднике „Кикиндског својевољачког баталијуна“ (Јакшић 1978в: 259) са „царским регулашима“ швапским, за које каже да су „Умундирене лутке!... Људи без срца, срце без крви, без душе, бесвесна гомила, која се за пет крајцара наднице дала упетљати у беле каише и шарене вракове!“, као пример нашег војника истиче војводу мајора Лазића, којег пореди са Обилићем. Он је „кршан јунак; висок, коштуњав, а лице му опаљено од сунца; видило се по њему да је по свога века преживио под ведрим небом, а није по оним влажним канцеларијама мастило мешао, и својим швапским ђенералима пера зарезивао“ (Јакшић 1978в: 259).

Срби су страдалници и мученици, чије патње не види и не признаје ниједан од давно ослобођених народа, пише Јакшић (Јакшић 1978г: 8).

– 'Ајдук! 'ајдук!... – повтораваше млада Ксенија, полако корачајући своје гостионику. – 'Ајдук!... А зашто не кажете: заштитник незаштићених? Избавиоц подјармљених? Утешитељ, извршиоц воље свемогућег!... Него просто: 'ајдук?... (Јакшић 1978г: 29)

Физички изглед српског хајдука у складу је са његовим честитим и постојаним карактером:

млад човек, једва дваест година, у богатом српском оделу. На прсима му се сјају позлаћене токе, за појасом се беле два сребрњака, која су са белим свиленим гајтаном испод јабучица обмотани, а међу њима бљешти се брилијантима богато искићен јатаган. На ногама су му чакшире од загаситог дебелог сукна, а сврху тога чизме до колена. Стаса је био високог, гипког, сваки му је покрет био сведок његове необичне снаге и еластичности; лице његово, које је светлост од лампе обасјавала, беше необично лепо, само изоловано, бледо али црта мушких. Под високим челом

¹⁴³ Јакшић, наиме, вели, да се у приповеци „На мртвој стражи“ јасно види правац његових мисли и жеља. „Па и у самој приповеци 'Рањеник' хвале се јуначки синови Херцеговине, хвале Срби и Црногорци и њини и наши јунаци! А који тако пише, тај ваљда не жели спречити идеју српског уједињења?“ (Јакшић 1978д: 420).

спуштаху се, али не сувише, загасите, гудте веће, међу којима се у правој линији пружала навише једна дебела бора: знак да су му мисли свакад биле правилне, карактер постојан, тврд! (Јакшић 1978г: 33).

Уколико се сетимо слике других народа, Мађара на пример, видећемо колико ова слика одудара од оне друге, представља њену противтежу, сушту супротност.

Нарочито је велики степен емпатије Јакшић имао према прекодринском Српству, над чијом је судбином често ламентирао, срамећи се, као што смо напред навели, равнодушности и летаргије Срба из Србије. Он је, као што је навео у одбрани на суђењу за клевету Ранка Алимпића, свим срцем заступао идеју српског уједињења. Нарочито је лепу слику Херцеговца дао управо у поменутој, од српских власти оспораваној приповеци „Рањеник“, због које му је и суђено: „имати Херцеговца за побратима, то је као да си на груди ставио од челика панцир“ (Јакшић 1978г: 47), вели у приповеци италијански добровољац, који се придружио Херцеговцима у борби за слободу. Из његове приповести сазнајемо да га је једном, док је лежао жедан и болестан, Мијо Јаков, херцеговачки борац, снабдео водом за пиће, која се налазила на пола сата хода од тога места, али на територији која је била у рукама Турака. У то време, водом захваћеном са тога кладенца „нико није без своје или душманске крви жеђ своју разгалио“ (Јакшић 1978г: 47). Пошавши по воду, ради које је ризиковао живот, он рече Италијану: „Ти дође у ове наше крши да ш нама примиш хису јуначкијех мука, од куршума те, брате, не могу заклонити, а вала, док је на мене главе, нећеш ми скапат' ни од жеђи!...“ (Јакшић 1978г: 47). Мијо Јаков је био рањен у том подухвату, али незнатно. Италијан даље прича:

Ја се напих воде, која је тако скупо плаћена!... Напих се и премишљах: као да л' би се у образованој Јевропи, међу цивилизаторима и учитељима морала, нашло толико добродетељи, као у срцу овога окорелога горштака!... Али ја не нађох примера... Слегао сам рамени и видио сам да ћу по раскошним салонима богате Јевропе узалуд тражити човека! (Јакшић 1978г: 48).

Са њима је немогуће борити се (као саборац), само се може борити поред њих, или иза њих, „јер с њима нико на свету не може!“ (Исто). Делују мрки и озбиљни, хладни, „немарљиви“ (Исто: 7), при растанку стисну руку, никоме ништа не пребацују, али се ни не додворавају.

Јакшић је заговарао идеје и идеале времена, а као једну од водећих, идеју унификације и уједињења Српства. У „Малим сликама за време рата“ (Јакшић 1978в: 279-298) он хвали српски подмладак (ситуација се, дакле, променила у односу на шездесете

године, када је о омладини писао критички и негативно!), „синове српских земаља: Бошњака, Херцеговаца, Србијанаца, Банаћана итд.“ (Исто: 291), који су оставили комодитет варошког живота и одазвали се позиву страдајуће браће, којој су, као добровољци, похитали у помоћ. Српска војска је „млада и весела“ (Исто: 291). Она је продужетак косовског мита, обновитељ сна о величини. Она се данас, каже Јакшић, „у име боже дигла да свети Косово, да са својом драгоценом крви купи слободу словенскоме југу“ (Јакшић 1978в: 296). Српски војници нимало не заостају за древним Спартанцима и римским легионарима, а храброст наше војске је толика, да би и „најобичнији човек на челу њеном могао постати Александар велики и Наполеон Први“ (Исто: 296). Штета је само „што јој официри нису умели казати *за шта војују, и зашто су се дигли на оружје?...*“ (Исто: 296). Импулсиван, страствен и правичан, нимало прагматичан, срцем истински одан народу, као део тог народа и човек који никада није заузимао високе позиције, Јакшић се грозио оних који су умели да се ухлебе, и да под флоскулом добробити за народ прибављају себи заслуге и дарове. Са презиром је говорио о онима који су своју позицију користили ради остварења властитих интереса, а друге користили као марионете.

Овим наводима смо ушли у свет Јакшићевих приповедака, у којима он поново заузима позицију народног барда, критичара и мотиватора, спрам чега се и формирају његове слике о Србима. Ту, за разлику од епистоларне врсте, није тешко, а још мање немогуће, наћи хвалоспев Србима: он се диви њиховој постојаности и чврстости, упркос свим страдањима која су их сналазила, са разних страна. Он их пореди са елементима природе: не постоји стена (један од омиљених његових мотива), која би у природи остала на своме месту, када би, као Срби, пет стотина година била изложена громовима и земљотресима.

Србин је, господине, тврђи од стене, јачи од света!... Свет ће се у страху дивље несвести заљуљати, а Србин ће онде где га је бог и природа наместила стојати! (Јакшић 1978в: 285)

Јакшић нас у својим приповеткама извештава и о различитим обичајима свога времена, које је имао прилике да гледа док је као учитељ службовао у многим малим и забитим србијанским местима. Један од тих обичаја су и *краљице*, који помиње у истоименој приповеци „Краљице“ (Јакшић 1978в: 1-11), за који каже да је, по свему судећи, пагански обичај који око Духова изводи група накићених девојака, која иде од

села до села и пева „краљичине песме“ (Јакшић 1978д: 7). Током трајања овог обичаја, у селу влада празнична атмосфера и готово да нико не ради (Исто: 7).

Јакшић је, осим тога, у више наврата описивао обичаје врачања, чарања и бајања код Срба. Потуцајући се и сељакајући диљем Србије као учитељ, Јакшић ће добро упознати паланачке и сеоске обичаје и нарав житеља различитих села и вароши српских. У „Белој кућици“ (Јакшић 1978в), он пише о српским путевима, који су један на други наликовали и били неуређени и несигурни, па је човек на њима лако могао настрадати.

Бивало је те човек пође до прве варошице, па се више и не врати кући... Просто: нестане га; питају људи, где је? шта је?... Али све бадава!... Човека нема, па нема! [...] Вештица, вампира и дрекаваца беше у оно време пуно село, не сме човек да замркне!... Дођу покладе, скупимо се код твоје или код моје куће, обредимо се по неколико пута плџском, у томе се и смркне; разиђемо се, али у путу мало ко да није видео вештицу или вампира, а за некима се дрекавац све до куће дерао (Јакшић 1978в: 142).

Неки су сујевеље становништва користили за прељубу, оглашавајући се као дрекавци, као што је био случај са „дрекавцем“, који је обилазио кућицу Николе Белића, и од којег су сви зазирали, све док лепа Николина снаха, за коју је свекар веровао да има магијске моћи, не би изашла, да га тим „моћима“ умири. И тако свако, или скоро свако вече. Неки су у ту причу веровали, а неки се Николи и његовој породици подсмевали, пише Јакшић, јасно нам оцртавајући фриволан, наиван, примитиван ум тадашњих људи. По њиховој мери били су организовани судови, као и школе, којих је недостајало:

Школа у оно време, једва је где и било... У целој Левчу беше само једна једина у селу Планинцу, па и та је жалосно изгледала: прозори хартијом излепљени, врата неоварбана, а по дуваровима се тек понегде видио траг од креча; а сва је зграда била подељена надвоје: десно једна соба за учитеља, а лево, мало повећа, за ученике; у среди оцаклија, али на њој не беше прозора, осветљење је долазило или кроз отворена врата, или од ватре, која је непрестано на огњишту горела. А та оцаклија служила је учитељу и сељацима као за неко 'предсобље'; онде се они око ватре скупе, пуше и разговарају, све док учитељ не дође.

Па какве су школе биле, онаки беху и учитељи: неки је од њих утекао из манастира, други опет није добро испекао занат, а био је нешто мало писмен... Е, тога су одмах узели за учитеља. Али зато нек' не мисле наши богословци да су и они са савешћу тако ниско стојали као са науком?... Било је, истина, међу њима, који нису знали ни десет заповеди божиј'!... па опет нису крали ни отимали. Беху то већином добри и поштени људи, без икаквих претензија и ароганције: са сељацима као са рођеном браћом, а са ђацима су поступали као са сопственом децом (Јакшић 1978в: 143).

Магијске радње бајања, чарања и врачања Јакшић описује у приповеткама „Сељаци. Приповетка из сеоског живота из године 1857“ (Јакшић 1978д: 98-141) и „Чича Тима. Приповетка из учитељског живота“ (Јакшић 1978в: 299-386). Он тврди да мало ко у то време по српским варошицама и селима, када би имао какав проблем, није тражио

помоћ жена које се тим пословима баве. Често су се врачарама обраћале жене у случају неплодности: умеле су оне да им препоруче „чини и мађије, којима ће 'плот чрева својега' у ред довести“, а од материјала су користиле следеће: „Има ти ту, госпођо, да простиш и мишијака и лево уво од слепог кучета, и ко би ти све набрајао што сам помешала“ [...] „глава од слепог миша“ (Исто: 354). Магијске радње вршене су у циљу уклањања обољења „од очију, од урока, гушобоље, црвеног ветра итд.“ (Јакшић 1978в: 127). Из приповетке сазнајемо како су људи тога доба лечили оболеле „од очију“: превијали су их водом, белим вином, али и „летрожељом“ (Исто: 128) или би се, ако ништа од наведеног не би помогло, обратили каквој сеоској баби, бајалици, траварици. Њен поступак Јакшић описује овако:

Она лепо ишчупа беломе голубу из левога крила једно перце, откине крајичак један од брезове метле; зевне у три пута, па онда лагано дувајући болеснику по лицу превуче перце преко очију; тако то у трипут уради – па као да си руком скинуо!...

О томе се може цело село уверити... Па и она сама је веровала у ту своју моћ, а не као неки наши попови, читају а не верују; веле: треба сиротињи делити, а овамо баш од оте сиротиње узимају... (Јакшић 1978в: 128).

Јакшић је, као и остали песници-романтичари о којима пишемо, био антиклерикалац, и тај његов став је експлициран у горњем наводу, као и разлог таквом односу према црквеном клеру. Исто тако, у приповеци „Попа Тихомир. Приповетка из Баната“ (Јакшић 1978в: 185-207), Јакшић описује конзисториј Епархије темишварске. Владика описује као гојазног и запуштеног, неуредног човека, корисника дувана, а остале калуђере као „још јадније и несрећније“ (Исто: 203). Њихова лица имала су „израз оне подмукле пустињачке глупости“ (Исто). Они, по Јакшићу, нису „ни од какве користи [...] ни себи ни човечанству“, а живе „да своје ближње оглобе, да се наједу, напију и да – спавају...“ (Исто: 203). У приповеци „Калуђерска ноћ. Приповетка из калуђерског живота“, Јакшић истиче калуђерску грамзивост приликом уговарања женидбе:

Живко извади иза појаса кесу с новцима; изброја тако до десет дуката и пружаше их архимандриту.

'На, узми, оче, за труд'.

'Не могу, цанум, страдаћу...'

Живко извади још десет жућака.

'Узми, оче!...'

Архимандрит се није могао више уздржати; очи му синусе, образи му се зажарише, а у сваком покрету си могао приметити ону калуђерску грабљивост (Јакшић 1978в: 242).

Делиријум прогањања, чини се непрекидно надвијен над српским народом, коме прети новим и новим сеобама, оставио је трага у слици коју су Други имали о нама: спахија из села Липолиста изјављује за свога ишпана, након што је успешно уклонио попа Тихомира из духовног живота села: „ја све држим да ће овај мој Шелинг пронаћи неку нову локомотиву, којом ће све ове Раце у месец преселити“ (Јакшић 1978в: 205). Осећај неприхваћености и стигматизованости, јасно су видљиви из тврдње мађарског „инспектора“ да „Рац само онда не краде, кад руку нема!“, на шта ће ишпан одговорити да и онда краде, очима... „Сви дакле једно мисле, једно желе, једно осећају – сви тебе мрзе, моја сиротињо српска!...“ (Јакшић 1978г: 141).

Упркос бројним замеркама које је имао за свој народ, Јакшић им не одриче дивну врлину традиционалне српске гостољубивости. Та хумана одлика ће се у познатом контексту националне распарчаности српског народа у две различите државе у 19. веку показати као мана, јер ће угрозити опстанак народа. Веселе и друштвене природе, склони частима и пијанкама о разним поводима, угарски Срби су отворена срца звали за софру, на част, људе са којима су делили живот: Немце, Мађаре, Влахе... који су се, са своје стране, трудили...

да што више од отог српскога зноја, од оте српске части са обом понесу.

То гостопримство, та Србинова љубав према ближњему, то неограничено поверење према сваком човеку, та српска племенитост, то му је уједно и мана с којом се рађа и умире... Та мана могла је некада бити и врлина, али је у деветнаестоме веку пропаст његова! (Јакшић 1978в: 189).

Србин је и према животињи добар и милостиван (Исто: 195).

Иако лоши за себе, Срби су у сваком погледу супериорнији од странаца, Немаца и Мађара. На делу је интересантна појава, која није својствена искључиво Јакшићу: иако каткада оштро критикује Србе, потцртава њихову неслогу, злобу, љубомору, ксенофобију, склоност ка поделама и ка потказивању, када треба да их сравни са другим нацијама, Турцима, Черкезима, Мађарима, Немцима, они попримају обележје соларних, светлосних, узвишених, митских јунака. Значи, битан је контекст у којем се опис изводи. Сагледавање зависи од тачке у односу на коју се врши.

Као учитељ у више србијанских варошица и села, Јакшић је био добро упознат са стањем школства, о чему нам оставља јасну слику. Она је неретко иронизована и

саркастична, као у приповеци „Чича Тима. Приповетка из учитељског живота“ (Јакшић 1978в: 299-386):

– Ја, касти, служим већ дваест и три године као учитељ. Истина, касти, нисам учио велике науке, али азбуку знао сам напамет, молитве такође, е, а граматика, шта ми и треба у другом разреду? Са децом сам поступао, не може лепше бити. У мом разреду ретко да је које дете и умрло, само је једно једино добило фрас, а друго једно је оћелавило. Па, касти, има л' ту моје кривице? Могло је дете и водену болест добити, па зар учитељ да изгуби две класе? (Исто: 323).

Начелник Перковца се више бави политиком, него школом и просветом:

просвета га се утолико тиче укол'ко му понеку с руског преведену а у читанци одштампану причу позамашно награђује; а учитељи опет утолико уколико се од њих његова кућа користи, тј. ако је неко учитељ у Крајини, па заборави о Св[етом] Николи, или најдаље о новој години, донети бар једну петачку *балуце* (најбоље крајишко вино), а ако је учитељ у Шумадији, па не дотера бар једног угојеног вепра – тај, бога ми, нека се не нада класи! (Исто: 325).

У Јакшићевим приповеткама срећемо се са описом многих мањих места у Србији, као и са описом Новог Сада и новосадских дешавања, од којих су у оно доба најпопуларније биле беседе: Нови Сад је

варош презадужена; народ од туђинаца знањем, индустријом, науком, па и самом туђинском владом скоро потлачен; а омладина, накићена и накинђурена, скупи се у богато, венцима, сликама, танким и дебелим завесама накићену дворану најбогатијег хотела и – онде даје беседе! (Исто: 335).

Ово говори учитељ четвртог разреда иза којег наслућујемо критички Јакшићев глас, а расправу поводом беседа као вида забаве онога времена он води са богословцем. Учитељ четвртог разреда отворено каже да не хаје за ту врсту „чисто словенских забава“ и да предност даје времену проведену у добром друштву, уз чашицу пића. Разлог је дволичност тих забава, лицемерност присутних, лажни морал оних који у име некога и нечега са чиме ни додир не мају, а од којих су сталешки одвојени организују поменуте забаве, како би умирили своју савест и у сопственим се очима представили као искрени душебрижници и алтруисти. Када пије са братијом, вели Јакшић, он зна зашто то ради и који је циљ тога, а беседе су лажне и неискрене... Јакшић са презиром говори о „мажењу и кривљењу“ којима одишу те забаве, саме по себи бесциљне и бескорисне, наспрам којих у истоме граду, као нека врста подвојене стварности, егзистира „сиротиња из ајмашког краја“, која једва преживљава и принуђена је да краде, како би прехранила валститу децу. Јакшић пародира изглед и кретање, извештачено и неприродно, учесника новосадских

беседа¹⁴⁴, као и читање извода из књига на немачком језику са наглашеним патосом, о темама које претендују да звуче дубокоумно, а у ствари су смешне. (Јакшић 1978в: 335).

Па бар да не кажу: у корист страдајуће браће! у корист болнице! у корист овдашње сиротиње! у корист сиромашних ђака!... Само то да не кажу, могао би им човек и опростити. Али кад они који пију шампањера, играју валцера, мазе се с девојкама, троше и своје и туђе паре, а 'оће да им силом верујемо: да они раде све то у корист народа! Е, онда? (Исто: 336).

Кафански живот 19. века у Београду био је изузетно развијен, пише Јакшић:

У Београду је кавански живот јако развијен, сразмерно могуће више него у самоме Паризу; овде тешко да има човека који неће дневно бар једанпут у кавану сврнути; не кажем да ће се онде и потрошити!... Има их који ће поред једне црне каве, или чашице грке ракије, по три сата провести. Ал' то нико, па ни сам кавеција, и не узима на ум!... Човек дође, узме место где му се свиди, разлаже мудро или лудо своје назоре о различитим стварима, па кад се сит наразговарао, остави својих десет пара, па иде опет даље (Јакшић 1978г: 118).

О косовском проклетству Вука Банковића, који од тада прати читав народ, Јакшић пише у причи „Проклети. Визија“ (Јакшић 1978г: 293-296).

У више наврата Јакшић ће се хватати у коштац са српском штампом. Спор са М. Пелешевићем, уредником шаливога реакционарног листа *Ружа*, настао је након што је Јакшић у часопису *Србија* објавио допис у којем читаоце извештава о избацавању листа *Ружа* из јагодинске читаонице. Јакшић са поносом истиче да није члан локалне читаонице, у месту у којем ради као учитељ цртања, и то из разлога што се на њеним столовима налазе „чегрталке слободних начела“, *Видовдан* и *Световид*. Тек када и њих истисну из читаоница, као што су *Ружу*, Јакшић ће размислити о могућности да постане њен члан. Каже, он има начела којих се држи и која, без обзира на тешкоће са којима се у животу сусретао, није мењао. Они пак, када би имали стида и срама, постидели би се своје прошлости, јер су спрам субвенција и материјалне добити креирали и своје мишљење (Јакшић 1978г: 317). У „Другом писму баба-Р...“ (Јакшић 1978г: 319-328), Јакшић наставља започети обрачун са уредником листа *Ружа*. У једном делу пореди своје и

---

¹⁴⁴ Илија Огњановић Абуказем, духовити новосадски „шетач“, у својим се *Шетњама по Новом Саду* (Огњановић 2015) такође осврнуо на новосадске беседе. Он их пореди са скупштинама новчаних завода. „То су обоје веселе ствари, и у обојима је главна ствар: како ће испасти рачуни. [...] ...код 'Беседе' није велики малер, ако когод фали (није дошао), ал код новчаних завода ако когод фали (у рачунима) то је већ рђаво и може да има зле последице (по акционаре). Има их, који се на 'Беседи' јако зноје, а богме и на главној скупштини 'Банке' неки се при полагању рачуна 'зноје'. На игранци беседској ко се ухвати у 'коло', тај га игра без икаквог хонорара, а на пример код наше 'Задруге за међусобно помагање' ко је у 'колу', особито ако је у првом, добива лепу дивиденду. [...] 'Беседа' је повод да се свет обуче у нове хаљине, а многе 'Банке' скину својим акционарима и оне старе хаљине с леђа. [...] Из овога свега следује, да су 'Беседе' много пријатније ствари, него 'Банке' и 'Задруге новчане“ (Огњановић 2015: 80-81).

заслуге поменутог листа *Ружа* према династији Обреновића, и однос који су имали са њима. Још једном истиче своје некористољубље и љубав према српском народу (Исто: 326-328). У писму Љубомиру Каљевићу, уреднику листа *Србија*, либералног опредељења и опозиционо настројеног према кнезу Михаилу, Јакшић га моли да објави његово „Друго писмо баба-Р...“, иако му се можда чини испод части да у свом листу толико пажње придаје чаршијским сплеткама које лист *Ружа* М. Телешевића пласира. Истим поводом, Јакшић се огласио и песмом „Читаоцима *Враголана*“. Иако се слаже да је неке људе најбоље игнорисати, Јакшић тврди да то не би било мудро учинити у случају наших људи, јер ми немамо искристалисане појмове „о начелима и људима“ (Јакшић 1978д: 263-264), а публика нам је поводљива и лако се одушеви „затуцанством и лажним пророцима“ (Исто), тако да

није баш најпробитачније бити равнодушан према радњи оних који већ одавна просипљу политичке и друштвене мијазме по нашем народу, трују му живот, одводе га са пута који је једини спасоносан по нашу малу земљицу и цело српство, и у колико се то у забавној форми чини, утолико лакше код неких пролази.

Ја држим да је задатак сваког свесног и поштеног Србина да овоме на пут стане, да не да дићи главе себичњаштву и прљавству које се протура под фирмом патриотизма и које је до скоро налазило заштите на високим местима, те је толико безбедније могло ширити своје конце и кужити нашу атмосферу (Јакшић 1978д: 263-264).

Критику српског провладиног листа *Видело* налазимо у прилогу „Мајстор Триша и г. Миша“, у којем Јакшић оштро критикује њихову концепцију, по којој се предност даје вестима из света, које се тичу династија и водећих структура, прећуткујући реалне проблеме просечног Србина онога времена.

М. Триша. [...] ја бих хтео да ми те новине кажу, зашто смо ми готово у свему назадни, – па да нам пишу о занатима, о општинама, о земљоделству, да нас избаве из оног несрећног и јадног сиромашког живота; или да пишу која фабрика израђује најбоље и најјевтиније гвожђе, а не: 'Папа Пије болестан је и бљује', или: 'Јутрос овуда прође шпањолска краљица Изабела, путујући за Цариград'. – Све којешта... лук и вода.

Г. Миша. Дакле, ти, мој слатки мајсторе, хоћеш да ти најбоље новине у свету пишу о гвожђу и о земљоделству? Будало једна!

М. Триша. О! О! Богами, да виш, г[осподин] Мишо, од оних принчева и принцеза, што се по којекаквим бањама скитарају, не из'раних се ни ја, ни ти, ни моја, ни твоја дечица (Јакшић 1978г: 345).

У овом спису се помињу и шпијуни (Исто: 346). У Јакшићевој рукописној заоставштини нашао се и допис из Раче, од 22. септембра 1868, у којем Јакшић поново прозива *Видовдан*, „чегрталку слободних начела“ (Јакшић 1978г: 363), због безразложног

напада на њиховога поштенога проту и цркву, за коју тврди да лоше изгледа, што Јакшић пориче. Каже, да допис који *Видовдан* доноси из Пожаревца, у којем извештава „о калдрми, млеку, механама и о механцијама – то већ мирише на изгубљену субвенцију“ (Исто: 363).

У говору [Браћо суграђани!] (Јакшић 1978г: 369-374), укратко износећи ретроспективу српске историје, Јакшић пише како су након потопа, Турци и њихова освајања, друга казна која је Европи дошла од Бога. Као први спаситељ јавио се Карађорђе, а након њега Милош Обреновић. У нашим дуготрајним борбама за ослобођење нико нас није помогао, „до бога истинога“ (Исто: 373). Томе се, међутим, не чуди, јер се ни ми сами нашој рођеној браћи, Црногорцима и Херцеговцима, нисмо нашли када су били у невољи и на муци. Са друге стране, читава Европа, и ми са њом, дигла се када су Крићани устали, када је Грцима требала помоћ.

Ви ме питате откуда та симпатија у нас, и треба ли тако да буде?... а ја вам чисто и јасно одговарам да: треба!

Треба свакоме страдалнику у помоћ притећи – ал', браћо, поред туђега детета, грехота би било да своје рођено чедо заборавимо (Јакшић 1978г: 374).

Имајући у виду слике и представе о Србима које нам је оставио Ђура Јакшић, посматране у контексту његовог живота, не можемо а да останемо неосетљиви и потпуно равнодушни према једном доживљају Другости, универзалном осећању туђинства који осећа човек који је оставио родни крај, а који смо учили у његовој приповеци „Српско чобанче“:

Неки терет му паде на срце; [...]; почео је осећати да је туђин, да нигде свога нема! Хеј, кол'ко би он сигурнији био да је у месту свога рођења, на пространоме хатару свога завичаја! Та овде га сваки жбунић познаваше, а свака 'умка и сваки јендек давао би му довољно заштите!... У његовоме селу не беше човека који му на невољи не би притрчао?...А овде у туђинству, коме да верује? (Јакшић 1978г: 228).

Где се налазио хатар Јакшићевог завичаја, не можемо а да се не запитамо након читања ових извода. У Угарској, Србији, или пак на херцеговачком бојишту, где су гинула српска браћа, и где га је срце вукло? Поменутом одломку као да недостаје наставак: када би имао завичај. Овако, у нашој свести након читања најгромкије одзвањају речи да песник „нигде свога нема“! У недостатку слободне отаџбине, за којом је жудео, и која би му за прегнуће себезалагања узвратила уздарјем, узмимо за могућност да су књиге и слике биле његова једина отаџбина.

Змај је био истински *homo duplex*: песник колико и новинар. У његовој поезији сабрана је дневна политика његовог доба, хроника ондашњих дешавања. Змај је био неуморан, а потреба да се реагује жустро и да се испрате сва дешавања која је сматрао битним, имала је за последицу повремену списатељску алкавост, на коју је указао Костић у књизи *О Змају*. Ипак, и поред тога, Змају нико не може оспорити да је у своме песничком опусу оставио својеврсну хронику народног живота, богатију од било које историјске хронике. Живан Милисавац у огледу „Политичка ангажованост песника Змаја“ (Милисавац 1983: 7) тврди да је он наш поетски *tribunis plebis*, који је, осим дечије, „ударио темеље [и] наше политичке поезије“.

Крваво искуство неуспеле српске револуције из 1848. године, укидање Српске Војводине, сусрет и сарадња са Милетићем и са Уједињеном омладином српском распламсали су у песнику ону идеју националног препорода и обнову некадашњег сна о величини која је, барем у некој фази стваралаштва, била идеја-водиља свих песника које смо истраживањем обухватили. И он, као и остали, у заносу глорификације и славе србовања, истиче да је најлепше што Српкињу краси управо њена национална припадност (Јовановић Змај 1933а: 96-97). У „Песми коју је на сентомашкој беседи у Новом Саду декламовала мала Милица Николићева Цаверова год. 1863“ (Јовановић Змај 1933а: 324-326), песник каже: *Кад погледам милу Србадију, / Тад се дижем више звезда свију, / Више звезда до Бога милога, / Па га молим, а рад српства свога, / Да га чува, весела му мајка – / Српство ј' мени мајка и бабајка.* (Јовановић Змај 1933а: 326). У „Старој Србији“ (Јовановић Змај 1933е: 241-243): песник се сећа Старе Србије и ламентира над њом, јер у њој нема српског господара, већ је харају Турци и чине зулум, док Европа ћути. Он се сећа некадашње славе: *Некад твојој слави / Није било пара, / Престонице поносне, / најсилнијег цара.* Песник има визију новог, срећног доба, нове српске зоре, коју ће донети братска освета силницима: *Ал' доћ ће и теби, / Сад ил' никад мора, / Да и теби сване, / Лена, мила зора. / Бог ће дати и теби, / Лепе, славне дане, / Да и теби сунце / Слободе огране. / Да се мила браћа / Своје браће сете, / Петвековне муке / Да братски освете.* Српска слава прекинута је Косовским бојем, али је иза њега остао делатан сан о величини, чији су

доминантни мотиви сâм чин боја, хронотоп Косова, косовски јунаци, издаја Вука Бранковића¹⁴⁵... Безграмотни, слепи српски гуслари су чувари и преносници тога сна, који српство одржава у животу: – *Ох, је л' те, браћо, гуслари слепи, / Што негујете тај санак лепи, – / Е то нас држи, е то нас крепи, / Те ј' многа хала у пропаст пала, / У пропаст, што је нама копала, / И још ће многи с недела свога / Запамтит силу сана српскога, – / А тај је сан / Наш Видов дан* (Јовановић Змај 1933а : 359). Више од десет година Змај ће позивати Србију на рат, упирући, као и други аустријски Срби, свој поглед у поробљену Босну¹⁴⁶, пише Милисавац (1983: 33), видећи у борби за ослобођење поробљене босанске раје нови Видовдан. И коначно, тај дан ће доћи током српско-турских ратова. Тим поводом, пише следеће песме: „Опроштај“ (Јовановић Змај 1933а: 380-381): *Спремај коња, љубо мила / – Већ сам ти га опремила. / Косовска се рана свети / – Једанпут се мора мрети;* „Српска војска приближује се Косову“ (Јовановић Змај 1933б: 18-20): *Од Косова до Косова / Пет стотина лета; / Свршује се она борба, / Давно започета. [...] Чују браћа како горко / Очајници пиште; – / На Косову, на Косову, / Ту им је рочиште. / И сад ће се на Косову / Војска да причести, / Ал' је црква Самодрежа / Сад у нашој свести. / Ту ће сада да се згазе / Змије и јакрепи, – / Ту ће сунце да се роди, / Аој санче лепи! / Ако ј' санак, – леп је санак, / Свет нек му се диви... / Векови нам то дугују, / Да тај сан оживи*

¹⁴⁵ У приповеци „Видосава Бранковићева“ (Јовановић Змај 1934в: 99-124) песник излаже сагу о Бранковићима и казни која стиже издајнике свога рода, и не само њих, већ и њихове потомке. Као рефрен се у приповеци у више наврата јавља следећа реченица: „Нема црњега ни смртнијега греха него род свој издати! Страшан је то грех који и на невине пада!“ (Јовановић Змај 1934в: 103).

¹⁴⁶ О Босни је песник много писао, са наглашеном емпатијом, ламентирајући над њеном судбином, стидећи се у име Србије, која је равнодушно посматрала страдање браће у даљини. У томе није био усамљен: и Јакшић, и Костић, сви који су живели и делали у време када је Источно питање било актуелно, нису заобишли ову тему. У песми „На Велики петак 1868“ (Јовановић Змај 1933а: 341-343) песник поводом овог великог хришћанског празника размишља како је тамо где се никада не чује звук звона, као у Босни: *А како ј' тамо, како је браћи, / Где не сме нићи босиљка струк, / Где душман врашки светињу тлачи; / Где с' никад звона не чује звук!!!* У балади „Јадна мајка“ (Јовановић Змај 1933а: 343-346), Данка бежи од босанског Турчина који је смакнуо, једног по једног, сва три њена брата. Оставши без заштитника, не желећи да падне у руке похотном туђину, она изврши самоубиство, зазивајући осветника. Босна је попут Данке: мучена и сама. Песник се пита, има ли где осветника. Исто тако, у песми „На Нову годину“ (Јовановић Змај 1933а: 352-353) песник је у мислима са поробљеном браћом у даљини; у песми „Србину“ (Јовановић Змај 1933а: 365-367) песник ламентира над срамним миром: *Не лије се крвца наша, – Сад је страшан мир – / Сада црви нашом крви / Пирхују баи пир. / [...] И ја гледам живим оком / Срамни удес твој! / – Тако ли ћеш, зар, преминут, Сив-соколе мој!* (Јовановић Змај 1933а: 367). Змај, хуманиста и миротворац широких видика, доследно позива на рат: „А мој друже“ (Јовановић Змај 1933а: 374-375); „Бојна песма“ (Јовановић Змај 1933а: 375-377): *У бој! / За народ свој! / Ово су свети дани, / Сад се слобода брани, / На дику целом свету / Рушимо силу клету. / Волимо поштен гроб / Нег' бити турски роб! / За народ свој / Напред – / У свети бој! – У бој!* (Јовановић Змај 1933а: 377); „Опроштај“ (Јовановић Змај 1933а: 380-381).

(Јовановић Змај 1933б: 20). Код Змаја, међутим, налазимо и једну песму у којој је уочљива демитологизација косовског мита: у питању је „Молитва виделовског ђавола“ (Јовановић Змај 1933г: 312-315): Јовановић верује у постојање једног Бога око којег се људи у духовној сфери отимају, као што се у материјалној отимају за земаљска добра. Са друге стране, сваки народ има свог ђавола. Срби су у томе напреднији од других: они имају разне врсте ђавола: *Под кол'ко смо раскидани / Разних крова, / Бар толико ми имамо / Ђаволова. / И још више, – ал' ја нећу / Да их бројим; / Од бројања ја зазирем, / Ја се бојим. [...] Каткад (ретко) сви се сложе / И пирују на свом лову / (Ка, на пример, на Косову). Немоћан да се (поетски) носи са свима њима, он овога пута пева о једном, виделовском, напредњачком ђаволу, који распирује неслогу између либерала и радикала, *Гледа народ да превари, / Па и краља.**

Узвишена мисија „правог“ Србина XIX века била је да жртвује живот за род. Један од водећих топоса српског романтизма, топос јуначке смрти, опажамо и код Змаја. Отклон од прозаичног грађанског живота, недостојног Србина, у време када национални циљеви још увек нису достигнути, а нација је распарчана и изложена туђим утицајима, постиже се полагањем живота на олтар народа, одласком у бој: у песми „Ђурђев дан“ (Јовановић Змај 1933а: 338-341), пред иконом светог Ђорђа, будући младенци схватају да не могу да се венчају у ропству, јер не може бити породичне хармоније и радовања, тамо где нема народне хармоније и спокојства. Наспрам срамне смрти у постељи топлог дома, стоји часна смрт јунака на бојишту: у песми: „Чашо моја, чашо“ (Јовановић Змај 1933а: 308-309): *Хај, слатко је мрети, / Ал' у љутом боју, / За слободу, за име, / За народност своју! [...] Па ко бије – бије, / Који сече – сече, / Ко погине – умрети / На постељи неће!* Српска молитва не одвија се у миру и сигурности божјег храма, већ у неизвесности крвавог боја (1933а: 315-317). Србин не само да ће погинути за род, већ ће у том духу одгајати и роду посветити и најбољи део себе – пород (Јовановић Змај 1933а: 83-84; 112-113; 117-118; 119-120).

Мотив српске неслоге, нејединства, унутрашњих подела основни је узрок страдања, сматра Змај. Небројене су песме у којима је он варирао овај мотив, који налазимо и код свих других наших одабраних песника. Све је њих болело међусобно конфротирање Срба у часу када је национално питање било горуће и када није мањкало спољашњих чинилаца

који су угрожавали опстанак нације. О српској неслози Змај пева у следећим песмама: „Незваном посланику“ (Јовановић Змај 1933а: 311-312): *И знамо шта нас чека / Где боље, а где зло, – / Ал' откуд теби гласа, / Ти пушта неслого! / Ти ниси нашег рода, / Ти кобиш нама зла, / Па шта ћеш, црно птицо, / У гњезду сокола!*; „Видов-дан“ (Јовановић Змај 1933а: 358-361). У песми „Наши јади“ (Јовановић Змај 1933б: 33-35), Јовановић као највећи камен спотицања на путу народног јединства и просперитета истиче постојање унутрашњих непријатеља. Они доследно подривају српске квалитете: умност и моћ, даровитост, народни жар и наду, које српском народу не мањка. Без обзира на невоље које га сналазе услед спољних фактора, без обзира на недостатак пријатеља *Као да ј' мета свију врага: / српски живот, српска снага* (Јовановић Змај 1933б: 35), Србин не би остао без наде: *Још он не би изнемого, / Још би Србин тренут мого / Преко мора, преко гора / Својој срећи да поврви, / Да не има, ох, злотвора / Од свог млека, своје крви.* (Јовановић Змај 1933б: 35). У песми „На Велики петак“ (Јовановић Змај 1933б: 110-111) песник се сећа Исуса и слова око часног крста, која су једно другом окренула леђа: *Слова ова часног крста зраци, / Слова ова, словесности знаци, / Зна се шта би требала да кажу, / Ал' с' ни сама међ' собом не слажу; / Откако су, једно друго вређа, / Једно другом окренуло леђа.* / Иза наведених стихова, следи цртеж на којем су четири с, окренута једно од другог. *Кад ћеш, Боже, грмнут са небеса / И потрести што треба потреса, / Расклиматат чаролију беса, / У ред ставит та наша словеса, / Њина љубав да народ задужи – / Што ко учи да и пример пружи.* Исто: и у песми „Неслози“ (Јовановић Змај 1933б: 153-154), као и у „Чујмо: хоће и слога нама коју да рекне“ (Јовановић Змај 1933б: 171): нико као Срби није тако много спомињао слогу: *'Али сад би већем могли, / Богу се молећи, / Са те лепе теорије / Мало к – пракси прећи'*; „Хај, хај. Један мали уздисај (преведен са озбиљског на стармалски)“ (Јовановић Змај 1933б: 172): трочерје не би био највећи проблем Срба, да уз три вере немамо и невере, као што ни три наречја не представљају ману, да упоредо са богатством наречја расте и међусобно разумевање, а не да супротно бива. Песник не жали што има топлих и хладних, слабих и јаких. Њему смета што има млаких. *Што се други руком маша / Да нам узме што имамо, – / И та штета била б' мања, / Да му с а м и ништ' не дамо!* Песник још жали семе раздора које други бацају лако никне. У песми „После збора“ (Јовановић Змај 1933г: 179-180), Змај реминисценцијом на Иву Црнојевића и прошење девојке за сина који је од краста оболео, због чега Иво, на питање о невести,

одговара чувеним стиховима: *Нисам био, нисам је просио, / А ко дође да ми је честита, / Живу ћу му очи ископати*, алудира на одлазак Срба у Сентомаш на збор, који се завршио српском неслогом:

*Нисам био, нисам га видио,
А ко дођу да ми га честита,
Не – нећу му очи ископати –
Та слепоћа баш она нас пати.
Пре бих себи очи ископао,
Па бих браћи своје очи дао,
Нека виде – чега да се стиде,
Нека виде - ил' ја да не видим,
Да не видим од чега се стидим.*

Змај, дугогодишњи сарадник Светозара Милетића¹⁴⁷ и верни присталица Српске напредне странке, тешко је поднео њено коначно цепање након збора у Сентомашу (Србобрану) 1887. године¹⁴⁸.

Као и други наши песници (Црњански, на пример), који ће, разочарани у људе, утеху потражити у природи, и Јовановић излаз види у повратку њој. У песми „Ја и пролеће“ (Јовановић Змај 1933г: 180-182) он, немоћан, посматра међусобно крвљење *Заставе*, гласила „вршачких социјалиста“, на челу са Лазом Нанчићем и Јашом Томићем, и *Браника*, званичног листа либерала, на челу са Михаилом Полит-Десанчићем и Мишом

---

¹⁴⁷ О Милетићу је Змај много пута, са много љубави и поштовања писао: „Намена“ (Јовановић Змај 1933е: 267-269); „Да ли ће“ (Јовановић Змај 1933е: 269); „Видо сам га“ (Јовановић Змај 1933е: 269-270); „Петнаестог новембра 1879“ (Јовановић Змај 1933е: 270-272); „Он се радује“ (Јовановић Змај 1933е: 273-274); „Пре двадесет година (Реминисценција)“ (Јовановић Змај 1933е: 275-280); „Негда било“ (Јовановић Змај 1933е: 281-282); „Над гробом д-ра Светозара Милетића. Није то укуп“ (Јовановић Змај 1933е: 282-283).

¹⁴⁸ „Почетком осамдесетих година прошлог века у Народној странци су се појавиле три струје: леву је представљала Нова омладина предвођена 'вршачким социјалистима' Лазом Нанчићем и Јашом Томићем; десну опортунистичку струју представљали су 'нотабилитети' на челу са Ником Максимовићем и Светиславом Касапиновићем; средњу струју су сачињавали умерени либерали око Михаила Полит-Десанчића и Мише Димитријевића“ (Ракић 1975: 1). „После неуспелог покушаја да Бечкеречки програм замене Кикиндским програмом (1884) и на тај начин преведу Народну странку из опозиционог у лојални положај према мађарској влади, 'нотабилитети' се повлаче из политичког живота. Радикализована Нова омладина и умерени либерални центар су повели међусобну борбу која се завршила распадом Народне странке и формирањем Либералне и Радикалне странке (1887)“ (Исто: 1). О цепању странке и Змајевом положају и улози у процесу формирања Радикалне странке видети у огледу „Змај и радикали“ (Ракић 1975: 1-14), а о крвавом исходу међустраничких трвења и Змајевом положају у том сукобу у књизи Младена Лесковца, *Змајев бечки дневник* (Лесковац 1983).

Димитријевићем. Њихове међусобне сукобе и међустраничка препуцавања, која ће имати смртни исход, а која су представљала врзино коло мржње у које песник није желео да се ухвати, имала су за исход губитак пријатеља. Змај је свега тога свестан, али је немоћан да са себи својственим хумором овај пут гледа на то: *Гнев на десну страну, гнев на леву страну, / Овде видиш ману, онде видиш ману. / Ти не можеш коло да одобриш Врзи, / – А кога не хвалиш, тај те српски мрзи. [...] Ти, лудаче, слогу здраво јако љубиш, / И са тога греха пријатеље губиш. / Зар се не знаш смејат, да те очај мине? / Иди у зелине, – природне милине, / Самохрани сине!*¹⁴⁹ У песми „Побри Стеви Каћанском (Опет, после тридесет и толико година)“ (Јовановић Змај 1933е: 306-308): песник пева побратиму, Староме Барду, како су обојица већ свикли на властите јаде, али нису на јаде српскога народа, које их још увек тиште: *Ал' ране српског рода тиште нас сваки дан. / И кад се анђо среће насмеши на наш род, / Одмах и демон раздора у цвету гуши плод. [...] Јест, има нека авет што на нас находи, / Јер је од себе гурају свеснији народи, / И та нам ноге пута и руке везује / И српству уши глуши да разбор не чује. / Док заглух овај траје, не вајде савети, – / И ти се, побро, бориш са овом авети.* Ни „Хајдук Вељку“ (Јовановић Змај 1934а: 22): муку не представљају Турци. *Јуришање, њему радовање. [...],* пева песник. Међутим, на Станино питање колико има рана, он каже: – *'Немам, Стано, рана од Турака, / Већ ја имам рана од Србаља, / Без помоћи стрмо ћемо поћи. / Злоба злови док ми не докоби'.* „Песма без краја“ (Јовановић Змај 1934а: 179-180): је песма о српској невери; то је тужна песма *Јер неvěра ни данас не дрема, [...] – / То је пјесма која краја нема.* И у „Пробама пера“: (Јовановић Змај 1934б: 15) исто читамо: XVII „Чему се чуди моја проста глава“: *Не чуди се ничем / Моја проста глава; / Једно ј' само чудо које / Још не проицава: / Како Срби смеду рећи / Д а с л о г а с п а с а в а, / Како смеду хвалит ову / Значајну девизу, / Кад је досад скоро никад / Опробали нису.* Поређењем Срба са Ромима песник учитава негативни стереотип о њима као народу који је темпераментан и лако пада у афекат. Песник поређење заснива на узроку свађе, што му омогућава да у карактерном смислу дискредитује Србе: „Ипак је нека разлика“ (Јовановић Змај 1934б: 330): *Цигани се свађају / Да можеду мира градит; / А ми? – Ми се миримо, / Да с' можемо опет свадит.*

¹⁴⁹ У песми „Дует – уз пратњу Стармалову“ (Јовановић Змај 1933г: 242-245) песник се, као *Стармали*, ставља у улогу медијатора између либерала и радикала, подржавајући њихову потенцијалну сарадњу у корист народа. „Сто и – један“ (Јовановић Змај 1933г: 214-218) (о либералима): Змај за себе каже да није човек „од партаја“ (Јовановић Змај 1933г: 214), све би српске странке збрисао, да остане само једна, јер је Србима потребно јединство.

Свестан урођене склоности Срба да се деле, он ће управо стога пропагирати јединство и измирење, народну слогу око заједничке идеје (Јовановић Змај 1933е: 97-98) и са радошћу и неверицом дочекати оснивање Уједињене омладине српске. Омладини ће посветити више песама: „Омладина“ (Јовановић Змај 1933а: 330-332); „Српска влада српској омладини (Пред омладинску скупштину 1867)“ (Јовановић Змај 1933а: 336-338); „Србадији пред избором посланика на Српски народни сабор“ (Јовановић Змај 1933а: 354-355); „Омладини целој и једном делу њеном“ (Јовановић Змај 1933б: 51-63), у којој омладину упозорава на слабе стране Срба: *Ја се бојим нашег духа, / Лако странпутнога. / Ми смо брзи, каткад бржи / Од разума свога. / Заведе нас, занесе нас / Наше срце живо; / Бива у нас и светиња / Да се схвати криво. / Мач који се намењује / Прот клетих грдоба, / Бива код нас да с' на телу / Свом рођеном проба.* (Јовановић Змај 1933б: 58). Песник је доследно био за јединство, за унификацију: *Боље да ј' још неко време / Једним болом уздишемо, / Него да се, расцепкани, / Сваки за се радујемо.* (Јовановић Змај 1933б: 59).

У приповеци „Видосава Бранковићева“ (Јовановић Змај 1934в: 99-124), изложена је сага о овој породици, која води порекло од Вука Бранковића. Кроз читаву приповетку се, попут рефрена, провлаче реченице упозорења: „Нема црњега ни смртнијега греха него род свој издати! Страшан је то грех који и на невине пада!“ (Јовановић Змај 1934в: 103). Ово је сага о породици старога свештеника, Уроша Бранковића, потомка Вука Бранковића, који је за годину дана изгубио пет синова, након чега је кћи Видосава скочила у поток, у жељи да се утопи. Избавио ју је Стеван Боровић, који се заљубио у њу. Када је своју љубав изјавио њеном оцу, овај почиње своју причу о осећању кривице због издаје свога претка, о осећају кривице према роду и начину на који је одгајао синове: да буду верни роду.

Казао сам им: род љубити, то је Србину све; казао сам им, нека срећу, нека спасење ногама газе ако се с тиме не слажу. Синови су ме слушали; да су живи, никад ми образ са њих не би поцрнео! (Јовановић Змај 1934в: 109)

Након што је Стеван Урошу поверио љубав коју осећа према Видосави, овај му приповеда тајну њеног рођења: *мати јој је умрла на порођају, а она је од малена необична била, веома интелегентна и прозорљива. „Никад није плакала, до кад је слику Вука Бранковића, која се у нас од старина налази, видела, али онда је врискала као да је жеравицом жегу“* (Исто: 109). Научила је и песму о Косову и издаји и тужним је гласом певала, али би бивала све блеђа, а на концу би открила да је то због издаје, на коју је ова

песма сећа. Предвидела је смрт све своје браће, а пред своју удају сањала како је прстенује Вук Бранковић. Она, младожења Стеван и отац Урош утопили су се су Дунаву на дан венчања.

Да ли се чином удаје за припадника друге нације жена одриче свога рода; је ли сматрана издајником у XIX веку? Видели смо, мушкарци су по том питању били слободнији да отимају и покрштавају муслиманске буле, и да са њима изроде честит и славан пород. За жене је махом важило оно Јакшићево: да *Српка само Србина љуби!* Једино Његош верује да је жена биће емоција, а не разума, и да ће стотину вера да промени, да срцу угоди. Удаја за странца код Јовановића је могућа, али није пожељна: тужни су и тихи сватови девојке која полази за туђина: „У сватови једне Српкиње која полагаше за туђинца“ (Јовановић Змај 1933б: 94-95).

Јован Јовановић Змај је био „осведочени антиклерикалац, јер је у основи Народне странке био антиклерикализам“ (Милисавац 1983: 26). Милисавац у поменутом раду пише о непомирљивом троуглу Милетићеве Српске народне слободоумне странке, клера и мађарске владе, чија су се копља ломила око судбине српског народа на црквено-народним саборима Срба у Угарској. Подељени у ставовима како та судбина треба да изгледа, клер и Милетићева странка су на саборима улазили у конфликт. Спремност да сарађује са угарском владом, бацала је срамну љагу издајника на српско свештенство, чији је избор био директно условљен вољом угарских власти, које су „оне могућавале избор оних лица на чело цркве која су била за програм Народне странке“ (Исто: 26). Милисавац истиче доситејевски карактер Змајевог антиклерикализма, који се огледа у песми „Јест“, а као црквену личност о којој је најнегативније, а највише, пасионирано писао, наводи владиног човека, Германа Анђелића (Исто: 26). Као песме испеване о њему истиче: „Врбовну песму“, „За срећна пута“, „Јавно на тајно“, „Ко другом јаму копа“... (Исто: 27). Ми томе додајемо песму „Архијерејство Ваше да помјанет Господ Бог во царстији својем!“ (Јовановић Змај 1933г: 15-16), у којој он анатемише врховног кривца за српско страдање: *Није наша, / Нису Турци – ми смо вуци! / Пропаст твоја ниј' од силе, / Са тебе је, Израиле!* (Јовановић Змај 1933в: 16). У „Песми“ (Јовановић Змај 1933г: 111-113) Змај клер сматра кривцем за српску неслогу: *Ој господо, што сте око / Црквеног астала, / Вама ћеду наша деца / Некад рећи хвала, / Што им није црква, школа, / Боље процветала.*

(Јовановић Змај 1934б: 23) Иако није имао лепо мишљење о Чивутима, и њима ће остати дужан, али Герману не: XXXIV „Дуговање Герману“ (Јовановић Змај 1934б: 22-23) У песми „Опет о њему“ (Јовановић Змај 1934б: 389-391), Змај се грози овог човека који је још увек на недостојним висинама и хоће да одатле „са народом бије војне“, и најављује дан *Пријатељи да ће твоји, / Они моћни, стрешћеду те / Као блато с ногу своју!*

Змај је доследно републикански оријентисан, а о томе своме начелу пева у песми „Монархија и република“ (Јовановић Змај 1933в: 37-39): поетским дијалогом између монархисте и републиканца он излаже своје републиканско начело. И, док присталица монархије на примеру најбоље уређеног друштва на свету – пчелињег – доказује предност и природну утемељеност оваквог друштвеног поретка, републиканац му доскочи једном разликовном „ситницом“: да, за разлику од пчела, које све, у оквиру једног пчелињег друштва, породи једна матица, људску социјалну заједницу не донесе на свет краљица. Он предност даје народу над крунашима, моћницима и другима, који на народној грбачи живе (Јовановић Змај 1933в: 33-34). Међутим, иако је „друге вере“, он слави дан када је краљ Милан примио краљевску круну Јовановић Змај 1933б: 63-66). Исто тако и у песми „Радујмо се (На дан када се проглашује независност Србије)“ (Јовановић Змај 1933б: 39-41): *У с в о м в р т у, т у с е с в о ј е с а д и. / Т у ђ е р у к е ж е т в у м у н е л о м е, / Ш т о п о с е ј е ш, с е б и ј е и с в о м е.* (Јовановић Змај 1933б: 40). Ове песме представљају изузетак: по правилу, као и против клера, он је и против српске династије Обреновића писао и много, и негативно: „Јутутунска јухахаха“ и „Јутутунска народна химна“ против аутократизма кнеза Михаила коме, у причи „Светломе кнезу Михаилу“ (Јовановић Змај 1934в: 235-240) поручује: „допусти слободној речи Будалине Змала, нека јој је тестир Саву препливати. Кажу оној сјајној господи око тебе: да је срамота бојати се отворених речи“ (Јовановић Змај 1934в: 240). Исто тако, у песми „Две три речи о нацрту новог устава за Србију“ (Јовановић Змај 1933г: 327), песник обраћа пажњу на једну тачку, по којој оно што краљ каже, мора да се поштује. *Има, има таквих држава, земаља, / Које упру очи у свог врлог краља; / У њему им вера – његова у њима – / – Е тако се штогод и прима и штима. / Ал' Милану краљу, ја бих друго рекô / Ја га питам где је о н то право стекô? / – Аха, чујем, чујем грло недалеко: / 'То је право Милан на Сливници стекô'.* Иронизујући највећу српску срамоту од Косова наовамо у очима Костића, рат са Бугарском и пораз на Сливници, Змај краљу Милану оспорава право народног заступника. Змај сматра нечасним и срамотним и

начин на који се краљ Милан понео према супрузи Наталији, у песми „Madame Кеško“ (Јовановић Змај 1933г: 326-327).

У Србији влада репресија и цензура: у песми „Не помаже“ (Јовановић Змај 1933в: 35-36) песник поручује да се здрава дрва не секу: *Док је стабла, биће грана, / Нит' се ишуме бритве плаше, – / А тако је исто, бане, / Кад се секу мисли наше!* Подсечене гране још ће боље расти, и тако *подсечене, иштузоване*. Своју лојалност смерног грађанина иронизовао је у познатој песми „Песма једног најлојалнијег грађанина“ (Јовановић Змај 1933в: 39-41), који пристаје на све услове које намеће утилатиристичко и репресивно друштво којем припада, под условом да му не забране да мрзи шпијуне. То је, у низу одурних ствари које се у апсолутистичким системима срећу, према његовом мишљењу, најгора ствар. Атмосферу живота у Београду, свакодневно ухођење и теорије завере које су харале Београдом у време режима краља Милана¹⁵⁰ Змај излаже у сатиричној приповеци „Шпион у Београду или мило за драго“ (Јовановић Змај 1934в: 215-228): У Београду је ризично гледати своја посла, јер и полиција то исто чини, па може доћи до сукоба интереса, упозорава нас Змај, вешто користећи игру речи, како би постигао смехотворни ефекат (Јовановић Змај 1934в: 216). Србија је полицијска земља: „Бити у Риму а не видети папу, – бити у Београду а не награисати са полицијом, то би било нешто са свим ново“ (Јовановић Змај 1934в: 219). Из приповетке сазнајемо и каква су браћа Срби, која насељавају Бели град:

Та браћа Срби мора да су страшно добра срца, кад виде странца тако га завирују, тако га облећу, прате га, мере га, стану издаље да га мотре, дођу ближе, опет га обиђу, и јаве му се, и запитају га куда ће? ко је? откуда је? зашто је дошао? треба ли што? итд. (Јовановић Змај 1934в: 217).

---

¹⁵⁰ Далеко озбиљнији тон упозорења Змај ће имати у песми „Гробови нису неми“ (Јовановић Змај 1933г: 250-253), испеваној поводом сумњивих смрти Илке Марковић и сведока покушаја атентата на краља Милана, Лене Книћанин. Како песник пева, сви сведоци, па и сама Илка Марковић, умрли су неразјашњеним, насилним смртима, без сведока: једна је нађена обешена, друга удављена, трећа је полудела, а чувар убијен... Песник прозива краља Милана, истичући његову одговорност у вези са мистериозним смртима. Илка Марковић је покушала атентат на краља Милана 11. октобра 1882. године у Саборној цркви у Београду, како би се осветила за погубљење супруга, Јеврема Марковића, који је по налогу краља Милана стрељан због учешћа у Тополској буни. Ако нема преживелих који би могли да сведоче о насилним смртима, *гробови нису неми: Што се збива по Србији тужној, / Што се збива по ноћи и мраку, / Грдило је којем равна нема, – / Зло се чини а горе се спрема. / И мисо се често пута крене: / Раде ли то људи – ил' хијене?* Наш образ пати, наш понос трпи, и то земље целе, упозорава песник, од трулежа, од подлога насиља, а то му је рак-рана, слаба тачка, нишан на који ће други да циља. Та рана иште лека.

Змај заплет заснива на вешто осмишљеним именима, која више него јасно упућују на карактер њихових носилаца. Један од актера, покретач заплета, јесте пас Шпион, који са својим власником долази из Новог Сада у Београд, и чије име изазива међу Београђанима пометњу до те мере, да су угарског Србина Марка (власника пса) чак оптужили за клевету против књаза, као и за његово убиство, а све због имена које је дао псу, а које је у потпуности одударало од београдског обичаја да се коњима, у то време, дају имена „Милош“ и „Немања“ (Јовановић Змај 1934в: 220). Приповедач се пита:

Е сад молим вас, може ли ту бити и разговора о слози, о споразумевању између оностраних и оностраних Србаља! Заслужује ли такав народ симпатије! Јели вредно мали прст помаћи ради будућности српства. Ту престаје слобода, ту престаје све (Јовановић Змај 1934в: 218-219).

Осим пса Шпиона, у „игри“ су и носиоци алузивних имена, Петар Дукатовић, Петар Голотрбић и Павџ Чанколизић. Они су режимски људи који пребивају у полицији, а приповедач се наивно пита: „Боже мој, шта су они Богу скривили да сваку ноћ у полицији ноће!“ (Јовановић Змај 1934в: 221). Ноћ проведена у полицији ни кривог, ни дужног, Марка наводи да са приметном дозом ироније увиди разлику између прокламоване слободе која влада у Србији и у осталим местима ван те земље, по којима је путовао:

колико је пута био у Бечу, Пешти, Загребу, у Инђији и Малим Радинцима, и свугде је он свога кера његовим рођеним именом викао, и нигде га зато нису у госте скрцали, већ баш овде, где је највећа слобода казивања, где коњима дају имена „Милош“, „Немања“ итд. (Јовановић Змај 1934в: 222).

Прекосавски Срби су за Србе у Србији Други, као што су Други и Светозар Милетић и *Застава*¹⁵¹, сазнајемо из приповетке, јер државни шпијуни добијају неопозиви отказ када им Марко кришом током ноћи подметне поменути часопис и дугме са Милетићевим ликом. Са друге стране, наздрављају „Шаљивој Ружи“, прорезимском листу српске владе, коју је критиковао и Јакшић.

Једнака атмосфера влада и у приповеци из 1872. године, „Мацинијева буна у Београду“ (Јовановић Змај 1934в: 228-235). Господин Зечевић „је био позната личност у тадашњем Београду. Чиновник у пензији, имућан човек, пример, мустра лојалности и страшљивости“, пише подругљиво Змај (Јовановић Змај 1934в: 230-231). Забринут због кћеркиних револуционарних мисли и понашања (званичним новинама потпаљује ватру у

---

¹⁵¹ „Борбу кнеза, потом краља, Милана против опозиционих странака Змај прати у стопу, осуђујући, разумљиво, увек краља и његове министре. Стога краљевска влада забрањује улазак његовим листовима у Србију а полиција плени бројеве *Стармалог* који успевају да пређу Саву“ (Милисавец 1983: 34).

пећи, хоће да чита Гарибалдијев и Мацинијев животопис...), хоће да је што пре уда, да би избегао потенцијалне проблеме. Отац кћерки нађе младожењу Н. Н. из Бачке. На свадби се уочавају разлике између бачких и београдских гостију, између овдашњих и ондашњих прилика и обичаја, између два вида српства, угарског и оног, које постоји у кнежевини Србији:

Неће кум да се једе слатко, па да се пије вода. Хоће да се једе кисела чорба, па да се пије вино. Кум заповеди, – па мора да буде; такав је адет у Бачкој. Неће стари сват да се руча у соби, мора се шатра дићи у авлији. Неће девер да се то шапуће као на даћи, већ да се разговара, пева, шали и наздравља. Сиромах г. Зечевић никад свога века није чуо тих здравица које су бачки сватови усред Београда, онако без цензуре, импровизовали (Јовановић Змај 1934в: 231-232).

Будући да је младожења Н. Н. либералац, републиканац, карбонарац, господин Зечевић се уплашио да не крене шала не тему политике. Са друге стране, Београђани се згражавају над таквим сватовима, који нису „ни кнезу, ни влади, ни господи министрима“ наздравили (Јовановић Змај 1934в: 232). Змај ово време описује следећим речима:

У оно време кад се још није знало за слободну штампу, већ само за слободан притисак. Кад није било слободних избора ни слободне скупштине. Кад се људи 'на батине' нису грохотом смејали, већ са њих горко плакали. У оно време кад још није било 'шалјивих ружа', већ су нас о з б и љ н о р у ж и л е Видовне и невидовне авети. У оно време кад није толико страдао Влах, колико је владао страх. Кад се бојао брат брата, отац сина, син оца, шпион шпиона, – кад је зазирала сенка од свога човека, а човек од своје снеке. Мучан је то задатак био угодити сваком шпиону; а јао си га ономе на кога је пала сумња да је можда штогод снιο што није за снивање, што није прешло цензуру тадашњих чудних људи и нељудних ћуди. У време једне злосрећне владе (Јовановић Змај 1934в: 229).

Сватови, видевши колико им домаћин зазире од власти, решише да се пошале са њим, па му пошаљу телеграф нејасног, двосмисленог садржаја: његово денотативно значење сасвим је безазлено и упућује на радост сватова, али конотативно, на које упућује потпис: Мацини, наводи на помисао о завери и револуцији. Док се није открило да је телеграф у ствари шала бачких сватова, неколико полицајаца је страдало од шока. Није било другачије ни у време кнеза Михаила: у приповеци из 1865. године, „Монолог једнога трбушка“ (Јовановић Змај 1934в: 254-256), Змај истиче мудрост и значај пословице „Трбухом за хлебом“. Ту мудрост нема ниједан други народ, каже Змај (Јовановић Змај 1934в: 254).

Који је њен значај у животу Србина, открива нам саркастично: „кад ја кажем хлеб, онда се ту разумева ухлебљење које неколико тисућа форината на годину доноси, и све што му трбуху треба изобилно даје“ (Јовановић Змај 1934в: 254-255). Трбушко исмева оне

који се клањају, уместо трбуху, „другим идолима и кумирима“, као што је народ. Овај горки приказ српског човека је различит од глорификације јуначке смрти и залагања живота за род, које смо имали прилику да видимо у његовим раније наведеним песмама.

Исто читамо и у „Искреној причи једног бившег поштарара“ (Јовановић Змај 1934в: 179-191) из 1880. године. Српска неслога у Београду цвета. И овај пут, иронија се потпомаже игром речи, како би постигла смехотворну функцију: приликом боравка у Београду, бивши поштар се труди да у граду види само његове лепе стране. Ироничним тоном он приповеда како је наручио *Исток* и *Видело*, али је тражио да му не пошаљу ниједан број у коме „има каквих зађевица, трвења, сумњичења, неслоге и т. д. – они су ме послушали и заиста ми нису послали н и ј е д а н б р о ј“ (Јовановић Змај 1934в: 180). Црну кафу није пио јер је хтео да види само светле ствари у Београду, а дуван је пушио само из разлога што је турски, па је хтео да га што пре нестане из Београда (Јовановић Змај 1934в: 181). Ново време изродило је и нове карактере: бивши поштар каже да је некада отварање писама била обична ствар, „а садашњи поштар поцрвени и на само тако питање, тако му је то гадно и гнусно“ (Јовановић Змај 1934в: 191).

Одговор на питање шта је српство, Змај даје у причи „Шала и збиља“ (Јовановић Змај 1934в: 257-264) из 1865. године:

Српство, то вам је таква једна ситнарија; реч по себи кратка, само од д в а слога (па и то је још сувише – доста би било да је у њему само ј е д н а слога); српство је, велим, таква једна ситнарија; јер данас да се и са лица земље збрише was liegt daran! (Јовановић Змај 1934в: 259)

Горко и иронично, резигнирано, Змај изјављује да би свет исти био и без те ситнарије, зване „српство“:

Шта се то кога тиче што су се за ту ситнарију векови борили; шта се то кога тиче што су за њу круне падале, безбројни јунаци гинули, што је за њу рекама крви проливено; па шта је то, ако су се многе мудре главе кроз цео живот за ту ситнарију жртвовале; је л' то вредно спомињати да и данас многа суза у самоћи кане, многи уздисај из племените душе Богу одлети – све за ту ситнарију (Јовановић Змај 1934в: 259-26).

Змај наводи читав низ таквих ситнарија: српски језик („А шта се то кога тиче што смо ту ситнарију мајкиним млеком у себе примили; ко би се још тога сећао да смо прве молитве тим језиком пред Богом тепали?“; – из тога је језика изникло „најмирисније цвеће – наше народне песме“); српско одело, српске игре, српски понос, који смо изгубили („А тако вам душе, шта је то српски понос?“ (Јовановић Змај 1934в: 261)).

И Новом Саду је песник налазио замерке: „У Новоме Саду“ (Јовановић Змај 1934а: 267-268) песник, путујући, два дана пробави у граду. Тамо су му причали да је град некада био много белји. Много тога је лепог видео, али је трећег дана наставио даље, јер се ту неће научити српској слози. У песми „Кад се шетам“ (Јовановић Змај 1934б: 392-393), шетајући Новим Садам, песник опажа како у њему копају канале. Он се радује томе чину, јер верује да ће све гадости, *каљуге и помије, муљ, све што смрди, гњили брлог*, и све лоше отећи тим каналима: *Нек нестане разна гада / Из мог милог Новог Сада, / Нека буде светô, мио, / Као што је негда био.*

Излишно је наглашавати Змајеву љубав и бригу за децу. У њима је гледао узданицу народног опстанка и нарочиту пажњу је посвећивао њиховом васпитању. Често је критиковао начине васпитања, било у стиховима, било у прози. У причи „Нешто о васпитању“ (Јовановић Змај 1934в: 264-267). Змај пореди начин на који животиња и човек одгајају своје младунце. За разлику од животиња, које своју децу уче да се понашају у складу са врстом којој припадају, људи насилно кваре своју децу, „и да није више пута природа јача од васпитања, досад давно не би човека на свету било“ (Јовановић Змај 1934в: 265). Срби предњаче у томе однарођавању: они своју децу уче управо супротно: да не буду онакви како им традиција налаже, да се не одгајају у складу са народним духом, већ их уче да дају „почове“, што им временом пређе у навику, поготово када за то као награду добију „крајцаре и бомбоне“ (Јовановић Змај 1934в: 265). Деца се уче да буду извештачена, накинђурена, уштиркана, уче „кљечати и друге практичне за живот вештине“ (Јовановић Змај 1934в: 266), уче се да не мисле и да немају своју вољу, „јер отуда се рађа својевољство и друга зла“ (Јовановић Змај 1934в: 267). У школи српско дете учи туђу историју, у туђим кућама усваја туђе обичаје. Змај завршава есеј о васпитању запажањем да начин на који децу одгајамо пресудно утиче на њихов будући карактер (Јовановић Змај 1934в: 267).

Змај Србе види и као тврде, смеле, једноставне и јуначне, у песми „Та знају они“ (Јовановић Змај 1933а: 362-363): *Та знају они да смо тврди, смели, / (А још би мало варати се хтели), / А знају да смо једноставна душа, / И да се народ издајица гнуша* (Јовановић Змај 1933а: 363); *Знају и тебе, мој јуначки роде* (Исто). У песми „Тешко роду“ (Јовановић Змај 1934а: 252) он жали народе који су грабљиви, који су освајачки

настројени и насилни: *друкчија је српска душа, / Друкчијег је Србин кова, / Друкче с' ори у тишини / Стара пјесма Србинова. / Чуј шта српски гуслар кличе / И у миру и у боју: / 'Волим своју губит главу / Нег' огр'јешиш душу своју'*. Србин је, попут Стевана Боровића Јовановић Змај 1934в: 99-124) „Пун живота, пун срца и милости и поноса јуначког, одважан као што само – Србин може бити!“ (Јовановић Змај 1934в: 104). Он каже за себе: „Љубазни оче! ја нисам размажено странче, пуно суза и уздисаја; јаки бол мора бити на који ћу се ја потужити, а пре ћу свиснути, него што ћу се јадати кукавички. Ја сам српски одгојен и научен да не повладим срцу чим куд нагне, чим куд пожели“ (Јовановић Змај 1934в: 107). Као и Костић, и Змај у српском језику види изворну лепоту и снагу: песма „Српски језик“ (Јовановић Змај 1934а: 256-257) слави српски језик као рајски, небески, неземаљски: *Не што њиме збори р а ј а, / Већ за ото што у себи / Све милине звука спаја*. У песми „На гробу Филипа Вишњића о подизању споменика му“ (Јовановић Змај 1933е: 345-346) песник Србе види као пасторче света, које ипак има оно што ниједан други народ нема: народну песму и Филипа Вишњића.

Одговор на питање шта се може сматрати српским начином живота, Змај даје у есеју „Сентомашка беседа у Новом Саду (На Сретење)“ (Јовановић Змај 1934в: 267-272): „Српско весеље није празна раскалашност“, оно је „право и чисто, оно је лековито, оно снажи и крепи“. „Није ли то српски?“ (Јовановић Змај 1934в: 268). Сентомашани нису себични, они зову сву браћу, да се са њима провеселе: „Није ли и то српски?“ (Јовановић Змај 1934в: 268). Они браћу Мађаре, упркос грдној рани коју су им задали, зову њиховим језиком на част. „Није ли и то српски?“ (Јовановић Змај 1934в: 268). Када гости долазе, Сентомашани им иду у сусрет. И то је српски.

Лаза Костић о Србима

Србовање Лазе Костића ишло је укорак са развојним фазама његовог певања и мишљења, које је уочио и описао Војин Матић (Матић 1971)¹⁵². Он у Костићевом животу и стваралачком опусу опажа три епохе, од којих је прва трајала оквирно до 1875. године и представљала најплоднији период његовог стваралаштва, прожет заносима, младалачком запаљивошћу и страственошћу, снажним, родољубивим емоцијама и величањем српства. Песме настале у овом периоду, у поплави национализма, пише Матић, бивају општеприваћене. Сâм Костић ће, неколико деценија након тога, у последњој животној и стваралачкој фази, у својој чувеној књизи *О Змају*, описати ово време као доба наглашеног србовања и сваковрсног братимљења: „српско-хрватског, већ по језику, па великог словенског, па српско-романског, па балканског, па чак и – не 'чак и', него особито – српско-маџарског!“ (Костић 1989д: 120). Српство је, међутим, надвладао сваку другу идеју, било је идеја-водиља онога доба. Један Костићев вршњак се, пише он,

у заносу тадашње србоманије или автоидолатрије обесмртио чак и узвиком: 'Србин је Бог!' И то није био онакав бог што га нпр. имају на уму Маџари кад реку 'Magyarok istene (бог Маџара)', јер то је само њихов, а они допуштају сваком другом да може имати свог. Али онај 'Бог Србин', то је био онај прави, једини, општи Бог, онај Саваот, Јехова, Алах ил-Алах, коме се сав богодушни свет моли и клања. Он је тада био Србин! Па ипак ништа!“ (Костић 1989д: 120-121).

Тој фази припадају три Костићева дела о Косову, која јасно дефинишу његов став по питању србовања и односа према српству, (п)одржавају сан о величини певањем о

---

¹⁵² И Д. Микавица истиче време повратка са Цетиња као гранично за преиспитивање и заокрет у друштвено-политичким ставовима Лазе Костића. За разлику од Војина Матића, он у политичкој биографији Лазе Костића уочава две, управо поменуте фазе: „Све до половине 90-их година XIX века политичку делатност Лазе Костића је, у највећој мери, карактерисала сталност либералних и демократских опредељења која су заснована на дубоком промишљању домета и искуства које је за собом оставила целокупна европска грађанска револуција и њена филозофска мисао. Тек након Костићевог повратка са Цетиња, где је до 1891. године уређивао званични лист *Глас Црногорца*, јасно се уочава изразит заокрет у његовом ставу у односу на кључне проблеме и изазове који су се појављивали у 'вечном вртлогу балканском' и европском политичком животу уопште“ (Микавица 2011: 393). По повратку са Цетиња, услед измене друштвенополитичких околности, на темељу стечених искустава, услед разрешења Велике источне кризе и након српско-турских ратова, обременен „горким талогом искуства“, Костић прави радикални заокрет у односу према својим некадашњим политичким и националним одређењима и почиње да сарађује „са конзервативно-клерикалним снагама, чији је био дугогодишњи одлучни противник“, што је ставило „нешто друкчији политички предзнак на његову целокупну политичку биографију“ (Микавица 2011: 394).

косовском миту и иду у прилог апологији и глорификацији српства. То су „Чедо вилино“ (1862), приповетка, песма „Беседа. Приказа“ (1864) и предавање „Косовка девојка“ (1867). Наредни период живљења и певања Костић проводи мање-више на путу, у лутањима „по свету – Беч, Париз, Берлин, Петроград, Србија, Црна Гора – и себи“ (Матић, 1971: 120). Овај неплодан и хаотичан период потрајаће отприлике до 1891. године, а његов крај и зачетак нове и последње животне и стваралачке фазе обележиће повратак из Црне Горе у Србију, сукоб са околином, љубав са Ленком Дунђерски и женидба са Јулијаном Паланачки, и као последица целоживотног искуства и његова круна, на којем су га чекали стваралачко и људско сазревање и зенит, резигнација, обесвећени идеали, смена концепата и мудрост. Наведени процеси имају за исходиште крах некадашњих слика, њихову деконституцију и активирање нових слика и представа, не само по питању српства, већ и по питању других његових идеала и процена односа, што смо видели на примеру Русије (у „Ишчекивано и дочекано“). Трансформацију значаја и улоге косовског мита у поимању Лазе Костића, као и измену Костићевог односа према србовању и властитом народу који датирају из тога периода бележимо у песмама „Ој, Авало“ (1884), „Србу' (Отпоздрав Љ. П. Ненадовићу)“ (У Сомбору, 23. фебруара 1889), „Пролог за Горски вијенац“ (У Сомбору, јануара 1902), „Бранко и вила му (Привиђеница)“ (1905)...

У поменутој првој фази стваралаштва Костић је жудео за тим „да се од националне епске традиције начини, као код Грка и Римљана, национална митологија“ (Кашанин 1968: 76). Стога није ни чудно што је тада Костић Мајку Јевросиму претпостављао Мајци Девици (Кашанин 1968: 76). У то време, његови омиљени поетоними били су гусле и виле, али су честе и реминисценције на јунаке некадашње поносне Србије: цара Душана, Косовку девојку, као и остале учеснике Косовског боја (Исто). По узору на *Илијад*у када је у питању ток радње и исход битака вођених у оквиру Тројанског рата, и Костић узрок српског страдања види у вољи и каприци митских бића и небеских тела. Као и код Хомера, и у Костићевој визији житељи земаљских и небеских простора живе у непрекидном садејству и међусобном укрштају, а поступци људи правдају се вољом богова (у Костићевом случају небеског тела и митског бића). Тако се пораз на Косову тумачи као одмазда Месеца, заштитника Турака, загледаног у вилу, покровитељицу Срба, и љубоморног због њене опчињености косовским јунаком Миланом Топлицом. Аутослика српског, косовског јунака има испред себе позитиван предзнак, одраз је соларне поетике

песникове. Косовски јунак је соларни јунак, краси га „сјајан оклоп и светло оружје“ (Костић 1989б: 67).

Ал' се и сјају ти српски јунаци! Мислиш да се од оне зрачне чете што је сунце пусти на Косово претвори сваки зрак у јунака; бесмртан божији зрак претурио се у самртног јунака, опточио се тешким оклопом, опасао се љутим мачем, само да и он види, да и он осети каква је то милина умрети, па још умрети за најдражије благо овога света, – умрети за слободу (Костић 1989б: 67).

Током боја, „свако је срце запламтило, мач се сваки претвори у пламен, мач у пламен а јунак у аранђела“ (Костић 1989б: 67). Дакако, реч је о српским јунацима. Све што је српско, светлосно је, пламено, анђеоско, посвећено, неземаљско. Таква је и Косовка девојка, „повијена љиљановим лишћем, надојена вилиним пољупцем“, она је „одрасла у тамјану и у молитвама“, „манастирско дете, анђео манастира“ (Костић 1989б: 64). Костић је представља као кћи виле и „силног цара Душана“ (Костић 1989б: 64). Грачаница и Косово поље такође имају небеско порекло: „Светла Грачаницо!“, вели песник,

јеси ли дивнија или си светија? Ко те створи, ко ли те замисли? ил' може бити да ниси ни створена, може бити да је с неба пала једна сјајна звезда на Косово, а кад паде на земљу, она се створи Грачаница заједно с калуђерима, заједно с молитвама, с вером и с љубави? Ал' ти ниси ни пала на земљу, ти ниси пала на Косово, ти си само прелетела с плавога неба у зелено небо, тако је красно то Косово поље! (Костић 1989б: 63)

Насупрот аутослике и као противтежа њој стоји конструкција Другости, хетерослика турског народа, које Костић описује као „насртљиво племе крвопија, пород беснила и мрака“ (Костић 1989б: 67), „азијатску поганију“ (Костић 1989б: 72), склону греховима и „распаљеним страстима“ (Костић 1989б: 72), о чему је било речи у одељку о Турцима¹⁵³.

У предавању „Косовка девојка“, које је постхумно објављено, песник изјављује да „осим Христова јеванђеља, те књиге општег човечанства, треба да има сваки народ још и своје народно јеванђеље“ (1990а: 9). Међу најдивнијим главама тог народног јеванђеља Костић истиче Косовку девојку. Представљајући је као људско чедо, њену узвишеност овај пут Костић не заснива на митолошком пореклу, већ на сучељавању аутослике Косовке девојке (српске девојке) са хетеросликом Црногорке и Францускиње:

---

¹⁵³ На истој контрастној линији црно-белог света заснива се слика Косова у елегичном нотом прожетом одељку „Косово“ из поеме „Беседа“: *Стојбино дивна, стојбино српска, / срдашце моје, доме мој! / домаћини се из тебе селе, / одомаћене радости беле, / а црни јади селе се у те / и воде туге, црне им љубе, / туђинке љуте* (Костић 1989а: 217)

Узмите само Јакшићеву *Црногорку* и Јовановићеву *Делију-девојку*. – Црногорац заветује жену своју да га освети „крвавим, љутим мачем!“ То нити је прилично Србину да каже, а још мање Српкињи да чини. *Делија-девојка* приличнија је француској Жандарки него Косовки. Жандарка, та жандар-девојка орлеанска, узрок је свом одондашњем изопаченом разумевању женског позива у Француза. Њена појава није толико била слава за Француску, колико поруга на тадању кукавну војску која се дала сатерати у буцак од инглеских нападача (Костић 1990а: 11).

Поредећи, у наставку текста, Косовку девојку са јеванђељским мирносицама, он је и у односу на њих сматра узвишенијом, јер она свога женика, за разлику од мирносица, у јутро након јеванђељске, односно косовске Голготе, није нашла живога (Исто: 11). „*Лунак патећи на правди раван је боговима*. То је петља, што везује овај свет са светом замишљени узора, земаљски свет са светом небеским“, читамо у једном другом Костићевом тексту (Костић 1990а: 71). Иако земаљског порекла, Косовка девојка се патњом узвисила до небеских висина и постала део српског сна о величини. Исто тако, мајка Јевросима, та „обична српска жена, српска баба“ (Костић 1990а: 76), на пиједесталу најзнаменитијих матера овога света заузеће, у Костићевој визији, најистакнутије место. „Јевросими нема пара међу матерама“, тврди Костић (Исто: 76), „тој узор-мајци српској, тој небесно-земаљској богињи хришћанске душевности, хришћанског прегора“ (Исто: 76), јер ће свога сина Марка поучити непристрасно вештини суђења и поступања у животу: „Ни по бабу, ни по стричевима, / Већ по правди Бога истинога!“ (Исто: 75). За разлику од ње, „бесмртно, небеско-морско божанство“ (Исто: 75), Ахилова мајка, богиња Тетида, пристала је да се зарад увређене части свога размаженог јединчета освети на читавом народу (Исто: 75), а Исусова Мати Марија

Свога божаственог сина пустила је с милим богом да иде од куће, да јој не мрази кућу по општини, да јој не растерује муштерије“ (Исто: 76). „Кад јој напослетку сина обесише, не беше му ни међу мирносицама! – Па ипак Богородица, па ипак богомајка, па ипак богиња! Чудан свет! (Исто: 76)

Током времена, међутим, егзалтиран Костићев тон уступао је место елегичном, а овај ироничном, јетком, саркастичном. Интересантно је запажање Милана Кашанина о песниковом односу према своме народу, у којем се крије и потенцијални разлог за метаморфозу аутослике српства. „Залажући свој живот за све што је радио и говорио“, наводи Кашанин, „Лаза Костић није волео српски народ, већ идеју српског народа, и није се дивдио свом народу у садашњости, већ у прошлости, није га волео онаквог какав јесте, већ какав би он желео да буде његов народ (Кашанин, 1968: 103-104).

Чини се да је то био општи однос Костића према свему што га је окруживало и о чему је певао – он је волео идеју више него оваплоћење те идеје, управо стога што је тежио ка идеалном (Кнежевић 2108: 31).

Пред крај живота, након повратка из Црне Горе, или коју годину пре, Костић из корена мења свој доживљај Српства: уместо заноса у његовим родољубивим песмама налазимо дубоку резигнацију, уместо слављења српског титанства – ламент над онемоћалим и изгубљеним народом. [...] У тим песмама Костић око себе види само поразе, клонуће, обесвећене идеале – општу низбрдицу Српства (Бабић 2004: 259).

Суморно расположење и суноврат некадашњих идеала провејавају кроз бројне, већ поменуте Костићеве песме из завршног циклуса. Деконструкција некадашњих слика и представа наместо којих су дошле нове, измењене, наступиће још током боравка у Црној Гори. Тако ће у песми „Ој, Авало“ (1884) песник планину запитати: *Нађе л' свуд бар српске св'јести? / Ој, Авало, нагов'јести!*, а она, која је много тога видела, одговориће следећим стиховима: *'Благо мртву, тешко живу!' / [...] / 'Тешко видну, благо сл'јену!'*. У истом духу наставиће да пева у песми „'Србу' (Отпоздрав Љ. П. Ненадовићу)“ (У Сомбору, 23. фебруара 1889) (Костић 1989а: 391-393), у којој ће, осврћући се на српско-бугарски рат и пораз код Сливнице, за који ће касније, у књизи *О Змају* изјавити да је највећа српска срамота од Косова наовамо, иронично певати: *Ми смо овде прости, чудних смо навада, / ми слаavimo само кад Србо надвлада, / Грахове слаavimo и Цареве лазе, / не свикосмо јоште славити поразе*. Пораз на Сливници бацио је у засенак косовску бруку: *та Косово Србу сад није срамота, / никад није Србу славе било веће, / од цара Лазара камо љепше среће!* Суноврат српства и Костићевих идеала доживеће климакс у „Прологу за *Горски вијенац*“ (У Сомбору, јануара 1902) (1989а: 403-404), на чијем крају ће злокобно зазвучати стихови *'Док на ту земљу ови стоји кам, / Највећи враг је Србин себи сам!'*. Нешто слично, сетимо се, писао је и Змај, мада другим поводом, у песми „Архијерејство Ваше да помјанет Господ Бог во царстији својем! (Јовановић Змај 1933г: 15-16): [...] *Није наша, / Нису Турци – ми смо вуци! / Пропаст твоја ниј' од силе, / Са тебе је, Израиле!...*

Либерал и антиројалиста, Костић је са изразитом антипатијом, подсмехом и цинизмом писао о припадницима краљевских лоза, како српских, тако и страних. Тако му у приказу „*Сна на јави* од Јована Суботића“ упада у очи обиље „телеја и златни чипака“, на које је, заједљиво претпоставља, потрошено више новца него на све друге представе које се у позоришту дају. „Ал' није ни шала: једанаест краљева и царева и дванаести

прадеда Немања!“; цинично додаје Костић (Костић 1989б: 161-162). Појава Светога Саве, који на молитву простога пука одговара визијом обновљеног српства чија ће слава и сила заблистати као у време старих Немањића, изазива оштар Костићев прекор и упозорење да се „таким свечаним прогласима побуђује народ на *политичну лакомост*“ (Костић 1989б: 162). Костић Суботићу замера што народ надахњује идејом да опет започне „стари танац“ (Исто), и теши га, измученог и окрвављеног, „'вторим пришествијем' таки љусака!“ (Исто: 163). Он за народно страдање (не само српско) окривљује „ове крунаше са златним роговима“ (Исто: 162), који су се клали и још увек се кољу „као гладни вуци око плена“ (Исто: 162). Лакомост цара Душана¹⁵⁴ Србе је довела у ситуацију у којој су, вели Костић. Уместо што је своје војне тенденције усмеравао ка истоку и Цариграду, паметније би му било да је будућност народа окренуо у правцу српског приморја (Исто). Као и остале велике народне вође, од којих Костић наводи Александра Македонског и Наполеона Бонапарту, и он је страдао због воље за моћ и ширење утицаја, због лакомости своје (Исто: 163). Костић сматра да народ треба да се ослони на властиту снагу, на личне, унутрашње потенцијале, да се не враћа на старе концепте, који никоме нису добра донели. Србима нису због такве будућности очеви и дедови крварили, наводи Костић (Исто, 162).

Другом приликом, упоређујући „повест и алегорију од дра Милана Јовановића“, под насловом „Демон“, са наведеним „Сном на јави“ и „Крстом и круном“ Јована Суботића, Костић као заједничку нит, општу тенденцију ова три дела наводи „славу престола, славу монархијског начела“ (Костић 1989б: 191). Изразит противник монархије и монархијског начела, критичар друштвених прилика и властитог народа (што не умањује његову љубав и приврженост), Костић истиче као битну историјску одлику Срба њихову престолаљубивост, која не јењава од Немање до данас. Позивајући на критичко мишљење и суђење као битне чиниоце духовног и мисаоног живота зрелог појединца, који представља ћелију развијеног и цивилизованог друштва, Костић истиче нужност процене о добробити коју је та престолаљубивост донела, као и на могуће последице.

---

¹⁵⁴ „У истоме том образованом свету, у коме се толико слави неумрло име *умрлог* једног човека, не зна можда ни десети за име *живог* једног *народа*, народа српскога, а камоли за пропаст негдашње славе му, а камоли за ускрсење му, а камоли за живо уздање његово у будућност своју!“ (Нагласио Л. К.) (Костић 1990а: 7).

О значају и моћи позоришта за развој и култивисање народног духа, као и за његово (само)потврђивање, Костић је у више наврата писао. Театар је један од стубова народне просвете и начин да се утиче на народ, да се њиме манипулише, и због тога политика никада не би могла да постоји без театра, сматрао је он. Утицај позоришта на широке народне масе нису занемаривали ни припадници породице Обреновић. Напротив. Сви они, листом, наводи Костић у есеју „Фолклорно позориште“, били су на неки начин везани за позориште, било да је у питању изразити театрални дар (као у случају кнеза Милоша Обреновића и његових потомака, краљева Милана и Александра), или да су, као у случају кнеза Михаила, наложили изградњу Народног позоришта у Београду. Сва силина и раскош дара за „даске које живот значе“, иронично пише Костић, у случају краља Александра Обреновића, дошли су до изражаја 1893. године, када је овај краљ-гумац 1. априла по старом календару извео државни удар. Овај његов гест Костић сматра идејним пројектом „грофа од Такова“, како су звали његовог краља-оца, а далекосежност глумачког ефекта огледа се у одобравању и симпатијама са којима су на овај чин реаговале иначе непомирљиве светске силе, чији су се интереси укрштали на овим теренима, Русија и Аустроугарска.

Краљевски гумац је заиста много обећавао. Као да се зарекао да ће превазићи и самог родитеља свога и творца изведене сцене.

Зар није чак своју престону беседу одржао на даскама народног позоришта и на том истом месту положио заклетву на верност уставу! Какав подстрек је тиме дао уметности! Какво је поштовање указао сценској вештини! Љупка Талија и горда Мелпомена ће се отимати о њега. Никада их млађи и лепши краљ није венцима китио.

Plaudite, cives! (Костић 1989б: 367)

Драмски таленат представника народа одлика је читавог српског народа, сматра Костић, о чему ће касније бити речи:

Кад кажем да је та склоност ка драми породична особина, молим да то схватите као чисту литоту, јер драмски таленат није овде повластица само краљевске породице, он је својина читавог народа, тог занимљивог народа који настањује подручје од Гвоздених Врата на Дунаву до Јадранског мора и од плодних равница доње Угарске до близу Солуна и обухвата најлепше и најплодније области Европе, поред предела крајње пустоши и сиромаштва, који као да су однекуд са месеца пали на земљину куглу. Тај народ је српски, или ако хоћете српскохрватски, средишња грана Југословена или Јужних Словена, који су као сродници Руса, исте вероисповести – већина их је православна – толико пута успели да придобију за своју ствар велику царевину и да је повуку у крваве рагове, који су оставили неизбрисиве трагове у историји света (Костић 1989б: 367-368).

За разлику од неких других слика и представа, које ће бити подвргнуте критичком суду, као што је, на пример, његов однос према Русији, у његовим касним списима, који

носе назив *Ишчекивано и дочекано*, сећања и белешке о краљу Милану и краљици Наталији неће се много променити. У поменутом делу Костић ће исцрпно извештавати о убиству краљевског пара, Александра и Драге Обреновић, такође без симпатија.

Костић је обавезе и дужности које је као културни посленик, писац и новинар имао према народу претпостављао онима које би, можда, требало да има према министрима и државним властима. И не само то: он, као и његови саборци по перу, био је довољно храбар да то јавно изјави. Ми, каже Костић,

који имамо више дужности и обвеза према читаоцима, према народу и држави него према министрима, не морамо, не можемо, не смемо и нећемо то прећутати те морамо изнети пред читаоце све што знамо, све што мислимо, па било то ил' не било по вољи овоме ил' ономе министру (Костић 1990в: 105).

У складу са својом изјавом, Костић ће се као уредник *Српске независности* и либерал немилосрдно писмено обрачунавати са „виделовцима“, новинарима званичног часописа напредњачке странке, као и са напредњачком владом краља Милана.

Критику римског писца упућеног представницима свога народа у доба суноврата и декаденције ове империје: „*Aedificant quasi semper victuri, edunt quasi cras morituri*, зидају као да ће довека живети, а једу као да ће сутра умрети“ (Костић 1990в: 125-126), Костић преводи у тадашње српске прилике, које су, на радост спољних реметећих фактора, на чело Србије довеле „напредњаке“, по свему супротне имену које су одабрали, па каже: „Отимају се о врућа места и масне плате као да ће довека живети, а гоне, свете се, горопаде се и једу све па и себе као да ће сутра умрети“ (Исто: 125-126).

У покушају да се „напредњацима“, „виделовцима“, „Бечлијама“, члановима „аустријске партије“ што више наруга, Костић их, ослањајући се на зоологију као науку, и позивајући се на Дарвина, сврстава у ред „пахидермете, дебелокожника“, сисара из реда носорога или свиње, за које препоручује назив „*пахиоти* или *пахидерматоци*, дебелообразници“ (Костић 1990в: 168). Присталост овога назива Костић образлаже на следећи начин:

Сва се мудрост напредњачке штампе, сва се правничка одбрана напредњачке владе, усеменила у познатом правилу невештих адвоката: *Quod facisti, nega*, што си учинио, реци да ниси. Може ли бити дебље коже на образу него што је у тих наших домаћих пахиопа? (Исто: 169).

Костић напредњачкој влади замера размимоилажење са Русијом и са Енглеском¹⁵⁵, почетак сарадње са Аустроугарском¹⁵⁶ и сукоб са српском православном црквом, забрану прикупљања помоћи за народ у Босни и Херцеговини, те спорне уговоре са Бонтуом, о чему ће касније бити речи.

Хвалоспеви Русији, које Костић исписује у есеју „[Руско-аустријски односи]“ (Костић 1990в: 163) чини се да су писани са намером да се унизи одлука напредњачке владе о промени спољнополитичког курса, до које је дошло након Берлинског конгреса, и ослонац који је у спољној политици Србија потражила, уместо у Русији, што је до тада био случај, у Аустроугарској. То је само по себи разумљиво, уколико се обрати пажња на његове дописе пуне једа и жучи, и отвореног прекора Русији, које је као пратилац Јована Ристића на Берлинском конгресу, слао новосадској *Застави*. „Силна, једноверна и једнокрвна Русија“ је, пише Костић (Костић 1990в: 163), „најбољи, најмоћнији, најпоузданији савезник и заштитник, да га моћнијег и поузданијег на беломе свету нема“, а Србија ју је жртвовала зарад улагивања „најнепоузданијој савезници на свету, вечитој противници и гонитељици Српства, Аустро-Угарској“ (Исто: 163). То је један од великих грехова, које Костић пребацује напредњачкој влади.

Утицај Аустрије на српску владу био је стална мета Костићеве критике. Тако он са индигнацијом наводи да се „лакејске услуге Аустрији“, о којима са презиром пишу већ и бечки листови, могу једино објаснити надом да ће на тај начин добити у посед Босну. У извештају дописника поводом којег пише чланак, наговештава се спремност Србије на потписивање тајне војне конвенције и железничког уговора, уколико би јој у замену за то била припојена Босна. Тај циљ, који се напредњаци надају да ће остварити помоћу Аустрије, либерали гледају да достигну уз подршку Русије, пише Костић (Костић 1990в: 117-118).

---

¹⁵⁵ Српска влада је протерала енглеског посланика, јер је покушао са Србију спасе од Бонтуа, пише Костић у огледу „[Пахиопи у Србији]“ (Костић 1990в: 170).

¹⁵⁶ „Србија је, као што нас *Видело* уверава, бригом напредњачке владе, 'оружана до зуба'. Тиме су јој постали излишни зуби, те их је ваљда зато 'напредна влада' повадила из вилица Србије, направила од њих леп 'гебис' и поклонила га једној крезубој баби, својој, ако не баш тако *моћној*, али бар *моцној* сусетки“, писаће Костић у чланку „[Оружај се! Брани се! Не дај се!]“ (Костић 1990в: 13).

Напредњачка влада је „возљубљена“ у Пешти и Бечу; њу промовишу и подржавају „познати нам пријатељи *Пестер Лојд*, а особито посестрима *Видовдана*, стара *Преса*“ (Костић 1990в: 129), пише Костић. Поводом мешања *Пресе* у унутрашње послове Србије и сугестије да напредна странка треба да остане на власти докле год се и сам Ристић не приволи да стане на страну Аустрије, Костић бунтовно одговара: *La Serbia farà da sé!*“ (Костић 1990в: 131).

У вези са изборима Костић наводи да „већина бирача владинога кандидата, сви ти разни амали, Цигани, стражари, сужнички чувари и други услужни духови“ (Костић 1990в: 76), сви су они „по избор најбоље патриоте“ (Исто: 76). Како бисмо се уверили у наведено, Костић препоручује да се ослонимо на свој нос. Патриотизам дотичних, наводи Костић, огледа се у чињеници да слабо користе сапун, који је махом страног порекла, што иде у прилог њиховом патриотизму (Исто: 76). Костић их пореди „са оним американским људождером што га тамо зову Сконк, у науци *Merphitis*, коме не може досадити ни најјача звер, јер се брани задахом“ (Исто: 77). Ово објашњава изостанак великог броја гласача, чак 3700, који негују другачије хигијенске навике. Избори, онако како из Костић приказује, веран су показатељ суноврата српскога друштва, у моралном и етичком смислу, и деградације људског достојанства и права на различитост. Види се да се службеник Министарства после избора постиђен удаљио, али нема другог избора, снисходљиво кометарише Костићев саговорник.

– Благо нама кад је тако развијена једнакост у нас! – Далеко смо дотерали, уздахне мој знанац у свом 'натражњачком' болу – досад су газде давале слугама сведоџбе доброг владања, а сад је дошло време да га слуге дају газдама (Костић 1990в: 78).

Претходна влада је, иако је такође имала своје гласаче, имала „завора од јавнога мњења“ (Костић 1990в: 80), пише Костић. Њихови гласачи су барем чисти и уредни долазили на гласање, и захваљивали се пре избора на повереној им служби. „Ова влада, као што видите, ради отвореније, искреније, – напредније“ (Влада напредњака, прим. Ј. К.) (Костић 1990в: 80).

Напредњачка влада није оклевала ни у покушају да уместо посланика којима је народ дао глас, у скупштину позове своје људе, обезбедивши им лажна сведочанства, о чему су се Београдом пронеле гласине. Костић упозорава да је то најдиректније кршење Устава и увод у државни удар.

Синоћ се разнео глас по Београду како је 'напредњачки клуб' закључио да се прекјучерашњи изабраници народа сматрају као да их нема па да се позову у скупштину они мрачњаци и аминаши што су после изабраних имали највише гласова, а то ће рећи, за које су гласали начелници и њихови пандури, а исправе, изборне сведоцбе да им издаду исти начелници, а пандури ваљда да се потпишу као сведоци (Костић 1990в: 111-112).

Костић их упозорава на отпор репресији и самовољи, на који је српски народ свикнут: „Ал' ви врло добро знате да те силе нема која би могла нагнати народ српски да вам избере скупштину по вашој ћуди и по вашој невољи, ни малу а камоли велику. Зато је нећете никада ни сазвати“ (Костић 1990в: 113).

Једна у низу афера напредњачке власти о којима нам је Костић оставио писано сведочанство у бриљантном есеју „Железница прђења“ (Костић 1990в: 183-190) тиче се изградње прве железнице у Срба, након стицања независности на Берлинском конгресу 1878. године и обавеза које је Србија као држава тим поводом добила. Једна од њих је и обавеза да се железничком пругом повеже Аустроугарска са Турском, што је Србију, која до тада, упркос жељи да сагради железницу на траси од Београда до Ниша, за коју није имала довољно средстава, приморало да се кредитно задужи. Године 1880. у Србији је дошло до смене владе, када је либералску владу на челу са Јованом Ристићем сменила напредњачка, коју је предводио Милан Пироћанац. За време свога мандата, либералска влада није успела да пронађе одговарајућег кредитора, упркос расписаном конкурс, али је зато напредњачка влада предуговор склопила без било каквог конкурса, и то по веома неповољним условима: „износ француског зајма за 365 километара пруге износио је скоро десет годишњих државних буџета, што би, како су израчунали каснији економисти, данас одговарало фантастичном износу од око 20 милијарди долара!“ (Ђорђевић 2012). Уговор је склопљен 1881. године са француском „Лендербанком“ и конзорцијумом „Генерална унија“ за изградњу великих саобраћајница, иза којих ће тајно стајати Аустроугарска, и на чијем се челу налазио Ежен Бонту (Исто). Овај потез напредњачке владе, коме су се противили многи министри и опозиција, изазваће бурне реакције јавности и жестоке расправе у Народној скупштини (Исто). Рок за изградњу пруге износио је три године, али ће Генерална унија након свега две године од склапања уговора банкротирати, чиме ће се Србија наћи на ивици економске катастрофе, што је избегнуто интервенцијом европских сила (Исто). Склапање овога уговора пратиће бројне гласине о корумпираности владе и самог државног врха, због којих ће исти бити на удару јавности, штампе, и наших песника романтичара, Костића и Змаја. Након пропасти „Лендербанке“, „Генералне уније“ и

Бонтуових „кајишарских и коцкарских“ послова (Костић 1990в: 184), влада је, уместо да призна да је погрешила и раскине спорни уговор, пошла путем „папинске непогрешивости“, пише Костић (1990в: 185), па је „нашла неку гомилу коцкара, неко тајно друштво, које не зна ни како да се назове“ (Исто: 185). То друштво, чији је назив Есконтни контоар (Comptoir d'Escompte) „примило је јемство да ће се образовати нарочито друштво ’за грађење и вожење српске државне железнице’“ (Костић 1990в: 185). Нови извођач радова, којег у своме есеју помиње Костић, „гради железницу онако како је њему воља, онако како је што боље по њега а што горе по српску државу“ (Костић 1990в: 186), што резултира општим јавашлуком и злоупотребима, због чега су три страна инжењера које је ангажовала држава, Хаупт, Кремер и Полак, дала отказ. Као један од могућих разлога за оставку Костић наводи да су се инжењери, по свему судећи, „наситили ове ’дивље земље’ и напатили живећи међу људима којима не разуму језика“ (Исто: 186). Верујући у мудрост старих Латина, по којима *ex uno disce omnes* („по једноме познаћеш све“) (Костић 1990в: 187), Костић, на основу увида у документацију, излаже разлоге за одлазак из Србије инжењера Хаупта, тог „поштеног Швабе“ (Костић 1990в: 187), који је, према сопственим речима, са великим одушевљењем дошао у Србију, коју је сматрао за

земљу слободе, јунаштва и родољубља, а српски народ као племе које је заслужило сјајну будућност и симпатију великих народа. За време српско-турског рата сви су моји пријатељи и руфетлије били задахнути том добром вољом према Србији; скоро ни једна проста радионица није била без карте Србије (Костић 1990в: 187-188).

По доласку у Србију његово одушевљење није јењавало, јер је нашао богату, плодну и лепу земљу и упознао народ „непокварен, добар, даровит, штедљив и вољан да се учи, развија и напредује“ (Костић 1990в: 187-188), али су га јавашлук, неодговорност и свака врста злоупотребе положаја надређених приликом изградње железнице уверили да таква земља нема будућности. „Кад сам видео како се благо те лепе земље и тог доброг народа тако немилице напушта да се упропасти, верујте, господине, да сам се заплакао“ (Костић 1990в: 188), прича Хаупт. Хаупту је, као државном инжењеру, било поверено да надгледа зидање тунела код Раље, а потом, након указаних пропуста и приговора које је надлежним упутио, премештен је да прати израву прокопа у Багрдану. Његове жалбе на неправилности у раду или су биле игнорисане и није добијао одговора на њих, или је чак био санкционисан строжим односом препостављених према њему, догод није дао отказ, како би сачувао своје име и углед у томе послу (Исто: 188). Да изјаве инжењера Хаупта

нису без основе, показало се приликом рушења рипањског тамника, о којем ће Костић извештавати у наредном есеју „Званична исправка на 'Железницу прђења“ (Костић 1990в: 194-202). Пироћанчева влада на челу са министром, који се лично огласио поводом Костићевог чланка, никада то неће признати. То ће Костића навести да каже за напредњаке следеће:

Напредњаци ће вечито уверавати да нема штете; и онда кад их народ буде бацио у бунар своје осуде, као муж ону жену у 'стрижено кошено', они ће, давећи се, дизати и руку изнад воде и махати њоме да 'нема штете за српску државу'. И ту ће први пут имати право; јер кад се то збуде, то јамачно неће бити штета за српску државу (Исто: 200-201).

Осим тунела, Костић тврди да је наложено и рушење неких новосаграђених мостова, како би се спречила катастрофа, уколико би се, због непрописне градње, сами срушили. Поводом овога, „виделовци“ су се обрушили на сву опозициону штампу и осудили њену незахвалност. Треба, пре свега, рећи да је као једна у низу законских одредаба које је напредњачка влада донела био и закон о слободној штампи. Напредњачка влада је одобрила слободу штампе како би се опозицији скренула пажња од спорног уговора са „Лендербанком“. То је, према Костићевом мишљењу, била „проста трговина, *шљиве за брашно*, и ништа више“ (Костић 1990в: 195); слободна штампа је дата за железницу, „ради бакшиша“ (Исто: 195), пише Костић поводом приговора упућених новинарима за њихову неблагодарност, а у вези са извештавањем о афери „Бонту“, и најавама укидања слободе штампе. Она више нема разлога да постоји, испунила је свој задатак, сматра Костић (Костић 1990в: 195). Пруга је, упркос свему, изграђена и пуштена у рад 1884. године, а забележено је као куриозитет да њеном пуштању у рад није присуствовао краљ Милан Обреновић (Ђорђевић 2012).

Чланак под називом „Божић“ из 1881. године на ироничан и саркастичан начин пародира песму о Божић Бати, која се традиционално пева у Срба вековима уназад. Повод за то је чувена афера из тога времена, позната под називом „Бонту“, о којој је управо било речи. Костић се напредњачкој влади отворено и без зазора подсмевао: каже он, дуга историја певања ове песме морала је у српском народу створити непрегледну количину злата, која је могла чак и да угрози наш народ, да се нису нашли напредњаци, који су узели ствар у своје руке и предузели све како би се таквог баласта решили. Због тога су склопили уговор са француским предузимачем Бонтуом:

Оно што је Божић вековима *доносио*, то је тај уметник једном речи, једним потезом пера стао *односити* од целога народа. Па ни то му није било доста: да се болест не би никако повратила, он је сву примио на себе, он је односио ките злата, да 'позлати' своја 'врата' и 'обоја побоја', тј. Генералну унију и Лендербанку (Исто: 83).

Вешти каламбуриста Костић по узору на песму о Божић бати испевава нову песму, са актуелном тематиком:

Бонту – Бонту – рата

Односи нам злата,

Да позлати врата,

И кућу све пунију,

Лендербанку, Унију.

„И тако ће се досадашња српска болест, златобоља, окренути у противну болест, златонемију“, пише Костић (Костић 1990в: 85). Он оптужује Пироћанчеву владу, која је, под гаранцијама министра финансија Чедо Мијатовића, да поменуто француско друштво са којим је Србија потписала спорни уговор није под аустријским упливом, ипак навела скупштину да гласа за Бонтуа (Костић 1990в: 94).

Поводом скидања српског митрополита Михаила са администрације српске Митрополије, Костић тадашњој „виделовачкој“ влади пребацује да је тиме дала одрешене руке и леп пример влади у Угарској да једнако поступи по питању постављања и смењивања српског патријарха у Карловцима. Костић српској влади замера што очима Другог гледа на Србе у Угарској, на прекосавске Србе, који се, када дођу у Србију, сматрају за некога ко је дошао „из бела света“.

У одељцима о Немцима и Мађарима помињали смо репресију и мешање у црквену аутономију Срба у Аустроугарској, те о поништеном избору за српског патријарха у два наврата. Овим поводом, осврћемо се на Костићев текст „Министар Кортеш“ (Костић 1990б: 231-234), настао поводом писма Тодора Паулера, који се нашао у његовим рукама, а упућен је извесном свештенику, и у којем се на овога апелује да на предстојећем избору посланика за српски црквено-народни сабор у Сремским Карловцима, на којем ће бити биран српски патријарх, „буду изабрани лојални, умерени и мирољубиви мужеви“ (Костић 1990б: 232), јер у супротном неће ништа бити одобрено што тај сабор буде закључио. Костић све оне који не знају кога Паулер сматра лојалним, иронично упућује на спорне и

немиле му листове „*П. Лојд, Реформу* или, с опроштењем, новосадско локално блато: тамо стоји ко није таки, а друге све можете бирати“ (Костић 1990б:).

Г. др Паулер јамачно је од једног таког тића добио списак имена 'најлојалнијих, најумеренијих и најмирољубивијих' свећеника. Па и међу тима нашло се ево издајица. Јер како би иначе горње писмо дошло до нас? – Из овога нека се научи др Паулер да је тешко наћи тако ниску душу српску у коју би се могао поуздати онај који хоће да смрси конце на разбоју народног живота (Исто: 233-234).

Промишљајући о виталности народа и факторима народног опстанка и просперитета, као и о оним који узрокују народно опадање, Костић је у више наврата истицао недостатност пуке физичке силе за развој и напредовање нације. Сматрао је да превише енергије усмерене на једну страну има за последицу њено губљење на другој, а као пример је наводио немачко културно пропадање у време највећих војних успеха. Стога је једнаку пажњу поклањао нези и култивацији народног духа и националног идентитета, који је сматрао да треба да се граде не темељу српске народне, усмене поезије, а као један од водећих расадника културе и просвете истицао је позориште. Брига за позоришни живот отуд је била већа, што су Срби у то доба велику борбу водили за оснивање професионалног позоришта и стицање позоришне зграде. Приказе позоришних представа Костић ће неретко започињати расправом о значају позоришта за култивисање народног духа. Тако, на пример, приказ *Лене Јелене*, коју је извела немачка гостујућа трупа у Новом Саду, Костић отвара промишљањем о понашању животињских и људских друштава у случају опасности. Када животињску заједницу снађе каква спољна опасност, она слабије своје делове окрене сабрату, а јаче непријатељу, и тако се одбрани. Ако би начинила супротно, озледила би брата, а од непријатеља који долази споља не би могла да се одбрани. Исти принцип важи и за људска друштва, али она, за разлику од стоке, код које је снага голим оком видљива, теже могу да спознају квалитете у којима лежи њихова моћ. У ту сврху служе песници и мислиоци, који треба народу да предоче извор његове снаге. У ту сврху служи и позориште, које треба да култивише и негује дух. Народ, који би био незаинтересован за култивисање свога духа, па, у незнању слабе стране окренуо спољашњем нападачу, а јачим позледио сабрата, био би гори од стоке, пише Костић (Костић 1989б: 124-125). Непријатеља, упозорава Костић, има разних: просветних и државних. Улога позоришта је да нас штити од просветних непријатеља, да нашу културу чува од лоших утицаја. Оно је нека врста предстраже народног духа.

Костић је устајао против посрба, против механичког преузимања, без промишљања и критичког суђења, свега што долази из других култура, а по духу и појавама које описује не одговара овдашњим обичајима и особинама народним. Сматрао је да треба неговати властито позориште, а од других култура прихватати само оно за шта постоје примери у српском народу, будући да је народ ионако изложен утицају развијенијих страних просвета и култура:

Кад је који туђински обичај или тип већ тако примљен код нас да је у *животу* срастао са народним обичајима и типовима, или бар се не узима више да је противан духу народа, онда му, дабоме, не може ни позорница затворити врата пред носом; ал' да позорница предњачи у томе, да она приказује неке обичаје или типове као српске пре но што би се у самој публици уобичајили, тога никако не сме бити (Костић 1989б: 132-133).

Поводом извођења *Лене Јелене*, он критикује Србе (Новосађане), који су само једном од када је дружина Српског народног позоришта у граду, а томе има три месеца, попунили дворану (половина су били Срби, наводи Костић), и то када је гостујућа немачка трупа („збрда здола [...], нема у њој ниједне ни душевне ни телесне драгоцене која се не би могла за воринту купити и преплатити“, (Костић 1989б: 126)) извела поменућу представу, за коју тврди да је „изопадени сустримак из талоба западне гњилости“ (Костић 1989б: 128). За разлику од немачке глумачке чете, дружина Српског народног позоришта извела је за три месеца око четрдесет представа, али није наишла на довољно добар одзив публике. Костић апелује на Србе, да посећују своје позориште, што не би требало да буде израз патриотизма, већ ствар опште културе.

Културолошке разлике између народа условљавају (не)приличност приказивања одређених карактера, начина понашања, или пак истицање црта личности на позорницама других култура. Тако Костић ругање физичким недостацима, као што то у француској представи *Виконт Леторијер* на раскалашан и недостојан начин чини размажени виконт, сматра неприлагођеним и несвојственим српском народу. За такво понашање налази паралелу у Одисејевом подсмевању сакатом Терзиту, чији је телесни недостатак ишао укорак са ружноћом духа, за разлику од ничим мотивисане телесне мане Вероникине ћерке, којој се виконт руга (Костић 1989б: 142-143).

Лековито дејство књижевности и позоришта огледа се у приказивању друштвених проблема одређене заједнице. Појава модерних, индустријских друштава са богатим грађанством (буржоазијом) створила је потребу да се у друштвима где је таква појава

заступљена, о њима пише, и да се укаже на слабе стране и проблематику тих социјалних слојева. Тако је у Енглеској „друштвена болест“ снобизма најпре описана у духовитим Текеријевим новелама, а да је то изворна енглеска друштвена болест, Костић закључује на основу чињенице да је лексема „сноб“ непреводива на друге језике. Са истим проблемом сусрели су се Немци и Французи, те су тако код Немаца настали романи *Soll und haben*, *Baronisiert* и други, а на француском језику појавила се Сардуова *La famille Benoiton*, пише Костић. За разлику од Енглеза, Немаца и Француза, снобизам као друштвена појава непознат је Србима, те тако „оплемићени тезговац Безарић“ из „Новог племића К. А. Гернера“, иако није сасвим непознат нашој култури, не представља типизирани лик (Костић 1989б: 149), тврди Костић.

У Костићевим приказима налазимо интересантну дефиницију отмице, коју Костић тумачи као „прасрпски обичај што је навек био природна реакција против старешинске велевласти у задружном животу“ (Костић 1989б: 210-202).

У приказу шаљиве игре у три чина под називом *Нервозни* Викторијена Сардуа Костић негира постојање овакве особине код Срба, ради које не постоји ни адекватна реч, јер Срби, напосто, нису нервозан народ, за разлику од Француза, одакле и потиче ова шаљива игра („српски језик на срећу не познаје те речи, јер народ не познаје те болести: отприлике ће рећи *осетљиви*, муванати“, вели Костић, (Костић 1989б: 229)). Због тога Костић *Нервознима* не прориче успех нити будућност на српској позорници, јер описују порок са којим српска публика не може да се саживи, „а шаљива игра која шиба друштвени какав порок, друштвену слабост, које нема у гледалаца којима се комад приказује, така шаљива игра не може захватити корена у такој публици“ (Костић 1989б: 230).

За разлику од Париза, који је – свет, Нови Сад то још увек није, тврди Костић након препорука писцима савремених шаљивих друштвених игара да не одају место у којем се радња збива, по узору на Аристофана, јер онај којег се тиче, препознаће се. Сасвим је дугачији случај када су историјске драме у питању, за које је место радње битно.

Поводом обележавања две и по деценије бављења глумачким позивом Димитрија Ружића и његове супруге Драгиње, Костић још једном истиче значај позоришта, уз школу и цркву, за опстанак и развој народног живота, и за одбрану заједнице од страних,

туђинских уплива. Будући да је политички живот војвођанских Срба одавно „превалио подне“, по речима Костића, и да је народ услед честих политичких промена почео да губи веру у наведене просветне институције, као што су школа и црква, јубилеј о којем пише тим је више значајан. У том контексту, оснивање Српског народног позоришта у Новом Саду, а након њега и Народног позоришта у Београду, не само да ће бити од суштинског значаја за подстрек и одржање народног духа, већ ће бити и ослонац Загребачком казалишту, које је раније настало, пише Костић (Костић 1989б: 300). Костић сматра да ће политика Аустроугарске државе најмање наваљивати на позориште као народну институцију Срба, упркос отпору развоју и неговању народне свести у Срба, јер је позната стара латинска изрека „хлеба и игара“, коју су поштовали одвајкада и најокорелији државници, вели Костић. Костић у овоме прилогу сведочи о унутрашњим размирицама које потресају Српство: током светковине, пише он, међу народом су се „утишале и притајиле све несугласице, неслоге и ситне, понајвише личне зађевице, које и овдје подгризају дрво народног живота“ (Костић 1989б: 303).

Срби су у великој мери заостали у односу на остале европске народе, када је реч о позоришној књижевности и уметности, тврди Костић. Срби не само да немају људе који би на веран начин умели да опишу народне карактеристике, недостатке и проблематику народног живота, него и дела која се из страних књижевности преузимају и прерађују за извођење на нашој позорници не одговарају савременим токовима модерне светске књижевности, већ се приређују осредња дела минорног значаја и сумњивих уметничких домета, пише Костић поводом *Распикуће*, чаробне позоришне игре у пет чинова с певањем (Костић 1989б: 313).

Исто тако, Срби мало пажње посвећују квалитету школских уџбеника, не водећи рачуна о спремности онога који се прихвата тога посла да га ваљано и обави. Срби не слушају стару латинску пословицу *Sumite materiam vestris qui sribitis aequam viribus et versate diu quid ferre recusent, quid valeant umeri*¹⁵⁷, која у преводу значи да свако треба да ради онај посао којем је дорастао и за који је способан. Уместо тога, свако ради оно што му се прохте, истиче Туроман у огледу „Да познамо наше класике“, о којем Костић пише

---

¹⁵⁷ „Узимајте, о ви књижевници, предмет раван са силама вашим; позадуго у себи сматрајте шта су кадрена рамена понети, под чиме ли клецнути морају“.

прилог. Туроман нарочито наглашава као срамну и поражавајућу чињеницу да се безмало свако од Срба осећа спремним и позваним да пише школске књиге:

Зар се може – готово је опште мишљење – замислити лакши посао од израде каквог учевника за средње или основне школе! Какве су аномалије у нас у школској литератури чињене, и какве се још непрестано чине, исувише је познато (Костић 1990в: 29).

Код Костића налазимо податак да је новосадска публика прилично хладна, и не загрева се тако лако. Овај податак Костић наводи поводом извођења *Звонара Богородичине цркве* Виктора Игоа, када је београдска глумица Вела Нигринова успела да дигне новосадску публику на ноге (Костић 1989б: 328-329).

Драмски таленат краљевске лозе Обреновића о којем смо раније писали, општенародна је особина, по којој је српски народ јединствен у свету, тврди Костић. Појава о којој пише позоришна је карактеристика која се испољава у народном животу простог, неписменог народа, и намењена је истом том народу. Народ је изводи сам за себе. „Народно глумовање“ Костић је уочио у појавама „самониклог народног театра што их изводи прости, *неписмени народ*, који није никад видио умјетне позорнице ни чуо за глумце вјештаке“ (подвукао Л. К.) (Костић 1989б: 336). Упркос неспојивости ова два појма, две појаве – фолклора и театра – које представљају *contradiction in adjecto*, пише Костић, јер је једно природног постања, а друго настало на вештачки начин (Костић 1989б: 336), можемо их пронаћи у разним деловима српског народа. Дарвин је такво понашање забележио и описао у своме чувеном делу *Descent of man*, на примеру птица уметница, а Костић тај део доноси у целини. Мотивисан Дарвиновим открићем, он претпоставља постојање идентичне појаве код Срба, у оној „неписменој гомили“, у „нишчима духом“, којима је обећано царство небеско. Том несвесном изворишту свих цивилизација, старих и модерних, прети опасност да потпуно ишчезне у поплави општег и бесплатног образовања“ (Костић 1989б: 369). Костић источнике драмског живота код Срба тражи у старим паганским обичајима, у коледама, ладалицама и додолама¹⁵⁸, а овај последњи је био код Словена у доба паганства толико распрострањен, „да му се још дан данас налазе трагови усред Њемачке, као што прича Колбе“ (Исто). Још увек живи обичаји Костићевог времена, који у себи садрже црте народног глумовања, јесу поскочице (Исто).

---

¹⁵⁸ Једнаки замeтaк „испитивачи старина налазе за јелинску драму у свештеним обредима мисирског Озира, у фригијској служби Кибели-Атис и Адонису, што се у Грка развило из обичаја 'Кабирске смрти' у занос око бога Дијониса, Бака“, пише Костић (Костић 1989б: 340).

Костићева предвиђања обистинила су се након што је дошао у додир са *Јавором* из 1890. године, који доноси допис из Приједора у Босни, у којем се наводи податак да се ондашњи босански народ „забавља играма које је сам измислио и које су чисти производ његова духа. Свака игра представља неку врсту позоришног комада“ (Костић 1989б: 372). Као пример, наводи се игра „хација“, коју је забележио Василије Кондић, трговац из Приједора. Током боравка на Цетињу, као уредник *Гласа Црногорца*, Костић ће доћи у додир са описом игара племена Цуца, које ће представљати најлепши израз народног театра, и у којима ће Костић такође наћи потврду за своје претпоставке (Костић 1989б: 374-378). Сличан вид забаве током зиме Костићу је посведочио војвода Ђуро Церовић из Тушине (Костић 1989б: 432). Интересантно је да је знатан део извештаја о народној глуми, у којем се описују игре које се изводе, и којима је Костић био фасциниран, цензурисан, јер је званични цензор сматрао то глупостима, које не могу занимати озбиљне и паметне људе, и које су усто неприличне службеном листу једне државе (Костић 1989б: 422). Колико је Костић био фасциниран овом појавом, која се у потпуно уклапа у његов концепт народне књижевности и народног, неписаног стваралаштва као темеља и клице народног живота, казује податак да је у два наврата, у два есеја („Народно глумовање“ и „Југословенске фолклорне позоришне игре“) писао опширно и готово идентично о наведеној појави.

У есеју „Зимушње гостовање Српског народног позоришта у Новом Саду“ (Костић 1989б: 437), Костић ламентира над судбином некадашње „Српске Атине“, која је три године остала без свога позоришта. Српско народно позориште је регистровано „у књизи друштва и задруга кр. угарског министарства унутрашњих послова“, пише Костић (Костић 1989б: 437). Током поменуте три године, када је остала без зграде, дружина Српског народног позоришта давала је путујуће представе, обилазећи места у којима је било Срба, на шта је и иначе, статутом Друштва, била обавезана. Током те три године, Нови Сад није био лишен забаве: походиле су га разне мађарске и немачке путујуће трупе и други народни забављачи.

О антагонизму између Новог Сада и Београда Костић је често писао, а у вези са извођењем и прихватањем појединих представа и квалитетом позоришног живота. Тако сазнајемо да Београђани показују већи степен толеранције према опсценој књижевности,

опсценом фолклору, ласцивности, каламбурима, фриволним сценама, натурализму, док је Нови Сад преостељив и заостао, по Костићевим речима.

Постојање опсцене поезије и „масних“ песмица Костић обелодањује опрезно, са широким уводом, у низу реплика које размењује са својим верним саговорником „милидраговићем“, као да жели да на тај начин припреми патријархални српски свет на чињеницу да баш и није толико смиран, колико се о њему на тај начин мислило. И, док један од саговорника наводи континуитет такве поезије код Француза, која је заступљена чак и код књижевника за које не бисмо претпоставили да су је писали (као пример наводи Балзака и његове *Contes drôlatiques*), други му контрира, истичући своје дубоко уверење у непоквареност српског народа, који још увек не зна за „раскалашне доколице, за безобразлуке западних, 'цивилизованих' народа“ (Костић 1989б: 454). И додаје: „– Ако је истина што велиш“, (да има опсцене књижевности у нас, прим. Ј. К.), „то је страшно, јер тада је наш народ стубоком пропао“ (Исто: 454).

Костић пориче постојање опсцене поезије код Срба као разлог народне пропасти. Напротив: научно је доказано, сазнајемо из његовог излагања, да је надареност народа пропорционална богатству опсценог фолклора, „масне“ поезије, „као наличје према лицу“ (Исто: 454). Ту му је чињеницу обелоданио правник Валтазар Богишић, састављач Имовинског законика за Црну Гору и члан нарочитог Париског клуба у којем су заступљени реномирани научници различитих профила и из различитих земаља, који су ангажовани на послу прикупљања опсценог фолклора. Прикупљајући терминологију потребну за Имовински законик, Богишић је трагао и за опсценим фолклором, али без успеха. Подручје његовог истраживања обухватало је Далмацију и Црну Гору, где је, због италијанског утицаја, веровао да ће наћи обиље грађе на ту тему. Чињеница да није нашао ништа, довела га је у деликатну ситуацију да се готово стиди пред представницима других народа, како сам исповеда Костићу, а овај га теши довитљивом опаском: „– Мало неписменији човјек не би могао вјеровати да се учен човјек може стидјети што у његову народу има више стида него у другијех“, и упућује га на бачке враголије, за почетак (Костић 1989б: 456).

Читава прича о опсценом фолклору почиње поводом представе *Бидо*, која је најпре приказана у Новом Саду, али није била по вољи Новосађанима, те се престала изводити.

За разлику од Новог Сада, Београд ју је оберучке дочекао, а разлог згражавања Новосађана, обиље опсцених речи, Београђанима није сметало, напротив. Међутим, након салве успеха коју је доживео у Београду, *Бидо* се вратио у у Нови Сад, где је даван два пута, а позоришна сала је била дупке пуна. Београд је у својем односу према опсценој поезији „заиста најнапреднији од свијех осталијех градова на словенском југу“, каже Костић (1989б: 464), што представља интересантну чињеницу, с обзиром на патријархални морал доскорашње турске територије. Као још једну потврду тезе о опсцености Београда Костић наводи пример представе („мацарске лакрдије“, вели Костић) *Агнеша*, чији је аутор извесни Лукачи, а која је преведена на српски језик и извођена на даскама београдског Народног позоришта. За разлику од београдске критике, која је остала згрожена опсценим садржајем¹⁵⁹, публика је врло радо и са симпатијама прихватила комад, те је овај наставио да се игра у Београду, чак и онда када је престао да се даје у Будимпешти, прича Костић.

Поводом представе *Окови*, изведене на даскама Српског народног позоришта у Новом Саду, огласио се новосадски *Браник*, изразито русофилски оријентисан, чланком под називом „Је ли позориште школа?“ Аутор овог текста наглашава разлике између Срба и „трулога Запада“, где је улога позоришта, може бити сведена на то да забавља и разоноди, чак и науштрб морала, али код Срба то није случај, јер је задатак позоришта да поучава. Писац чланка устаје против реалистичних и натуралистичних момената којима дело обилује, а који нису у складу са српским друштвеним и позоришним концептом. Конкретан повод су слике руског друштва које га показују с наличја, показују лоше типове тог друштва, морална посрнућа оличена у брачној прељуби, дивљем браку удате, а одбегле жене, и сл. Аутор одбија да прихвати веродостојност наведених слика о руском друштву, али и оправданост и корист од приказивања овакве представе. У складу са концептом позоришта који заговара, он се пита, и одговара у исти мах:

Је ли таково позориште школа? Никад! Не само то, него ће нам тако позориште бити од грдне штете. Ако ћемо се ми гнушавати и ако ће се наша дјеца стидити у позоришту, онда боље да

---

¹⁵⁹ „Сви су се листови сложили у томе да Биоград још није тако покварен да би могао поднијети такове наказе најновијег натурализма. Доље са наше поштене позорнице! Да га никад више не видимо, тог безобразног недоношчета!“ (Костић 1989б: 464).

га немамо. Ако ћемо гледати умјесто врлине неваљалство, умјесто њежности суровост, умјесто узвишених дјела најгнусније ругобе, – зар таково позориште може одговарати своме задатку?

Овакове представе као што је јучерашња могу неизмјерно шкодити нашем мезимчету. Нико се неће дати да га за његове рођене новце морално инсултирају (Костић 1989б: 490).

Поводом овог позоришног догађаја, још једном се срећемо са огромним културолошким разликама које су у оно време постојале између Новог Сада и Београда, јер, како наводи Костић, *Окови* су у Нови Сад стигли управо преко Београда, где су доживели овације, добро прошли, а негативне оцене критике су их мимоишле, напротив.

Но манимо се Биограда. Прво, тамо је, као што смо видјели, други кус у публике па и у критике него што је овдје 'пријеко', а друго, може лако бити да се погдјекоји тамошњи критичар, иако му се штошта у драми није свидјело, устручавао ударити на Русе и на производе њихова ума (Костић 1989б: 490).

Костићева перцепција је другачија, и његове замерке не иду у правцу моралне, већ естетске осуде комада. Он, наиме, сумња у веродостојност податка који наводи Сумбатов, аутор комада, да је развод брака у Русији немогуће добити, мада сматра да га је теже добити него у Србији. По том питању, католици су конзервативнији, вели Костић, и за адекватније место извођења драме, где би гледаоци лакше поверовали предлаже Загреб (Костић 1989б: 512). Даљи ток Костићевог полемичког излагања проблематизује оправданост уметничке обраде ласцивних, опсцених речи и неморала – да ли је њима место на позорници, или не, и каква је корист од њих? Из Костићевог есеја сазнајемо за интересантан куриозитет, наиме, да су у Шекспирово време *Краљ лир* и *Шекспир* давани у интегралном облику, целовити, док су у Костићево време вршене интервенције, те су неки делови, који су сматрани морално неподобним, изостављани (Костић 1989б: 513).

У есеју насловљеном „[Вечерња забава у Сент-Андреји]“ (Костић 1990б: 35), Костић приговара омладини што запоставља своје обичаје, зарад туђинских. Повод за то је вечерња забава, на којој се играло само једно коло, наспрам многобројних чардаша. Костић признаје да је Срба у Сентандреји мање од представника других народа, али су доминантни, тврди он. За разлику од омладине, стари чувају изворне српске обичаје, те њима, као и госпођицама, није упућен овај приговор.

У песми коју је написао „О Шекспировој тристагодишњици“, Костић (1989а: 211-214) скицира кроки Србина, како га тада види: Срби нису лош народ; код њих тврдоглавост претеже над богобојажљивошћу, осећајни су и проницљиви. Мучи их

сиротиња и беда, те гоњени бригом за егзистенцију бивају чврсто привезани за тло, и нису у стању да се вину у небесне висине, у царство идеја. Костић зазива песника, који може да им буде путоказ и спона са небеским, али не по цену одрођавања, не по цену изневеравања националне историје и увирања у туђе племе. Ко тако мисли, нека буде спреман на страшни суд, пева Костић и зачукује Шекспира у напону идеје о процвату и обнови нације, о ускрснућу српства, да се он посрби, ако мисли другачије¹⁶⁰.

У Костићевој књизи *О Змају* критика српских прилика достиже врхунац. Промишљајући о низбрдици на којој су се Срби нашли и о опадању вредности српског имена у свету, Костић разлог томе налази у „снобизму, разметљивости и фарисејству“ (Костић 1989д: 361) „оне писмене и надриписмене гомиле на коју је спала књижевност“ (Исто: 361). Повод за то је апел Јована Јовановића Змаја за прикупљање средстава како би могао и убудуће да објављује „Снохватице“. На тај се позив песника одазвало свега педесет и три српске душе, за разлику од небројене гомиле која се тискала на његовој недавној прослави, и слала му телеграме, пише Костић (Исто: 361).

Има тога где год народ опада, али нигде ваљда толико колико у нас и, што је најжалосније, нигде то није *похвално* као у нас. То је наше 'родовање', то је узданица наше књижевности и просвете. Ја сам ту гомилу претворицу давно уочио, ал' сад сам је укебао 'на гомили'. Па зар да јој опростим? Зар да је не прикујем ту где сам је затекао, – управо *не* затекао, – при Змајовиним *Снохватицама*, свима потоњим коленима на – неуглед?! Зар да не подвикнем Змајови: 'Ето ти, Змале, то ти је српска слога. У томе нема разлике међу српским странкама, ма како се оне иначе звале. Твоје 'пруће слабо' у том је 'снопу јако', само што је тај *сноп* све сам самотворни *snob*' (Костић 1989д: 362).

Ово ће бити једна од последњих слика српства које ће нам остати од остарелог, искуством огорченог Костића. У том контексту, лакше је разумети завршне стихове упућене из песме „Србу“, упућене Љубомиру П. Ненадовићу: *Благо нама, Србо, вељу ти опета, / наше царство није од овог свијета* (Костић 1989а: 393).

---

¹⁶⁰ *Ни Србин, бо ме није народ лош, / од вере му је глава тврђа тек, / а осећај му ка и образ мек, / промотривост му бритка као нож! [...]* / Сиротиња смо; гинућ за благом, / земаљска блата ријемо још низ, / још нисмо вични продирати вис / за благом небним. Ти науч' нас том! / Ал' ако мислиш, силних слава сит, / да, лако ми на блага твога мит, / изневеримо драго име Срб, / у онај народ да се прелије / ливена тол'ко Душанова крв, / што теби може зборит смелије, / угледније што те је славит знао, – / мислиш ли тако, онда нам је жао: / до страшног суда још претрпи се, / а не верујеш ли, – посрби се! (Костић 1989а: 214)

MISCELLANEA

Слика словенских народа

у књижевности српског романтизма

Панславизам и идеје унификације

Као што је у уводном делу речено, специфични дух епохе и потребе које је наметало време, као и друштвеноисторијске околности које су утицале на тадашња дешавања, давале су примат идејама унификације и уједињења, насупротив данас актуелним трендовима сепарације и отцепљења, промовисале су центрипеталну силу на рачун центрифугалне међу народима који су генеалогски, родно, језички, књижевно и у то време идејно били блиски и повезани једнаким циљевима. Оно што је тада био путоказ за креирање идентитета и опстанак народа данас се сматра путањом која води ка њиховој пропасти. О сликама и представама говорићемо са аспекта ондашњих концепата и записа, које су нам оставили наши одабрани песници и њихови савременици. Први распламсаји идеје панславизма падају у касни XVIII век и у прву половину XIX века, када је на овај начин изведен покушај националне самоидентификације мањих и разједињених словенских народа, угрожених империјалистичким тенденцијама германских племена, такође захваћених процесом унификације и идејом о националном уједињењу у оквирима једне државе, а са друге стране, петовековним османским присуством у Европи и на Балкану. Идеја панславизма је рачунала на руско покровитељство и заштиту, и у њој видела предводника словенства, будући да је у то време била једина слободна словенска земља, и то земља велика и моћна, раскошна и богата – људством, територијом, историјом и културом. У одељку о Русима видели смо какав је став о идејама свесловенства имао Лаза Костић: он је, са једне стране, словенство сматрао живим организмом чији сваки уд најпре мора добро и здраво да функционише, како би читав систем беспрекорно радио, а са друге је, као либерал, антиројалиста и републиканац по опредељењу, зазирао од апсолутизма руске царевине. Његово залагање за уједињење Словена подразумевало је равноправност положаја свих његових саставница Костић (Костић 1990б: 40-46; 94). Змајево школовање у Братислави и Модри, у којој су живели и стварали Људевит Штур и

Јан Калинчиак, аутор *Србијанке*, и потоње студије у Прагу, где је друговао са Франтишком Језбером, укрстили су Змајеве путеве са ватреним поборницима панславистичких идеја (Милицавац 1983: 7-8). Ипак, „иако је био присталица словенске солидарности“ (Исто: 11), Змај у идејном смислу неће остати привржен панславистичким идејама (Исто: 11). Његош је био присталица свесловенског уједињења, али је реално и непристасно гледао на ту идеју, свестан њене неодрживости. Поводом позива за члана словенског удружења *Збор*, Његош у писму „неком Тршћанину“ (Цетиње, 20. новембра 1848) истиче да „наше ствари свеколике имају велику главу а слабе ноге, те не могу опстати“ (Петровић Његош 1974ђ: 172) и лamentsира над ропском судбином Словена: „Е, сиромаси Славјани, што би Европа без робовах да јој није њих. Та морао би mein Herr збацити рукавице, а ефендум бенум побацили чибук, па се и један и други побратимити са трудољубијем да им њина срећа у нарочитије поклонила Славјане“ (Исто: 172). Он за такву ситуацију криви Словене и њихово слепило, мањак свести и ропску ћуд, која их чини налик пашчету, које се трза са ланца, а када га пуште, трчи натраг, да га поново вежу (Исто: 172). У писму В. Ханки (Трст, 21. јула 1851), Његош наводи недостатак моралне снаге Словена, која не прати огромну физичку снагу којом располажу и пита се откуд има тако сјајно име, па се домишља да су га, може бити, извели од италијанског 'schiavi' ('роб').

Слика Црногораца у књижевности српског романтизма

Једнако као што је појам свесловенства (панславизма) сматран надређеним појмом појмовима изолованих словенских народа, и појам српства у оно доба је под својим окриљем имао тенденцију да окупи све штокавце, што је Вук Стефановић Караџић образложио у књизи *Срби сви и свуда*, објављеној 1849. године у Бечу. Ова иницијатива имала је упориште у тада доминирајућем филолошком концепту, о чему смо у уводном делу писали, по коме је основно мерило народне индивидуалности и пресудан фактор одређења граница нација језик. „Један језик, један народ, једна књижевност“, гласило је гесло тога времена. Најприроднија веза унутар тако замишљеног и декларисаног српства била је веза српског и црногорског народа, не само због исповедања исте вере, што ће бити концепт који ће заменити некадашњи, филолошки, а на чијој основи ће се извршити

распад бивше СФРЈ, преименовање језика и редефинисање нација које су је насељавале, већ и због чињенице да су Црногорци у то време сматрани директним настављачима лозе Немањића, косовским осветницима, узданицом српства. Отуда ће се у литерарном опусу српских романтичара паралелно са називом „Црногорац“ / „Црногорци“ за припаднике те нације, у данашњем њеном значењу, употребљавати и назив „Србин“ / „Срби“, док ће појам српства представљати шири, свеобухватнији појам.

Легитимност некадашњег црногорског опредељења за српство као надређен појам и приврженост идеји унификације потврђују његови стихови, из посвете *Пустинјака цетињског* (1834):

*Србин српском роду своје
ово дјелце посвећује.
Његово је ситно цв'јеће
по ливади правој Српства
и узрасло и побрато
и у в'јенац роду дато.*

(Петровић Његош 1974а: 61)

Он, такође, Црногорце види као интегрални / органски део српства и природни продужетак лозе Немањића и Хребелјановића: *Весели се, праху Немањића, / Немањића и Гребелјановића, / јер ће ваше круне засијати / како јарко сунце на истоку, / знамена се ваша развијати / над велике ваше развалине, / потећи ће кржаве ријеке / од нечисте крви агарјанске, / опрат Србу љагу са образа* (Петровић Његош 1974г: 15). Долазак Шћепана Малог на Цетиње 1767. године у народу бива овако дочекан, а вера у успех борбе против османских завојевача под његовим руководством евоцира сећање на косовске јунаке, Високе Дечане и Студеницу, чија ће слава бити освећена деловањем црногорских јунака. Исто тако, владика Сава црногорски тријумф над Турцима сматра већим од свих борби које су се од Косова водиле „за слободу и за име српско“ (Петровић Његош 1974г: 93). Усхићен од радости, Василије Јовановић Бркић, српски патријарх, због победе Црногораца пада у несвест. Теодосије Мркојевић каже:

*Он је сада на свету столицу
у престолу лавру Немањића,
гледа цвијет српски за Душаном*

ђе се враћа с побједом к Призрену;

сад се топи у химне витешке

којим Српство негда грмијаше.

(Петровић Његош 1974г: 95).

Народно коло, које се игра у *Лажном цару, Шћепану Малом*, победу Црногораца на Царевом лазу слави као српску победу (Петровић Његош 1974г: 110)¹⁶¹.

Са друге стране, владика Данило на почетку *Горског вијенца*, поводом окупљања Црногораца ради истраге потурица ламентира над „кукавним Српством угашеним“ (Петровић Његош 1974в: 14), и страхује од „прађедовске клетве“ (Исто: 15), због које преобраћени Црногорци неће моћи да изађу пред Милоша „и пред друге српске витезове, / који живе доклен сунца грије“ (Исто: 15).

Старински, свети обичај теофаније (гостољубивости) жив је у народу: *Што се стидиш од те паралаже? / Гостепримство да не увриједиш? / Код бестидна и срамотна лица / добродјетел немаде цијене* (Петровић Његош 1974г: 28), кори Теодосија Мркојевић владика Саву, који се, осећајући се обавезан обичајем поштовања госта, устручава да Шћепана Малог пред свима раскринка.

Свеобухватно сведочанство о етичким нормама црногорских племена и о постулатима на којима почива функционисање заједнице Његош оставља у облику медитативних рефлексивних, односно дијалогских форми (реплика) свештених временских лица у својим спевовима. Њихове појаве представљају идеални модел патријархалног друштва које још увек живи у сагласности са природним законима, али својим виспирним и непристрасним запажањима „ни по бабу, ни по стричевима, већ по правди Бога истинога“ (Ђурић 1977: 204), дају и верну слику народа недораслог, јуначког, али наивног и често детињастог, сујеверног и безазленог. Такви су ликови Теодосије Мркојевића,

---

¹⁶¹ Исто тако, на скупштини сазваној „о Маломе Госпођину дне на Цетињу, под видом да мире неке главе“ (Петровић Његош 1974в: 21), народно коло потврђује континуитет косовског трајања у окриљу црногорских гора: *Што утече испод сабље турске, / што на вјеру праву не похули, / што се не хће у ланце везати, / то се збјежа у ове планине / да гинемо и крв проливамо, / да јуначки аманет чувамо, / дивно име и свету слободу* (Петровић Његош 1974в: 23. Видети и песму „Заробљен Црногорац од виле“, Петровић Његош 1974а: 84-93).

игумана у *Лажном цару Шћепану Малом*, и владике Данила из *Горског вијенца*, у којима назиремо обресе Његошевог лика. Ова двојица ће уместо њега, како би у своме суду избегао личну ноту, указати на све особености народа којем припада, али који је духом надрастао. Теодосија кори Црногорце, због њихове наивности и дечје лаковерности: они су *злијем трагом обрнули* (Петровић Његош 1974г: 30), јер се држе својих уверења о царском пореклу Шћепана Малог, упркос необоривим доказима да то није истина, а *с друге стране – снови и гатања / по свој су се земљи разасули / предскажујућ страшна собитија* (Исто: 30). Сведочанство о црногорском веровању у вештице, пророчице, лекарице и траварице срећемо и у *Горском вијенцу* (Петровић Његош 1974в: 99-104). Скадарски везир је, чувши о договору Црногораца да се племенски удруже и ударе на домаће Турке, послао по бабу из Бара, која се бавила бајањима и враџбинама, па јој је, под претњом да ће јој уништити потомство, наложио да заматне кавгу међу Црногорцима, што говори у прилог тврдњи игумана Теодосија о сујеверју које је владало међу црногорским племенима.

Најупечатљивије ауто- и хетерослике Његош постиже контрастивним сучељавањем црногорске са другим нацијама: турском, руском или млетачком. Разликовност која њиховим међусобним конфронтирањем долази до изражаја, служи као потврда идентитета и аутохтоности, коју сваки народ поседује. За разлику од критички интонираних монолога, којима прибегава како би нагласио слабости црногорског народа, у дијалошким формама Његош особености Другога користи како би истакао узвишеност и јединственост црногорских племена, која почива у њиховој изворности, природности, једноставности и лакоћи живљења и делања. Тако, на пример, у разговору са Беглербегом, који му приговара што, „као нехотице“, црногорске горе диже у облаке (Петровић Његош 1974г: 77), а у њима *мјеста ни живљења нејма / за човјека, нако за ђавола* (Петровић Његош 1974г: 78), Теодосија Мркојевић каже *Ако није мјеста за живљење, / а оно је мјеста за причање; / причање је души посласица / кâ тијелу ваше гурабије, / па још какво те какво причање / из кога ће наша покољења / вјечну силу душевну сисати* (Петровић Његош 1974г: 78). У даљем току расправе Беглербег оптужује Теодосију Мркојевића да успоставља дуалистичку слику света, приказујући Турке као црне, односно негативне, а Црногорце као беле, односно позитивне. Истина, је, по Беглербегу, другачија: црње нације од Црногораца нема, јер су неверници и хајдуци (Петровић Његош 1974г: 81). Овде

Беглебер пада у сопствену замку, изменом перспективе: оно што у очима Турчина Црногорце чини најцрњим народом, Теодосија предочава као њихов квалитет, због којег и јесу независни и „трн у оку“ Османлија. Игуман Теодосија у први план истиче црногорску непокорну ћуд и самосвојност, љубав према слободи и тежњу да верују у оно *што је њима драго*, / а не оно што је другом драго (Петровић Његош 1974г: 81). Када је у питању хајдуштво, у томе су им Турци најбољи учитељи, доскочиће репликом игуман Беглербегу (Исто: 81). Игуман тврди да Црногорци никада нису били покорени. Спорадични случајеви страних (османских) упада на територију Црне Горе дешавали су се када би се црногорска племена међусобно завадила, па се једна од њих здружила са Турцима. Народно нејединство једини је узрок који може довести до народног пораза. Док је слоге у народу, вели игуман Теодосије, нема силе која Црну Гору може покорити (Петровић Његош 1974г: 82). Њена непокоривост је:

*Ради кришна њихова предјела,
рад ћешкоте њинијех кланацах,
ради тога што су увјерени
да их нико предобит не може,
ради тога што весело носе
све теготе рата ужаснога,
ради тога што су привикнули
рат водити сваким непрестано, –
највише су стога непобједни
јер су собом рођени војници,
јер се смрћу смију и ругају¹⁶².*
(Петровић Његош 1974г: 83).

Иако Беглербег тврди да су Црногорци људи као и сви други, и да ни по чему нису изузетни и особени, да могу поклекнути пред силом као и остали народи, игуман објављује један аспект посебности, који црногорске јунаке чини супериорнијим над разметљивим Турчином: то је вера у Бога и у себе, у унутрашњу снагу, која добија битке,

---

¹⁶² Сличне разлоге црногорске самосталности и непокоривости Његош наводи у писму Јеремији Гагићу (Церница, 5. новембра 1831), у којем каже да се Црногорци у то време не боје толико Турака, јер су се и раније, када су много моћнији били, међу њиховим непроходним, кршевитим планинама лоше сналазили (Петровић Његош 1974г: 28-29).

јер се свака битка, у оно доба, водила колико „свијетлим оружјем“, толико, а можда још и више, „срцем у јунака“:

*Бог је нама свагда помагао,
тврда воља и мишице наше –
друге нама не треба помоћи;
бог нас знаде, а ми себе знамо,
више нама не треба познанства.*

(Петровић Његош 1974г: 86)

Црногорци су свикнути на своје горе, оне су сав њихов свет и извор сазнања. Паремјом о знању као о врсти моћи у невештим и неспремним рукама, Његош наглашава једноставност и изворност црногорског погледа на свет: „Знавање је коме треба добро, / зло велико оном ком не треба“ (Петровић Његош 1974г: 86). Мудроносним сентенцама Његош поставља идеал какав су достигли изузетни појединци, времешни старци, који представљају душу народа, народне водиче и путоказе, постављаче идеалне матрице за коју би Његош желео да постане општенародна.

Црногорци су равнодушни према својим ратничким подвизима и јуначким успесима. Њихов је обичај да се не хвале властитим постигнућима, јер „Ко се хвали, тај сам себе квари; / хвалише су код њих поплувани. / Обичај је свагда црногорски: / нит се хвалит ни клонути духом, / у мукама највећим пјевати, / смртне ране преносит без сузе“ (Петровић Његош 1974г: 96).

Ратовање је део црногорског усуда: трговци никакви нису, занатлије такође нису, а у својим врлетним планинама „стијешњени врагом и ђаволом“ немају другог избора, но да се са њим носе, и на тај начин себи обезбеде вечно име, било јуначком смрћу, било достојанственим животом победника (Петровић Његош 1974г: 99-100).

Да нико није пророк у властитом селу искусиће и игуман Теодосија, супротстављајући се народу, који се тврдокорно држао идеје о Шћепановом царском пореклу. Мудри игуман је свестан да свако има права на властиту илузију, као и да напор да се нечија илузија разбије води ка узалудном тупљењу језика (Петровић Његош 1974г: 107). Црногорци су попут распуштене деце, са којом је човек на вечитим мукама, јер верују у оно што им је драго, а не дају се „седлат ни уздати“ (Петровић Његош 1974г: 107).

„Тешко томе ко о вама брижи“, закључује своје прекорно излагање игуман Теодосија, иза којег наслућујемо Његошево властито искуство народног поглавара и вође. Игуман Теодосија је свестан невоље која га може снаћи ако се успротиви вољи занесеног народа: *То ријетко бива у свијету / да истина пред нечистом лажом / смије своје уши помолити; / најљепше је - држ' језик за зубе*, вели он (Петровић Његош 1974г: 127).

Слике и представе црногорског народа о Русима, по Његошевом сведочењу, као и однос Црногораца према њима (сликама и представама) више нам него о Русима, говори о црногорским племеницима. Јер, потпуно одсуство критичке мисли, фанатична и опсесивна идеја о величини и значају царске Русије и нераскидивој вези руског и црногорског народа који стоје у позадини слепе привржености Шћепану Малом, којих се црногорски народ све до краја пева држи, упркос аргументованим доказима који Шћепана декларишу као особу лажног идентитета, представљају Црногорце као народ који се упркос својој старини, етици, физичкој спремности, налази на ниском ступњу развоја колективне свести, у раној фази психолошког развоја, некој врсти колективног детињства (игуман Теодосија Мркојевић, једини који ни у једном моменту није поверовао у Шћепанову причу, у једном моменту их, већ је то речено, управо тако назива: распуштеном децом (Петровић Његош 1974г: 107)). Осим несумњивих чињеница које раскривавају лажни идентитет Шћепана Малог, у спеву се сусрећемо са пробуђеним деловима народа, индивидуално зрелим свестима појединаца, по правилу, црквених великодостојника, међу којима бриљира и до самога краја остаје морална и просветљујућа луча пева, игуман Теодосија Мркојевић. У његовој сенци остају ликови владике Саве и попа Андрије Ђурашковића, који на почетку са неповерењем гледају на појаву Шћепана Малог, али у наставку пева такође стају на његову страну. Сви они и све ово (необориви докази против Шћепана Малог) ипак нису могли да наруше снагу глорификујућих слика и представа о Шћепану као одбеглом руском цару, који су у једном моменту чак угрозили и физички интегритет црногорског црквеног кора. Тако, у одговору на оптужбу игумана Теодосије Мркојевића упућену Црногорцима, да су лаковерни, сујеверни, да су „отишли памећу“, да ништа друго не знају осим да се управљају за сновима и гатањима, Шћепан позива народ да „прожене свештенство“, „јербо среће није у народу / којим капа руководи црна“ (Петровић Његош 1974г: 32), што ови и чине. Колико се Црногорцима свиђала

слика Шћепана и Русије, толику су одбојност осетили према аутослици, коју им је упутио један од њихових, Теодосија.

Општа разматрања о путовањима и отискивању у непознато налазимо у рефлексима владике Саве, у *Лажном цару Шћепану Малом* (Петровић Његош 1974г: 134): *Колико ће човјек путовати, / с предјелима и чувства мијења; Своје с туђим није смијешано, / од туђега свагда туга бије.* Исто тако, мудри игуман Мркојевић саветује књазу Долгорукову да, док је у Црној Гори, треба да се приклони обичајима тога поднебља и народа: *Док си овдје, треба забацити / свеколике свјетске посласице, / кâ да си се изнова родио* (Петровић Његош 1974г: 135). Ова поука је опште природе, није везана за изолован случај посете књаза Долгорукова Црној Гори.

Доласком посланика царице Екатерине Друге, књаза и генерала Георги Долгорукова, у пратњи тридесет официра, пружа се прилика за контрастирање / конфротирање руске и црногорске нације. Књаз Долгоруков уверава Црногорце о предањима о црногорским племенима, која се проносе по Русији, као и о братском осећају, који руски народ гаји према црногорском. Насупрот братским везама, крвним и конфесионалним, стоје многе непремостиве разлике, како између животног стила и концепта и искуства из тога проистеклог, између руског кнеза и црногорског игумана, тако и између ова два народа. У дијалогу који следи смењују се књажева питања са игумановим пословичним и мисаоним, универзалном мудрошћу прожетим одговорима. Неке од ових реплика дотичу се универзалних онтолошких чинилаца, попут мисаоног процеса, искуственог и сазнајног процеса, који се дијаметрално разликује код ова два саговорника. И, док су ови феномени у случају књаза Долгорукова условљени спољашњим чиниоцима, када је игуман Мркојевић у питању, њихово извориште потиче из нутрине бића и природних појава, које су мислећем човеку свуда, можда не једнако, али у већој или мањој мери доступне. Игуман обелодањује светском човеку, Долгорукову, разлику у мишљењу једног горштака, који живи у немаштини и „тјескоти“ и човека који је видео света: док онај први мисли „од зла пут горега“ (Петровић Његош 1974г: 137), трпећи једно, а чувајући се другога, и тако навек бива задовољан, онај други мисли од доброг ка бољем, „ово боље ако ти измакне, / добро ти се у зло преокрене, – / то је управ смијешно мишљење“ (Петровић Његош 1974г: 137). Игуманова природа сазнања има гностичка

обележја: за разлику од књаза, коме путовања служе у сазнајне сврхе, игуман Теодосија је путовао унутар себе, других људи и природе: *Веома сам мало путовао; / самоук сам, ако штогод знадем: / по буквици учио сам књигу, / по људима учио сам свијет, / по звијездама и богословију . / Што ми друга требају наука / како овдје у наше крајеве? / Много огња под малијем лонцем, / ал' ће прснут ал' пролит млијеко* (Петровић Његош 1974г: 137). Књаз Долгоруков је задивљен игумановом приповешћу о дневном и животном ритму, који по свему одаје мудрог и уравнотеженог човека, који је прозрео варљивост људских заноса и страсти, краткорочних искушења, и, чврсто уземљен у родном тлу и самоме себи, може да расте у висине, и – дубине: он једе када је гладан, када падне ноћ спава, када сване устаје, а једини вид забаве му је разговор *с живијема али с мртвијема, – / кад ни с једним, онда сâми собом* (Петровић Његош 1974г: 138). Различитости, које се привлаче и спајају, у тренутку могу да се преобрате у своју супротност и да постану узрок раскола: „Све је код вас другојаче, књаже“, вели сердар Вукале књазу Долгорукову: непрегледне руске равнице стоје наспрам горског грозда црногорског; руско пространство спрам црногорских уских гора, беле руске ноћи насупротив уједначене смењивости дана и ноћи у Црној Гори. Из тих разлика проистиче и разлика у сагледавању, процењивању и суђењу: *Може бити у многим стварима / код вас право а код нас неправо, / код нас право а код вас неправо*, закључује сердар Вукале (Петровић Његош 1974г: 172-173). Моменат руско-црногорског раскола, узрокован различитом проценом значаја Шћепана Малог и његове судбине у контексту црногорског народа, имаће за увертиру сучељавање начина извршења смртне казне у Русији и Црној Гори, којом се Царевина у моралном и хуманом смислу дискредитује (сетимо се само Костићеве тврдње да се цивилизацијски напредак неке земље мери управо односом према кажњеницима и преступницима; и Змај је у својим песмама устајао против смртне казне). И, док Руси вешањем пресуђују осуђеницима на смрт, *код нас кривце пушкама гађају, / пушком на трк, како тицу на лет*, вели поп Андрија књазу (Исто: 173).

Од Турчина и Црногораца нема већих душмана од када је света и века, тврди кади-Аскјер у спеву о Шћепану Малом (Петровић Његош 1974г: 189). Црногорци су *зликовци и крвопиоци, / од искона прави дин-душмани; / та веће је у њих проклетила / него у све горопадне орде / што су под власт цара шаитана*, наводи Караман-паша (Петровић Његош 1974: 180). Мехмет-паша се чуди одсуству слике (Бога) у њих, због чега их сматра

„слијепим будалама“ (Петровић Његош 1974г: 180), али и црногорским путевима, који су такви, какви су људи који ту живе: *Путови се ни звати не могу, / но су ово праве беспутице* (Петровић Његош 1974г: 187), за разлику од стамболских дивних путева, прекривених ћилимима. Интересантан је и сасвим разумљив Његошев порив да у уста Турака стави изразе дивљења малом и пргавом, борбеном црногорском народу, који, по сопственом признању, Османлије никада нису успеле да покоре (Петровић Његош 1974г: 182), већ су им, нападима и бројним сукобима праћеним жртвама, дигле цену: *С тијем смо им дигнули цијену; / а да смо их на мир оставили, / малени су они у свијету, / име би им давно погинуло / у свијету и у народима* (Петровић Његош 1974г: 183).

Жртвена и страдалничка филозофија преовладава спевом о Шћепану Малом: „људи су за муке рођени“ (Петровић Његош 1974г: 147), виче сав народ углас игуману Теодосији, када се овај успротиви црногорском прикључивању руској царској војсци у борби против Османлија, а на позив царице Екатерине Друге, поучен лошим искуствима из претходних ратовања. „Рат је нама душа, игумане“ (Петровић Његош 1947г: 147), вели народ Теодосији Мркојевићу, откривши своја страховања по питању смисла живота ратничког народа, који би, успостављањем мира и хармоније, био доведен у питање.

(Ауто)биографски моменти из живота Петра II Петровића Његоша, поглавара црногорских племена, вешто су инкорпорирани у његове спевове. Тако поп Андрија у *Лажном цару Шћепану Малом* ламентира над разједињеношћу племена и недостатком правосуђа: *При смутњама нашим домаћијем / ствар је турска нама као свадба; / ми то добро знамо сви тројица, / рођени смо у бесудну земљу* (Петровић Његош 1974г: 165). Таквом народу потребна је „чврста рука“, потребан је неко да га заузда, јер свако ради по сопственом нахођењу, и не зна се „ни ко пије ни ко плаћа вино“ (Исто: 165). Црногорски народ „прост је и необуздан“, жали се Јеремији М. Гагићу Његош у писму са Цетиња, 26. маја 1831. (Петровић Његош 1974г: 22), а притом и „сасвијем сиромашан“ (Исто: 22), „а наши непријатељи дају новце за смутити га, а Ви знате да новци многократ учине буну и смутњу и у столичне градове европејске, којизи имају и новацах и војске доста, а камоли неће у један сиромашни народ“ (Исто: 22).

Ради тога ће Његош, поводом формирања народне управе, која се састоји од 180 људи, од тога „16 совјетника (*senatori*) и 164 исполнитеља (*polizia*)“ (Петровић Његош

1974ђ: 31), писати Гагићу о својој радости, када види народ уједињен и сложан, и да ће још срећнији бити када га види просвећеног и образованог, да се може бранити „не само оружјем него и пером умним... како што и други народи европејски такве људе рађу и умножају их ко више може, јербо је премудро изречена ова ријеч: просвјешченије свјет... а непросвјешченије тма“ (Петровић Његош 1974ђ: 31-32).

У прилог тези о црногорству, које се у XIX веку сматрало интегралним делом српства, осврнућемо се на Радичевићеву алегоријско-сатиричну поему „Пут“ (Радичевић 1999: 79-110), којом песник поетски уобличава похвалу Црној Гори, коју види као легитимну наследницу српства, посрнулог након Косовског боја.

*Црна Гора, поносито стење,
Круне српске ти драго камење,
Успомено пребелого данка,
Ког се сећа Србин кано санка!
Када гледнем твоје стене дивне,
Срце младо у менека живне,
Јера овде послје Косова
Сунце српско грануло изнова,
Очистила с' она веља брука
Што окаља Србина са Вука.
Кад је оно српском орлу крила
На Косову срећа саломила,
На ови је камен се врлетан
Одонуда довукао сјетан,
Па је овде крила обадвоја
Близу неба излечио своја,
Са неба и росом заливао,
муњом витом крила завијао,
Повратио здравље и весеље,
Па удрио у бојеве веље, –
Ох бојева донде невиђени!
Ох кланаца крвљу обливени!
Гледај десно, о погледај лево,*

*Свуда љути бојак и крешево,
Тако, брате, од Косова данка
Бој се тежак бије без престанка
(Радичевић 1999: 82-83)*

Издигнута на висине, она мора бити божанског порекла, те песник њен настанак описује у оквиру донекле измењене, библијске митопоетике стварања света. Црна Гора је настала из нехата, након цепања Божје вреће, када је гомила стења, планина и врлети пала на једно место. Тако је, пева Бранко, настала „дика српска“, „Црна Гора мила“ (Радичевић 1999: 82). У поговору Радичевићевом песничком опусу, Душан Иванић наводи мишљење Павла Поповића, по којем је део о Црној Гори (стихови 99-220) у оквиру поеме „Пут“ „не само наставак песничких похвала какве су писали Мушицки и С. Милутиновић Сарајлија већ и 'трибут Његошу лично', који је крајем 1846. и почетком 1847. године боравио у Бечу“, као и то, да је инспирацију за своје дело нашао у *Горском вијенцу*, пошто је тај спев црногорског владике штампан пре него што је Бранко Радичевић уобличио своју поему, те је песник „Стражилова“ имао прилику да га чита (Иванић 1999б: 604).

У наставку поеме Радичевић хвалоспеве храбром племену Црногораца испољава познатим оријенталистичким дискурсом, који се, како је већ наведено, огледа у натуралистичким, хиперболизованим сликама експлицитног, готово екстатичног насиља, које се учи од малих ногу (мали Црногорци, тек од сисе одбијени, боцкају ножићима мртве Турке, док онима мало старијима турске главе служе као нишан (Радичевић 1999: 83)), и коме су вични и ради сви чланови заједнице, укључујући и жене: након погибије драгог, црногорска љуба не плаче, већ га свети, скидајући Турчину, без зазора, главу:

*'Стан', да т' кажем шта је Црногорка!
Она виче, пуца прекоморка,
Турчин пада у зелену траву,
Љуба к њему па му скида главу,
Те је меће драгом више гроба,
Верна љуба и послје гроба
(Радичевић 1999: 85)*

Мотив јуначке смрти, смрти у боју, и овде је постављен на пиједестал романтичарских идеала: *'Та узми га када ти је воља, / Ал' га узми са крвава поља, / Само дома, јао, не умори!'*, вели девојка за свога драгога (Исто).

Црна Гора је у Радичевићевој визији представљена као „гнездо соколова“, чија су чеда тврђа него стене међу којима живе, а слава им досеже до небеса. Такву лепоту, тврди Радичевић, убеђен је да више нигде неће срести (Исто). Његове познате стихове у славу Црне Горе, у којима наглашава основни постулат црногорског бивствовања и идентитетске препознатљивости у породици европских народа, испеване у „Ђачком растанку“, наводимо и овом приликом: *Црногорче, царе мали, / Ко те овде још не фали? / Мачем бијеш, мачем сечеш, / Мачем себи благо течеш, / Благо турска глава сува, / Кроз њу ветар горски дува* (Радичевић 1999: 69).

У поезији Ђуре Јакшића Црногорци су опевани као последњи бастион српске слободе, који ће за Турке, метафорично репрезентоване, у складу са оријенталистичким дискурсом, синтагмом „тигар, љута звери“ (Јакшић 1978а: 68-69), бити предео на којем ће њихове амбиције светских освајача бити заустављене. Врлетне црногореске горе биће место где ће клецнути турска нога, а они пред којима су толики народи клечали, наћи ће се на коленима пред црногорским „орловићима“, јер, *ко је силан, не зна шта је сила!* (Исто: 69).

Поетика јуначке смрти, смрти у боју, као једине смрти достојне романтичког патријархалног човека балканског поднебља заступљена је и у Јакшићевој поезији. Осећање дужности према народу и узвишеност смрти у борби су толико јаки, да се ниједна од три жене које у бој прате Црногорца, чија су три брата већ тако настрадала, не усуђујује да га одговара од тога чина. Уместо тога, мајка га заветује да брани свој образ, сестра да чува живот, а љуба, иако јој драги даје право да, уколико падне у боју, пође за другога, под условом да је јунак у питању, вели:

'У бој, друже!...' љуба рече:

У бој, дико црногорска!

А паднеш ли... сунце моје!

Црногорка уме бити,

Љуба ће те осветити!...'!

(Јакшић 1978а: 262)

У Јакшићевој поезији је жена, Црногорка, приказана на начин који је Костић, као што је већ поменуто, нарочито критиковао, а који срећемо и код Змаја – као продужена рука свога драгога, његова осветница. Она није само супруга и мајка која „храни и негује“ синове, *оне дивне мушке слике, / оне храбре осветнике* (1978а: 90), које учи да се свете душманима, већ је и жена-јуначица, партнерка у животу и у боју, љута осветница:

*А кад паднем – горски лаве,
Моја лепа Црногорко!
Тешке ране и крваве
Нек замену турске главе!
Ох, свети ме, Црногорко!
Не кукањем и са плачем
Већ крвавим љутим мачем –
У бој, у бој, Црногорко!*
(Јакшић 1978а: 90)

– овим речима Црногорац на умору заветује своју Црногорку.

У једном од својих говора (Јакшић 1978г: 369-374), Јакшић назива Црногорце „нашим Шпартанцима“. Са прекором се осврћући на индиферентност Европе када је Србима била потребна помоћ у борби за ослобођење, он подсећа на индивидуалне напоре Срба и храброст дедова, који су гинули за слободу и независност. Са друге стране, Грцима, „питомим унуцима негдашње Јеладе и Шпарте“ (Исто: 373) сви су помогли, читава Европа им је устала у помоћ против Турака, са горчином наводи Јакшић.

А наше Шпартанце, Шпартанце новије повеснице света, нашу рођену браћу и по крви, по млеку, беспримерне витезове Црногорце – у вечито крвавим бојевима ко је потпомагао?... Нико под небом?... Али, браћо суграђани, има ли чуда ту? Та и ми шта и шта пута заклапасмо очи наше да не гледамо крв њихову... Ми их у њиховим борбама не потпомагамо (Јакшић 1978г: 373).

На линији осталих одабраних српских романтичара, на чијем смо литерарном корпусу пратили креирање слика и представа о себи и Другом, и Змај је у својим песмама промовисао уврежено виђење Црногораца као интегралног дела српства, братског народа, косовског наследника и осветника: у песми „Крст“ (Јовановић Змај 1933а: 322-324) голо црногорско стење је, по песнику, „српске славе и слободе [...] драго камење“ (Исто: 324). Црна Гора је света земља, наводи песник (Исто: 324). У песми „Бора у Црној Гори“, Црна

Гора се помиње као браник српства и „српска дика“. Слични ставови су присутни у стиховима песме „Српска војска приближује се Косову“ (Јовановић Змај 1933б: 18):

*Од Косова до Косова
Пет стотина лета;
Свршује се она борба,
Давно започета.*

Сусрет Авале и Ловћена догодиће се на Косову. Косовски мит и његова актуелност у Јовановићево време и у његовој перцепцији дешавања у вези са српством, као и народно јединство Срба и Црногораца у оквиру идеје српства, потврђује се овом песмом:

*Ту ће сада да се згазе
Змије и јакрети, –
Ту ће сунце да се роди,
– Аој санче лети!*

*Ако ј' санак, – леп је санак,
Свет нек му се диви...
Векови нам то дугују,
Да тај сан оживи.*

(Јовановић Змај 1933б: 20)

Поетика умирања у боју и код њега је заступљена. Јунаку није жао што ће мрети, јер умире за идеал слободе. Топос јуначке смрти нарочито је својствен патријархалном романтичком човеку: он је његово *вјерују*, основна потка достојанственог и часног живота, јер живот без слободе није достојан човека. Он то своје *вјерују* преноси млађим нараштајима: у песми „Крст“ (Јовановић Змај 1933а: 322-324), мали Црногорци се куну „црном крвцом“, „светим прахом / Својих деда стари“, „светим крстом“ који стоји на гробу палих црногорских јунака, да ће умрети за слободу. Поетика црне боје, која доминира песмом (црна је Гора, црн облак, црна поноћ, и крв је црна) навешћује страдалничку судбину Црногораца и чемеран и тежак живот храбрих горштака који се превазилази жртвом за род, преданошћу идеји, визијом слободе, поштовањем предака, ради којих се и небо у ноћи разведрило и на њему звезде засијале. Црна Гора је света земља:

*Та ваљда је сам Бог рекó,
Да се мрак раскрива,
Да баш овде своју земљу
Отачки целива.*

(Јовановић Змај 1933а: 323)

Јовановићев обичај да на дневном нивоу реагује на збивања у региону и у свету био је повод за настанак неколико песама са црногорском тематиком: у оној, насловљеној „Рањеници“ (Јовановић Змај 1933а: 317-319), насталој поводом црногорско-турског рата из 1862. године, који је окончан поразом Црногораца и миром склопљеним у Ријечи Црнојевића, Јовановић даје слику црногорских рањеника, који умиру, не знајући да је Црна Гора поражена. Они не жале што ће умрети, јер су пали за слободу. Дирљивости песме доприноси појава златокриле беле виле, чија је функција заштитна. Она својим златним крилима закриљује рањенике, како би умрли у блаженом незнању:

*Уз њих седи бела вила,
Какве никад вид'ли нису,
Она чува, она не да,
Да им когод дође близу.
Закрила рањенике,
Закрила мученике,
Закрила од ужаса,
Да не чују на самрти,
Да не чују страшна збора,
Да је снага малаксала,
Да се смркла ведро зора,
Да је пала Црна Гора –*

(Исто: 318)

Змај каже вили да их закрили, како не би видели шта су изгубили:

*Ћути, вило, ћути,
Кó што ћуте стене,
Нек им сада нико
Српство не спомене,
Неће јунак моћи*

*Од туге умрети –
Љуто ће проклету
Све што живо оста,
А на Србу клетве
И тако је доста.
(Исто: 319)*

Поводом покоља у Подгорици, који се догодио 7. октобра 1874. године, Јовановић се оглашава песмом „На покољ у Подгорици“ (Јовановић Змај 1933б: 163). Овај догађај, чији је узрок било убиство турског зулумћара Јуса Мучине Крнића (Јусуф-бега), којег је убио рођак Марка Миљанова, Перо Ивановић из Куча, био је повод за страховит покољ Црногораца. Јовановић опомиње, са згражавањем, српство, да је успавано, да не даје знака пробудене свести, да је то што се догодило српска срамота. Турчин, вели он, *Жељан је знати да ли Србин спава, / И онда падну неколико глава, [...]*

*А кад, срећан, види да ни грча није,
Да српско срце бије, ал' се крије,*

*Да га и не боли засечено тело –
Тад одахне Туре па ускликне смело:*

*'Блажена ј' она бенђелучна трава!
Добро је, јолдаш, Србин тврдо спава!'*

(Јовановић Змај 1933б: 163)

Понос и част, часно име у патријархалном друштву какво је црногорско један су од основних постулата функционисања заједнице. У песми „Образ“ (Јовановић Змај 1933в: 144-145) Змај пева о догађају који је потресао Црну Гору, а односи се на младића из државне службе који је проневерио новац. Маленом земљом се брука брзо пронела:

*Пуче брука кад се та работа откри;
Кривцу се не прашта, ни брука с' не таји,
Већ се просу брзо по земљи маленој
Као муњом неком, стенам' и одјеком.*

[...]

То је тамо страшно и да с'у сан снови.

(Исто: 145)

На светао образ пала је тавна сенка (Исто). На вест о срамоти младићев отац извршио је самоубиство: *Рођени ми синак чисто име оте – / Па нашто ми живот под сенком срамоте!* (Исто: 145). Иако ово ретко бива у Црној Гори, то није зато што нема много оваквих часних очева, *већ што је далеко од ваших отрова / Па не рађа често онаких синова* (Исто: 145). Критика је упућена „жидовским новинарима“ (Јовановић Змај 1933в: 144), који опањкавају Црну Гору, да је земља двобоја из празних пиштоља, *земља проневера, свакидањих крађа* (Исто: 144). Змај Црну Гору супротставља хипокризији, лицемерју, недостатку части и поноса Аустроугарске. Црна Гора представљена је као земља части, чојства и јунаштва.

Змај пева да је Црна Гора колико задивљујуће лепо, толико и незамисливо тешко место за живот. Тешкоћа и тескоба живљења у суровим и немилосрдним условима црногорског крша тема су Змајеве песме „Бора у Црној Гори“ (Јовановић Змај 1933е: 77-79). Турци нису једина невоља која може да снађе Црногорце: када са њима живе у примирју, нападају их друге недаће: жега и суша, несташица воде, неродица, глад, бура која у море односи све чега се дохвати. Многе, силне невоље сналазе Црногорце [спационирао Ј. Ј. Змај]:

Ал' то не зна свет далеки:

Муке њине нико не чу –

Црногорци не јаучу.

-

Јест, нука пада тврда

На та гола, светла брда;

Многе иду муке живе.

На те људе, на те диве,

Ма да с' чини удес худи,

Ал' ту неко виши суди;

Не шаље им меке дане

Да их стеше и стамане;

Не шаље им мазне ноћи

*Да их слашћу онемоћи;
Патње грле српску дикку
Да не заспи на бранику.
(Јовановић Змај 1933е: 78-79)*

Тешкоћа преживљавања има за последицу да се најлепши чин у животу људи, као што је чин рођења детета, дочека са муком, о чему Змај читамо у „Затомљеној честитки“ (Јовановић Змај 1933е: 290-291). Поводом рођења трећег сина, Змај се устеже да честита родитељима. Црна Гора је сиромашна и гладна. Рођење детета би требало да буде најрадоснији догађај у животу породице, али то није када деца немају чиме да се прехране. Због тога, породице се налазе пред тешким избором:

*Туна остат – тисућ' рака.
Селити се – тисућ' рана,
Тисућ' рана Црној Гори
Без окрша, пре мегдана.
(Јовановић Змај 1933е: 290)*

Судбина Црногораца је да ратују и да стоје на бранику отаџбине. Одласком се *реди чврста стража / црногорским врлетима* (Исто).

О истој племенској припадности Срба и Црногораца јасно и недвосмислено се изјашњава Костић у књизи *О Змају* (Костић 1989д), у расправи о химнама, у којој, наводећи као једну од четири најлепше европске химне чији је аутор песник (остале су, закључује Костић, плод анонимних аутора), уз руску, мађарску, енглеску, наводи и српску химну: „А тек четврта! Шта мислите, чија је та? Наша, дакако, српска, а да чија ће бити?“ (Костић 1989д: 125). У питању је химна *Онам', онамо* Николе I Петровића Његоша, црногорског кнеза и краља¹⁶³.

Српски народ има у тој песми нешто што нема ниједан други народ на свету. Прво, редак је народ коме је владалац песник, па ма тај владар владао само једним делом тога народа. [...] Друго, тај владалац у својој младости, у своме пропеву тако рећи, испева једну песму, један поклич целоме народу, једну одушевљену убојницу, у коју је збио највиши идеал свога народа, обнову Душанова царства. [...] Такова песничка дара досад још ниједан песник није понудио своме народу (Костић 1989д: 127).

---

¹⁶³ Исто тако, у песми „1860-1885“, у којој наздравља књазу Николи I Петровићу поводом 25 година владавине, Костић Црногорце сматра наследницима Душанова завета и делом Душановог народа.

Из ових навода из Костића добијамо потврду за два до сада изнета тврђења: да су се Црногорци сматрали органским делом Срба, да су представљали један народ и стога неретко често тим називом и били именовани, као и то, да је највиши идеал њихов била обнова Душановог царства.

Таквим их Костић представља у песми „На Грахову“ (Костић 1989а: 55-59). У више наврата у њој се повлачи паралела између старих Косовљана и Граховљана: природни елемент, као што је сунце, присуствујући борби, плаче, мислећи да гледа страдање косовских јунака. Песник сунцу каже: *Гледај, сунце, то су Граховљани, / гледај, сунце, нису Косовљани* (Исто: 57). Цвеће клоне ка земљи: *не зна цвеће да је на Грахову, / мисли цвеће да је на Косову: / иста крвца племена горшачка, / исте ране и прса јуначка.* – (Исто: 58).

У драми *Максим Црнојевић* (Костић 1989в), Иво Црнојевић, на основу положеног обећања млетачком дужду, да ће му дати пет хиљада Црногораца „на немачког ћесара у помоћ“ (Костић 1989в: 34), попут кнеза Лазара заклиње Црногорце својим мачем, којим је дуги низ година спирао „косовску љагу“, да се одреде, хоће ли одступити, или ће стати уз њега:

*Ја изговорих, сад изберите:
ил' наследници клетве косовске,
поштења српског одметничка крв,
убице седог бранитеља свог,
ил' та имена сад изберите,
ил' десницом на мачу Башином
избавитељи вере србинске
и крвници косовске невере!*

(Костић 1989в: 80)

Какав је значај Косово имало у свести ондашњег човека, говоре и наводи из *Максима Црнојевића* (1989в), у којима се овај мотив јавља у контексту заклетве: „тако ми Косова“, каже Јован (Костић 1989в: 83).

Потврду за тезу о црногорству као органској саставници српства у XIX веку налазимо и у „Свршетку песме Старога Барда – Стеве В. Каћанског“, „Граховом лазу“

(Костић 1989а: 230-231), у којој Костић победу војске на Граховом лазу назива српском победом, а војнике Србима: *'Да л' побједи Србин јуче, / да л' поб'једи? ил' – по б'једи?'*, пита кнез Данило гласника, а соко му вели: *'Свршено је, свршено је! / Име твоје, / српско име, име наше, / надјачаше! / [...] Турчин паде, / разнесен је на комаде, / [...] Срб-соколе све пос'јече; / гласник један оде само, / задржат га није смио, / није хтио, / пустио га мирна, здрава, / гласник тај је – српска слава!*

Представа коју о Црногорцима у драми *Максим Црнојевић* (Костић 1989в: 19-157) имају Латини, говори колико о Црногорцима, толико и о Млецима, али и о начину на који се слике и представе (зло)употребљавају у складу са постојећом ситуацијом и интересима. Међусобно неповерење, конфронтацију и ривалитет млетачки дужд, када му то интереси склапања брачне заједнице и помоћи у ратовању налажу, као и метаслику о међусобном антагонизму настоји да ублажи стереотипним и општепознатим похвалама упућеним Црногорцима да су неустрашив и дични народ, у Млецима чувен по својој вери и јунаштву (Исто: 31-32). Осим тога, он апелује на црногорски обичај поштовања дате речи, у случају обећане војне помоћи (кнез Иво, тим поводом, додаје: *Понос је свет, ал' реч је светија!*; Исто: 74). Дужд, слаткоречиво и притворно, истиче као црногорске особине снагу и песму, као и вештину крепке и слободне душе, али и суровост (Исто: 136). Да његове похвале немају искрене побуде, сазнајемо у наставку излагања, којим покушава да миноризује победу Црногораца у јуначким играма, наводећи као разлог то што ови нису имали достојног такмаца, јер је „цвет“ млетачких јунака отишао у бој против Немаца (Исто: 136-137). Присуство оријенталистичког, односно балканистичког дискурса јасно је видљиво у реплици коју себи у браду изриче један млетачки војвода, а у којој Црногорце назива варварима (Исто: 137). Иако у својим похвалама истиче значај црногорске песме, дужду није право што је реч слепог гуслара надјачала гонолијереву:

*А оружје му један дрвен лук
насупротив жица чете стогласне
што с мандолине душу заноси.*

(Костић 1989в: 137)

Гондолијер, зазивајући Петраркину сен, испољава револт због чињенице да је Анђелија окитила слепог гуслара венцем *са дрвета од којег некад лист, / капиталским*

заливен споменом / бесмртно му чело обави! / А сад, а сад! / Ох, срам је, / стид и јад!
(Костић 1989в: 138).

Црногорце не красе само изузетне особине: они су напрасити, вели Костић у (властитом) приказу сопствене трагедије, под називом „*Максим Црнојевић* Лазе Костића“ (Костић 1989б: 139), и нису имуни на среброљубље и издајство (Костић 1989в: 121, 125), што је раније потврђено Његошевим наводима о „смутњама домаћим“ које, због великог сиромаштва, изазива новац. Уосталом, зар неће, са дозом сете и ироније, Костић касније певати о пословичној црногорској храбрости и јунаштву, о којој су испеване толике песме, које јесу души и духу храна, али не и телу: *Црногорац царује / јуначан и радан, / судбина му дарује / песму – кад је гладан* (Костић 1989а: 398-400).

У приказу драме *Балканска царица*, црногорског књаза Николе I Петровића Његоша (Костић 1989б), Костић још једном дефинише Црногорце као храбар и витешки, „у најизврснијем значају речи ратоборан, јуначки народ“ (Костић 1989б: 289). Поређењем култних личности црногорских песника и владара, Петра II Петровића Његоша и Николе I, Костић се недвосмислено изјашњава за овог другог, по питању комплексности и свестраности, јер: Никола I је и песник и ратник; док Његош „никада правог рата није водио“, наводи Костић (Исто: 289). Ипак, то што је песник, неће допринети већем угледу Николе I, тврди Костић, јер, „иако његови поданици припадају народу веома даровитом у песништву, из кога још увек ничу народни *барди*: ипак они више цене ратника неголи најбољег гуслара“ (Исто: 290).

„Најлепши пример племенитог црногорства“ (Костић 1989б: 294) био би онај који је Никола I настојао да песнички уобличи у лику умирућег Дејана, у драми *Балканска царица*. Оно се у пуној мери показује у завршном Дејановом говору на самрти, у којем позива свога убицу, црногорског одметника Станка, који се одрекао рода и пристао уз султана, да се покаје и поново прионе уз свој народ, „и он ће пољубити руку која га је смртно ранила, и умреће задовољан“ (Костић 1989б: 294). Приврженост роду нема цену; више вреди од било каквог блага: предлог упућен Даници да му се као изабраница придружи, и заузврат ће од султана добити царску круну, она изричито одбија, тврдећи да је „свака Црногорка мала царица“ (Костић 1989б: 294), одакле Костић изводи закључак о пореклу наслова драме.

Током посете Свесловенској етнографској изложби у Москви 1867. године, Костић ће са нарочитим усхићењем описати руско виђење и представу Црногораца, који су, издигнути на једној стени, симетрично супротстављени Кавказу, „са кога се мршти један Прометејевић што га окова бели цар“ („Дан и ноћ у московској 'выставки““, Костић 1990б: 67). „Та премаположеност Кавказа и Црне Горе дође ми као да је Москва хтела тиме рећи Европи: докле год се ти радујеш томе што онај Прометеј онде теби наочиглед стење у срамним оковима, дотле ја имам право окивати овога“, вели Костић (Костић 1990б: 66). Визуелна представа међусобно супротстављених Црне Горе и Кавказа, Црногорца и Черкеза, по Костићу представља више него јасну поруку Европи да „...докле год није цео Балкан слободан као Црна Гора, дотле још није Кавказ освојен“ (Костић 1990б: 67).

Као уредник *Гласа Црногорца* на Цетињу, Костић ће писати пригодне чланке и прилоге у којима ће његови каламбури спласнути, тон извештавања постати једноличан и мање личан, а његова самосвојност донекле утихнути. Службовање у корист владајуће црногорске лозе однеће данак. Такви су текстови и песме: „1860-1885“ (Костић 1990г: 20-24), „[Навала *Пестер Лојда* на Црну Гору]“ (Костић 1990г: 103-104), „17. јуна 1871“ (Костић 1990г: 111-113), „Нашијем читаоцима“ (Костић 1990г: 261-263), „Њеном царском височанству Стани Николајевној, војвоткињи Лајхтенбершкој, кнегињи Романовској, у спомену“ (1989а: 387); „За кнегињицом Маријом Николајевном“ (1989а: 385-386); „1860-1885“ (Костић 1989а: 463-464).

Из тога периода потиче и „Никољданска успомена“ (Костић 1990г: 264-265), коју Костић пише поводом посете пријатеља Војвођанина о рођендану књаза Николе I, када су посетили Бар, у и њему, заредом, обе цркве: православну и католичку. Ганутост коју је код Костићевог госта изазвала заносна барска атмосфера и осећање међусобне толеранције и хармоничног суживота он образлаже следећим речима: „– Досадашња страдања не дају многим да вјерују у таку срећу, те се боје да у Срба католичкијех и у Хрвата то одушевљење неће бити дуговјечно, зато што је – Господар православне вјере“ (Исто: 265). Костић га разуверава тврдњом да у Црној Гори нико тако не мисли (Исто).

Нека ови, завршни наводи, буду увод у ретроспективу нашег виђења Хрвата и хрватско-српских односа. Пре тога ћемо само рећи да је некадашње осећање јединства, у оквиру којег је црногорство независно егзистирало, касније у потаји бивало изнутра

потресано глорификацијом легитимних наследника Душанове круне који су имали своја очекивања и Срба, распарчаних и поробљених, који су неговали свој сан о величини и полагали право на обнову и обједињење Српства. Напон и тиха борба за превласт између ове две струје интензивирани су у време кнежева / краљева Милана и Николе, када су српско-црногорски односи покварени. Осцилацију тих односа, све до наших дана и садашње ситуације, која је, сасвим сигурно, донела и нове слике и представе, за које је неопходно свеобухватно, посебно истраживање.

Слика Хрвата у књижевности српског романтизма

Од оснивања илирског покрета у Хрватској, преко Бечког књижевног договора 1850. године, метаморфоза које је изворни илирски покрет доживљавао половином XIX века, до оснивања Странке хрватског повијесног права Анте Старчевића и Еугена Кватерника која је „окупљала екстремне елементе у хрватском друштву, али је најдубљи ослонац имала у интелигенцији, католичкој цркви и заосталом сељаштву“ (Екмечић 2010: 267), и потписивања Хрватско-угарске нагодбе 1868, српско-хрватски односи су осцилирали у покушају остварења аутономије и националне препознатљивости оба народа између супротно оријентисаних тенденција: унификације и сепаратизма. Трагови наведених односа јасно су видљиви у делима наших романтичара.

Његош је био далековид: иако присталица уједињења, био је сумњичав по питању спремности, свесности и намерености Јужних Словена да се упусте, уједињени, у борбу за ослобођење. У писму Станку Вразу (Цетиње, 20. октобра 1848), он се занима за ситуацију у Хрватској (Петровић Његош 1974ђ: 168), стрепећи од ропске ћуди Јужних Словена. У наставку писма читамо визионарске речи:

Ја видим страшне погрешке. Мени се чини да се од правог циља далеко одступило. Боже дај да се варам. Ако се сада сагријеш, дуго ћемо тај гријех кајати. Онај силни и напредни Ваш напрег и подвиг, ако се на зло окрене, тешко нашем народу (Исто: 168).

У два наврата Његош ће писати и бану Јосипу Јелачићу. У писму са Цетиња, 20. децембра 1848. године, назива га Месијом целог народа у кога су уперене народне очи и надања, и истиче значај његове улоге у актуелној борби за слободу и аутономију.

Код Бранка Радичевића опажамо двострукост слика и представа. И, док у песми „Јуриш, Србе!“ (Радичевић 1999: 175-176) он позива на међусобну сарадњу и братство два народа зарад вишег циља, извојевања слободе:

*Пружи руку, пруж' Хрвату,
Пружи, Србе, своје брату,
Па ајд' јуриш те напреда,
Што се сложеној браћи не да? –
Јуриш Србе, сеци ломи,
Па Маџару рог саломи!
(Радичевић 1999: 175);*

у „Безименој“ (Радичевић 1999: 283-350) ће се наругати малопређашњој „браћи“:

*'Какви Срби, где и сада!
Какви' – не знам што зборише –
'Илири смо од некада,
Красни синци, те сувише;
Наша мајка јесте и л а,
А то мислим већ је сила'.
(Радичевић 1999: 311)*

Душан Иванић у „Напоменама“ уз наведено издање објашњава смисао стихова:

Радичевићев сатирични обрачун (у облику циркуске епизоде, алегоричног смисла) са илирским покретом у Загребу, који је наметао илирско име за све јужнословенске народе, одбацујући посебна национална имена, па и српско. Реч *ила* би могла бити врста етимолошке фигуре (у вези са *Илири*), али пре ће бити искоришћен и онај смисао који има као турцизам, тј, хила – подвала, превара (Радичевић 1999: 697-698).

Поводом доласка Хуена Хедерварија [Khuen Héderváry] на место хрватског бана 1883. године, када је наступило тешко раздобље аутократске владавине и насиља за Хрвате, Змај пише песму „Шта се чује?“ (Јовановић Змај 1933б: 72-73) у којој са саосећањем гледа на патње Хрвата. Привидну равнодушност неких Срба за страдање Хрвата он правда озледама из прошлости и позива сународнике да им примером покажу како се негују братски односи и да их подрже:

*Зато, Срби, чујте: чврсто стојте сада
На бранику где је и закон и правда;*

*Ојачајте снагу патника Хрвата,
Нека зна да има у невољи брата;
Нек се једном види каква ј' слога благо,
А они ће после... како им год драго.*

У песми „Нема Срба (Веле Старчевићеви велики Хрвати)“ (Јовановић Змај 1933б: 139-140), песник се са горчином осврће на негирање постојања српске нације, и пита, у духу ондашњег схватања српства, ко је оно у Црној Гори, у Босни, око Дрине, Саве, „од Пеште до Срема“ (Исто: 139), *А ко је оно што се Сремом шири, / Па чак и у Загреб јатому завири? / Ваљда су вампири!* (Исто: 139). Одбијање Анта Старчевића да спомене српско име није доказ српског непостојања, већ указује на нешто друго: страх од поделе баштине: *Ти можда знадеш боље него ико, / Да Србин живи, живи увелико. / Па стрепиш за своје саможиве цели, / Да братац с тобом баштину не дели* (Исто: 140).

И, док у песми „Српском самосталном клубу на Хрв. сабору“ (Јовановић Змај 1933б: 312-314) Змај са тугом и бригом сведочи и „љутом и крвавом“ оку „праваша“, којим *Срба још попречно гледе* (Исто: 313), поводом земљотреса у Загребу песник подсећа: *Дужни смо сваком у помоћ притећи, / А трипут више најближој нам браћи* (Јовановић Змај 1933в: 10). Исто тако, док у песми насталој поводом преношења моштију Петра Прерадовића из Беча у Загреб 1879. године песник пева о једној, уједињујућој туги и дики, и песнички осећа да Прерадовићевој души, за разлику од тела, неће бити мира *Догод с рајских врата / Не угледа слогу / Срба и Хрвата...* (Јовановић Змај 1933е: 335); дотле у песми „Уочи Нове године 1888“ (Јовановић Змај 1933г: 305) каже: *Младе Србе и Хрвате / Да не дели слутња врашка, / Кџм у Бечу Гундулића / Прослављају, – свако башка.* Упркос исповедању братске љубави, Змај није одолео а да се саркастично не наруга сарадњи Хрвата и Мађара:

С р п с к и ђ а ц и. А камо нам 'Н а д а'?
– 'Не допушта влада'.
Х р в а т с к и ђ а ц и. Па зар ни 'Х р в а т а'?
– Б – је Тисин ћата.
Овај поук вреди
Милион дуката.
(Јовановић Змај 1934б: 319)

Још у Змајево време ћирилица је сметала појединим Хрватима (Јовановић Змај 1934б: 342-343), а дирање у светињу имена Змаја је навело да се запита о суштини српско-хрватског братства: *Ако браћа ил' небраћа наша, / У светињу имена нам задру, / Бориће се са умом и пером / наш честити Српски лист у Задру* (Јовановић Змај 1934б: 405). Тај однос ће коначно бити извргнут горком подсмеху у песниковим песничким првоаприлским шалама на рачун дневнополитичких догађаја, у којој поздраве српском краљу Милану Хрвати шаљу искучиво за први април. Они кажу: *Па и ми смо ваше крви; / Нека живи Милан први! / Нек над свима нама бди – / Априли, ли, ли!!!* (Јовановић Змај 1934в: 376).

Као и његови претходници, и Костић ће пружати руку братимљења Хрватима, свестан реметећих фактора који тај чин отежавају. Са приметном дозом горчине он ће у приказу „Шокице“, „игроказа из пучког живота у пет чина“ (Костић 1989б: 465), аутора Илије Округића Сремца, сведочити о српско-хрватским сукобима на пољу уметности и језика. Костић каже да је у његово време немогуће избећи политику када су односи ова два народа у питању, чак и када се ради о уметности и култури. И он, као и Змај, наводи ривалитет када је употреба писма у питању (Исто: 466), али и случајеве превода идентичних дела, која се у исто (или блиско) време објављују на српској и хрватској страни:

То вам је било као нека трка, смијешна трка, ал' и жалостива. Као да су се и преводници и уредници зарекли и опкладили да ће доказати свијету да Срби и Хрвати не пишу истим језиком. [...] Запитаћете можда који је у тој сметеној трци другом утекао, да ли Загреб Биограду, или Биоград Загребу? За то нијесам разаберао; али се не бих чудео кад би ми ко рекао да још ни данас не знају ни један да се с ким год утркивао. Бар до данас није још ни један заискао обдуље (Исто: 466-467).

Без обзира на наведена спорна дешавања која подривају идеју унификације, Костић верује да ће временом неспоразума бити све мање, а потврду за то налази у доказима узајамности Срба и Хрвата, као што су запослење Ђуре Даничића у ЈАЗУ, „да не мора више бити телеграфиста или поштар у његовој Србији“ (Исто: 468), и прихватање Илије Округића Сремца од стране новосадског и београдског позоришта, „кад су га одбили његови Хрвати“ (Исто: 468). Причајући о свом и Округићевом дугогодишњем пријатељству, Костић каже да је оно било праћено успонима и падовима у српско-хрватским односима, али они никада нису утицали на релацију која је постојала међу њима двојицом:

Испрва бисмо се један другом жалили на наше међусобне занешењаке. Сад смо већ оуглалли па се само смијемо сметеној дјечи, а радимо свој посао, вјерујући обојица да радимо за један народ, а за које вријеме, то не питамо (Исто: 469).

У есеју „Нешто о данашњем стању нашега књижевнога језика уопће, и особито о нашој правничкој терминологији (приликом превода Дернбургових *Пандеката*)“ (Костић 1990а: 227-241), Костић почиње разматрање на тему језика алегоријском сликом у оквиру које је народни језик „наше“ (српске и хрватске, каже Костић) књижевности (Исто: 227) персонификован, као женик који има две жене, Србију и Хрватску. Женик (народни језик) је изузетне лепоте, коју често прати зла коб, а његова је – вишак жена, које се о њега отимају, нагрђујући га у тој својој беспоштедној борби (Исто: 227-228).

Хрватски и српски родољуби не престају кукати како нема слоге. Ту сад већ као да нико не мисли на ону велику слогу, ону да не речем међународну, ону међубратску слогу између Срба и Хрвата без које нема велике будућности ни једнима ни другима; не, сваки ту разумије само кућевну слогу међу различитим странкама у Хрвата и Срба (Исто: 230).

Ипак, у једном смо сложни, додаје иронично Костић: у кварењу језика. Костић је сматрао да се језик не усваја искључиво одрастањем у говорној заједници, да је процес његовог учења и усавршавања доживотан, и да непрестано треба трагати за старим народним речима и чувати их од заборављавања. Због тога жали када види да нека старинска реч, коју би неки писац или новинар изнео на светло дана бива олако и по правилу одбачена у оба центра (српском и хрватском), док се хрватске кованице радо примају код нас:

Исто тако радо примају хрватски новинари утакмице ненародне ријечи из српске руке, само што то ређе бива. То су оне двије жене, оне галичарке, витријолеже, што се надмећу која ће више наградити свога војна, наш лијепи језик. [...] Кад није слоге у напретку, бар нека је у назатку, кад није у добру, нека је у злу (Исто: 232).

Са много ироније и сарказма Костић ће се осврнути на исход својих младалачких стремљења у песми „О прослави Бранкова *Ђачка растанка*“ (Костић 1989а: 398-400), а у „Правој Бранковој жељи“ (Костић 1989а: 363-366) злокобно ће најавити:

*Мичу се Хрвати да ми носе кости,
и твоје ће Срби јамачно пренос'ти,
сложиће се браћа у мртвој милости;
нема друге слоге Хрватом и Србом,
до на нашем гробу, под мртвачком врбом.*

Осврт на иницијалне спорове указује на чињеницу да читав коцепт српско-хрватског књижевно-језичког јединства од самог почетка није имао чврсте и јасно дефинисане ставове и одређења, што је пресудно утицало и на потоње догађаје.

Слика Бугара у књижевности српског романтизма

Српско-бугарски односи били су на великом искушењу током XIX века. Исход Берлинског конгреса и руско залагање за интересе Бугарске, које ће довести до промене у спољнополитичкој оријентацији Србије и потоњих српско-бугарских ратова, битно ће одредити карактер сликовности које су у то време креиране од стране српских песника. Као учесник и извештач са Берлинског конгреса, Костић се дописом новосадској *Застави* огласио извештајем у којем оптужује не само Русију, већ и остале велике силе, да су гледале само своје интересе, као и увек. „Бугари нису ни за што!“ (Костић 1990б: 320), категоричан је Костић. То је, тврди он, разлог због којег су Србији одлукама Берлинског конгреса одузете територије освојене у ратовима који су претходили, и припојене Бугарској. Сви знају да се јужнословенско питање није могло овом приликом у целини решити, па је потпомогнут онај народ који се у борби за независност показао као најслабији. Срби и Црногорци су бунтовни и лако се дигну на устанак, па ће бити „кадри опет устати кад куцне час да се велико ал' недочето дело дочне“ (Исто: 320).

У „Очинцима и пабирцима“ (Костић 1990а: 200-226) Костић ће се дотаћи питања Сливнице и егзархије, „македонске пропаганде“ (Исто: 222). Сливница је, по њему, „највиша брука српска према којој Косово стоји као славна побједа“ (Исто: 211). Тој срамоти се крај не може сагледати, она је бесмртна, вечна, пише Костић (Исто: 211). Ипак, Сливницу не треба светити оружјем, сматра Костић. Бугари су, ако се и остави Сливница на страну, „крнули да ископају Српство баш у завичају старе славе српске“ (Исто: 211), улагањем у македонску пропаганду. Место сукоба моћи је Стара Србија и Македонија. Костић наводи допис из Куманова од 5. новембра, штампан у *Одјеку* 11. новембра, у којем пише „да су Бугари у последње време почели трошити овде на пропаганду огромне суме, дајући богате бакшише чиновницима и дајући велике плате учитељима. Развили су доста

јаку бугарофилску агитацију...“ (Исто: 222). Ипак, иако у истом допису пише да Бугари неће имати никаквог успеха у настојању да одроде македонски народ од Србије, јер је „онај народ потпуно свјестан своје народносне заједнице са Србима“ (Исто: 223), Костић је скептичан по том питању, и сматра да није довољно само се финансијски заложити на том пољу¹⁶⁴, већ се треба и политички ангажовати (Исто: 224). Костић тврди да нас Бугари (они, за које је у извештају са Берлинског конгреса тврдио да нису ни за шта) „могу претећи на сваком пољу ако се добро не узмемо на ум“. Каже, како су нас претекли у средствима која издвајају за македонску пропаганду, како су нас надјачали у рату, тако нас могу престићи и на политичком пољу. Постоји само једно оружје којим увек можемо победити Бугаре, а то је српски језик: „Да, да, језик. Што се снебиваш? А да ли не знаш да је српски језик најљепши од свијех словенских или, рецимо као најљепши, а бугарски, 'о том нико не сумња кромје безума', ваистину је од свијех словенских најгрђи“ (Исто: 224).

Змају ће, међутим, приговорити што је испевао „Светске крпе“, које сматра „најсвесрднијом 'имном бугарског јединства“ (Костић 1989д: 76), коју, по Костићу, ни Вазов не би одушевљеније спевао (Исто). Змај у њој пребацује Европи што је расекла Бугарску на два дела. „Пуца му срце за расцепљеном Бугарском“, ироничан је Костић (Исто: 75), и каже, да је којим случајем бугарски министар, он би ту песму сврстао одмах у све удбенике на бугарском језику. Поводом последње строфе песме, која гласи:

Нове битке, нови јади,

То су ваше ствари, –

Па сад опет купи мобу,

Седи на крпари.

(Јовановић Змај 1933б: 270)

Костић пита свога имагинарног саговорника „милидраговића“, „да ли се ту нашем 'Змају' привиђала – Сливница?“ (Костић 1989д: 75). Он се чуди бившем пријатељу, „који готово ниједног политичког догађаја није оставио неопевана“, да никада, ни једним јединим стихом није поменуо Сливницу (Костић 1989д: 75). Костић иронично додаје да можда није хтео да нас дира у наше грдне ране, и додаје: „Па нека на том остане. Волим и то мислити, него да није оплакао Сливнице стога што би тим порекао своје *Светске крпе*“

---

¹⁶⁴ Читава расправа о Бугарима почела је у вези са Костићевим промишљањем о раду Друштва св. Саве из Београда, и њиховој одлуци да сктивности усмере на подручје Старе Србије и Македоније.

(Костић 1989д:76). Костић није био у праву. Змај је приговорио краљу Милану за пораз на Сливници у песми „Две три речи о нацрту новог устава за Србију“ (Јовановић Змај 1933г: 327). Исто тако, у песми „Куд се гони српска војска“ (Јовановић Змај 1933г: 289-290) он пева о тупим сливничким ножевима, уморној српској војсци, љаги која је Србији након тог пораза пала на образ. Миротворац и хуманиста, Змај није могао бити срећан због рата две суседне словенске земље. На прве вести о објави рата, он се оглашава песмом „Ђлјен“ (Јовановић Змај 1933б: 328-330), у којој жали због новонастале ситуације. Анализирајући значење речи 'ђлјен', коју је чуо од мађарских делегата, Змај каже: *Анализа груди стеже; / Анализа жиле кочи; / Анализа живац дира – / Ал' отвара сузне очи. / И сад видиш гдено чечи / Лешинар на стени, – а то 'Ђлјен!' просто значи / Ту ц т е с е, С л о в е н и!*

У више пута поменутом огледу „Политичка ангажованост песника Змаја“ (Милисавац 1983: 7-53), Милисавац прати развојну линију Змајевог интересовања за дешавања у Бугарској. Каже да је оно почело након Берлинског конреса 1878. и поделе Сан-стефанске Бугарске на Источну Румелију, која је добила аутономију, и „полувазалну кнежевину Бугарску“ (Исто: 42). Стицање релативне слободе Змај поздравља песмом „Приликом бугарскога веселја“ (Јовановић Змај 1934в: 373-374), пише Милисавац (1983: 43), док ће своје неслагање са аутократском, антидемократском политиком кнеза Александра Батенберга испољити песмом „Посланије у блгарску-ту земљу на блгарског-то кнеза“ (Јовановић Змај 1933в: 110-113) (Исто: 43). Његову владавину пропратиће песмама „После избора“ (Јовановић Змај 1933в: 114-115), „Лампиончићи за осветљење свињарије у Бугарској“ (Јовановић Змај 1933в: 115-120) и „Мало фали па је у Бугарској мир осигуран“ (Јовановић Змај 1937: 64-66). У последњој песми иронично се осврће на амнестију коју је кнез Батенберг дао бугарском народу, након државног удара који је извршио, и укидања устава. Милисавац пише да су амнестијом помиловани „сви они који нису побијени, него им само изломљена ребра и поизбијани зуби“ (Милисавац 1983: 44): *Понеког су и претукли, / Па је умро малко: / Тог ће сада амнестија / Оживет полако. / Амнестија! Амнестија! / (Новинари трубе), / Амнестија сваком ком су / Поломили зубе* (Јовановић Змај 1937: 64-66). Након пада кнеза Батенберга 7. септембра 1886. године, Змај пише песму „Иду, иду“ (Јовановић Змај 1933в: 120-121) о понижењу које доживљава Бугарска тражећи кнеза, којег није сама бирала, већ јој га је Европа наметнула: *Чим се које име нађе, / За дан, за два, па се стопи. / Ах, тешко је угодити / И себика и Европи!*

О његовом наследнику, Фердинанду Кобуршком, који ће се показати још горим владарем од Батенберга, певаће у истом стилу, и посветиће му песму „Фердинанд I“ (Јовановић Змај 1934в: 410-411) и „Нов цар и њему дар“ (Јовановић Змај 1934в: 414-416).

Змај је, осим политичких, писао и песме друге садржине, чија је тематика везана за бугарски народ. У песми „Бугарски момак и девојка“ (7: 85) он се братими са представницима овог јужног словенског народа: *Нек нас увек греју / Пријатељства зраци, / Та ми смо својаци, / Та ми смо рођаци*. Осим наведених песама, Змај ће песнички обрадити и легенду о Владимиру и Косари (Јовановић Змај 1934а: 94-98).

Петар II Петровић Његош је у *Лажном цару Шћепану Малом* (1974г: 9-201) једнако писао: *Бугарин је без душе трупина, / он је убијен топузом у главу, / не сјећа се што је пређе био* (Исто: 146).

Као што из изложеног можемо да видимо, неповољан политички оквир пресудно је утицао на карактер слика и представа о Бугарима као Другом, осим код Змаја, који је увек отворен за идеје унификације и братимљења, и који је однос према бугарском народу одвојио од актуелних политичких дешавања.

Слика Западних Словена

(Чеха, Словака, Пољака)

у књижевности српског романтизма

Утицај идеолога словенске узајамности, Словака Шафарика, Колара и Штура на српску културу видљив је и у делу српских песника. Осећање јединства у борби за исти циљ доживеће своју кулминацију на Словенском конгресу праћеном Етнографском изложбом у Мосви 1867. године, за коју ће Костић, много година касније, рећи да је то био „истински хаџилук, панславистичка демонстрација првог реда, каква никад дотле није одржана и каква се, чини ми се, неће видети никад више. То је био први талас плиме, која ће после десет година кулминирати пред Плевном, да одмах затим нстане у песку Берлинског конгреса“ (Костић 2000: 56).

Јакшић пише песму о идеологу чешке реформације, Јану Хусу („Јан Хус“, Јакшић 1978а: 181-183).

Милицавац (1983: 7-53) пише да је од ова три народа Змај, који се у младости школовао у Братислави и Модри, највише пажње поклањао управо Словацима. Словаци су, за разлику од бунтовних Срба, слабији отпор пружали угарском режиму (Исто: 46), а последице су биле укидање институција од националног значаја: Матице и гимназије (Исто: 46). „Остао им је још само гроб Људевита Штура у Модри као симбол потиснуте али не и угушене националне свести“ (Исто: 46). Њима ће Змај посветити следеће песме: „Слован дротар“ (Јовановић Змај 1933е: 64-66), „Словачка се Матица повампирила“ (Јовановић Змај 1933б: 325-327) и „Над татранским бреговима“ (Јовановић Змај 1933б: 351-353), у којима пева о тешком положају угњетених Словака, који, гоњени немаштином, одлазе у свет; о постојању режимског елемента и код њих, који ради на штету властитог народа; као и о одузимању словачке деце од стране угарског режима, у циљу однорођавања (Исто: 46).

О Чесима ће Змај испевати следеће песме: „Сабина“ (Јовановић Змај 1933г: 119-120); „У златноме Прагу“ (Јовановић Змај 1934а: 269-270); „Браћи Чесима (Написано на црвеном јајету)“ (Јовановић Змај 1934в: 383-384); „Из Чешке“ (Јовановић Змај 1934в: 391-392). У последњој наведеној песми Змај иронизује немачко оспоравање националних права Чесима у Чешкој: *У Чешкој се неки Немци / Љуте грозно, љуте здраво: / Зашто Чеси да у Чешкој / Још имају неко право!*, као и намеру Немаца да поделе Чешку на два дела. У наведеним песмама песник Чехе поставља као узор на који Срби могу и треба да се угледају: за разлику од српских, чешке издајнице *бар имају стида!* (Јовановић Змај 1933г: 120). Чеси су самосвесни и поносни: *Амо шаљ'те српску дјецу / Да с' науче родовати* (Јовановић Змај 1934а: 270), и због тога су на крају дуге и тешке борбе извојевали самосталност.

Змај је песмом Србима често давао пример како добар родољуб треба да се влада. Узоре је налазио у издвојеним, истакнутим примерима дешавања и личности као њихових протагониста из других, страних култура. Таква је и песма „Пет талира“ (Јовановић Змај 1933а: 326-328), у којој пева о Пољакињи која је одсекла и продала своју дугу косу, како би прехранила гладне сународнике. Песник песму завршава следећим стиховима:

*Ал' то није прича, истина је сама,
Можете је наћи свуд по новинама,
А ја је сложих у стихове вама,
Не би л' је нашла која српска дама,
Па нека чита, нек се делектира
Пред подне, кад је фризер узфризира.*

Истичући прозаичност и примесу баналног којима се одликују ови стихови, Милисавац сматра да је читава песма написана управо због њих, у дидактичке сврхе, како би се српским девојкама и женама дао пример родољубивог владања. „Али у време када је писао *Билдунг* и *Оду при погледу немачких фирма*, у време дакле када су се трагови Бахове владавине итекако осећали у Новом Саду, ова песма (*Пет талира*) имала је свој дубљи смисао и друштвено-политичко оправдање“ (Милисавац 1983: 46).

У есеју „Писма *Застави*“ (Костић 1990б: 250-260) Костић диже литерарни споменик Јозефу Јунгману, песнику и лингвисти, водећој личности чешког националног препорода (он га у есеју назива 'Сосим'). Као што је шире образложено у одељку о Немцима, положај Чеха и њихову изложеност немачкој инвазији Костић репрезентује алегоријском сликом мрава (Немци), који су запосели и подривају дивни Праг, сматрајући се узвишеном расом, интелегентном, научном, која јесте допринела обнови и новом сјају старог Прага, али је уједно угрозила и његове темеље. Костић у есеју слави напор и залагање Јозефа Јунгмана и његових сабораца за очување националних обележја и јединства нације.

Током боравка у Прагу, Костић је присуствовао Јунгмановом банкету, на којем је била присутна „ческа госпоштина са Палацким, Ригером итд.“ (Исто: 257). Тамо је срео и Јанка Шафарика, а имао је прилику да чује здравице Палацкога, као и председника словачке Матице, В. Паулина Тота (Исто: 260). Метафорично представљајући однос Чеха и Словака као јединство руке и песнице, које чине неодвојиву целину, Паулин Тот је запалио осећања заједништва присутних, па и Костићева. Он пише:

Да се татрански титан није тако љуто скаменио на свом дому, да је Словачка, уместо својих Матушака и Прилескова, послала на пештански сабор све оваке ђетиће, онда би овака здравица могла на северу поправити што је косовска здравица покварила на југу (Исто: 260).

Поводом концерта Франтишка Ондричека, виолинисте, Костић, занет духом свесловенства, егзалтирано изјављује

да је славни уметник наш брат по крви, да је, као што му већ име каже, верни син славног чешког народа, прави, затуцани Чех од главе до пете, сваким покретом вештачких мишића, сваким откуцајем највишим идејалима задахнутог срца – одушевљени Чех (Костић 1989б: 323).

Слушајући у извођењу Ане Ондричкове, супруге поменутог виолинисте, чешку народну песму са припевом „Душа моја!“, који је Костића подсетио на малоруске напеве, он у њима препознаје живо присутан дух прасловенства, закључујући да су „све словенске мелодије задахнуте једним прадухом“ (Исто: 324).

Костић Пољаке сматра „охолим“ (Костић 1990б: 209), „затуцаним папинцима“ (Костић 1990в: 110), који „жарко љубе своју слободу“ (Исто: 110). То је разлог због којег се Гарибалди није прихватио вођства у пољском устанку, јер је папство сматрао за „највећег противника слободе народа“, за шта се до смрти борио.

Слика западноевропских народа

(Француза, Млетака, Италијана, Енглеза)

у књижевности српског романтизма

Слике и представе Западне Европе (или само: Европе у песништву српског романтизма биле су условљене карактером слика о Русији, према којима су стајале у опозитном односу, потврђујући на тај начин постојање основних имаголошких парова Исток – Запад. Запад (Европа) је, на тај начин, био приказан у широком распону од узора цивилизацијског развоја и напретка, слободе, демократије, до трулог дела света, моћног, индиферентног и неосетљивог за судбину малих народа, виновника свих наших несрећа¹⁶⁵.

Ђура Јакшић има доследно и радикално негативан став према Европи. Она је „тиранка“, горда и охола, виновник страдања малих и поробљених народа, међу којима су

---

¹⁶⁵ О слици Русије и Европе и њиховом међусобном контрастирању више смо говорили у делу о Русима, позивајући се на излагање Мирослава Јовановића (Јовановић 2011).

и Срби, равнодушни и незаинтересовани судија. њу не занима што *Милијунима народи пишите, / Милијун груди просипа крв – / Милијунима пале кућишите, / Милијун људи гмиже коб црв* (Јакшић 1978а: 74-75). Европска је помоћ варљива, она је *стара тврдица* која распаљује машту поробљених народа, предајући их, уз смех, тиранину и угњетачу (Јакшић 1978а: 108-110, 108) Запад је *санта ледена* (Исто: 109), његов глас је глас *отровне змије*, сиктав (Исто: 109). Она је трула и наказна, *збрчкана стара лутка, / Проглашена проштитутка*, која сарађује са тиранином, служећи се притом лажима и преварама. Европа, по Јакшићу, *Мустре кроји народима...* (Јакшић 1978а: 137-138)

У „Малим сликама за време рата“ (Јакшић 1978в: 279-298) песник је оптужује: „Јевропа неће да зна!“, каже, али природа: реке, брда, дрвеће памте трагове турског насиља (Исто: 290).

У данима српског страдања „Француз, Немац, Маџар“ није дошао „да своју крв с нашом помеша“ (Јакшић 1978г: 369-374, 373), као ни Енглези, као ни Грци. Дедови су нас бранили. Али су зато Грцима сви помогли, читава Европа им је устала у помоћ против Турака.

И Змај ће у истом духу разочарања пред равнодушношћу Европе у вези са страдањем поробљеног српског народа под Турцима испевати песму „Шта ј' то било – није ништа“ (Јовановић Змај 1933а: 368-370). Иронично јој поручује: *Де, на шта је? – Ох, Европо, / Пред очима твојим бива – / Окрени се да не гледиш, / Нежне живце да поштедиш* (Исто: 369). И додаје: *Просвећеним крв не годи, / Еуропа треба мира, / А браћа су – у слободи* (Исто. 370). Поводом песме „Милостивој Европи на гробљу стрељаних комуниста“ (Јовановић Змај 1933в: 42) наишао је на оштру Костићеву критику у полемичкој књизи *О Змају* (Костић 1989д), јер је осудио Европу ради стрељања париских комуниста 1871. године. Костић каже да се не сећа да се Европа икада дивила париској комуни и париским комунистама, које назива (Костић) дивљацима и паликућама, који нису „само убијали – ах, то је тако већ обична и незнатна ствар! – него су били и паликуће“ (Исто: 84). Намеравали су да спале и Лувр, али их је војска спречила. „Ти знаш да међу тим драгоценостима има таквих дивота да човечанству једна таква уметнина вреди више од читаве оне руље што је пошла да је утамани. Бар ономе човечанству у коме смо вични боравити ми, песници идеала“ (Исто: 84). Костић каже да је Змај ту песму

против стрељања париских комуниста написао након десет година, како би istакао своје неслагање са смртном казном, макар њоме били кажњени „позверени“, „подивљачени“, „острвљени“ створови, као што су то биле париске комунисте (Костић 1989: 85). Једнако против смртне казне Змај устаје у песми „Поздрав нашем брату шаху персијском од Будалине Змала“ (Јовановић Змај 1933в: 43-45), у којој хвали одлуку персијског шаха да укине смртну казну, што сматра *лучом духа напредна и сунцем просвете*:

*Персијанче, Азијате,
Наш колего и наш брате,
Весела ти цела свита, –
Жижија ти сва честита!
Доле с бруком и срамотом,
Што човека прави скотом!
Човечности барјак дижи,
То човека Богу ближи!*

Контекстуално условљени односи условили су карактер Његошевих слика и представа о Француској и Млечима. У песми „Дуну вјетар јаки пут Русије“ (Петровић Његош 1974а: 82-83), Његош омаловажава Французе приказујући их као „кокота и пилиће“ који су били толико лакомислени, па су се упустили у борбу са у сваком погледу супериорнијим орлом и његовим орловићима, којима представља Русе.

О Млечима је Његош оставио, са имаголошког аспекта, изузетно значајно сведочанство у оквиру *Горског вијенца* (Петровић Његош 1974в: 68-79).

Војвода Драшко, по повратку из Млетака, даје хетерослику ондашњег становништва, засновану на супротностима које су тада постојале између патријархалног црногорског друштва и слободне, блазиране и извештачене западне културе, каквом је приказује Његош. Ове слике верно одражавају устаљене стереотипе о исквареном Западу, успостављајући бинарну опозицију на релацији Исток – Запад, у којој је, у складу са референтном тачком посматрача, Запад добио негативни предзнак. Као противтежу Драшковом згражавању над хипокризијом западног друштва срећемо слику коју Млечи имају о „овим крајима“, обележену балканистичким дискурсом. Упркос свакодневним

трвењима црногорских племена са Бошњацима и Арбанасима, у млетачком окружењу, и изложени предрасудама, Бошњаци и Арбанаси се војводи Драшку показују ближи, мање туђи и у исто време угрожени стереотипном сликом о варварству Балканаца, те их узима у заштиту, оптужујући принципа да „ђетињи“, јер га је питао за *Бошњаке и за Арбанасе*: / *'Кад ухвате – каже – Црногорца, / било жива ал' мртва, у руке, / хоће ли га изјест, што ли раде?'* / – *'Ће изјести, ако бога знадеш, / кâ ће човјек изјести човјека?'* / *'Ма сам чуо – опет ми говори – / један народ тамо змије једе.'* / – *'Какве змије, честити принцпе, / а гадно је на пут погледати, / све се длаке најезе човјеку!'* (Петровић Његош 1974в: 77-78).

У Млецима је колико лепих, толико и „грднијех“ људи, које је од срамоте немогуће гледати, извештава кнез Роган. Запад је искварило његово богатство; оно је један од узрока хипокризије друштва. Има их који су од обиља полудели, те *ђетињаху исто као бебе* (Исто: 69). Војвода Драшко је згрожен призорима сиромаштва на млетачким улицама, ради које изгладнели појединци за кору хлеба носе богату властелу у посебним носиљкама. Војвода прича о људима (о њиховој лепоти, богатству...), кућама у којима живе, дочеку, карневалима, јунаштву, о грађењу бродова, сужњима који возе лађе, заточеницима у подруму дуждеве палате, о слободи говора, о страху (*Нема тога ко с' не боји чега, / да ничега, ано свога хлада*) (Исто: 72), од чега је највећи страх од жбира и шпијуна (*Колике су с краја у крај Млетке, / ту не бјеше ниједнога чојка / један другог који не држаше / за тајнога жбира и шпијуна*) (Исто: 73), потом о играма (позоришту), ходању по жици, мађионичарима и хипнотизерима који су долазили у Боку. Мана је Млецима и то што нису чули за гусле (*Ће се гусле у кућу не чују, / ту је мртва и кућа и људи*) (Исто: 76). Војвода Драшко извештава о латинској слаткоречивости и лажним обећањима (моралу и значају речи), о храни (посластицама и хлебу, због којих и млади остају без зуба). Црногорци се чуде што они више воле кокошке и јаја него овнујско месо и сир. Већ у тридесетим годинама изгледају „као бабетине“, бескрвни су и лако се умарају. (*Па погини у оно господство, / спушти куље, а обриви брке, / а пости се по глави пепелом, / а брњице кâ жене у уши*) (Исто: 79).

Осим тога, Вуку Стефановићу Карацићу пише из Млетака, 25. децембра 1850 (Петровић Његош 1974ђ: 198-201), а Димитрију Владисављевићу из Напуља, 31. јануара 1851. године (Петровић Његош 1974ђ: 202-206). Као плод његовог боравка у Млецима настала је и песма „Три дана у Тријесту“ (Петровић Његош 1974а: 155-157).

Ђура Јакшић у „Успоменама другу Јови Јовановићу од Ђуре Јакшића“ (Јакшић 1978в: 79-91) истиче занимање и љубав Француза и Немаца за уметност, који, за разлику од Срба: „поштују играчицу и хиљаду уста говори умилно о лакоме покрету те и те, ове ил' оне играчице која се ових дана у Бечу ил' у Паризу показивала... А ми?... Нама би и чувени резачки уметник Канова био сувишан, ил' ако не то, а ми га не би као Канову умели поштовати...“ (Исто: 86).

Змај је био по опредељењу републиканац и демократа, противник апсолутизма, и самим тим је његово интересовање усмерено ка Француској било и природно и очекивано. Микавица наводи да су Змајеву лектуру чинили и француски песници (Виктор Иго и Беранже) (Микавица 1983: 47), а превирања у Француској прати са великом пажњом и пева о њима.

Прихвативши, заједно са својом генерацијом, паролу велике француске револуције, он је сав прожет идејама једнакости, братства и слободе, носећи их у срцу и онда када су многи од његових савременика изневерили њихову суштинску вредност (Исто: 47).

О Французима Јован Јовановић Змај пева у следећим песмама: „Париз паде“ (Јовановић Змај 1933в: 93-94); „Шта бих волео“ (Јовановић Змај 1933в: 94-95); „Крв и сузе“ (Јовановић Змај 1933в: 95-99); „Наполеону IV“ (Јовановић Змај 1933в: 101-103); „Стармали се руга Француској републици“ (Јовановић Змај 1933в: 104-105); „Краљ Помаре, честитам пазаре“ (Јовановић Змај 1933в: 105-106); „Два ремека“ (Јовановић Змај 1933в: 121-122); „Сузе, лук – сузе“ (Јовановић Змај 1933в: 122-123); „Француски лек“ (Јовановић Змај 1933г: 43-45); „Гамбета“ (Јовановић Змај 1933е: 380); „Виктор Иго“ (Јовановић Змај 1933е: 381); „Грађа за француски буквар“ (Јовановић Змај 1934а: 378-388); „Волтер“ (Јовановић Змај 1934в: 407); „Мали Наполеон-он полаже испит“ (1937: 43-48).

Костић, такође присталица републиканског уређења, упирао је поглед у Француску, надајући се да ће демократски талас да пређе Пиринеје и да надвлада, када дође до коначне битке аутократско начело Русије и Аустроугарске. Он пише песме „Паризу 1867-1870“ (Костић 1989а: 292-296), „Марсељанка“ (Костић 1989а: 357-359), „Поглед на Француску“ (Костић 1989а: 524), а у приказима француских представа извођених у Новом Саду наводи низ стереотипа о Французима, од којих су неки још увек актуелни: тако у „Женском рату од Скриба и Легувеа“ (Костић 1989б: 135-137) као занимљив истиче

„карактер префекта Монришара“, „верног роба свакога господара, тог политичног камелеона, какви доста има и у нас“ (Исто: 135). За Французе каже да су се тако извештили у умећу ратовања, да могу да воде и „женске ратове“ (Исто: 135). У шаљивој игри „*Виконт Леторијер* од Бејара и Диманоара“ (Костић 1989б: 142-143) Костић „ругање случајним телесним манама“ (Исто: 142), у којем налази сличност са класичном старином, види као понашање присутно у Француза, које никако није српски обичај: „за српско срце није – далеко му лепа кућа“ (Исто: 142). У „*Новом племићу* К. А. Гернера“ (Костић 1989б: 149-150) снобизам као појаву сматра присутну у француском друштву, за разлику од српског. У „*Обриштару од осамнаест година* од Мелвиља“ (Костић 1989б: 156-157) Костић каже да се том шаљивом игром „не исмева наука већ њена опачина, педантизам“, и не слави се „лакоум већ она пријетна смелост, она непосредност осећаја и радње, она 'франшиза' која се у оно време налазила, истина, поред замашнији порока, на жалост само у аристократије, и то понајвише у француске; размазни и попустљив начин одгоја томе је највећи узрок“ (Исто: 156). Д dramу „*Луда је* од Мелвиља“ (Костић 1989б: 206-207) са немачког је превео Д. Јоксић, а Костић му замера што се, преведећи, није ослонио на оригинал, већ је преводио прераду, и то из једног разлога: француски шаљиви дух је у немачкој верзији добио озбиљан тон. Париз је „престоница укуса, моде и ћуди, читамо у „*Јелви, руској сиротици*, од Скриба, Девиљеа и Девержеа“ (Костић 1989б: 223). Френолога, претерано занетог науком, аутор шале смешта у Француску, што Костић исмева, сматрајући да Французи нису такви, за разлику од Немаца: „таке засукане теоретике рађа само сиваста Ђерманија“, каже („*Френолог* од Јустуса“, Костић 1989б: 234-236), „Париз је свет!“, написаће Костић у приказу „*То ћемо видети*, шаљива игра Милана Савића“ (Костић 1989б: 272-276); За разлику од Немаца, Французи су „живи, глатки, спретни“, духовити, тврди Костић у приказу „*Три жене у један мах* од Александра Космара“ (Костић 1989б: 308-311).

Слику Млетака налазимо у трагедији Лазе Костића *Максим Црнојевић* (1989в: 19-159), у песми „Дужде се жени“ (Костић 1989а: 367-371), и у Јакшићевој драми „Јелисавета, књегиња црногорска“ (Јакшић 1978б: 125-348). Та слика је по правилу негативна: Латини су приказани као лукави и користољубиви, слаткоречиви, неискрени, превртљиви.

За разлику од њих, доба када су живели и певали српски романтичари обележили су лик и дело чувеног генерала Гарибалдија, о којем су писали са дивљењем и Јакшић, и Змај, и Костић. У то време се српски либерализам развио из Дружине младежи српске из 1847. године (Екмечић 2010: 265), а

развиј италијанског Ризорђимента је издалека, више по спољном него по унутрашњем утицају, остављао трага у овом српском политичком успону. Као што се италијанска 'Млада Италија' претворила, након уједињења 1860, у 'Partito d'azione' из које су се издвојили 'destra storica' и 'sinistra storica', либерали и конзервативци, то су урадили и српски политички полетарци. [...] Мацинијеву девизу 'Italia farà da se', српски либерали су превели 'Наћи себе у себи', а да нису имали подједнаке снаге да то и остваре у борби са Турском, као њихови италијански сродници са Аустријом (Исто: 265).

Јован Јовановић Змај Италијанима посвећује песме „Мацини“ (Јовановић Змај 1933е: 369-370); „Гарибалдију“ (Јовановић Змај 1933е: 379-380); „Грађа за латински буквар“ (Јовановић Змај 1934а: 368-378); „Грађа за талијански буквар“ (Јовановић Змај 1934а: 388-390). Костић такође, на вест о Гарибалдијевој смрти пише есеј „Гарибалди“ (Костић 1990в: 108-110). Поредиши италијанског генерала са српским ослободиоцима, Карађорђем и Милошем, он истиче огромну разлику која постоји међу њима: док су српски ослободиоци као награду за ослобођење народа узели власт над народом, Гарибалди је учинио сасвим другачије: ослободивши Италију, власт је предао Виториу Емануелу, а сам се повукао „у своју кућицу, своју слободицу, на кршној, маленој, сиромашној Капрери“. Краљ је некако желео да му се одужи, али је овај све награде одбијао.

Па зар он, јунак, ослободилац, да буде узимало давало, да прима кусур од онога што је уделио? Краљ је могао признати да је одвећ сиромашан, одвећ немоћан а да би се могао захвалити ономе који му је поклатио три краљевине. Но има нешто што Гарибалди није могао уступити краљу. Могао му је уступити власт над земљом, ал' му није могао дати оне власти над срцима народа што је он сам имађаше. Та се власт овековечила оним узвишеним одрицањем, оним прегоревањем сваке земаљске користи. Највећа му је награда била што је цео свет признавао да Италију није створио краљ, него Кавур, Мацини и Гарибалди (Исто: 109).

Енглези су у време српског романтизма играли споредну улогу у животу Срба, те су и слике о њима сасвим спорадичне и ретке. Костић се нарочито занимао за Шекспира и препевавао га, и у многим својим приказима се освртао на изузетну појаву овог ствараоца. Поменућемо песму „О Шекспировој тристагодишњици“ (Костић 1989а: 211-214). У Костићевом приказу „драме“ (Костић је ставио под наводнике, прим. Ј. К.) „Она је луда од Мелвиља“ (Костић 1989б: 217) налазимо критику костима. Костић каже да је „приказивач“ могао „удесити мало инглескију образину, јер мада има Инглеца што носе бркове, ми смо

их ипак вични сматрати с обријаним брковима и whiskers-има“ (Исто: 217). У „Новом племћу К. А. Гернера“ (Костић 1989б: 149-150) читамо да је снобизам као појава карактеристична за енглеско, француско и немачко друштво, за разлику од српског.

Змај је Енглезима посветио стихове у „Грађи за енглески буквар“ (Јовановић Змај 1934а: 390-391) и песми „Гледстон“ (Јовановић Змај 1933е: 382), испеваној поводом упокојења *највећег сина гордог Албиона*.

Слика Рома

у књижевности српског романтизма

Једни од најпознатијих светских апатрида, који, од времена када су напустили своју прапостојбину Индију, у недостатку матичне домовине лутају светом, у опусу српских романтичара обележени су низом жилавих и још увек активних стереотипа. Иако је у наше време у оквиру Европске уније покренут низ пројеката који имају за циљ имплементацију Рома у друштвени (здравствени и образовни) систем држава које настањују, којима се прикључила и Србија, а све већи је број (високо)образованих и кућевних Рома, и данас је у нашем друштву ова популација дискриминисана, маргинализована и обележена бројним стереотипима, међу којима је и стереотип о Ромима као чергарима. У доба романтизма, такав опис Рома био је правило. Тако Костић у песми „Стари Циго“ (Костић 1989а: 65-67) описује „жал за младост“ старог Рома и његове последње тренутке живота, праћене музиком и сећањем на давну љубав, у контексту черге, окупљене око ватре, коју обасјава светлост месеца. Роми су стигматизовани и као прљави, нечисти, праћени непријатним воњем: „Дадосмо своје гласове и прогурасмо се без веће штете кроз густе гомиле Цигана, који као да нису понели са собом све миомире своје постојбине Индије“, пише Костић у чланку „Изборне цртице“ (Костић 1990в: 80), упереном против напредњачке владе у Србији и текућих избора.

Стереотип о Ромима као о крадљивцима налазимо код Јакшића: одбегла девојка Стана и њен будући женик Живко, праћени Живковим побратимом, пролазе кроз део села

са неколико циганских кућица (Јакшић 1978в: 240). Током бекства, Живков побратим вели: „ту се већ ничега нисмо имали бојати, баш и да се разбуди Цигани, иако су у свему лапарави, у томе би случају ћутали, ако нам не би и помогли – јер они сваку крађу и отмицу помажу“ (Исто: 240). Значајнију улогу, а самим тим и сложенији опис, једнако сачињен од низа стереотипа, Јакшић поверава старој Ромкињи, баба Марти, у приповеци „Српско чобанче“ (Јакшић 1978г: 194-254). Она се у два наврата јавља у приповеци: као пророчица, која српског чобанина Стевана треба да упозори на предстојећу опасност, и као видарица, његова исцелитељка, која ће га спасити након бруталног пребијања од стране Ферка и Шандора, синова старог немеша Балоба, код којег је надничео. Први пут, Стеван је угледа у ноћи, на стрњишту.

Лица јој у мраку није могао видети, али по згуреном мршавом телу лако је могао познати бабу... На глави јој велика црна марама, а доле дугачка, отрцана, стара нека хаљина, кол'ко да покрије савршену наготу тела... О врату јој је висила голема торба... По свему, дакле, лако је могао видети да је Циганка (Исто: 225).

Роми су неретко приказани као просјаци: „торбарење, то је наш вечити посао... али данас ми је доста траљаво ишло; једва ако сам напросила толико хлеба да моје Циганчиће нахраним“, вели баба Марта (Исто: 226). Ромске жене су упућене у умеће бајања и врачања, и то им је један од основних извора прихода (Исто: 226). „У нашим торбама има свачега – говорила је баба – свакојака корења, биља, нацеђених капљица... ко зна где и кад може требати?“ (Исто: 236). Роми су често изложени (расној) дискриминацији и насиљу: „Напоље се вуци, матора раго циганска!“ (Исто: 226), поручују баба Марти синови старога Балоба, а Мадарице јој се увредљиво обраћају, следећим изразима: „Матора Циганко! Раго! Орцуљо!“ (Исто: 237). Стара Ромкиња је мудра; њена мудрост је заснована на искуству: „Ко има дана, и под чергом ће живота наћи, а коме је суђено да погине, богме ће тај и у краљевој палати живот изгубити“ (Исто: 236). Она је племенита и пожртвована, у њеној бризи о страдалнику огледају се материнска пожртвованост и нежност (Исто: 237).

Код Јакшића налазимо и опис ромског села:

Черге се још нису виделе, али се јако осећало како удара дим од запаљеног ђубрета; а лево и десно по стази и око ње, видели су се мали парчићи од поцепаних кожуха, разне прљаве крпице, цркнути кучићи, а око пута видиш где пасе понеки мршав коњ, коме се сва ребра могу избројати: није он спутан, та и да га потеряју, не би далеко бегао...

Тако је изгледало пред циганским селом (Исто: 238).

Упркос позитивном лику старе баба Марте, Јакшић је уопштено о Ромима имао негативан став, приказивао их у негативном светлу, као чергаре, који по Мађарској и Војводини бораве у селима и засеоцима, за разлику од Карпата, где се стационирају „по планинама и планинским пропланцима“ (Исто: 238). Ромска популација која се настањује у равници је по правилу питомија, пише Јакшић, и „живи више од прошње, врачања, лагања и преваре; а врло често и од крађе“ (Исто: 238), док су они који иду у планине округлији и дивљачнији; „они харају, отимају, па често и убијају“ (Исто: 238). Села у којима Роми обитавају, за време њиховог боравка живе живљим животом: „Ту је свађа, крађа; ту промена, трампа, пазари! Ту се пију алвалуци, траже кумства, крштавају деца“ (Исто: 239). Јакшић пише да мало који Ром зна које је вере, „јер је сваки од њих бар у три разне цркве, по разним верозаконским обредима крштен!“ (Исто: 239). Они се крсте од села до села, кумећи се и братимећи са сваким оним за којег претпоставе да је мало имућнији, не би ли се барем тога дана и на тај рачун напојили и нахранили (Исто: 239). Из тога Јакшић извлачи закључак о ромској превртљивости, коју им приписује као особину (Исто: 240). Јакшић Роме приказује и као веште и надахнуте трговце, који ће својом сугестивном причом и уверљивошћу лако „жедног преко воде превести“, као у случају када су припитог, „блесастог“ (Исто: 240) сељака убедили да замени свога коња риђана за ромску кобилу, за коју су сви Роми одреда тврдили да је ждребна, и то „са спахијским ајгиром“ (Исто: 240). Трампа се прославила у великом стилу, уз љубљење, грљење и наздрављање, али ће се сељак касније „чешати, видиће сиром' да ће му пре петао снети јаје, него што ће се циганска кобила ождребити!“ (Исто: 240). Роми тако живе по селима и засеоцима од ситних превара, све док негде не изазову гнев сељака због какве „повеће преваре, или похаре“ (Исто: 240), након чега се разбеже на све стране света, како их сељаци не би могли гонити (Исто: 240). Јакшић их помиње као добре коваче (Исто: 241). Као и Костић, и Јакшић наглашава лош задах који долази из черги (Исто: 242). Упркос свему томе, Јакшић више пута наглашава хуманост и добродушност Рома, и њихово велико срце¹⁶⁶, које супротставља припадницима омраженог мађарског народа: „– И Цигани су људи... Можда душевнији него они немешки скотови?“ (Исто: 242).

---

¹⁶⁶ О тешко повређеном Стевану, Роми брину предано и крајње пожртвовано: „...стара Циганка га са материнском брижљивошћу покрива, а матори Циго, пућкајући смрдљиву крицу, забринута гледа у њега, тек ће кадицад климнути жалостиво главом“ (Исто: 242).

Највеће интересовање за живот Рома показаће Јован Јовановић Змај, у чијој ће поезији они заузети значајно место. Песме које имају за тему Роме и њихов стил живота су следеће: „Цигани“ (Јовановић Змај 1933в: 226-228); „Циганска политика“ (Јовановић Змај 1933в: 263-264); „Шајкашима [...]“ (1933г: 127-129); „Циганин хвали свога коња“ (1933д: 46-49); „Цигани у Бесарабији“ (1933д: 109-111); „Циганин Гага и син му Ђукило“ (1933д: 345-346); „Циганче“ (1933ђ: 85); „Торба, пуна или празна“ (1933е: 206); „Циганин и Циганка“ (1933е: 212); „Позно кајање“ (1934а: 74-76); „Под чергом“ (1934а: 99); „Цигани и скакавци“ (1934а: 100-102); „Милостив Циганин“ (1934а: 142); „Пробе пера“, други део (1934б: 130); „Ипак је нека разлика“ (1934б: 330); „Сад разумем“ (1934б: 383-384); „Ој тато мири, мири“ (1937: 25).

Мада наизглед наклоњен ромској популацији, о којој ће писати песме испуњене веселошћу, досеткама и безазленом критиком, Змај ће, у бити, као и његови другови по перу, понављати уврежене стереотипе о Ромима као о крадљивцима, трговцима коњима, ковачима, чергарима, темпераментним кавгацијама свикнутим на слободу и самим тим задовољним малим стварима. Осим тога, у његовим песмама ће стигматизација Рома бити изведена на основу тамне боје коже, те ће се име народа често јављати у синтагми уз придев „црн“, што ће аутоматски упућивати и на други један стереотип, о лошим хигијенским навикама Рома (Цигани су „неопрани“, вели Јовановић у песми „Шајкашима“ (Јовановић Змај 1933г: 127-129)). Са друге стране, хуманиста и филантроп, Змај ће у њиховој непосредности, неприпадности систему, неприхватању правила, а самим тим и друштвене одговорности, видети ону јединственост и лепоту која недостаје људима који су део система, који често представља цену њихове среће. Из те слободе проистиче и њихова довитљивост, чак и када се треба шалити на сопствени рачун: када су старог Цигу Јакшу питали која је торба лакша: пуна, или празна?, он је одговорио да ће му пуна торба бити лакша, *'Јер ја празну одавно познајем, – Та је здраво тешка'* (1933е: 206). Тако у песми „Цигани“ (Јовановић Змај 1933в: 226-228) Змај вели: *Нигде нема лепших дана, / Нигде нема боље среће / Него што је у Цигана!* (Исто: 227). Та срећа почива у једнакости свих Рома, код којих „последњи је кô и први“, и сви су „наши“ (Исто). Роми нису ничија интересна зона: *Нит' нам когод име таре, / Нит' у језик когод дира, / Нит' нас когод силом дели, / Нит' нас когод анексира,* вели стари Циго (Исто: 227). Иако нису силни као што су то Енглези и Руси, сви играју како они свирају, чиме Јовановић наглашава

нарочито изражену музичку црту код Рома, вешто је користећи у поменутом фразеологизму који је изгубио своје пренесено значење, потцртавајући једну другу ноту доминације која Ромима служи као начин за преживљавање и средство за приближавање различитим социјалним слојевима. Роми су пријемчиви и непосредни и радо склапају кумства, али су незгодни супарници, јер умеју да врачају (Исто: 228). Слаткоречивост и вештину продаје Змај описује у чувеној дечјој песмици „Циганин хвали свога коња“ (Јовановић Змај 1933д: 46-49), у којој се судбина Рома везује за коње, којима често тргују, док у другој дечјој песми „Цигани у Бесарабији“ (Јовановић Змај 1933д: 109-111) он још једном наглашава једнакост, тамну боју коже, номадски дух Рома, склоност ка ленчарењу и избегавању радних навика: *'Умре' веле 'ко ради, – / Умре ко не ради'* (Исто: 110), сиромаштво и немаштину, али и то да су мушкарци вешти ковачи, а жене умешне у врачању и чарању. Роме прати стереотип о склоности ка крађи: *Ако Циган у кућу / Непознату уђе, / Он се онда таки збуни, / Не зна шта је туђе* (Исто: 111). Роми су познати као темпераментан народ, који је често склон кавги (Исто: 111; 1933е: 212; 1934а: 99). Ипак, њихове свађе су безазлене; они се свађају како би се могли изнова мирити, за разлику од Срба, који се мире, како би се могли наново свађати, резигнирано закључује Јовановић (1934б: 330), у чему се, упркос бурном темпераменту, читује њихова мирољубива и доброћудна природа. Иако разбијени на многобројна племена која говоре нестандардизованим језицима и дијалектима, расути по свету, где год да се сретну, они се братиме и не гледају се међусобно са подозрењем и са тенденцијом ка наглашавању Другости, као што то Срби чине, пише Јовановић, због чега, како каже,

*Кад то видим, кад то чујем,
Заистреце ме лева страна, –
Па мом белом брату шапнем:
'Што смо гори од .....'
(Јовановић Змај 1937: 25)*

Једноставност живљења прати мудрост, која се не стиче у школи, нити у књигама. Стара, шепава Мађупка, видевши два насмрт међусобно израђављена витеза, који се нису ради неке невоље побили, већ ради девојке, која их је завела и обојици се обећала, „докулеца“ некако до њих, носећи им воду са извора, и каже, мудро и прекорно:

*'Јад вас био, јад вас и убио
Кад се млади зубима кољете;
Ја, Циганка стара и шепава,
Ја сам од вас паметнија била,
Играла сам ноћас до уранка
У сватови Фатиме дјевојке;
Одбјегнула цура за јунака,
За јунака Митровић Манојла'.*

Након Мађупкиних прекорних речи, јунаци размењују низ реплика:

*'Је л' ти жао данас мр'јети, брале?'
Јесте њима жаоно мријети;
Глава с' даје за вјерну дјевојку,
Десет глава радо би се дало,
Ал' раз кује ојадити мајку, –
Раз кује се клати, гробовати.
То је грдна мука на издаху.
Тешко сваком у позну кајању!
(Јовановић Змај 1934а: 75-76)*

Ова духовита песма, потпуно у Змајевом духу, не само што наглашава природу мудрости која се стиче када је човек у садејству са природом и неоптерећен кодексима и друштвеним узусима, већ и релативизује питање јунаштва по сваку цену, одбране образа и части и постулат јуначке смрти и витештва, карактеристичног за стилски покрет романтизма.

Слика Јевреја у књижевности српског романтизма

Након доласка из Аустроугарске у Београд, где је уређивао опозициони лист *Српска независност*, вршећи узвишену мисију острашћеног либерала, који из броја у број води жучни вербални рат са напредњачком владом, Костић је објавио, по Лесковчевим

речима, „један од најслабијих“ (Лесковац 1990: 16) икад написаних чланака под називом „Изборне цртице“ (Костић 1990в: 76-80). У време када је писао овај чланак (чланак је објављен у *Српској независности* 17. децембра 1881), Костић је још увек био недовољно упућен у разлику међу Јеврејима у Србији и у Аустроугарској, где је јеврејски лоби држао готово сву режимску штампу, „с којом су се деценијама носили Милетић, Змај па и Костић“ (Костић 1990в: 257), те је о њима писао оштро, у стилу тадашње слободне штампе, у којој су чланци били писани „без устезања, без много аргумената па и без много укуса“ (Костић 1990в: 257). Пишући о Јеврејима, он је мање мислио на њих, а више на један једини циљ: како да у највећој могућој мери обезвреди, унизи, облати, како да се изруга Напредној странци и напредњачкој влади. „Костић није имао хумора – то није била његова област: он је мислио у регистрима трагедије“, вели Лесковац (1990: 17), те његов хумор на рачун избора, о којима пише као о намештеним и купљеним, по Лесковчевим речима, прераста у „грубо ругање“ (Исто: 17). У поменутом чланку чак и мудри, промишљени Костић подлеже негативном дејству стереотипа о Јеврејима, којима се подсмева због физичког изгледа: носева „што подсећају на кљунове у птица грабљивица“ (Костић 1990в: 79), те алудирајући на старозаветно предање о Јеврејима као о изабраном народу, због којег су и страдали, али и због њихове изузетне надарености за трговину и склоности ка зеленаштву. Све ове реперне тачке он користи како би дискредитовао изборе: Јевреји ће, наиме, током изборног чина највише „страдати“, јер ће због величине органа мириса најбоље осетити несносан смрад који се шири око напредњачких бирача, којима мањкају хигијенске навике; ипак, њихова урођена склоност ка трговини омогућиће им да чак и ту „робу“ добро уновче; док ће њихово негирање Спаситељевог доласка бити реална препрека гласању за напредњачког кандидата, Спасића, због фонетске сличности. „Овде се он заборавио и грдно подбацио; свакако умесно упозорен, он ће убрзо написати чланак *Јеврејско питање*, исправивши своје застрахење“ (Лесковац 1990: 17), каже Лесковац за Костића. Чланак ће бити објављен у *Српској независности* 23. септембра 1882. године. У њему он скреће пажњу јавности на антисемитски покрет који се тих дана дигао у Пожуну (садашња Братислава), чије размере и специфичан, социјални карактер, почињу да забрињавају европске земље, јер прете „да ће скоро добити и светски значај“ (Костић 1990в: 121). Костић наглашава опасност ланчане реакције, која је већ отпочела, побуном против Јевреја у селима у околини Пожуна. Оно што потцртава као значајан

податак, јесте чињеница да је до бунта и протеривања Јевреја дошло махом у немачким селима; у „Рацесдорфу, Ст. Георгену, понајвише пак у Ланшицу, све у околини Пожуна, узаврео је народ и напада немилице на Јевреје“ (Костић 1990в: 121-122). У Пожуну су радње и дућани Јевреја демолирани, а тековине уништене, пише Костић (Исто: 121). Разлог томе је њихово каишарство, аналогно покорамма у духовном животу пештанског народа, које чини јеврејско новинарство (Исто: 121). У селима у околини Пожуна дошло је и до физичких напада на Јевреје, пише Костић (Костић 1990в: 122). Кључни узроци антисемитског покрета у Европи су сложени и дубоки, а дневни листови нису место на којем би се могли детаљно образложити. Уместо тога, он (колико својевољно и искрено?) наглашава „чувство хришћанске милости“ (Костић 1990в: 122), које налаже одустајање од ликована и освете јеврејским новинарима, са којима је, годинама уназад, водио вербални рат. Значајан податак који Костић наглашава у поменутом чланку јесте да антисемитизам у Србији не постоји („*тога питања у Србији управо нема*“ (Костић 1990в: 123)). „Наши урођени српски Јевреји као да нису од онога соја од кога су јевреји у Угарској“, пише Костић (Костић 1990в: 123), а проблем може наступити услед миграција и насељавања Јевреја из других европских држава у Србију. С тим у вези, Костић подсећа на Берлински конгрес и онај његов закључак „који говори о равноправности Јевреја у Србији и осталим источним државама (Костић 1990в: 123). Непуне три године пре погрома Јевреја у Пожуну и околним селима, „гвоздени канцелар“ Бизмарк је наложио да се спроведе поменути закључак по хитном поступку, изјавивши, поводом одговора нашег дипломатског представника да ће то бити спроведено уставним путем, да га се не тиче уставност тога чина, да Конгрес једино интересује његова реализација.

’Гвозденим канцелару’ није онда било ни на крај памети да ће се то питање тако ужасно, скоро за непуне три године, појавити у свој својој страхоти у његовој рођеној земљи, такорећи њему под носом, у самоме Берлину. Он онда није ни сањао да ће повести хајку на Јевреје *немачке* главом један духовник његовог цара, ’старога Виљема!’ Он би се онда грохотом насмејао да му је ко казао да ће то питање можда више задати главобољу *њему* самом него ма коме државнику ’мале’, ’варварске’ Србије или Румуније.

А сад? Сад има прилику да уздахне са римским песником: *Omnia iam fiunt fieri quae posse negabam!* (Све се већ догађа што мишљах да се не може догодити!) (Костић 1990в: 123).

У трећој и последњој фази свога стваралаштва, Костић ће у есеју „Царска критика“ (Костић 1989б: 394-408), написаном у манастиру Крушедолу априла 1894, поентирати, есплицирати и заокружити своје виђење јеврејског народа. Текст је настао поводом поништења „одлуке одбора за додељивање велике драмске награде, чувеног *Schillerpreis-*

a“ позоришном комаду Талисман, аутора г. Л. Фулде, од стране „Вотана, главног бога Валхале, императора Виљема лично“ (Костић 1989б: 394). Спекулације на тему разлога за поништење одлуке су разне, али је Костићеву пажњу привукла тврдња *Пестер Лојда* који тврди, „позивајући се на берлинске изворе, да је антисемитска странка, блиска двору, успела да приволи цара на овакву одлуку, јер. г. Фулда је Јеврејин“. Овај податак Костић користи како би изложио свој став и мишљење о Јеврејима. На питање 'милидраговића', вазда присутног када треба проблематизовати какву појаву или идеју, да ли је антисемита, он одсечно одриче, као што одриче и јеврејско порекло, на своју велику жалост: „– На несрећу, немам ни капи јеврејске крви“ (Костић 1989б: 401). Костићево жаљење није последица љубави коју осећа према Јеврејима, већ искреног, дубоког дивљења њиховој изузетној организацији, равној савршеној организацији пчелињих и мравињих друштава, која их је учинила уистину изабраним народом, и за последицу има њихов опстанак и изузетну економску снагу, упркос погромима којима су бивали кроз историју изложени. Резигнирани и искуством богати Костић, сравњујући поделе унутар свога народа са јеврејским јединством, морао је осећати дивљење према народу који поседује такво унутрашње јединство и снагу.

Ђура Јакшић у „Чивутској исповести“ (Јакшић 1978а: 330) приказује Чивуте као добре, додворне слуге (из интереса), грамзиве на новац, и шпијуне од заната, чиме алудира на чивутске новинаре, дописнике *Лојда* и *Пресе*, као и *Видовдана*. Јакшић Чивуте описује као имућне и лакоме: након што се услед лакомислености презадужио и дошао у ситуацију да продаје своју богату очевину, Вилип Мамић из места Липолиста жали се попу Тихомиру да му се од наших нико не јавља, „а на мене навалише Чивути, те ми траже и главно и камату“ (Јакшић 1978в: 192).

У Змајевом опусу налазимо слике Чивута у песмама: „Чивути се селе у Србију“ (Јовановић Змај 1933г: 232-233); „Чивутска радост“ (Јовановић Змај 1933б: 264-265); „Не треба се варати“ (Јовановић Змај 1933б: 288-289); „Чивутска грозница“ (Јовановић Змај 1933б: 302-303); „Пробе пера XXXII“ (Јовановић Змај 1934б: 21); „Ad voset: лој“ (Јовановић Змај 1934б: 89); „Шмилово страданије“ (Јовановић Змај 1934в: 164-169); „Чудновато“ (Јовановић Змај 1937: 22-24), док представе о Јеврејима опажамо у стиховима следећих песама: „Пробе пера VII“ (Јовановић Змај 1934б: 11); „Боље је умети

него имати“ (Јовановић Змај 1934в: 169); „Моје начело у семитском питању“ (Јовановић Змај 1937: 32-33). Све оне одражавају антисемитско расположење, а у њима су препознатљива два доминантна мотива: критика јеврејских новинара и јеврејско среброљубље: *У Семита, ако ти се хита, / За невољу тражи и кредита. / Пат' се глађу док се не одужиш, / Хвали Бога кад му новац пружиш. / Ал' новине што Израил шкраба, / Те су пуне шугавога свраба, / Њих не чати, а још мање плати, / Јербо ћеш се и сам ошугати* (Јовановић Змај 1937: 32-33).

Слика Грка

у књижевности српског романтизма

Ђура Јакшић је у неколико наврата писао о Грцима. У песми „Г. Гркињи“ (Јакшић 1978а: 323) он пева: *Ко то каже да Гркиња / Свога мужа мрзи, куди? – / Кад Гркиња и два мужа / Са љубави својом нуди.* У приповеци „Попа Тихомир. Приповетка из Баната“ (Јакшић 1978в: 185-207) Јакшић приповеда како је пред црквом у Липолисту је била подигнута

звонара од дасака, а на њој један гвозден крст, што је један стари Грк, који се у маломе Липолисту обогатио, у Темишвару за две форинте шајна купио, и то себи и целој својој породици за повољно здравље, а многобројним покојницима, који су и по Турској и по Маџарској каишарећи поумирали – свима њима за душу! (Исто: 185-186).

Јакшић Грка описује као „богобојажљивог и христољубивог“ (Исто: 186). Он о Грцима пише као о полигамној нацији: „одмах у првој кући тога сокачета живела је једна Гркиња што је имала два мужа, неки говоре и више... А у другој кући становао је један Грк, тај је опет држао две жене!“ (Исто: 299). У вароши (Перковцу) се за њу говори да је „јавна женска“ (Исто: 315), она се „весело кикоће, баш као нека безбрижна млада кокета, којој сав живот у церекању и мажењу пролази“ (Исто: 318). Гркиња је препредена, лажљива и бездушна (Исто: 327), лукава (Исто: 331).

ЗАКЉУЧАК

Иницијални опсег нашег истраживања наметао је обавезу ограничења теме рада, које смо постигли усредсређивањем на канон у његовом садашњем, секуларном значењу списка одабраних аутора и дела који у најбољој мери репрезентују одређену културу и представљају стожер културних вредности нације којој тај канон припада. Полазна претпоставка нашег истраживања тичала се цикличне повезаности и међусобне условљености концепата, канона и слика, односно представа, коју смо, због узајамних узрочно-последичних веза, видели као тријаду, односно, троугао у (зачараном) кругу генерисања и происхођења једног из другог. Даље, сматра се да друштвеноисторијски оквири и културна политика нације заговарају одређено начело, подржавају извештан концепт, који ће условити избор одређених писаца и дела који се налазе у сагласју са њим, те ће посредством инструменталног и школског канона (п)одржавати и изнова продуковати слике и представе које ће пожељан и тренутно друштвеноприхватљив, доминантан концепт снажити и потврђивати његову друштвену актуелност. Тако ће канон стајати на бранику нације, представљајући њено мерило вредности и меру самопотврђивања. Са друге стране, канон ће указивати на центар као место моћи, и на модел пожељног дискурса, чијим се овладавањем у симболичком смислу, како то Фуко тврди, стиче друштвена моћ. Ван тога центра и удаљена од њега налази се периферија, односно маргина, са другим врстама дискурса, које ће чекати на измену социокултурних околности, како би започеле историјски ход ка центру као месту моћи. Како ниједан концепт није вечан, ни канони то нису, а самим тим ни слике и представе које они промовишу и штите.

Заснивање првих књижевних канона у Европи пада у време када се књижевно поље изборило за аутономију, што је представљало једно од исходишта такозваног „пролећа народа“ и епохе национализ(а)ма, насталих као последица буђења националних свести међу европским народима, потребе и захтева за националним самоодређењем и потврдом њихове аутентичности, чији су кључни чиниоци били језик и књижевност. У том контексту, национални канон је за заједницу био нека врста симболичког капитала, гарант њене препознатљивости и потврда духовног трајања.

Доба националних препорода Србе је затекло подељене у две државе, два царства – Хабзбуршком и Отоманском. Међу Србима настањеним северно и јужно од Саве било је толико разлике, колико је било међу поменутиим државама; једино им је заједничко било то што су живели у оквиру империја у којима њихов језик није био службени језик, а религија владара и потчињених народа није била иста. Заједничка им је била и грчевита борба за слободу: језика, вероисповести, обичаја, коју су водили пером и мачем.

На концу дуге и огорчене борбе на пољу језика и књижевности, у обиљу језичких варијаната и стилова, залагањем Вука Стефановића Караџића, али и оних пре, и поред њега, превагнуо је такозвани „вуковски“ правац, који је своја начела темељио на устројству народног језика и пребогатог усменог стваралаштва неписменог српског народа. Ова победа није била Пирова, али није била ни без последица. Један од највећих губитака који је поднела српска култура, тврди Меша Селимовић, тиче се избрушеног, дозрелог језика Венцловићевог, и његових апстрактних слојева. И сâм Вук ће искусити горке плодове сопствене искључивости приликом превода Новог завета, када му је за апстрактне појмове који су се тицали онтолошких и теолошких питања недостајало лексичких еквивалената у новоустановљеном књижевном српском језику, у чијој је основи био језик говедара и свињара, пребогат овоземаљском искуственом лексиком. За коначну победу „вуковског“ народног правца узима се 1847. година, када су четири дела: *Рат за српски језик и правопис* Ђуре Даничића, *Горски вијенац* Петра II Петровића Његоша, *Песме* Бранка Радичевића и превод *Новог завета* Вука Стефановића Караџића обележила раскид са црквенословенском традицијом и најавила устоличење новог правца. Пионири те победе, Радичевић и Његош, улазе у оквир наших проучавања, као и потоњи настављачи те линије, Ђура Јакшић, Јован Јовановић Змај и Лаза Костић. Њих смо уврстили у наша истраживања, јер представљају ауторе српског књижевног канона, чији су ликови и дела присутни у свим фазама школовања, од најнижег, до највишег, и прву асоцијацију на српски романтизам. Подржавањем вуковског књижевно-језичког концепта и његовог дискурса образовали су центар из којег су се концентрично ширили, паралелно са кристализацијом и стандардизацијом језика, и утицаји на пољу духа, у виду моралних норми, погледа на свет, постулата нације, слика и представа о себи и о Другом. Њихова заступљеност у образовном систему, али и чињеница да су многа од тих дела ушла у народ, да је на њих испевана мелодија говоре о (могућој) далекосежности њиховог

утицаја. Тај утицај није нехотичан: Костић је у својим радовима истицао у први план дужност песника да посматра свој народ, да посматрањем и промишљањем уочи његове слабе и јаке стране, и да га на те слабости, као и на квалитете, путем просвете и књижевности упозори. Јер, народи се бране од лоших утицаја унапређивањем и неговањем својих добрих страна.

Промишљање о постулатима на којима је утемељена нација у време борбе за право на аутентичност и слободу био је покушај идентитетског утемељења које је немогуће реализовати без постојања референтне тачке коју представља Други. Други не постоји без нас, као што ни ми не постојимо без Другог, у односу на којег конструишемо представу о властитом идентитету. Имагологија не инсистира на веродостојности слике, коју сматра променљивом категоријом, већ на условима њеног настанка и нестанка. Значај српског романтизма којим се у оквиру овог истраживања бавимо, постулата на којима је заснован, начела која промовише, слика и представа које пласира, видљив је и у наше доба. Крајем двадесетог века, у јеку преразграничавања унутар СФРЈ, преименовања језика и заснивања, уместо једног, више засебних књижевних канона, дошло је до јачања неоромантичарских тенденција, митова и вредности. То ће додатно актуелизовати проблематику виђења романтизма као стилског правца, о којем, по речима Драгана Пролеа, преовлађују стереотипне и уврежене слике и представе, које су у колизији са унутрашњом плуралношћу тога покрета. Проле је у књизи *Унутрашње иностранство* изнео интригантну тврдњу: да постоји раскорак између српских романтичара и теоретичара који су о њима говорили; да наши романтичари „то нису хтели да буду“ (Проле 2013: 7); да је српски романтизам накнадно конструисан са циљем да се створи национални мит. На тај начин, каже Проле, постепено су „митологизовани песници, који су се пре свега борили за демитологизацију културног наслеђа“ (Исто: 7). Један од циљева нашег истраживања био је да трагамо за аутосликама које ће ићи у прилог овој тврдњи. Осим тога, током истраживања смо покушали да утврдимо да ли са имаголошког аспекта постоји унутрашња плуралност у оквиру српског романтизма, али и унутрашња плуралност унутар издвојених књижевних опуса појединих, одабраних канонизованих стваралаца српског романтизма, које смо истраживањем обухватили. Издвојене слике, представе и стереотипи посматрани су у контексту (тада) актуелних

друштвенополитичких дешавања, која су пресудно утицала на процес стицања независности и националног самоостварења.

Као што смо се у истраживању ограничили на пет песника романтичара, тако смо се и у избору посматраних нација определили за оне које су у поменуто време играле кључну улогу у животу српског народа. То су: Турци, Немци, Мађари, Руси. Посебно поглавље посветили смо аутосликама Срба у опусу одабраних романтичара. Нације које нису поменуте, а такође завређују пажњу, објединили смо у оквиру посебног поглавља, под називом „Miscellanea“.

Очито присуство елемената турске културе у животу и културном наслеђу Срба у раскораку је недостатком литературе која би се бавила српско-турским културним односима и међусобном перцепцијом. То је за нас било изненађење, јер таквих радова на тему друштвенокултурних односа, сарадње и узајамног сагледавања Срба и Мађара, Немаца или Руса, на пример, има у изобиљу. То нас је навело на помисао на имплицитну забрану говорења о Тучину као (још увек) присутном Другом, чиме он бива потиснут у колективно несвесно и одатле васкрсава у виду јунговске Сенке. Опште је мишљење да је сваки дискурс о Турцима обележен оријенталистичким дискурсом. У вези са тим, истраживања до којих смо дошли, више су него занимљива: Радичевићева представа о Турцима крајње је негативна, али о Туркињама није. Лепота Туркиња је толика, да је српски јунак у стању да пређе преко понора Другости и узме је за жену. Туркиње у поезији Бранка Радичевића често бивају покрштене и постају српске снахе. Комплекснију и разубуђенију слику Турака налазимо у делима Петра II Петровића Његоша. На разноврсност тих слика утицао је Његошев специфичан положај песника и владара. И, док је први могао да говори у своје лично име, други је морао да балансира у корист народа између зараћених и интересних страна. У својим писмима Гагићу он се доследно жали на турску дивљу и крвожедну нарав и на дволичност спрема које се пред Европом представљају у потпуно другом светлу у односу на то, какви су у ствари. Са друге стране, Његош дубоко жали због народног расцепа, насталог због одрођавања Црногораца, који представља већу сметњу опстанку народа од спољашњег непријатеља. Визија братоубилачког рата дубоко је потресала Његошево биће. Његош, чувен по делу *Горски вијенац* који за тему има истрагу потурица, у стварности у бити спреман да пружи руку

помирења једноплеменцима друге вероисповести. У писму Осман-паши Скопљаку из априла 1844. управо то и каже: да је он, без обзира на веру, иако Бошњак, његов једноплеменик и брат. Са друге стране, Азијати и Арнаути су нешто друго: непријатељи црногорског племена и имена. Код Његоша турске буле такође често полазе за Црногорце, бивају покрштене и рађају лепу и здраву децу, као у случају малог Радојице, који је, узевши Хајкуну за жену, постао зет травничког паше. За разлику од Јакшића, чији Турци су обележени оријенталистичким дискурсом и приказани као крајње негативни, Змајев однос према њима карактерише унутрашња плуралност. Она се пружа у широком распону од екстремно негативних, до крајње позитивних слика унификације, братимљења, љубави, осећаја јединства. Међутим, Змај иде корак даље: он није само спреман да пригрли брата друге вере, већ и сам постаје тај Други, иноверан. Змај је био хуманиста и миротворац, увек спреман да пружи руку помирења, што ћемо видети и из његовог односа према другим народима. Костић је најмање од свих истраживањем обухваћених романтичара певао о Турцима, а стереотипизација којом су прожета његова малобројна дела на тему Турака уклапа се у опште тенденције доба.

Слика наших романтичара о Немцима је ретка једнообразна слика на коју смо током истраживања наишли. Наши романтичари се, готово у хору, слажу у једном: Немци су империјалисти, и треба их се чувати. Ово изненађује, с обзиром на чињеницу да је несумњив значај Немаца на наш духовни и културни развој тога доба (у први план се увек истичу познанство Вука Караџића са Гетеом и Гримом). Стереотипи о Немцима као о добро организованим, тромим, надареним за науку и технику, али не и за добру шалу, живи су и активни и у романтизму.

Однос према Мађарима осцилира на линији филије и њој супротстављених осећања разочарања, неповерења и мржње. Сазревање и песничко оглашавање Бранка Радичевића у време револуције 1848-1849. битно је утицало на карактер слика, које су негативне. У визији Ђуре Јакшића Мађари су метафора за све зло и негативно, и сви су, редом, такви, изузетак не постоји. Костић Мађаре доживљава као тампон-зону између словенских племена и инвазивних Немаца. Важно је напоменути да се слике и представе, врло често, конструишу у односу на референтну тачку коју представља Други; настају у пару, међусобним сучељавањем супротности и поређењем. Тако Костић Мађаре види као

слабију нацију у немачко-мађарској алијанси, и сматра да би пуни свој развој они могли достићи тек уколико би се прикључили мањим народима у борби за националне интересе. Костић критикује угарску владу, али је спреман да пружи руку помирења уколико би се повратила слога српског и мађарског народа. Једну битну ствар им не одриче: народно јединство, које Србима недостаје. Змај је својим преводима са мађарског и чињеницом да је био почасни члан Кишфалудијевог друштва градио мостове између два народа. Ипак, то га није спречавало да оштро, јетко и сатирично прозива тадашње угарске дипломате, Тису и Андрашија. Змај је одвајао однос према народу и његовим представницима. Критикујући политичаре, у свести је чувао сећање на некадашње пријатељство и заједничку борбу два суседна народа.

Слика Руса се кретала у широком распону од русофилије до русофобије. За карактер тих слика била су пресудна два догађаја – Санстефански мировни споразум и Берлински конгрес 1878. године, након којих је дошло до промене у спољнополитичкој оријентацији Србије, која је ослонац, уместо у Русији, нашла у Аустроугарској. Његошев однос према Русима био је двојак: он је у Русији, са једне стране, гледао заштитника и покровитеља, а са друге имао у свести њену непоузданост, јер је више пута Црногорце остављала на цедилу након потписаног примирја са Турцима, иако су Црногорци ратовали за њу и у њено име. Тако код њега учачамо паралелно постојање донекле усиљеног и пренаглашеног дивљења, а са друге отворени прекор упућен Русији. Змај и Јакшић су са симпатијама гледали на братску Русију, али Змај никако није прећутао маћехинско понашање Русије приликом склапања Санстефанског мира и на Берлинском конгресу. Сlike Русије у делу Лазе Костића су доживеле највећу метаморфозу: од одушевљеног учесника Свесловенског митинга у Москви 1867. и Етнографске изложбе, преко озлојеђеног и разочараног извештача са Берлинског конгреса, до остарелог песника који преиспитује и из темеља мења свој став по питању свесловенских осећања и односа према Русији. Пре те крајње трансформације Костић је био скептичан по питању панславистичких идеја, сматрајући да идеја уједињења треба да буде спроведена тако да у тако великом словенском организму сваки уд функционише оделито. Костић се и у време своје највеће љубави за Русе бојао апсолутистичког начела на којем је почивало Руско царство.

Балканистички дискурс, који често прати говор Других о Србима, као и поновна актуализација косовског мита до које је дошло крајем XX века, за који се сматра да је пуну глорификацију доживео у поезији наших романтичара, навели су нас да трагамо и за потенцијално присутним супротним сликама. Истраживање је показало да је код свих песника српског романтизма којима смо се бавили тај мит и присутан, и слављен, као што је слављено српство схваћено према Вуковом концепту, изложеном у књизи *Срби сви и свуда*. Паралелно са њим, и у једнакој мери, текао је процес оспоравања, критике, који нису мањи израз родољубља од глорификације и хвале. Критика упућена Србима најчешће се односи на нејединство народа, унутрашње поделе и расколе, подозрење са којим Срби гледају једни на друге. Посебно су српски песници, који су рођени и живели на територији Аустрије / Аустроугарске (осим Његоша) болно доживљавали природу Другости којом су их обележавали прекосавски Срби.

У оквиру одељка „Miscellanea“ истраживали смо слике Црногораца, Хрвата, Бугара, Словака, Чеха, Пољака, Француза, Млетака, Италијана, Рома, Јевреја и Грка. Црногорци су се видели (и српски романтичари су их видели) као интегрални део српства и легитимног наследника Душанове круне. У Његошевом делу црногорски народ добиће песнички споменик. Он ће га приказати као мало и ратоборно, јуначко племе, донекле детињасто и сујеверно, склоно унутрашњим поделама, али чојствено и честито. Однос са Хрватима, истраживање је показало, имао је много спорних и нерешених питања и био је далеко од односа филије, каквим се желео приказати у оквиру потоње СФРЈ. Стихови Бранка Радичевића (његово 'коло' из „Ђачког растанка“) пример су идеолошке инструментализације канона тумачења, јер се део у којем се хвали Хрваћанин односи на Србе у Хрватској. Однос са Бугарима је у XIX веку пролазио кроз најдубље кризе. Руско заузеће за Бугарску на штету Србије приликом потписивања Санстефанског мира и наступајућег Берлинског конгреса имало је за исход српско-бугарски рат, који је окончан поразом код Сливнице, што ће Костић доживети као највећу бруку од Косова на овамо. Опште је мишљење свих, осим Змаја, да Бугари нису ни за шта. Једино је Змај имао симпатија за бугарски народ, али за његове представнике, Александра Батенберга и Фердинанда Кобуршког, није. На Словаке, Чехе и Пољаке је гледано са симпатијама, у контексту свесловенског јединства (једино Костић за Пољаке пише да су „папинци“), док су на Западну Европу очи упрте са осудом и подозрењем. Француска је сматрана за

носиоца идеја револуције, републиканског уређења (тако су је видели Змај и Костић), док ју је Његош обележио негативним предзнаком. Сliku Млетака карактерише гoмила познатих стереотипа о латинској лукавости, слаткоречивости и превртљивости. Италија је у лику Гарибалдија доживела процват и обележена је позитивним сликама филије, док су Роми стигматизовани као прљави. О њима се, упркос стигматизацији и многобројним стереотипима, пише са симпатијом, за разлику од Јевреја. Они су оптуживани за зеленаштво, а будући да су држали водеће новине у Угарској, и са те стране су били нападани. О Грцима пише Јакшић као о полигамној нацији.

*

Опредијење за вуковски концепт језика и књижевности омогућило је српским песницима пролаз ка центру, односно, ка канону. Нико од оних који нису подржали Вукову књижевнојезичку оријентацију није ушао у канон, што потврђује иницијалну претпоставку о вези концепта и канона. Када је у питању трећи чинилац замишљене тријаде, слика, њено је богатство много веће и разноврсније, него што је изложено у поједностављеним и често стереотипним представама романтизма. И не само то: међу тим сликама постоји унутрашња плуралност, како међу опусима посматраних романтичара, тако и унутар заокружених и изолованих опуса српских песника. Слике и представе често су настајале као одговор на друштвенополитичка дешавања, али то није правило: у великој мери су зависиле од личних афинитета, животних околности, индивидуалних особености стваралаца. Тако, на пример, Јакшић показује изразиту фиксираност слика и представа када је у питању Други, датих у апсолутним категоријама позитивности, односно негативности. Са друге стране, Костић у трећој фази живота и стварања доживљава унутрашњи преображај који је био пресудан и за измену карактера некадашњих слика и представа. Све ово указује не само на сложеност нашег виђења и суђења, већ и на значај саме методологије и њене примене, не само науке ради, већ и ради проширења наших видика, подстицања на сумњу, критичко посматрање и преиспитивање, што би требало да допринесе квалитету наших међусобних релација и наших живота.

ЛИТЕРАТУРА

ПРИМАРНА ЛИТЕРАТУРА

ДЕЛА ПЕТРА II ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША

- Петровић Његош 1974а: Петар II Петровић Његош. *Пјесме*. Београд: Просвета – Цетиње: Обод.
- Петровић Његош 1974б: Петар II Петровић Његош. *Свободијада. Глас каменитака*. Београд: Просвета – Цетиње: Обод.
- Петровић Његош 1974в: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац. Луча микроkozма*. Београд: Просвета – Цетиње: Обод.
- Петровић Његош 1974г: Петар II Петровић Његош. *Шћепан Мали. Проза. Преводи*. Београд: Просвета – Цетиње: Обод.
- Петровић Његош 1974д: Петар II Петровић Његош. *Огледало српско*. Београд: Просвета – Цетиње: Обод.
- Петровић Његош 1974ђ: Петар II Петровић Његош. *Изабрана писма*. Београд: Просвета – Цетиње: Обод.
- Петровић Његош 1974е: Петар II Петровић Његош. *Речник уз целокупна дела Петра II Петровића Његоша*. Београд: Просвета – Цетиње: Обод.
- Петровић Његош 2004: Петар II Петровић Његош. *Луча микроkozма*. Сабрана дјела. Критичко издање I. Приредили Александар Младеновић и Мирон Флашар. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.

ДЕЛА БРАНКА РАДИЧЕВИЋА

- Радичевић 1999: Бранко Радичевић. *Сабране песме*. Приредио Душан Иванић. Београд: СКЗ.

ДЕЛА ЂУРЕ ЈАКШИЋА

- Јакшић 1978а: Ђура Јакшић. *Песме*. Сабрана дела Ђуре Јакшића. Књига 1. Приредио, предговор и напомене написао Душан Иванић. Београд: Слово љубве.
- Јакшић 1978б: Ђура Јакшић. *Драме*. Сабрана дела Ђуре Јакшића. Књига 2. Приредио, предговор и напомене написао Душан Иванић. Београд: Слово љубве.
- Јакшић 1978в: Ђура Јакшић. *Приповетке*. Сабрана дела Ђуре Јакшића. Књига 3. Приредио, предговор и напомене написао Душан Иванић. Београд: Слово љубве.
- Јакшић 1978г: Ђура Јакшић. *Приповетке и друга проза*. Сабрана дела Ђуре Јакшића. Књига 4. Приредио, предговор и напомене написао Душан Иванић. Београд: Слово љубве.

Јакшић 1978д: Ђура Јакшић. *Преписка: службени списи*. Сабрана дела Ђуре Јакшића. Књига 5. Приредио, предговор и напомене написао Душан Иванић. Београд: Слово љубве.

ДЕЛА ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋА ЗМАЈА

- Јовановић Змај 1933а: Јован Јовановић Змај. *Песме*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 1. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1933б: Јован Јовановић Змај. *Песме*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 2. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1933в: Јован Јовановић Змај. *Песме*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 3. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1933г: Јован Јовановић Змај. *Песме*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 4. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1933д: Јован Јовановић Змај. *Песме*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 5. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1933ђ: Јован Јовановић Змај. *О деци. За децу*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 6. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1933е: Јован Јовановић Змај. *О деци. За децу*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 7. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1934а: Јован Јовановић Змај. *Снохватице; Девесиље; Грађа за буквар*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 8. Приредио Јаша М. Продановић, Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1934б: Јован Јовановић Змај. *Пробе пера и разне краће песме*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 9. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1934в: Јован Јовановић Змај. *Проза*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 10. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1935а: Јован Јовановић Змај. *Песме лирске и лирско-епске: преводи и прераде*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 11. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1935б: Јован Јовановић Змај, *Песме лирске и лирско-епске: преводи и прераде*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 12. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1935в: Јован Јовановић Змај. *Епске песме*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 13. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1935г: Јован Јовановић Змај. *Епске песме и драме*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 14. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1935д: Јован Јовановић Змај. *Драма; Приповетка; Разлике текста*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 15. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.
- Јовановић Змај 1937: Јован Јовановић Змај. *Песме; Разлика текстова; Змајеве напомене*. Сабрана дела Змаја Јована Јовановића. Књига 16. Приредио Јаша М. Продановић. Београд: „Геца Кон“.

ДЕЛА ЛАЗЕ КОСТИЋА

- Костић 1989а: Лаза Костић. *Песме*. Сабрана дела Лазе Костића у редакцији Младена Лесковца. Приредио Владимир Отовић. Нови Сад: Матица српска.
- Костић 1989б: Лаза Костић. *Приповетке; О позоришту и уметности*. Сабрана дела Лазе Костића у редакцији Младена Лесковца. Приредио Младен Лесковац. Нови Сад: Матица српска.
- Костић 1989в: Лаза Костић. *Трагедије*. Сабрана дела Лазе Костића у редакцији Младена Лесковца. Приредио Живомир Младеновић. Нови Сад: Матица српска.
- Костић 1989г: Лаза Костић. *Комедије*. Сабрана дела Лазе Костића у редакцији Младена Лесковца. Приредио Живомир Младеновић. Нови Сад: Матица српска.
- Костић 1989д: Лаза Костић. *О Јовану Јовановићу Змају : (Змајови)*. Сабрана дела Лазе Костића у редакцији Младена Лесковца. Приредио Драгиша Живковић. Нови Сад: Матица српска.
- Костић 1990а: Лаза Костић. *О књижевности и језику*. Сабрана дела Лазе Костића у редакцији Младена Лесковца. Приредила Хатица Крњевић. Нови Сад: Матица српска.
- Костић 1990б: Лаза Костић. *О политици, о уметности. Новински чланци I (1863-1878)*. Сабрана дела Лазе Костића у редакцији Младена Лесковца. Приредио Младен Лесковац. Нови Сад: Матица српска.
- Костић 1990в: Лаза Костић. *О политици, о уметности. Новински чланци II (1881-1883)*. Сабрана дела Лазе Костића у редакцији Младена Лесковца. Приредио Младен Лесковац. Нови Сад: Матица српска.
- Костић 1990г: Лаза Костић. *О политици, о уметности. Новински чланци III (1884-1886)*. Сабрана дела Лазе Костића у редакцији Младена Лесковца. Приредио Младен Лесковац. Нови Сад: Матица српска.
- Костић 1990д: Лаза Костић. *О политици, о уметности. Новински чланци IV (1887-1891, 1903)*. Сабрана дела Лазе Костића у редакцији Младена Лесковца. Приредио Младен Лесковац. Нови Сад: Матица српска.
- Костић 2000: Лаза Костић, *Дневник. Ишчекивано и дочекано (листови успомена)*. Приређивач, превод и поговор Милан Кашанин. Београд: Народна књига – Алфа.

СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

- Антоловић 2009: Михаел Антоловић. „Немци у Јужној Угарској у XIX веку“. *Зборник МС за историју*, 183-202.
- Антоловић 2013: Михаел Антоловић. „Пангерманска аждаја' и 'змија у недрима' – српско-хрватски дискурс о Немцима на јужнословенским просторима почетком 20. века“. *Друштвени односи Срба и Хрвата, национални идентитет и мањинска права са аспекта европских интеграција*. Сомбор: Универзитет у Новом Саду – Педагошки факултет у Сомбору, 9-22.
- Армстронг 2005: Карен Армстронг. *Кратка историја мита*. Београд: „Геопоетика“.
- Assman 2006: Aleida Assman: *Einführung in die Kulturwissenschaft. Grundbegriffe, Themen, Fragestellungen*. Berlin: E. Schmidt Verlag.
- Атанацковић 1846. Богобој Атанацковић. *Даракъ Српкињи*. Новеле. Св. 2. Суботица: штампао Карљ Биттерманъ.

- Бабић 2004: Душко Бабић. *Мистика српског романтизма*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Бабић 2002: Сава Бабић. „Срби и мађарска књижевност“. *Ми и други. Српско-мађарске културне везе: каталог изложбе*. Уредник колекције Дејан Ајдачић. Уредници Марија Вранић Игњачевић, Драгана Бесара. Београд: Универзитет у Београду. Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“.
- Миловић 1974: Јевто Миловић. „Објашњења уз Његошева *Изабрана писма*“. У: Петровић Његош 1974ђ, 219-307).
- Барт 1979: Ролан Барт. *Књижевност, митологија, семиологија*. Београд: Нолит.
- Бартуловић 2010: „'С Турчином имамо стари дуг и боље да га намиримо'. Османлијски упади кроз дискурзивну оптику словеначке историографије и књижевности и њихова применљивост у XXI веку“. *Имагинарни Турчин*. Уредник Божидар Језерник. Са енглеског превели Ален Бешић и Игор Цвијановић. Београд: Библиотека XX век – Књижара „Круг“, 161-194.
- Baskar 2000: Војан Baskar. *Ambivalent Dealings with an Imperial Past: The Habsburg Legacy and New Nationhood in ex-Yugoslavia*. Vienna: Institut für Ethnologie, Kultur- und Sozialanthropologie.
- Baudelaire 1961: Charles Baudelaire. *Oeuvres*. Приредио Y.–G. Le Dantec. Paris: Gallmard.
- Бахтин 1986: Михаил Бахтин. „Јединство хронотопа“. *Поља*. Часопис за културу, уметност и друштвена питања. Година XXXII. Август-септембар 1986. Број 330-331, 355-357.
- Бели Генц 2012: Јулијана Бели Генц, „Тема и дилема: канон“. *XVIII столеће: избор из зборника XVIII столеће*. Приредио Никола Грдинић. Нови Сад: Завод за културу Војводине, 90-106.
- Bešlin 2016: Milivoj Bešlin. „Srpsko-ruski odnosi XIX-XXI vek: mitovi, zablude i stereotipi vs. racionalno znanje o prošlosti i sadašnjosti“. <https://www.ceas-serbia.org/sr/u-fokusu/4862-srpsko-ruski-odnosi-xix-xxi-vek-mitovi-zablude-i-stereotipi-vs-racionalni-znanje-o-proslosti-i-sadasnjosti> Датум преузимања: 5.5.2017.
- Bloom 1994: Harold Bloom. *The Western Canon. The Books and School of the Ages*. New York: Riverhead Books.
- Bogusławska 2017: „Delo Petra Petrovića Njegoša u svetlu antropologije kulturalnih performansa“. <http://www.ff.ucg.ac.me/njegoss/Z1/Magdalena%20Boguslavska.pdf> Датум преузимања: 15.11.2017.
- Bosse and Renner 1999: Heinrich Bosse and Ursula Renner (Hrsg.). *Literaturwissenschaft. Einführung in ein Sprachspiel*. Freiburg im Breisgau: Rombach Verlag.
- Брајовић 2007: Тихомир Брајовић. *Идентично различито: компаративно-имаголошки оглед*. Београд: Геопоетика.
- Бурдије 2003. Пјер Бурдије. *Правила уметности. Генеа и структура поља књижевности*. Нови Сад: „Светови“.
- Velek 1966: Rene Velek. *Kritički pojmovi*. Preveli Aleksandar I. Spasić i Slobodan Đorđević. Beograd: „Vuk Karadžić“.
- Винавер 2012: Станислав Винавер. *Заноси и пркоси Лазе Костића*. Приредио Гојко Тешић. Библиотека „Дела српских писаца. Дела Станислава Винавера“. Књ. 5. Београд: Службени гласник – Завод за уџбенике.
- Вулетић 1995: Витомир Вулетић. „Лазе Костић и Русија“. *Руси и Срби у сусрету*. Нови Сад: Матица српска, 259-307.
- Воје 1992: Ignacij Voje. „Turški vpadi na ptujsko območje in njihove posledice“. *Srečanje z Jutrovem na Ptujском gradu*. Ptuj: Pokrajinski muzej, 21-29.
- Гвозден 2005: Владимир Гвозден. *Чинови присвајања. Од теорије ка прагматици текста*. Нови Сад: „Светови“.
- Гиљен 1982: Клаудио Гиљен. *Књижевност као систем. Огледи и теорија књижевне историје*. Београд: Нолит.

- Gingrich 1996: Andre Gingrich. „Frontier Myths of Orientalism: The Muslim World in Public and Popular Cultures of Central Europe“. *MESS, Mediterranean Ethnological Summer School II*. Urednici Borut Brumen i Bojan Baskar. Ljubljana: Inštitut za multikulturne raziskave, 99-127.
- Глувачевић 2010: Виолета Глувачевић. „Часописи и новине у 18. и 19. вијеку – значај за развој српског књижевног језика и модерне књижевности“. *Сварог* 1/2010, 227-236.
- Голдсворти 2000: Весна Голдсворти. *Измишљање Руританије. Империјализам маите*. Београд: Геопоетика.
- Гордић-Дамјанов и др. 1997: Славко Гордић, Сава Дамјанов и др. „Ново читање традиције“ (разговор). *Летопис Матице српске*. Год. 173 (јун 1997). Књ. 459. Св. 6, 900-952.
- Гордић Петковић 2014: Владислава Гордић Петковић. „Књижевни канон и књижевна продукција: награде и критички суд“. *Култура*. Часопис за теорију и социологију културе и културну политику. Београд: Завод за проучавање културног развитка. Бр. 145, 22-31.
- Гордић Петковић 2015: Владислава Гордић Петковић. „Зашто је важан књижевни канон: мерила и вредновања“. *Читалиште* 27 (новембар 2015), 11-15.
- Грковић 2004-2005: Милица Грковић. „Српски народни језик пре Вука Караџића“. *Радови бр. 6-7* Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву. 2004-2005, 7-16. www.svevlad.org.rs Датум преузимања: 17.03.2017.
- Дамјанов 2012: Сава Дамјанов. *Нова читања традиције 1-3*. Београд: Службени гласник.
- Дамјанов 2014: Сава Дамјанов. *Итика Јерополитика@Вук*. Зрењанин: Агора.
- Danova 1994: Nadya Danova. „The Image of the 'other' in Bulgarian Textbooks during the National Revival“. *Relations of Compatibility and Incompatibility between Christians and Muslims in Bulgaria*. Sofia: International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations Foundation.
- David 1977: Andraš David. *Mostovi uzajamnosti. Poglavlja o jugoslovensko-mađarskim kulturnim i književnim vezama*. Novi Sad: Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov“.
- Деретић 1996: Јован Деретић. *Пут српске књижевности: идентитет, границе, тежње*. Београд: „Мала библиотека“ Српске књижевне задруге.
- Деретић 2013: Јован Деретић. *Историја српске књижевности*. Зрењанин: Sezam Book.
- Деретић 2016: *Културна историја Срба*. Београд: Evro Book.
- Dukić (ur.) 2009: *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Urednik Davor Dukić. Priredili Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa.
- Dukić 2009: Davor Dukić. „Predgovor: o imagologiji“. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Urednik Davor Dukić. Priredili Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 5-22.
- Dyserinck 1977: Hugo Dyserinck. *Aachener Beiträge zur Komparatistik herausgegeben von Hugo Dyserinck*. Band 1. Komparatistik. Eine Einführung. Bonn: Bouvier Verlag Herbert Grundmann.
- Dyserinck 2009: Hugo Dyserinck. „O problemu 'images' i 'mirages' i njihovu istraživanju u okviru komparativne književnosti“. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Priredili Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 23-35.
- Dyserinck 2009: „Komparatistička imagologija onkraj 'imanencije' i 'transcendencije' djela“. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Priredili Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 57-69.
- Ђорђевић 2012: „Највеће предратне афере (4): Цена државне савести“ <https://vesti-online.com/Vesti/Srbija/222769/Najvece-predratne-afere-4-Cena-drzavne-savesti> Датум преузимања 6.4.2019.

- Ђурић 1977: Војислав Ђурић. *Антологија народних јуначких песама*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Екмечић 1989: Милорад Екмечић. *Стварање Југославије 1790-1918 1-2*. Београд: Просвета.
- Екмечић 2010: Милорад Екмечић. *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку: (1492-1992)*. 3., допуњено издање. Београд: Ево-Ѓиунти.
- Ерор 2010: Гвозден Ерор. „Канон', компаратистички?“. *Књижевна терминологија и домен компаратистике: поредбене књижевне студије, предмет и вокабулар*. Књ. 2. Панчево: Мали Немо – Београд: Институт за књижевност и уметност, 239-246.
- Џунић 2002: Dragan Žunić. *Nacionalizam i književnost: srpska književnost 1985-1995*. Niš: Prosveta.
- Zirojević 2003: *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru: dvoeverje*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Zirojević 2009: *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Zirojević 2018: *Istočno-zapadna sofrā: mali kulturnoistorijski i kulinarski leksikon*. Beograd: Geopoetika izdavaštvo.
- Иванић 1999а: Душан Иванић. „Пјесничко дјело Бранка Радичевића“. У: Радичевић 1999, VII-LXVI.
- Иванић 1999б: „Коментари“. У: Радичевић 1999, 569-746.
- Ивановић 2007: Радомир Ивановић. „Поезија и историја. (Нова кола Николе Првог Петровића Његоша)“. Предговор у: Петровић Његош 2007, IX-XXXVII).
- Ивић 1991: Павле Ивић. *Из историје српскохрватског језика*. Ниш: Просвета.
- Identitet(i)* 2009. *Pojedinac, grupa, društvo*. Priredili: Katrin Halpern i Žan-Klod Ruano-Borbalan. Preveo s francuskog Stanko Džeferdanović. Beograd: Clio.
- Јањетовић 2016: Зоран Јањетовић. „Значај подунавских Шваба за историју Срба“. *Срби и Немци у XX веку. Књига трећа. У сенци званичне политике*. Приредила Габријела Шуберт. Београд: Народна библиотека Србије, 27-41.
- Језерник 2007: Божидар Језерник, *Дивља Европа. Балкан у очима путника са Запада*. Београд: Библиотека XX век – Књижара „Круг“.
- Језерник (ур.). 2010: *Имагинарни Турчин*. Уредник: Божидар Језерник. Са енглеског превели Ален Бешић и Игор Цвијановић. Београд: Библиотека XX век: Књижара Круг.
- Језерник 2010б: „Увод. Стереотипизација 'Турчина'“. *Имагинарни Турчин*. Уредник: Божидар Језерник. Са енглеског превели Ален Бешић и Игор Цвијановић. Београд: Библиотека XX век: Књижара Круг, 9-29.
- Јовановић 2011: Мирослав Јовановић. „О 'две Русије' у српском друштву или Русија 'за унутрашњу употребу': слика Другог као идентитетско самодефинисање“. *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750-2010)*. Антологија. Приредио Мирослав Јовановић. Београд: Православни богословски факултет – Институт за теолошка истраживања – Институт за новију историју Србије, 11-42.
- Јовановић 2012: Мирослав Јовановић. *Срби и Руси 12-21 век (историја односа)*. Београд: Народна библиотека Србије.
- Кашанин 1968: Милан Кашанин. *Судбине и људи: огледи о српским писцима*. Београд: Просвета.
- Кемењ 1972: Габор Кемењ. „Мотиви зближавања у историји мађарско-јужнословенских веза“. *Зборник Матице српске за историју*. Бр. 6 (1972), 27-50.
- Кермод 2012: Френк Кермод. „Задовољство, промена и канон“. *Бележница, часопис за библиотекарство, књижевност и културу*. Година 14, бр. 24-25 (2012), 141-151.

- Кермод 2013: Френк Кермод. „Задовољство, промена и канон (наставак из претходног броја)“. *Бележница, часопис за библиотекарство, књижевност и културу*. Година 15, бр. 26 (2013), 120-132.
- Киш 1995: Данило Киш. „Филозофија увек долази после“. *Свети Дунав*. Година I, број 1. Главни и одговорни уредник Сава Дамјанов. Београд: Књижевно друштво „Писмо“ – Нови Сад: Књижара „Велика мала књига“, 19-21.
- Кјеза 2016: Ђулијето Кјеза. *Русофобија*. Београд: Албатрос плус.
- Кнежевић 2108: Јасмина Кнежевић. „Корифеј ониризма српске романтичарске књижевности, Лаза Костић“. *Баштина* (гласник). Главни и одговорни уредник Драган Танчић. Свеска 44 (2018), 31. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу.
- Ковачек 1993: Божидар Ковачек. „Предговор“. *Српско-мађарски културни односи у XIX веку*. Горњи Милановац: Дејче новине – Београд: Вукова задужбина – Нови Сад: Матица српска, 5-10.
- Konstantinović 1986: Zoran Konstantinović. „Od imagologije do istraživanja mentaliteta. O jednom značajnom kretanju u savremenoj metodološkoj misli“. *Umjetnost riječi XXX* (travanj – lipanj), 137-142.
- Константиновић 2003а: Зоран Константиновић. „Слика о Немцу у српској књижевности“. У: *Serben und Deutsche. Traditionen der Gemeinsamkeit gegen Feindbilder. Срби и Немци. Традиције заједништва против предрасуда*. Приредили: Gabriella Schubert, Zoran Konstantinović i Ulrich Zwiener (Hrsg.). Jena und Erlangen: Collegium Europaeum Jenense, Palm & Enke, 69-79.
- Константиновић 2003б: Зоран Константиновић. „Немачко-српски односи – осврт и перспектива“. У: *Serben und Deutsche. Traditionen der Gemeinsamkeit gegen Feindbilder. Срби и Немци. Традиције заједништва против предрасуда*. Приредили: Gabriella Schubert, Zoran Konstantinović i Ulrich Zwiener (Hrsg.). Jena und Erlangen: Collegium Europaeum Jenense, Palm & Enke, 271-264.
- Konstantinović 2006: Zoran Konstantinović. „Srbi o Nemcima, Nemci o Srbima. Slike prenošene preko književnosti“. У: *Serben und Deutsche. Zweiter Band. Literarische Begegnungen. Срби и Немци. Књига друга. Књижевни сусрети*. Приредила Gabriella Schubert (Hrsg.) Jena: Collegium Europaeum Jenense an der Friedrich-Schiller-Universität, 27-33.
- Кох 2012: Магдалена Кох. „Књижевни канон“. *...Када сазремо као култура...: Стваралаштво српских списатељица на почетку XX века (канон – жанр – род)*. Београд: Службени гласник, 81-123.
- Краузе 2003: Фридрих Краузе. „Немачки путописци о Србији и Црној Гори средином 19. века – Фридрих Аугуст Други, Хајнрих Штиглиц и Феликс Каниц“. *Serben und Deutsche. Traditionen der Gemeinsamkeit gegen Feindbilder. Срби и Немци. Традиције заједништва против предрасуда*. Приредили: Gabriella Schubert, Zoran Konstantinović i Ulrich Zwiener (Hrsg.) Jena und Erlangen: Collegium Europaeum Jenense, Palm & Enke, 195-203.
- Куљић 2006: Тодор Куљић. *Култура сећања – теоријска објашњења употребе прошлости*. Београд: Чигоја штампа.
- Латковић 1974: Видо Латковић. „Објашњења уз *Горски вијенац*“. У: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац. Луча микрокозма*. Београд: Просвета – Цетиње: Обод, 237-314.
- Leerssen 2009a: Joep Leerssen. „Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru“. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Urednik Davor Dukić. Priredili Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 83-97.
- Leerssen 2009b: Joep Leerssen. „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled“. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Urednik Davor Dukić. Priredili Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 99-124.
- Leerssen 2009v: Joep Leerssen. „Imagologija: povijest i metoda“. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Priredili Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 169-185.

- Лесковац 1983: Младен Лесковац. *Змајев бечки дневник*. Нови Сад: Матица српска.
- Лесковац 1990: Младен Лесковац. „Новинар Лаза Костић“ (предговор). У: Лаза Костић. *О политици, о уметности. Новински чланци I (1863-1878)*. Сабрана дела Лазе Костића у редакцији Младена Лесковца. Приредио Младен Лесковац. Нови Сад : Матица српска, 7-30.
- Матић 1971: Војин Матић. „Две Марије“. *Књижевност*. Год. 26. Књ. 52. Св. 2 (феб. 1971), 120-127.
- Меденица–Поповић и др. 2015: Радосав Меденица, Васиљ Поповић и др. *Срби и Немци: антологија текстова културно-политичких веза два народа*. Панчево: Мали Немо.
- Метан 2017: Ги Метан. *Русија – Запад: хиљаду година рата: русофобија од Карла Великог до украјинске кризе*. Нови Сад: Академска књига. Београд: Информатика А. Д.
- Микавица 2011: Дејан Микавица. *Лаза Костић: политичка биографија*. Нови Сад: Прометеј.
- Милановић 2009: Жељко Милановић. *Од слика о другоме ка поетици. Стваралаштво Драгутина Ј. Илића*. Београд: Службени гласник.
- Милисавац 1954: Живан Милисавац. *Змај*. Београд: Издавачко предузеће „Ново покољење“.
- Милисавац 1974: Живан Милисавац. *Писци и идеје*. Београд: Слово љубве.
- Милисавац 1983: Живан Милисавац. „Политичка ангажованост песника Змаја“. *Политичке и сатиричне песме I*. Одабрана дела Ј. Ј. Змаја у редакцији Младена Лесковца. Књ. V. Приредио Живан Милисавац, 7-53.
- Милосављевић 2000: Петар Милосављевић. *Систем српске књижевности*. Београд: Требник.
- Милосављевић 2003: Петар Милосављевић. „О Бечком књижевном договору“. *Увод у србистику*. Београд: Требник, 177-186.
- Мировић 2017: Дејан Мировић. *Русофобија код Срба: 1878-2017*. Београд: Catena mundi.
- Митровић 1996а: Андреј Митровић. *Срби о Немцима*. Приређивачи Милорад Софронијевић и Миодраг Максимовић. Београд: DBR Internacional Publishing.
- Митровић 1996б: Андреј Митровић. „Једно 'виђење Другог' створено историјом“, предговор. *Срби о Немцима*. Приређивачи Милорад Софронијевић и Миодраг Максимовић. Београд: DBR Internacional Publishing, 7-23.
- Мојашевић 2003: Миљан Мојашевић, „Гете, Исток и Срби на Истоку“. У: *Serben und Deutsche. Traditionen der Gemeinsamkeit gegen Feindbilder. Срби и Немци. Традиције заједништва против предрасуда*. Приредили: Gabriella Schubert, Zoran Konstantinović i Ulrich Zwiener (Hrsg.) Jena und Erlangen: Collegium Europaeum Jenense, Palm & Enke, стр. 41-56.
- Морис 1979: Дезмонд Морис. *Откривање човека кроз гестове и понашање*. Београд: Југославија.
- Moura 2009: Jean-Marc Moura. „Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze“. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Priredili Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 151-168.
- Moura 1999: Jean-Mark Moura. *Littérature comparée et pratique*. Paris: Champion-Varia.
- Мраовић 2004: Дамјана Мраовић. „Личне забелешке о путопису“. *Кораџи*. Крагујевац. Бр. 5-6.
- Мркаљ 2010: Сава Мркаљ. *Сало дебелог јера либо азбукопротрес*. Приредио Александар Младеновић. Нови Сад: Матица српска.
- Muršič 2005 : Rajko Muršič. „Kvadratura kroga dediščine : toposi ideologij na sečišču starega in novega ter tujega in domačega“. *Dediščina v rokah znanosti*. Уредници: Jože Hudales and Nataša Visočnik. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 25-39.

- Новаковић 1871: Стојан Новаковић. *Историја српске књижевности. Преглед угађан за школску потребу с једним литографисаним снимком*. Београд: Издање и штампа Државне штампарије.
- Оташевић 2014: Ђорђе Оташевић. *Rečnik turcizama*. Београд: Alma, 2014. (Београд: Skripta internacional).
- Neuhaus 2002: Stefan Neuhaus. *Revision des literarischen Kanons*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Огњановић 2015: Илија Огњановић. *Шетње по Новом Саду*. Део 1, (1878-1881). Приредила Зорица Хаџић. Нови Сад: Градска библиотека.
- Pageaux 1994: Daniel-Henri Pageaux. *La littérature générale et comparée*. Paris: Armand Colin.
- Pageaux 2009: Daniel-Henri Pageaux. „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog“. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Priredili Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejčić Poje, Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 125-150.
- Пантић 2007: Михаило Пантић. <http://www.geopoetika.com/book.php?id=858> Датум преузимања: 28.10.2017.
- Петровић 2015: Драгољуб-Дража Петровић. „Турци и Срби – од ратовања до љетовања“ <http://balkans.aljazeera.net/blog/turci-i-srbi-od-ratovanja-do-ljetovanja> Датум приступа: 5.3.2019.
- Петровић Његош 2007: Никола Први Петровић Његош. *Нова кола*. Приредио и предговор написао Радомир Ивановић. Нови Сад: Orpheus.
- Ресо 2007: Asim Reso. *Radovi o turcizmima*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Popović 2015: Vasilj Popović. „Berlinski kongres (povodom pedesetogodišnjice 13. juna – 13. jula 1928). *Srbi i Nemci: antologija tekstova kulturno-političkih veza dva naroda*. Priredio Milorad Sofronijević. Pančevo: Mali Nemo, 45-76.
- Поповић 1968: Миодраг Поповић. *Историја српске књижевности. Романтизам I*. Београд: Нолит.
- Поповић 1972: Миодраг Поповић. *Историја српске књижевности. Романтизам II*. Београд: Нолит.
- Поповић 2011: Тања Поповић. „Руске теме Лазе Костића“. *Руски алманах*. Уредник Зорислав Паунковић. Год. XX. Број 16, 162-175. Земун: Књижевно друштво „Писмо“.
- Пот 1993: Иштван Пот. „Јован Јовановић Змај и Кишфалудијево друштво“. *Српско-мађарски културни односи у XIX веку*. Горњи Милановац: Дечје новине – Београд: Вукова задужбина – Нови Сад: Матица српска, 104-140.
- Проле 2013: Драган Проле. *Унутрашње иностранство. Филозофска рефлексија романтизма*. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Protrka 2008: Marina Protrka. *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu. Filozofski fakultet. Biblioteka *Periodica croatica*. Serija „Studije“. Knj. 1.
- Радић 2005: Радивој Радић. *Срби пре Адама и после њега*. Београд: „Стубови културе“.
- Радовић 1983: Миодраг Радовић. *Лазар Костић и светска књижевност*, Београд: Deltapress.
- Ракић 1975: Лазар Ракић. „Змај и радикали“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. Књига XVIII/1, 87-100.
- Renan 1997: E. Renan, „Qu'est-ce qu'une nation?“, предавање одржано на Сорбони 11. марта 1882, *Mille et une nuit*, 1997.
- Саид 2000: Едвард В. Саид. *Оријентализам*. Београд: Библиотека XX век.
- Секеруш 2001: Павле Секеруш. „Говор о Другом у француској култури прве половине XIX века. *Поља*. Нови Сад. Бр. 418, 51-64.

- Selimović 1987: Meša Selimović. *Za i protiv Vuka : studija*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Симеуновић 2003: Драган Симеуновић. „Србија у Европи – са посебним освртом на немачко—српске односе“. У: *Serben und Deutsche. Traditionen der Gemeinsamkeit gegen Feindbilder. Срби и Немци. Традиције заједништва против предрасуда*. Приредили: Gabriella Schubert, Zoran Konstantinović i Ulrich Zwiener (Hrsg.) Jena und Erlangen: Collegium Europaeum Jenense, Palm & Enke, 251-263.
- Скерлић 1899: „Вечерња светлост“. *Звезда* 1899, бр. 62-63.
- Скерлић 1906: Јован Скерлић. *Омладина и њена књижевност : (1848-1871) : изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*. Београд: Српска краљевска академија.
- Скерлић 1925: Јован Скерлић. *Омладина и њена књижевност (1848-1871). Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*. Београд: Напредак.
- Стојановић Пантовић 2006: Бојана Стојановић-Пантовић. *Побуна против средишта (нови прилози о модерној српској књижевности)*. Панчево: Мали Немо.
- Стојановић Пантовић 2008: Бојана Стојановић-Пантовић. *Оштар угао (есеји, критике, полемике)*. Зрењанин: Агора.
- Schubert-Konstantinović i dr. 2003: Gabriella Schubert, Zoran Konstantinović i Ulrich Zwiener (Hrsg.), *Serben und Deutsche. Traditionen der Gemeinsamkeit gegen Feindbilder. Срби и Немци. Традиције заједништва против предрасуда*. Jena und Erlangen: Collegium Europaeum Jenense, Palm & Enke.
- Syndram 2009: Karl Ulrich Syndram. „Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup“. У: Dukić (ur.), 71-81.
- Tijes 2009: An-Mari Tijes. „Kulturna proizvodnja evropskih nacija“. *Identitet(i). Pojedinaц, grupa, društvo*. Priredili Katrin Halpern i Žan-Klod Ruano-Borbalan. Beograd: Clio, 332-343).
- Тодорова 1999: Марија Тодорова. *Имагинарни Балкан*. Земун: Библиотека XX век – Београд: Чигоја штампа.
- Тодорова 2010: Марија Тодорова. *Дизање прошлости у ваздух. Огледи о Балкану и Источној Европи*. Београд: Библиотека XX век – Књижара „Круг“.
- Тодоровић 1997: Пера Тодоровић. *Огледало: зраке из прошлости*. Приредила Латинка Перовић. Београд : Медицинска књига – Медицинске комуникације – БИГЗ).
- Тривунац 1912: Милош Тривунац. *О Немцима*. Земун: „Напредак“.
- Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ 2002: *Ми и други. Српско-мађарске културне везе: каталог изложбе*. Уредник колекције Дејан Ајдачић. Уредници Марија Вранић Игњачевић, Драгана Бесара. Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“.
- Fischer 1981: Manfred Fischer. *Nationale Images als Gegenstand Vergleichender Literaturgeschichte*, Bonn: Bouvier.
- Fischer 2009: Manfred S. Fischer. „Компаратистичка имагологија: за интердисциплинарно истраживање национално-имаготипских система“. *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Priredili Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 37-56.
- Formozo 2009: Bernar Formozo. „Расправе о етничитету“. *Identitet(i). Pojedinaц, grupa, društvo*. Priredili Katrin Halpern i Žan-Klod Ruano-Borbalan. Beograd: Clio, 295-311.
- Франц и Боа 2005: Мари Луиз фон Франц и Фрејзер Боа. *Свет снова. Мари-Луиз фон Франц у разговору са Фрејзером Боаом*. Превела с енглеског Мирјана Совровић. Поговор др Иван Настовић. Београд: AS-Sovex, 80-88.
- Фуко 2007: *Поредак дискурса. Приступно предавање на Колеж де Франсу, одржано 2. децембра 1970. године*. Превод са француског Дејан Аничич. Лозница: Карпос.
- Надживуковић 2005: Stevan Hadživuković, *Evropa u XIX veku*. Novi Sad: Prometej.

- Hofstede 1980: Geert Hofstede. *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills: Sage.
- Цајеш 2012: А. К. Цајеш. „Канон или не“. *Интеркултуралност: часопис за подстицање и афирмацију интеркултуралне комуникације*. Бр. 3 (март 2012), 118-135.
- Шуберт-Машек 2003: „Вајмар-Јена и српски национални покрет“. У: *Serben und Deutsche. Traditionen der Gemeinsamkeit gegen Feindbilder. Срби и Немци. Традиције заједништва против предрасуда*. Приредили: Gabriella Schubert, Zoran Konstantinović i Ulrich Zwiener (Hrsg.) Jena und Erlangen: Collegium Europaeum Jenense, Palm & Enke, 173-179.
- Шуица 2010: Марко Шуица. „Перцепција Османског царства у Србији“. *Имагинарни Турчин*. Уредник Божидар Језерник. Са енглеског превели Ален Бешић и Игор Цвијановић. Београд: Библиотека XX век – Књижара „Круг“, 285-298.

САДРЖАЈ

Имагем канона (Канонско у нашим представама и друштвеноисторијске околности њиховог настанка и одржања)	
Канон(и). Представе. Концепт (Од концепта ка слици).....	1
Канон као „мера тескобе“ и аутономије књижевног поља.....	4
(Контекстуални) оквир(и) српског романтизма	
Смена концепата и заснивање књижевног канона.....	10
Методолошки оквири истраживања.....	25
Слика Турака у књижевности српског романтизма.....	33
Петар II Петровић о Турцима.....	41
Бранко Радичевић о Турцима.....	54
Ђура Јакшић о Турцима.....	60
Јован Јовановић Змај о Турцима.....	64
Лаза Костић о Турцима.....	71
Слика Немаца у књижевности српског романтизма.....	76
Петар II Петровић о Немцима.....	86
Бранко Радичевић о Немцима.....	97
Ђура Јакшић о Немцима.....	102
Јован Јовановић Змај о Немцима.....	110
Лаза Костић о Немцима.....	120
Слика Мађара у књижевности српског романтизма.....	144
Бранко Радичевић о Мађарима.....	149
Ђура Јакшић о Мађарима.....	152
Јован Јовановић Змај о Мађарима.....	159
Лаза Костић о Мађарима.....	177
Слика Руса у књижевности српског романтизма.....	198
Петар II Петровић о Русима.....	204

Ђура Јакшић и Јован Јовановић Змај о Русима.....	219
Лаза Костић о Русима.....	225
Слика Срба у књижевности српског романтизма.....	239
Петар II Петровић о Србима.....	240
Бранко Радичевић о Србима.....	245
Ђура Јакшић о Србима.....	256
Јован Јовановић Змај о Србима.....	277
Лаза Костић о Србима.....	292
Miscellanea	
Слика словенских народа у књижевности српског романтизма	
Панславизам и идеје унификације.....	316
Слика Црногораца у књижевности српског романтизма.....	317
Слика Хрвата у књижевности српског романтизма.....	340
Слика Бугара у књижевности српског романтизма.....	345
Слика Западних Словена (Чеха, Словака, Пољака) у књижевности српског романтизма.....	348
Слика западноевропских народа (Француза, Млетака, Италијана, Енглеца) у књижевности српског романтизма.....	351
Слика Рома у књижевности српског романтизма.....	358
Слика Јевреја у књижевности српског романтизма.....	363
Слика Грка у књижевности српског романтизма.....	367
Закључак.....	368
Литература.....	376